

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

“TARIX” KAFEDRASI

“JAHON TARIXI”

FANIDAN O`QUV-USLUBIY MAJMUA

2-qism “QADIMGI YUNONISTON VA RIM TARIXI”

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha

Ta'lim sohasi: 120000 – Gumanitar fanlar

Ta'lim yo'nalishi: 5120300 – Tarix (jahon mamlakatlari bo'yicha)

Guliston – 2018

Fanning o`quv-uslubiy majmuasi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2015 yil 2-fevralda 32-sonli buyruq asosida tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: Qodirova L.B. - "Tarix" kafedrasida katta o'qituvchisi

Taqrizchi: Nazarov O.R. - "Tarix" kafedrasida dots., t.f.n.

O'UM GulDU Ilmiy – uslubiy Kengashining 2018 yil 16-iyundagi 10– sonli majlisida tasdiqlangan

GulDU Ilmiy – uslubiy Kengashi raisi:

dots. F.G.Sharipov

MUNDARIJA

1. O'quv materiallari	
1.1. Ma'ruza mavzulari bo'yicha o'quv materiallari.....	4
1.2. Seminar mashg'ulotlari mavzulari	64
1.3. Adabiyotlar ro'yxati.....	72
2. Mustaqil ta'lim mavzulari	74
3. Glossariy.....	80
4. Ilovalar	
4.1. Fan dasturi.....	95
4.2. Ishchi fan dasturi.....	105
4.3. Tarqatma materiallar.....	116
4.4. Testlar.....	128

I. O'QUV MATERIALLAR

I.1. MA'RUZA MAVZULARI BO'YICHA O'QUV MATERIALLARI

1-mavzu: Qadimgi Yunoniston tarixi. Miloddan avvalgi II ming yillikda Krit va Axey Yunonistoni.

Reja:

1. Yunonistonning geografik o'rni, tabiiy sharoiti va aholisi
2. Yunon tarixining manbalari
3. Qadimgi Yunonistonning taraqqiyot bosqichlari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Antik davr, antik qullik, tabiiy-geografik sharoit (Bolqon, Peloponnes, Bosfor, Pont, Propontida, Gellespont, Peney, Evbey, Fessaliya, Lakonika, Messeniya, Makedoniya, Frakiya, Ioniya, Egey, Kiklada, Sporada), pelasglar, leleklar, yunon-axeylar, ionilar, eoliylar, doriylar, moddiy manbalar, yozma manbalar (Gerodot, Fukidid, Ksenofont, Aritotel, "Politiy", Timey, epistolyar manbalar, Gomer, tesserlar, ostrakonlar), tarixnavislik, Krit-Miken davri, Minoy sivilizatsiyasi, Gomer davri yoki polis arafasi ("Qorong'i asrlar"), arxaik davr, klassik davr, ellinizm davri.

Yunonistonning geografik o'rni, tabiiy sharoiti va aholisi

Yunoniston qadimgi tarixi jahon tarixida muhim o'rin tutadi. Yunonlar yaratgan sivilizatsiya Yevropada dastlabkisi bo'lib, u jamiyatning barcha sohalarini qamrab olgan edi.

Qadimgi Yunoniston Bolqon yarim oroli hududida va Kichik Osiyoning g'arbiy sohilida joylashgan. Bolqon yarim oroli qirg'oqlarining past-baland bo'lib ketganligi natijasida, Yunonistonda bir joy yo'qki u dengizdan uzoqda joylashgan bo'lsin. Bu esa dengiz kemachiligini va baliqchilikni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Bolqon yarim orolidan o'tadigan tog'larning balandligi o'rtacha. Bu tog'lar Makedoniyada va Frakiyada eng balandlikka yetadi – bu Bolqon tog'laridir. Joyning relyefi juda notekis. Faqat ikkita vodiy – shimolda Peney daryosi bo'ylab ketgan Fessaliya vodiysi va janubda Evrot daryosi bo'ylab ketgan Lakonika vodiysi – Bolqon yarim orolining janubida serhosil tuproqqa ega bo'lgan birdan – bir tekisliklardir.

Yarimorolning g'arbida Ioniya dengizi joylashgan. Bolqon yarim oroli bilan Kichik Osiyo yarimorolini Egey dengizi ajratib turadi. Egey dengizi Propontida bilan Gellespont bo'g'ozi orqali bog'lanadi. Marmar dengizi shuning uchun Propontida deb atalganki, u haqiqiy Pont oldida bo'lgan. Propontidani Pont bilan Frakiya Bospori bo'g'ozi bog'laydi. Yunonlarga juda ilgari zamonlarda ma'lum bo'lgan Qora dengiz Pont - ya'ni «dengiz» deb atalgan. Qora dengizda kemachilik ishi rivojlangach, uni Evksin Ponti, ya'ni mehmon do'st dengiz deb atay boshlaganlar.

Egey dengizida Bolqon yarim oroli yaqinida ham Kichik Osiyo yaqinida ham ko'p orollar bor. Egey dengizining shimolida, Frakiya yaqinida Fasos oroli joylashgan. Uning janubiy-sharqiy tomonida Samofrakiya va Imbros orollari bor. Kichik Osiyo sohillari bo'ylab Sporada (tarqoq) orollari deb ataluvchi qator orollar cho'zilib ketgan. Bolqon yarim orolida tortib, to Kichik Osiyoga qadar ham Kiklada (doirasimon) orollari deb ataluvchi katta bir to'da orollar qatorlashib ketgan. Bu orollar juda ko'p, ulardan birin-ketin suzib o'tib osongina Bolqon yarim orolidan Kichik Osiyoga borish mumkin. Ulardan eng asosiylari Paros, Samos hamda Yunoniston tarixida katta ahamiyatga ega Delos va boshqa orollardir. Bolqon yarim orolining janub tomonidan Kifera oroli joylashgan. Attikaning shimoliy-sharqiy sohilida eng katta orol bo'lib, bu orol Evbeya edi. Yunonistonning g'arbida bir necha orollar, ular orasida Itana va Kernira kabi anchagina katta orollar bor. Bolqon Yunonistonning shimolida Xalkidika va Bolqon yarim orolining janubida Peloponnes degan yirik yarim orol joylashgan. Bu dengizning shimol tomonida Frakiya joylashgan. Frakiyaning g'arb tomonidan borish qiyin bo'lgan Makedoniya bo'lib, Adriatika dengizning sharqiy sohilida esa qoyali mamlakat Illiriya joylashgan edi.

Yunonistonning iqlimi yumshoq, subtropik quruq iqlimdir. Dengiz yaqin bo'lganligi uchun yozda u yerda unchalik issiq bo'lmaydi. Qishi mayin iliq, seryomg'ir bo'lib, ikki-uch oy davom etadi. Landshafti qadimda hozirgidan farq qilgan. Yunonistonning tabiiy sharoiti garchi insoning ho'jalik faoliyati uchun to'la muvofiq bo'lmasada, lekin har holda biror hildagi qishloq ho'jalik ishlari va boshqa kasib-kor bilan shug'ullanish uchun ma'lum darajada imkoniyat beradi. Qalin o'rmonlar ko'p b'lib, tuproq hozirgidek toshloq bo'lgan. Faqat ozgina yer unumdor bolgan. Mil.avv. VI asrgacha faqat bug'doy va tariq ekilgan. Keyin esa uzum va zaytun bu ekinlarni siqib chiqargan. Bog'dorchilik va uzumchilik birinchi darajada zarur bo'lgan maxsulotlari-o'simlik moyi va vino berardi. Vinoga suv qo'shilib ichilardi va bu yunonlarning asosiy ichimligi sanalgan.

Yunoniston qazilma rudalarga boy edi. Asl Yunonistonning shimol tomonida-Frakiyada boy oltin konlari bo'lgan. Attikada va O'rta Yunonistonda mashhur kumush-qo'rg'oshin konlari mavjud edi. Mil.avv. VI asrdan Lavrion kumush koni ochilgan. Bu konlardan olingan daromad mil.avv. V asrda Afinani qudratli flot qurishga va Yunonistonda yetakchi shahar-davlat- ga aylanishi hamda boshqa yunon shahar-davlatlariga boshchilik qilishiga shart-sharoit yaratgan. Afinada tog'-konchilik sohasida ulkan yutuqlarga erishildi.

Mis Evbeya orolidan va Xalkidika yarmi orolidan qazib olinardi. Temir Lakoniya va Peloponnes hududidan qazib olingan. Yunoniston binokorlik xomashyosi - tosh va marmarga boydir. Xususan Paros orolidan yaxshi marmar qazib olinardi. Paros marmari o'zining nihoyatda oppoqligi bilan shuhrat qozongan edi. Attikada ham oq marmar qazib chiqarilardi. Lekin bu marmar sifati Paros marmaridan past edi. Marmar dengizida va Egey dengizining orollarida turli rangdagi- kul rang, qora zangori pushti va hakoza chiziqlari bo'lgan marmar qazib chiqarilardi. Marmar qadim zamondan yunon imoratlariga ishlatilardi. U qimmat emas edi. Shuning uchun uni haykallar va bezaklar yasash uchungina ishlatmasdan, binolar qurish uchun ham ishlatilardi. Yunon ibodat xonalari va boshqa jamoat binolari ohaktosh va marmardan qurishar yoki mazkur binolarning devorlari shular bilan qoplanardi.

Yunoniston geografik jihatdan uch qismga bo'linadi: 1. Fessaliya va Epir, shimolda Moli va Pagasey ko'rfazlari. 2. Janubdan Korinf va Salonika bilan cheklangan markaziy qism. 3. Peloponnes yarim orolidan iborat janub.

Shimoliy Yunonistonda ikki hudud: g'arbda yirik tog'dan iborat Epir hududi va uning sharqida katta hosildor vodiya ega Fessaliya hududi bor edi. O'rta Yunoniston Shimoliy Yunonistondan baland tizma tog' bilan ajralgan bo'lib, bu tog'dan Egey dengizining sohil nishabidagi Fermopil darasi orqali o'tulgan.

O'rta Yunoniston: Akarnaniya, Etoiya, Fokida, Dorida, Opunt Lokridasi, Ozol Lokridasi, Beotiya, Attika va Evbeya oroli hududlariga bo'lingan edi. Peloponnes O'rta Yunoniston bilan torgina Istm bo'yni orqali bog'lanardi. Janubiy Yunoniston oblastlari: Axaya, Arkadiya hududlari – esa qishloq xo'jalik rayonlari bo'lib qolgan.

Bolqon yarim orolining janubidagi va unga tutashadigan oroldagi qadimgi aholisi haqida hali hozirgacha yetarli aniq ma'lumotlar yo'q. Bu davrda Bolqon yarim orolida va unga yaqin orollarda kariylar, leleg va pelasglar yashaganlar. Gomer dostonlarida va Yunon tarixchilarning asarlaridan saqlanib qolgan rivoyatlarga ko'ra, eng qadimgi aholi orasida eng salmoqli qabilalar pelasglar bo'lgan. Lekin kelib chiqishi jihatidan ularning kimligi ravshan emas. Kritliklarni eng qadimgi orol qabilalaridan deb hisoblash mumkin, ammo ularning ham qaysi etnik guruhga mansubligi hozircha noma'lum. Ularni egeyliklar deb nomlashadi.

Yunoniston qabilalari miloddan avvalgi III ming yillikning oxiri II ming yillikni boshida Dunay ortidan Bolqon oroliga ko'chishadi. Bu axey qabilasi edi. Ular bu yerda joylashib, mahalliy aholini bo'ysundirib, o'ziga qamrab oladi. M.a. XII asrda yunon doriy qabilalarining Bolqon yarim orolining janubiga ko'chishi boshlangan. Bu qabilalar ilk axey davlatlarini tor-mor qilganlar va natijada qabilalarning yangidan bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi boshlangan. Ular urug'-qabilaviy tuzum darajasida edi.

M.a. I ming yillikka kelib, qadimgi yunon qabilalari quyidagicha tarkib topib, joylashgan. Yunonistonning shimolida – Fessaliyada, O'rta Yunonistondagi Beotiyada, Etolidada eoliyaliklar

istiqomat qilganlar, huddi shu qabilalar Egey dengizining shimoliy qismidagi orollarni, shu jumladan Lesbos orolini hamda Kichik Osiyoning shimoliy-g'arbiy sohilini ishg'ol qilganlar. O'rta Yunonistonning sharqiy qismidagi Attikani, Evbeya orolini, Egey dengizining markaziy qismidagi orollarni va Kichik Osiyodagi Ioniya viloyatini ioniyalar ishg'ol qilganlar.

Axeylar Peloponnesning shimolida va markazida - Axayyada va tog'li Arkadiyada, Kichik Osiyoning ba'zi hududlarida saqlanib qolganlar. Peloponnesning qolgan qismida - Lakoniya, Messeniya, Argolida, Korinf oblasti va Elidada doriylar yashaganlar. Yana doriylar Egey dengizni janubiy orollarda - Rodos, Krit, Kichik Osiyo sohilining janubiy qismida joylashib olganlar.

Yunonistonda uzoq vaqtgacha umumiy bir til bo'lmagan. Qabilalar eoliy, doriy, ioniy shevalarda so'zlashgan bo'lib, hamma shevalar adabiy til darajasiga yetgan emas. Umumiy yunon tili - koynellinizm davrida, miloddan avvalgi III asrda tarkib topgan.

Yunon tarixining manbalari

Yunoniston tarixiga oid manbalarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

Moddiy manbalar. Qadimgi yunon tarixi bo'yicha eng muhim manbalardan biri arxeologik topilmalar hisoblanadi. Arxeologlar Bolqon Yunonistoni va Egey dengizi orollaridagi qadimgi ibodatxonalar, saroylar, mudofaa inshootlarini qazib ochdilar. Ayniqsa, Krit orolida ingliz arxeologi E. Evans 40 yildan ko'proq vaqt Knoss saroyini qazib ochdi. Kichik Osiyoda nemis arxeologi G. Shlimmanning Troya xarobalarini qazib ochishi qimmatli ma'lumotlarni berdi.

Yunon tarixiy manbashunosligiga shahar qoldiqlari muhim o'rin tutadi. Yunon shaharlaridagi saroylar, ibodatxonalar yaxshi saqlangan. Krit-Miken davri saroylari, inshootlari juda ko'plab topilgan. Yunon me'morchigining asosiy yodgorliklaridan bu palestrlar va gimnasiylardir. Palestrlar – bu sport inshootlari jumlasiga kirib, u yerda asosan yosh bolalar muntazam sport bilan shug'ullanishgan. Gimnasiy ham sport inshooti bo'lib, bu yerda asosan kattalar sport va fan bilan shug'ullanganlar. Bizgacha Afinaning ikki katta gimnasiyasi saqlanib qolgan. Ulardan biri qahramon Akadem bog'ida joylashgan, ikkinchisi likeylik Appolon dala hovlisida joylashgan.

Yunonistondagi madaniyat markazlaridan yana biri bu muqaddas joylar va ulardagi haykal va inshootlardir. Shaharlar tarixini o'rganishda qadimgi yo'llar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Eng yirik yo'llar xarobasi Afina va Pirey portidagi yo'l bo'lib, dengiz ortidan keltirilgan mahsulotlar Pirey portiga tushirilib, shu yo'l orqali Afinaga keltirilgan. Bu mashhur yo'l Peloponnes urushi davrida Sparta va uning ittifoqchilari tomonidan buzib tashlangan. Hozirgi kunda faqat uning xarobalarigina saqlanib qolgan. Pireydan tashqari Yunonistonning ikki yirik porti Samos va Iskandariya ham o'z ahamiyatini yo'qotgan yo'q.

Yunon mudofaa va harbiy tarixida himoya devorlari va boshqa fortifikatsiya inshootlari muhim o'rin tutadi. Yunon tarixini qadimgi davriga oid mudofaa inshootlari Troya, Mikena, Tirinf va Afinada yaxshi saqlangan. Undan tashqari Xersones, Eley, Metapont, Akrogant shaharlari devorlari asl holicha saqlanib qolgan.

Yunon tarixi o'rganishda yozuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Asosan XIX asrning 70-yillaridan papirus topilmalarni o'rganish natijasida yangi "papirologiya" faniga asos solindi. Yunon jamiyatiga papirusning kirib kelishi Misr tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Qadimgi mashhur yunon – lirik shoirlari Alkey, Sapfo, Korin, Pindar va mashhur fojeanavislar Sofokl va Evripid, hamda mashhur hajviy asarlar muallifi Menandrlar o'z asarlarini papiruslarga yozishgan. Papirusga ko'chirilgan eng yirik asar Arastuning "Afinada politiyasi" asaridir. Keyinchalik qog'ozning kashf etilishi bilan papiruslar o'z ahamiyatini yo'qotgan, ularni faqat hukmdor saroyidagi arxivlardan topish mumkin.

Yunoniston iqtisodiy tarixi o'rganishda tangalar muhim o'rin tutadi. Qadimgi yunon tangalari iqtisod va savdo sohasidagi eng muhim ashyoviy dalildir. Arxaik davr yunon tangalari kumushdan bo'lib, uning teskari qismida shahar ramzi yoki shahar nomining birinchi harfi tushirilgan. Ellin davri tangashunosligi arxaik davr tangashunosligidan farq qiladi. Ularda asosan hukmdorning surati va teskari tomonida esa yozuv va ramzlar tushirilgan.

Tangalardan tashqari tesserlar, ya'ni hozirgi kundagi chipta shaklidagi hujjatlar yaxshi saqlangan. Ular asosan sopol va metallardan tayyorlangan. Tesserlar ikki xil vaziyatda ishlatilgan: harbiy sohalarda kiyimlarga taqilgan bo'lsa, kundalik hayotda teatr va dam olish joylariga kirish uchun ruxsatnoma vazifasini o'tagan. Bizgacha etib kelgan tesserlardan eng mashhuri Dionis teatriga kirish uchun ko'rsatilgan tesserlardir. Ularda asosan yunon harflari yozilgan, har bir tesserda bitta harf uchraydi.

Ostrakonlar - sopol parchalari bo'lib, Afina demokratiyasiga xavf soladigan siyosiy arbob, taniqli shaxslarga qarshi ovoz berishda ishlatilgan bo'lib, m.a. V asrga oid. Bizgacha yetib kelgan ostrakonlardan biri Femistoklga qarshi yozilgan.

Yozma manbalar. Qadimgi Yunoniston tarixini o'rganishda logograflarning asarlari muhim o'rin tutadi. Logograflar mil.avv. VII asrda yashaganlar. Ma. VI-V asrlarda yashagan logograflar o'sha davr voqea-hodisalarini hech qanday izoh bermay tasvirlaganlar. Ular tarixni afsonalar bilan aralastirganlar, afsonalarga tarixiy voqealar deb qarab, unga ishonganlar.

Logograflardan miletlik Gekateyni, Kadi, Evgeon, Deiox, Damokl va boshqalarni ko'rsatish mumkin. M.a. VI asrning ikkinchi yarmida yashagan logograf Miletlik Gekatey o'zining asarida Yunonistonning jug'rofik xaritasini chizadi. Ularning asarlaridan bizgacha ayrim parchalar yetib kelgan.

Yunoniston tarixi manbashunosligida qadimgi tarixchilarning asarlari muhim o'rin tutadi. M.a. VI-V asrlarda tarix fani gullab yashagan davridir. Bu davr tarix chiligini g'arb olimlari "Alohida polislar tarixi" deb atashadi. Bu davrdagi ko'zga ko'ringan tarixchilardan Gerodot (m.a. 480-425 yy), Fukidid (m.a. 460-396 yy) va Ksenofontni (m.a. 430-355 yy) misol keltirish mumkin.

Kichik Osiuoning Galikarnas shahridan bo'lgan Gerodotning "Tarix" asari yunon-fors urushlar tarixiga bag'ishlangan bo'lib, m.a. VII-V asrlarda bo'lgan voqealarni yoritadi. Uning qo'lyozmalari mil.avv. III asrda Aleksandriyalik olimlar tomonidan 9 jildga keltirilgan v 9 muza nomi bilan atalgan.

Yana bir "Tarix" asarning muallifi, Peloponnes urushini, m.a. V asrning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tarixini ko'p tarixiy manbalar, shaxsiy kuzatuvlar asosida yoritgan Fukidid antik tarixnavislik asoschisi hisoblanadi. Ksenofontning "Yunon tarixi" asari Yunonistonda m.a. IV asrning birinchi yarmida bo'lgan voqealarga bag'ishlangan.

Makedoniyalik Aleksandrning sharqqa yurishlaridan so'ng Yunoniston tarixida yangi tarix maktabi – Aristotel maktabi shakllandi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan asari Aristotelning "Politiya" asaridir. Bu asar Arastu va uning shogirdlari tomonidan yozilgan bo'lib, yunon polislari, O'rta Yer dengizi qirg'oqlaridagi yunon koloniyalari haqida muhim ma'lumot beradi. Asar juda ko'p bo'limlardan iborat bo'lsa-da, uning faqat bizgacha Afina davlat tuzumiga bag'ishlangan "Afina politsiyasi" qismi yetib kelgan. Buyuk yunon mutafakkiri Aristotel bir qator ilm-fan sohalari bo'yicha asarlar yozgan.

Ellin davriga kelib yunon jamiyatidagi keskin o'zgarishlar, katta davlatlarning vujudga kelishi bilan umumiy tarixga asos solindi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan tarixchilaridan biri Timey bo'lib, u o'zining asarida Bolqon Yunonistoni, g'arbiy yunon mustamlakalari haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Polislarning yemirilishigacha yunonlar tarix va adabiyotiga oid asarlarni me'muar shaklda yozishgan. M.a. IV asrdagi eng yirik me'muar asar Ksenofontga tegishli. U asosan harbiy sohaga oid ma'lumotlarni beradi. Ellinizm davrida me'muar va avtobiografik asarlar yozish keng yoyildi. Ellin davri siyosatchilaridan Pirr va Arat eng yirik tarixiy asarlar mualliflari hisoblanadilar. Ular "Axey ittifoqi" haqida keng ma'lumotlarni yozib qoldirishgan.

Antik jamiyat tarixini yoritishda epistolyar manbalar - xatlar muhim o'rin tutgan. Ular ikki xil shaklda ochiq va yopiq shaklda yozilgan. Platon, Isokrat va Sallyustiylar yozgan ochiq xatlarida falsafiy muammolar haqida fikr yuritilgan. Yopiq xatlar davlat ahamiyatiga molik xatlar bo'lib, maxsus kishilar nomidan yozilgan. Ularda asosan siyosiy va maxfiy ma'lumotlar yozilgan.

Yunon she'riy adabiyotining shakllanishi m.a. IX –VIII asarlarga tegishli bo'lib, bu davrni "Gomer davri she'riyati" deyishadi. Gomer, Gesiod va dramaturglar Esxil, Sofoklning asarlari juda

yaxshi saqlangan. Xususan, Gesiod o'zining "Mehnat va kunlar" asarida yunon jamiyatidagi ijtimoiy ziddiyatlar haqida yozadi.

Hozirga kelib so'nggi texnologiyalar asosida yunon yozuvlarining elektron bazasi yaratilgan bo'lib, unda mil. av. VIII asrdan milodiy II asrgacha bo'lgan 20 000 000 so'zdan iborat yunon adabiyoti matnlari joy olgan.

Qadimgi Yunonistonning taraqqiyot bosqichlari

Yunon tarixi Qadimgi dunyo tarixining bir qismi hisoblanadi. Qadimgi yunon tarixi doirasida Bolqon yarim oroli, Egey dengizi havzasi, janubiy Italiya, Sitsiliya oroli va shimoliy Qora dengiz bo'yi, Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'idagi qadimgi jamiyatlarning shakllanishi, gullab-yashnashi va tushkunlik davrini o'rganadi. Yunoniston tarixi uchta katta bosqichga bo'linadi.

I bosqich - miloddan avvalgi II ming yillik - ilk davlatlar paydo bo'lishi (Krit – Miken davri tarixi).

II bosqich - Miloddan avvalgi XI-IV asrlar shahar davlatlar - polislarning paydo bo'lishi, antik qulchilikning shakllanishi, yuqori darajada rivojlangan yunon madaniyati davri.

III bosqich - ellinistik jamiyatlar va davlatlarni vujudga kelishi.

Krit- Miken davrining o'zi ijtimoiy- iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasiga ko'ra uchta bosqichga ajratiladi, shu bilan birga ushbu davrlar Krit va qit'a Yunoniston tarixi uchun farqlanadi. Krit tarixida bu davr Kritda hukm surgan afsonaviy hukmdor Minos nomi bilan Minoy tsivilizatsiyasi deb yuritiladi, qit'a Yunonistonida esa Ellada davri deb nom olgan.

Minoy davri quyidagi bosqichlarda rivoj topgan:

1. Ilk Minoy davri (miloddan avvalgi XXX-XXIII asrlar, urug'chilik munosabatlar).
2. O'rta Minoy yoki "eski saroylar" davri (miloddan avvalgi XXII-XVIII asrlar, birinchi davlat tuzilmalarining vujudga kelishi, turli ijtimoiy guruhlarning hamda yozuvning shakllanishi).
3. So'nggi Minoy davri yoki "yangi saroylar" davri (miloddan avvalgi XVII-XII asrlar, Kritning birlashuvi, Krit dengiz qudratchiligi, madaniyat ravnaqi, axeyliklar tomonidan Kritning ishg'ol qilinishi va Kritning tanazzuli).

Axey Yunonistoniga alohida davrlanish beriladi:

1. Ilk Ellada davri (miloddan avvalgi XXX-XXI asrlarda) - ibtidoiy jamoa munosabatlarning ustuvorligi, yunonlarga qadar aholi
2. O'rta Ellada davri (miloddan avvalgi XX-XVII asrlar) - yunon-axey qabilalarining Bolqon Yunonistonning janubida joylashishi, davr oxirida urug'-qabilaviy munosabatlarni yemirilishi.
3. So'nggi Ellada yoki Miken davri (M.a. XVI-XII asrlar) - ilk davlatlarni tashkil topishi, yozuvi paydo bo'lishi, Miken sivilizatsiyani ravnaqi va qulashi.

Bolqon Yunonistonida davlatchilik taraqqiyotining yangi davri taxminan ma. XI asrdan boshlanadi. Bu davr antik Yunoniston taraqqiyotining polis davri deb ataladi. Polis bosqichi ham uchta davrga bo'linadi.

1. Gomer yoki polisdan oldingi davri - (M.a. XI-IX asrlar) - urug'-qabilaviy munosabatlar.
2. Arxaik davri (M.a. VIII-VI asrlar) - shahar-davlatlar polisllarni tashkil topishi. O'rta Yer va Qora dengizlarni sohillari yunonliklarni joylashishi.
3. Yunon tarixini klassik (yuqori darajada rivojlangan) davri (M.a. V-IV asrlarda) qadimgi yunon quldorlik jamiyatini polis tuzumini, yunon madaniyatini ravnaqi.

Makedoniyalik Iskandarning Sharq yurishlaridan keyin ellin davlatlarining tashkil topishi bilan qadimgi Yunoniston tarixida ellin davri boshlanadi. Ellinistik bosqich uchta davrdan iborat.

1. Aleksandr Makedonskiy sharqqa harbiy yurishlari va ellinistik davlatlarni tashkil topishi. (M.a. V asrning 30 yillari - III asrning 80-yillari).
2. Ellinistik jamiyatlarni va davlatlarning ravnaqi (M.a. III asrning 80-yillari - II asrning o'rtalari).
3. Ellinistik tizimni inqirozi va ellinistik davlatlarning qulashi (M. a. II asrning ikkinchi yarmi – 30-yillar).

M.a. 30-yilda so'ngi ellin davlatlaridan biri - Ptolomeylar Misri o'z mustaqilligini yo'qotib, Rimga tobe bo'lishi bilan antik Yunoniston tarixi nihoyasiga yetadi.

Nazorat savollari:

1. Qadimgi Yunoniston tarixi jahon tarixida qanday o'rin tutadi?
2. Qadimgi Yunonistonning geografik o'rni va tabiiy sharoitini tahlil qiling.
3. Qadimgi Yunonistonning asosiy tarixiy manbalari haqida ma'lumot bering.
4. Yunoniston tarixining har bir davriga xos xususiyatlarga ta'rif bering.

2-mavzu: Miloddan avvalgi II ming yillikda Krit va Axey Yunonistoni.

Reja:

1. Minoy sivilizatsiyasining Krit davri.
2. Axey Yunonistoni va doriylarning kirib kelishi.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Krit-Miken davri, Minos, Minoy sivilizatsiyasi, A. Evans, G. Shliman, Krit davlati, Knoss, Fest, Malliya, Kato-Zakro, eski va yangi saroylar davri, axeylar, Mikena, Troya, Tirinf va Pilos davlatlari, Kiklada, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, doriy qabilalarining ko'chishi.

Minoy sivilizatsiyasining Krit davri

Krit-Miken madaniyati ingliz arxeologi A. Evansning (1851-1941) Krit orolida olib borgan arxeologik qazishmalari, G. Shlimanning (1822-1892) Kichik Osiyodagi Hisorlik tepaligida Troya shahri xarobalarini qazib ochishi, Yunoniston janubida Mikena va Tirinf shaharlarida olib borgan qazishmalari natijasida ma'lum bo'ldi. A.Evans Krit orolidagi Knoss saroylarini ochib, 40 yildan oshiq vaqt davomida olib borgan qazishmalari natijasida Kritning afsonaviy podshosi Minoy nomi bilan atalgan ajoyib Minoy madaniyati manzarasini yaratdi.

Bundan tashqari Amorgos, Paros, Sifnos, Siros, Naksos, Tera, Melos, kabi Egey orollaridagi ko'pgina madaniy yodgorliklar ochildi. Natijada m.a.II ming yillikgacha yashagan xalqlar yaratgan va bu xalqlar yutuqlarini ijodiy o'zlashtirgan yunonlargacha bo'lgan axeylarning Miken madaniyati deb atalgan madaniyatni yaxlit ko'rinishi shakllantirildi.

Qadimda Egey havzasida uch madaniy birlik: eng qadimgi Krit yoki Minoy madaniyati (m.a.3000-1200 yillar, markazi Krit), Egey dengizi orollaridagi Kiklada madaniyati, Bolqon Yunonistonidagi Miken madaniyatlari mavjud bo'lgan.

M.a. III-II ming yilliklarda Egey dengizi orollarda ildizi Sharq bilan bog'liq Krit-Miken sivilizatsiyasi shakllandi. Bu madaniyat Kritning afsonaviy podshosi nomi bilan Minoy sivilizatsiyasi deb ataladi. Krit sivilizatsiyasi hali yunonlar ibtidoiy jamoa davrini boshidan kechirayotgan paytda vujudga kelgan buyuk madaniyat edi. Krit yoki Minoy madaniyati ilk Minoy (m.a. 3000-2300/2100 yy), O'rta Minoy (m.a. 2300/2100-1600 yy.) va so'nggi Minoy (m.a. 1600-1200 yy.) davrlariga bo'linadi.

Ilk Minoy davri mobaynida Kritda ibtidoiy – jamoa munosabatlarining asta-sekin parchalanishi yuz bergan, u bilan birga mulkiy tabaqalanish ham sodir bo'lgan. Miloddan avvalgi 2200 yilda qabilalar ittifoqlar vujudga keladi va bu ittifoqlar markazlari – Knoss, Maliya, Fest bo'lgan. Miloddan avvalgi III ming yillikda rivojlangan bronza asriga o'tish yuz bergan. Ishlab chiqarish kuchlari tezroq rivojlanadi, dehqonchilik, hunarmandchilikda yangi bosqich boshlanadi. Xuddi shu vaqtda oltin va emaldan yasalgan mashhur Krit zargarlik buyumlari paydo bo'ladi. Krit kulolchilik, haykaltaroshlikni sifati takomillashadi. Muhrlarning mavjudligi shaxsiy va xususiy mulk rivojlanganligini ko'rsatadi.

Kritning saroylar davri umumiy hisobda 2 qismga bo'linadi: 1) eski saroylar davri (m.a. 2000-1700 yy) va 2) yangi saroylar davri (m.a. 1700-1400 yy).

M.a. 2000 yilda Knossda mahalliy hokimining ancha ilgari qurilgan qarorgohi o'rnida juda ulkan va muhtasham saroy qurilgan. Saroy vaqt-vaqti bilan qaytadan qurib turilgan. Bu saroy binolari butun bir majmuadan iborat bo'lib, ikki qavatli, ba'zilarining taxminicha uch va hatto to'rt qavatli qilib solingan. Pastki qavatdagi binolar yorug'lik tushib turadigan quduqlar yordamida

yoritilgan. Markazli to'g'ri burchakli zal-megaron ommaviy yig'inlar o'tkaziladigan joy bo'lgan. Sopol quvurlar tizimi orqali tashlandiq suvlar oqizib yuborilgan. Saroy binolarining devorlari shuvalib, bo'yalgan (freskalar). Hashamdor xonalarning devorlari turli rasmlar bilan bezalib, ularga o'simliklarning, afsonaviy hayvonlarning suratlari solingan va saroyda yashovchilarning hayotini tasvirlovchi manzaralar chizilgan. Krit me'morlari bino shiftlarini saqlash va bezak uchun yuqoriga kengayib boruvchi ustunlarni ishlatganlar.

Taxminan m.a. 1700 yilda kuchli yer silkinishi tufayli Knoss, Fest va Kato-Zakrodagi saroylar vayron qilingan. Aholi yashaydigan boshqa joylar ham zararlangan. Biroq tez orada saroylar qayta tiklangan va "yangi saroylar" davri boshlangan. Knoss hokimini ustivor deb sanashimiz mumkin, chunki Knoss saroyi eng hashamatli bo'lgan, orolning turli tomonlaridan unga qarab ketgan yo'llarning qurilganligi shundan dalolat beradi.

Saroylar qayta qurilgandan keyingi davr Knoss Minosning hokimiyati ostida birlashtirilgan. Krit davlatining eng qudratli davri bo'lgan bu vaqtda u Sharqiy O'rta Yer dengizi havzasida hukmronlik qilgan. Fukididning guvohlik berishicha, bu Kritning "talossokratiya", ya'ni dengizlarda hukmronlik davri bo'lgan. Krit Egey dengizidagi bir qancha orollarni, Kichik Osiyo, hamda, Bolqon sohilidagi, shuningdek Attikaning aholi yashaydigan manzillarini o'z hokimiyatiga bo'ysundiradi. Minotavr to'g'risidagi afsonaga ko'ra Kritga bo'ysungan yerlar, jumladan Attuka xiroj to'lagan.

Kritliklar tajribali va jasur dengizchilar bo'lib, O'rta yer mamlakatlari bilan qizg'in munosabat bog'langanlar. Ular Misr bilan ham savdo sotiq aloqalarini olib borganlar va misr yozuvida ularni "Keftiu" nomi bilan tilga olinadi. Krit Bolqon yarim oroli, Misr, Iberi-yaga oliy nav vino, zaytun moyini eksport qildi. Misrdan rangli shisha, fayans; Kipr orolidan mis; Suriyadan otash; Liviyadan qimmatbaho metallar va fil suyagi olib kelindi.

Orolda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik yuksak darajaga yetadi. Krit kulolchiligida badiiy san'atning nihoyatda yuksak darajasida shakllangani ko'rinadi. Sopol idishlarda tabiatning boy manzaralari mohirona tasvirlanadi. Bunday tasvirlar ko'za (amforalar), zaytun yog'i va vino saqlanadigan, bo'yi 2 m gacha bo'lgan xum (pifos)larning sirtiga chizilgan.

Qaytadan qurilgan Knoss saroyida devorlarga solingan turli bezakli rasmlar zadagonlarning hashami yanada ortib ketganligini aks ettiradi (masalan, «Moviy kiyimdagi xonimlar»). Devorlarda saqlanib qolgan rasmlarda akrobatchi ayollarning quturgan buqaning boshidan va belidan oshib xavfli sakrashlari tasvirlangan. Ehtimol, bu biror diniy marosimga oid muqaddas harakat bo'lishi mumkin.

Saroy xo'jaligiga juda ko'p mutaxassis hunarmandlar, turli yordamchi xodimlar, xizmatkorlar va shu kabilar xizmat qilgan. Ularning orasida qullar ham bo'lgan. Agar qisman jamoaga qarashli bo'lib, qisman yakka tartibda ijaraga berilgan va xususiy mulk bo'lgan. Krit hukmdori faqat podsho bo'lib qolmasdan, shu bilan birga kohin va umuman xudo nazar qilgan shaxs hisoblangan va qonun chiqaruvchilik faoliyatini ham bajargan.

Kritda iyeroglif yozuv va «A» chiziqli yozuvdan foydalanilgan, biroq afsuski ularni o'qishga hanuzgacha muvaffaq bo'linmagan. Knoss saroyida 10 ming taxtachada qadimgi Krit yozuvlari topildi. A.Evans bu yozuvlarni 30 yil davomida o'qishga urindi, lekin ocha olmadi. 1950-yil B-chiziqli yozuv o'qildi. U Knoss saroyining xojalik hujjatlari edi. Hozirga-cha B - chiziqli krit yozuvi o'qilgani yo'q.

Kritliklar dinida totemizm elementlari bor edi. Shu bilan birga eng katta xudo ayol (Buyuk ma'buda, Ona) o'simliklarni, xayvonlarni va odamlarni himoya qiluvchi bo'lgan. Devoriy tasvir-freskalar va Krit xudolar panteonida ayol ma'budalarning oldingi o'ringa turgani ayollarning Krit jamiyati hayotida mavqeini yuqori darajada bo'lganidan dalolat beradi. Bundan tashqari gemma va uzuklarda qalqon tutgan ayol, kabutar bilan ma'buda, tog' cho'qqisidagi ma'buda va ikki sher o'rtasidagi ma'buda tasvirlari buning yaqqol misoli bo'ladi. Erkak xudo ham juda mashhur bo'lib, u ikki yoqlama bolta (labris) shaklidagi xudo tarzida hamda buqa qiyofasida tasavvur qilingan.

M.a. XV asr o'rtalarida Kritning ichki va tashqi ahvoli o'zgardi. Krit o'zining Sitsiliya va Egey havzasidagi mavqeini yo'qotdi, dengiz davlati emirildi. Shu vaqtda Kritdan 100 km. Shimolda joylashgan Fera orolida (m.a. 1470 y.) vulqon otilib, uning natijada hosil bo'lgan tsunami Krit shaharlarida o'iddat bilan yopirilib, ularni vaytsron qilgan.

M.a. XV asr o'rtalarida Kritning zaiflashganidan foydalangan Yunoniston janubida yashagan aaxey qabilalari orolga bostirib kirib, Kritning siyosiy yetakchiligiga chek qo'yidilar. Egey havzasi ikki asr mobaynida doriylar kelgunga qadar axeylar hukmronligi ostida qolda. Axeylar Krit sivilizatsiyasining barcha yutuqlarni o'zlashtira olmadilar. Aholi soni kamaydi, shaharlar bo'shab qoldi, sivilizatsiya markazi Egey dengizining boshqa hududiga ko'chdi.

Axey Yunonistoni va doriylarning kirib kelishi

Yunonistonning materik qismida m.a. III ming yillikda ibtidoiy jamoa tuzumi hukm surardi. Bu davrda yashagan tub aholi leleglar, pelasglar va kriylarning mehnat qurollari toshdan bo'lib, endigina mis qurollarga o'tila boshlagan edi. Bronza davri m.a. III ming yillikning o'rtalaridan boshlandi. Shu davrdan boshlab katta qishloqlar, mustahkamlangan qal'alar paydo bo'la boshladi. Urug'chilik munosabatlarining emirilish jarayoni faqat m.a. III ming yillikning o'rtalaridan boshlandi. M.a. III ming yillikning oxirlarida hind-evropa madaniy birligiga mansub etnik guruhlar o'z vatanlari – Markaziy Yevropadan turli yo'nalishlarda ko'cha boshladilar. Ularning bir qismi Bolqon yarim oroliga kirib kelib, yunon etnosiga asos soldi. Ularni dastlab axeylar deb nomladilar.

Bolqon Yunonistonida qabilalarning ko'chishi bilan jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Taxminlarga ko'ra bu vaqtda Sharqiy O'rta Yer dengizi qirg'og'ida ham hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi etnik guruhlar paydo bo'ladi. Ular Yunonistonda urug'chilik munosabatlarining emirilishini vaqtinchalik sekinlashtiradilar. Kelgindilar zabt etilgan qabilalar manzillarini qisman talaganlar va vayron etganlar. Burungi aholi - pelasglar asta-sekin axeyliklar bilan assimilyatsiyalashib ketgan.

M.a. II ming yillik boshlarida kulolchilikda, kumushga ishlov berish ishlarida, urf-odat, an'analarda (jumladan, uy ichida, pol ostida yoki devor orasida bolalar qabri) yangi jihatlar paydo bo'ladi. Yangi etnik birliklar eskilari bilan aralashaib yangi moddiy va ma'naviy madaniyatini vujudga keltirdilar. Kritda bo'lgani singari, Bolqon yarim oroli janubida taxminan, m.a. XVIII asr oxirlarida Bolqon Yunonistonida mustahkamlangan kichik-kichik qishloqlar ko'plab paydo bo'ladi. Bu davrdagi qabrlarda metall qurollar uchramaydi. Bolqon Yunonistonini Kritdan (qabrlarda krit ko'zalari, krit namunasiga taqlid qilib yasalgan sopol buyumlar) boshqa hududlar bilan aloqalar deyarli bo'lmagan. M.a. 1600 yillar atrofida Kritda yuksak rivojlangan madaniyat mavjud bo'lgan paytda Bolqon Yunonistonida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi.

Axeylar m.a. 3 ming yilliklar oxiri – 2 ming yillikning birinchi yuz yilliklarida Yunoniston janubiga asta-sekin siljib, o'z manzilgozlarini barpo qila boshladilar. M.a. 16 asrda kelgindilarning mahalliy aholi bilan assimilyatsiyasi tugallanadi. Natijada yangi samarali iqtisodiyot, zodagonlar (ko'pincha harbiylar), koinlar, oddiy jamoachilardan iborat ijtimoiy guruhlar shakllandi. Peloponnesda Mikena, Tirinf, Pilos, O'rta Yunonistonda Orxomen, Fiva va Afina, Fessaliyada Iolk va boshqalar ilk jamiyatning kattaroq markazlari edi.

Bu joylarning hammasida mustahkamlangan qal'alar qalin devorlar bilan o'ralgan saroylar saqlanib qolgan. Saroylar yonida mol-mulki turli darajadagi mahalliy aholining turar joylari bo'lgan. Bulardan tashqari yana bir qancha qishloqlar ham bo'lgan. Aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Ko'pdan-ko'p kasb korlar ham yuqori darajada shug'ullangan. Bu madaniyatning markazi Mikena edi.

Miken madaniyati ilk Miken (m.a. 1700 yillardan - 1550 yillargacha), O'rta Miken (1550-1400 yy.), So'nggi Miken (1400-1200 yy.) davrlariga bo'linadi. Miken (Axey) sivilizatsiyasining gullab-yashnagan davri m.a. XV-XIII asrlarni o'z ichiga oladi. Miken siyosiy markaz sifatida o'z hukmronligini keng qamrovda amalga oshira olmagan.

Mikenada 1876 yilda G.Sjliman tomonidan olib borilgan arxeologik qazishmalarda Miken madaniyatiga mansub qazib ochildigan. Mikena istehkomidan va undan tashqarida bir necha o'n podsholik maqbaralari topildi. Maqbaralar ikki xilda bo'lgan, bir xillari shaxta, ya'ni to'g'ri burchak o'ra shaklida bo'lib, qoya toshda o'yilgan va tepasi tosh plitkalar bilan yopilgan, ikkinchi xillari katta hajmdagi toloslari (gumbazli maqbaralar) bo'lib, bu maqbaralar ularda ko'milgan hukmdorlarning dabdabasidan darak berib turgan. Mikenadagi mashhur "Agamemnon qabri" hashamatli va ulug'vor qilib qurilgan, 5 metrgacha balandlikda bo'lgan og'ir eshiklar usti har biri taxminan 120 tonna keladigan ikki xarsang tosh bilan yopilgan. Qabrlarda ko'p miqdorda qimmatli buyumlar qurol-yarog'lar topilgan. Mikena, Tirinf va boshqa saroylardagi ichki binolar har xil rasmlar (freskalar) bilan bezatilgan. Materik Yunonistondagi tasviriy san'atda urush manzaralari ham uchrab turadi.

XX asrning 60 yillarida Mikena akropolida (mustahkamlangan qal'ba) diniy marosimlar bajariladigan markaz topildi. Markazda qo'llarini yuqoriga ko'targan 16 ta loy haykalcha, loydan yasalgan ilonlar va mehrob bor. Muqaddas joy yaqinida turar joy binosi bo'lib, tadqiqotchilarning fikricha bu binoda bosh kohin yashagan. 1953 yil ingliz olimlari Ventris va Chedvik Mikena saroylari buyumlarida sanoq hisob-kitoblar to'g'risida ma'lumot beradigan loy taxtachalardagi Mikena yozuvlarini o'qidilar.

Miken sivilizatsiyasining asosiy markazlari mil.avv. XV-XII asrlarda Mikenφβφτ εφυρϋφκϋ Tirinf va Pilos edi. Tirinf Mikenga qo'shni bo'lgan yana bir axey davlat birlashmasi edi. Tirinf hokimining saroy qal'asi balang va ulug'vor qurilgan. Qal'a devorlari og'irligi 12 tonnagacha bo'lgan yaxlit ohaktoshlardan bunyod qilingan. Ularning eni 4,5 metrgacha, balandligi 7,5 metrgacha yetadi. Qal'a devorlarining ba'zi joylarida oziq-ovqat va qurol saqlanadigan ombor inshootlari qurilgan.

Qal'aning ichida ikkinchi mudofaa devori tepalikda joylashgan podsho saroyini himoya qilgan. Saroyga yaqinlashish maxsus to'siq inshootlari bilan himoyalangan. Qal'ada ichimlik suv zaxirasi bilan shahar tashqarisidagi suv manbasiga boradigan yashirin yerosti yo'li qurilgan. Chunki Tirinf uchun eng xavfli raqib Miken 17 km uzoqlikda joylashgan edi. Tirinf saroyi devorlari ov manzaralari, hashamatli kiyingan xonimlarning ara- vadagi tasvirlari bilan bezalgan.

Axey davlatlaridan yana biri Peloponnes yarim orolining janubiy-g'arbida joylashgan, markazi Pilos bo'lgan Pilos shahar-davlatidir. Pilos podsho saroyi yaxshi saqlanib qolgan bo'lib, Miken saroy me'morchiligining eng yaxshi namunasi hisoblanadi. 1939 yillardan boshlab Messeniyada Pilos saroyida qazuv ishi olib borilgan. Saroy devori freskalar bilan, toshdan yasalgan pol geometrik va dengiz mavjudotlari tasvirlari bilan bezatilgan. Xonalarning biridan Pilos davlati va jamiyati, Miken sivilizatsiyasining turli sohalariga to'g'risida ma'lumot beradigan bir yarim ming loy taxtachadan iborat arxiv topilgan. Pilos doimiy raqobat va o'zaro urushlar ichida bo'lgan Miken va Tirinfdan uzoqda joylashgan. Pilos mil. avv XIV-XII asrlarda eng rivojlangan va farovon davlat bo'lgan. Miken, Tirinf va Pilos Janubiy Yunoniston va Peloponnesda shakllangan axey davlatlari edi. O'rta Yunonistonda ilk davlat birlashmalari Attika va Beotiya viloyatlarida mil.avv. XIV-XII asrlarda shakllana boshladi.

Mil.avv. XIV asrda Kichik Osiyoda Axaya davlati mavjud bo'lgani to'g'risida mixxat yozuvlari ma'lumot beradi. Xett manbalarida (XIV-XIII asrlarda) Axaya deb atalgan davlatni tadqiqotchilar Bolqon yarim oroli, Kichik Osiyo va Rodos orolida deb turli farazlar qiladilar. Yunonistonning Axaya davri siyosiy tarixi yaxshi yoritilmagan. Ba'zi olimlar Miken boshchiligida yagona Axaya davlati mavjud bo'lganini yozadilar. Bir necha Axaya davlatlari mustaqil mavjud bo'lib, ular vaqtinchalik bir- lashgan bo'lishlari mumkin. Troya urushi yunon qabilalari- ning tarqalishi jarayonining bir unsuri bo'lishi mumkin. Axey koloniyalari Kichik Osiyoning g'arbiy va janubiy qirg'oqlarida paydo bo'ldi. Rodos va Kiprda axeylar o'rnashib olganlar. Mil. avv. 1000-yillarning oxirida Kipr Kichik Osiyodagi panfiliyalik axeylar tomonidan o'zlashtiriladi. Sitsiliya va Janubiy Italiyada axey faktoriyalari (tayanch nuqtalari) paydo bo'ladi. Axeylarning Old Osiyo mamlakatlari qirg'oq bo'ylariga kuchli bosqini «dengiz

xalqlarining» harakati deb ataladi. Ilmiy farazlarga ko'ra, mil. avv. XIII asrda yuz yil davomida doriylar va boshqa xalqlarning Bolqonga kuchli tazyiqi axey sivilizatsiyasining halokatiga olib keldi. Ularning bir qismi Attika va boshqa viloyatlar, Egey dengizi orollari, Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'i va Kipr orolida saqlanib qoldi.

Mil.avv. XII asr boshida Sharqiy O'rtayer dengizining Osiyo qirg'og'ida filimstimlar deb atalgan xalqlar o'rnashdi. Ularning manzilgohlaridan bu yerda ilgari bo'lmagan, shu yerning o'zida ishlab chiqarilgan Miken sopolga o'xshash buyumlar ko'plab topilgan. Bu vaqtda Bolqon Yunonistoniga shimoldan turli qabila guruhlar migratsiyasi boshlandi. Yodgorliklarda moddiy-ma'naviy madaniyatning tushkunligi ko'rinadi. Bu vaqtdan boshlab temir o'zlashtirila boshlanadi. Eng avvalo, Peloponnes yarim oroli va Kritga doriylar kelib o'rnashadilar.

Troya urushi to'g'risida muammoli fikrlar juda ko'p. Qadimgi Troya Kichik Osiyoda joylashgan bo'lib, jez asrida paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin Troyaning yoshi Mikendagi shaxta qabrlaridan yosh jihatidan 600 yil katta bo'lgan va Bolqon yarim orolidan kelgan qabilalar tomonidan bosib olinishi mumkin emas edi. Troya shahri hududidan arxeologlar olti madaniy qatlamlarni qazib ochdilar. Bu madaniy qatlamlar Troyada hayot uzluksiz davom etganligidan dalolat beradi. Mil.avv. 1800-yillar atrofida Troya-VI qatlami paydo bo'ldi.

Kiklada Krit shimolining Egey dengizidagi ko'pgina orollar majmuasidir. Ularni yunonlar «kikladalar» ya'ni «aylana» deb atashgan. Kiklada orollarida qadimda kariy va leleklar yashaganlar. Ularga Krit orolidan ko'chib kelganlar qo'shilgan. Aholi uzumchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Kiklada orollari bilan Egey havzasidan chekkadagi o'lkalar bilan dengiz savdosi alohida o'rin tutadi. Kiklada orollari aholisi katta-kichik, pishiq qilib qurilgan bir-ikki qavatli uylardan iborat shahar ko'rinishidagi kichik manzilgohlarda yashaganlar. Kichik shaharchalar jamoa asosida xalq yig'inlari orqali boshqarilgan deb taxmin qilinadi. Kiklada orollarida mil.avv. XVI-XV asrlarda Knoss hukmronligi o'rnatildi. Knossga qaramlik o'lpon to'lash bilan cheklanib, Kiklada o'ziga xos madaniyatni saqlab qoladi. Ammo mil.avv. XV asr o'rtalarida Fera orolida otilgan vulqon Kiklad orollari halokatiga sababchi bo'ldi. Vulqon otilgandan so'ng to'zib ketgan aholi va vayrona orolchalar Peloponnes va Bolqon Yunonistonining boshqa hududlaridan kelgan axeylar o'ljasiga aylandi. Kiklad madaniyati uch yirik davrga bo'linadi: 1. Qadimgi Kiklad davri (2700-2300-yillar). 2. O'rta Kiklad davri (2300-1500-yillar). 3. So'nggi Kiklad davri (1500-1100-yillar).

Mil.avv. XIII asrda axey davlatlarining tushkunlikka yuz tutishi biulan hozirgi Makedoniya va Epir hududida yashagan doriy qabilalari mil.avv. XII asrda Yunonistonga bostirib kirdilar. Doriylar o'z hududlarini frakiya qabilalari tazyiqi ostida tark etdi. Yunonistonda axey hududlarini doriylar yuz, bir yuz ellik yil davomida egalladilar. Mil.avv. XI asr oxirida doriylar butun Shimoliy va O'rta Yunonistonga o'rnashib, Peloponnesning katta qismini o'zlashtirdilar. Axeylarning bir qismi doriylar tazyiqi ostida Attika hududi va Egey dengizi havzasiga ko'chdilar.

Yuqori darajada rivojlangan axey davlatlarini bosib olgan doriylar ibtidoiy jamoa turmush tarzida va harbiy demokratiya sharoitida yashar edilar. Doriylar axeylarning shaharlarini vayron qildilar va ibtidoiy jamoa tuzumida yashashni davom ettirdilar. Yunonlar bu davrda ibtidoiy jamoa tuzumida yashadilar. Ayrim paytda urug'lar o'zlariga tegishli biror-bir umumiy masalani yechish uchun kattaroq tashkilot - fratriyaga birlashganlar. Fratriyalar birlashib, qabila - filni tashkil qilgan. Fratriya va urug' bir umumiy ajdoddan kelib chiqqan. Urug' boshliqlari bilan bir qatorda, fil va fratriyaning Gomerda filobasiley deb eslatiladigan yo'l boshchilari bo'lib, urug' boshliqlari ularga o'z hokimiyatlarining bir qismini berganlar. Bir necha urug'lar bir qabilaga birlashgani uchun qabila oqsoqoli saylanadi.

3-mavzu: Arxaik Yunoniston. Yunon polislarining barpo bo'lishi.

Reja:

1. Yunon polislarining tashkil topishi
2. Buyuk yunon koloniyalashtirilishi
3. Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda qadimgi Peloponnes va Sparta

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Arxaik davr, Gesiod, fratriya, fila, polis, xora, aristokratiya, aristokratiya, to'ng'ich riraniya, stater, obol, draxma, Buyuk yunon koloniyalari, metropoliya, apoykiya, emporiya, Lakonika, Lakedemon, Sparta, Likurg, Agiadlar va Evripontidlar sulolasi, "tenglar jamoasi", sissitiy, agoge, agela, ilot, perieklar, kriptiya, apella, efor, gerusiya, geront, navarx.

Yunon polislarining tashkil topishi.

Yunon tarixidagi mil.avv. XI-IX asrlarni tarixchilar «Qorong'i davrlar» deb ataydilar. Chunki bu davrga oid ma'lumotlar juda kam. Mil.avv. XI-IX asrlardagi yunon tarixini o'rganish bo'yicha asosiy manba bo'lib, Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlari xizmat qiladi. Shu sababli bu davr Gomer davri deb ham ataladi.

Gomer «Iliada» va «Odissey» dostonlarida axey sivilizatsiyasi gullab-yashnashining so'nggi davri hayotini tasvirlaydi. Lekin Gomerning o'zi mil.avv. VIII asrda yashagani uchun o'tmish voqealarini o'zi yashagan davr nuqtayi nazaridan zamonaviylashtiradi.

«Odissey» va «Iliada» dostonlarida yunon jamoasidagi mulkiy tabaqalanishni, urug'chilik munosabatlari zaiflashganini, basileylar bilan hokimiyatga intilayotgan ko'p sonli urug' zodagonlari qatlami shakllanayotganini kuzatish mumkin. Asta-sekin mehnat taqsimoti natijasida dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqadi. Poemalarda temirchi, tosh teruvchi, duradgor va kema yasovchilar to'g'risida hikoya qilinadi. Erkin kishilar bilan bir qatorda, qullar ham mehnat qilganlar. Qulchilik hali xonaki shaklda bo'lib, ularning soni ko'p emas edi. Xo'jayin qul bilan yonma-yon jismoniy mehnat qilishdan hali jirkanmagan. Gomer o'tmish qahramonlarini sharaflab, o'zi yashagan davrning mavjud ijtimoiy tabaqalanishining hayotiy tasvirini chizadi.

Urug'-jamo'a kichik qishloqlarda yashab, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Jamoani saylab qo'yilgan oqsoqol-basiley urf-odat, an'analar asosida boshqargan. Basiley urug' mulkini qo'riqlagan, urug'doshlarini sud qilgan va urug'ning afsonaviy asoschisini hurmatlashga bagi'shlangan marosimlarni o'tkazishda boshchilik qiladi. Axey sivilizatsiyasi asta-sekin parchalana boshladi.

Mil.avv. XIII asr oxiridan axeylarning parokanda ahvoli vaqtida shimoldan doriy qabilalari Yunonistonga bostirib kirdi. Doriylar mil.avv. XI asrning oxiriga kelib butun Shimoliy va O'rta Yunoniston, Peloponnes yarim orolining katta qismini egallab oldilar. Bu davrda ularda ibtidoiy jamo'a munosabatlari hukm surgan. Dostonlarda aholi qishloqlarda yashab, shahar to'g'risida tasavvurga ega bo'lmagani bayon qilinadi. Xojalik natural shaklda bo'lib, aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi. Savdo ibtidoiy ayirboshlash holatida edi. Gomer davri yunonlari hatto ularning zodagonlari ham kichik, qo'pol qurilgan, poli tuproq, xona o'rtasida gulxan yoqiladigan uylarda yashaganlar.

Mil.avv. XI asrda xojalik hayotidagi bir qancha qiyinchilikdan so'ng temir o'zlashtirilib, xojalik hayotining jonlanishi boshlandi. Ammo Yunonistonda unumdor yerlar juda kam bo'lgan. Taqchil bo'lgan unumdor yerlarning asosiy qismini donli ekinlar egallay boshlagan. Bog'dorchilik, uzumchilik va zaytun daraxtlarini o'stirish yo'lga qo'yilgan. Chorvachilik rivojlangan. Gomer poemalariga ko'ra, qoramol asosiy ayirboshlash vositasi bo'lgan. Hunarmandchilikda katta o'zgarishlar yuz berdi. Mehnat qurollari tayyorlashda temir keng qo'llanila boshlandi. Temirdan yasalgan mehnat qurollari ish unumdorligini oshirdi. Oila moddiy ehtiyojini o'z mehnati bilan qondirish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Erkin dehqon xojaligi asosiy ishlab chiqaruvchi bo'ldi. Jamoaning alohida bir ko'rinishi sifatida jamoa-polis jamiyat tashkilotining asosiy shakli bo'ldi. Keyinchalik polis shahar-davlatga aylandi. Har bir oila iqtisodiy mustaqil birlik bo'lib, ular huquqlarda teng edilar. Jamoada shakllanayotgan urug' zodagonlari jamoani o'z nazorati ostiga olishga urinar edilar. Polis-jamoa asosan ikki vazifani bajargan: aholini va hududni qo'shnilar bosqini va tazyiqidan himoya qilish va jamoaning ichki munosabatlarini tartibga solish. Hali davlat tashkiloti yuzaga kelmagan edi.

Mil.avv. IX asr oxirida yunon dunyosi dehqonlarni birlashtirgan yuzlab kichik polis-jamoalardan yoki ular katta-kichik qishloqlardan iborat edi. Asosiy iqtisodiy birlik mustaqil xojalik yuritish asosida tirikchiligini o'tkazadigan, oddiy turmush kechirib, tashqi dunyo bilan aloqasi bo'lmagan patriarxal oila bo'lgan. Yunon dunyosida hali katta yer egalari, yersiz, bировga qaram oilalar, odamlar va jamoa a'zolari yo'q edi.

Hunarmandchilikning sohasi bo'lgan kulolchilikda protogeometrik usul shakllandi. Dafn marosimlari o'zgardi. Endilikda tuproqqa dafn etish o'rniga jasadni krematsiya qilish (yoqish) rasm bo'ldi. Bolqon Yunonistonidan yuqori darajada rivojlangan Sharqqa yunonlar kirib kela boshladi. Mil.avv. XI asr oxiridan Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'ida yunon qo'rg'onlari paydo bo'lib, ularning aholisi eoliy, ioniy va doriy shevalarida so'zlashgan.

M.a. VIII-VI asrlarda Yunonistonning ijtimoiy taraqqiyoti Gomer davri oxirlaridan boshlab hamma joyda yuz bergan ilku sinfiy jamiyatning qaror topishi jarayonining davomidir. M.a. VII-VI asrlar davrini an'anasiga ko'ra ko'pincha arxaik, ya'ni dastlabki davr deb ataydilar, chunki XIX asrning uchinchi choragida boshlangan va hozirgacha davom etayotgan buyuk arxeologik nashriyotlarga qadar qadimgi Yunoniston tarixini odatda m.a. VIII asrdan boshlar edilar. Biroq mazkur termini hozirgi kunda ham saqlash mumkin, chunki xuddi m.a. VIII-VI asrlarda kundalik jamiyatining shakllanishi birinchi marta eng zo'r va eng aniq ifodalangan variantda yuz bermoqda ediki, bu davr randa antik davr deb nom olgan.

Doriylar istilosi natijasida yuz bergan uzilishlardan so'ng Yunonistonda yangidan kichik-kichik quldorlik davlatlari paydo bo'la boshladi. Bu davlatlar istehkom bilan o'rab olingan manzillardan iborat bo'lib, ularda dehqonlarning va ayni vaqtda quldorlarning kollektivlari yashab ular birgalikda o'zlarining umumiy manfaatlarini istehkom bilan o'rab olingan manzil yonidagi o'z mulklari bo'lmish er uchastkalarini va o'z mulklari bo'lmish qullarni himoya qilganlar. Bu davlat tuzilishlari qadimgi yunonlarda polislar, ya'ni shahar-davlatlar deb nom olgan. Natural xo'jalik katta davlat birlashmalari tuzish uchun shart-sharoit tug'dirmagan.

Antik davrda qadimgi yunon jamiyatining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy tashkilotining asosiy shakli polis edi. Polis bu - jamoaning alohida tipi bo'lib, dehqon va shahar aholisini o'zida birlashtirgan yerga ishlovchilar - fuqaro jamoasi edi. Yunon polisining taraqqiyoti va shakllanishini belgilaydigan asosiy shartlari quyidagicha edi: Eng avvalo, davlat va xususiy mulk birlashgan antik mulkchilik shakli edi. Yunon jamoasi a'zosi bo'lgan fuqaro yerga egalik qilish huquqiga ega edi. Har bir fuqaro polis hududida yer ulushiga ega bo'lishi shart edi. Yerga egalikning oliy huquqi fuqarolar jamoasiga tegishli edi. Polis tashkilotining ajralmas qismi fuqarolik muassasasi edi. Polis aholisi to'la huquqli fuqarolar, to'laqonli huquqqa ega bo'lmagan va huquqi bo'lmagan aholi toifalaridan iborat edi. Polis jamoasi tarkibiga kirgan fuqarolar iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy huquqlarning majmuasiga ega edilar. Faqat polis fuqarolarigina aholining imtiyozli qismini tashkil etar edi.

Fuqaroning asosiy ramzi ozod kishi mavqeyi edi. Yunon fuqarolik mavqeyini fuqaro otanadan tug'ilishi bilan olar edi. Fuqarolik huquqini boshqa polisdan kelganlarga sovg'a qilishga faqat polisning xalq yig'ini haqli edi. Oligarxiya hukmron bo'lgan polislarda fuqarolik mavqeyiga ega bo'lish uchun fuqaro mulkiy senz, yerga egalik, og'ir qurol-aslahasi mavjudligi shart- larini bajarishi lozim edi. Polisning iqtisodiy asosini qishloq xojaligi, yerga fuqaroning erkin mehnat qilishi tashkil etar edi. Yerga egalik, dehqonchilik uzoq vaqt polis fuqarosining imtiyozi bo'lib qoldi. Polis fuqarosidan boshqa hech kim uning hududi- da yerga

egalik qilish huquqiga ega emas edi. Polis fuqarolar jamoasiga tegishli jamoa yerlariga egalik qila olmas edi.

Har bir fuqaroning eng muhim huquqi va bir vaqtning o'zi - da majburiyati, bu uning o'z polisining himoyasida shaxsan ishtirok etishi edi. Uncha katta bo'lmagan Yunon polislari muntazam qo'shin saqlash qobiliyatiga ega emas edilar. Shu sababli, uning himoyasi erkaklar zimmasida edi. Qo'shinning asosini tashkil qilgan og'ir qurollangan falangani o'rta hol fuqarolar dehqonlar tashkil etar edi. Yunon polisining ajralmas qismi - fuqarolik jamoasida o'z-o'zini boshqarish edi. Xalq yig'ini, kengash, sud va ijroiya hokimiyati lavozimlari fuqaro jamoasining qo'lida bo'lib, hech qachon undan ajralmadi.

Polis jamiyatida barcha huquqiy me'yorlar manbasi xalq yig'inida ishlab chiqilgan qonun edi. Fuqarolarning qonunlarni ishlab chiqish, qabul qilish va amalga oshirishdagi ishtiroki ajralmas huquq edi. Shunday qilib, polis fuqarolik jamoasi a'zolari bo'lgan shahar va qishloq aholisi uyushgan yopiq jamoani tashkil qilib, o'z imtiyozlari va huquqlarini qat'iy saqlab, himoya qilardi. Polis hududi shahar va uning atrofidagi qishloqlarni o'z ichiga olgan. Yunon shahar-davlatlari hududi va aholisi soni bo'yicha har xil bo'lgan.

Polis-davlat hududi markazida shahar bo'lib, bu yerda qishloq aholisining bir qismi: hunarmandlar, savdogarlar yashagan, xalq yig'ini to'plangan ibodatxona bo'lgan. Odatda, shaharlar portlar, gavanlar bilan dengiz sohiliga joylashgan. Shahar markazida tepalikda mustahkamlangan qal'a - akropol bo'lib, bu yerda ibodatxona, shahar xazinasi binosi bo'lgan. Akropol yonida bozor - agora maydoni bo'lib, bayramlar, sport musobaqalari va xalq yig'ini o'tkazilgan. Polis hududida bir necha qishloqlar joylashgan, lekin shahar markazi boshqaruvi bitta bo'lgan. Polisda aholi asosan uzumchilik, zaytun ekini, hunarmandchilik, savdo bilan shug'ullangan. Aholining ijtimoiy qatlami asosan mayda dehqonlar, hunarmand va savdogarlardan tashkil topgan.

Har bir polisda vaqt o'tishi bilan polis tuzilmasi tugallangan shaklni oldi va barqaror fuqarolik siyosiy tashkiloti (demokratiya yoki oligarxiya) shaklida faoliyat ko'rsata boshladi.

Har biri polisidagi tub joy erkin aholining hammasini rasmangina o'z ichiga olgan, hukmron quldorlar sinfining yuqori qatlamiga aylangan nasl-nasabli aslzodalarning iqtisodiy va siyosiy hukmronligi endi siyosiy taraqqiyotning ilgarilab borishiga to'sqinlik qila boshladi.

Shahar demosining iqtisodiy mustaqilligi kuchayib borishi bilan u polisini boshqarishda ishtirok etishiga va aslzodalar hokimiyatini chekkasiga erishish uchun faol harakat qila boshladi. Shahar demosi uning mol-mulkini va savdo - hunarmandchilik faoliyatini aslzodalarning suiste'mollardan himoya qiladigan qonunlar chiqarishni talab qildi. Dengiz savdosi rivojlanayotganligi munosabati bilan shahar demosi faolroq tashqi siyosat yurgizish masalasini qo'ydi. Qishloq demosi qarz asoratidan qonunchilik yo'li bilan himoya qilishga muhtoj edi va dehqonlarning yer uchastkalarini bosib olishga xotima berishni talab qilardi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot jarayoni nasl-nasabli aslzodalarga ham dahl qilmoqda edi, ular orasida ham mulkiy tabaqalanish yuz bermoqda edi. Aslzodalarning, ayniqsa kambag'allashib qolgan aslzodalarning bir qismi ustaxonalar ochish va savdo sotig'ini tashkil qilish bilan o'zi shug'ullana boshladi. Bu aslzodalarning manfaatlari shahar demosi yuqori qatlamlarining manfaatlari bilan yaqinlashgan edi.

Nasl nasabli aslzodalarning hukmron zamindorlar gruppasi yetilib qolgan islohatlarni o'tkazishga qarshilik ko'rsata boshladi. Shu sababli m.a. VII-VI asrlarda shahar va qishloq demosi islohatlar uchun qat'iy kurashga kirishdi. Savdo-hunarmandchilik polislarining ko'pchiligida nasl-nasabli aslzodalar hokimiyati ag'darib tashlandi va xokimiyat demosining vakillari bo'lmish hukmdor shirankar qo'lga o'tdi «Tiran» - (mustabid) tushunchasi Yunoniston tarixining arxaik davrida salbiy ma'noga ega emas edi. Shu tariqa m.a. VII-VI asrlarda davlat hokimiyatining yangi formasi paydobo'ldiki, bu forma fanda bosh yoki ilk tironiya nomi bilan mashhurdir. Tiranlarning ko'pchilik qismi demosning yuqori qatlamlariga yondoshgan aristokratiya gruppasidan chiqqan kishilar edi. Ular zo'r berib eski zodagon aristokratlar huquqlarini cheklash siyosatini yurgizdilar, ularga qarashli yerlarning bir qismini musodara qildilar eski tartiblarning eng tarafdorlarini qirib tashladilar yoki haydab yubordilar. Lekin eski (aslzodalar) urug'idan chiqqan tiraklar ko'pincha

tutiriqsiz siyosat yurgizdilar va shu bilan ularni yuqori martabaga ko'targan demosni o'zlariga qarshi qurollantirdilar. Tiraniya nechog'li nomukammal bo'lishiga qaramay, o'sha vaqt progressiv hokimiyat edi. Qo'zg'olon ko'targan demosning tepasiga aristokratiyadan bo'lgan kishilarning chiqib olganligiga sabab shu ediki, dastlabki paytda ular demosning o'z orasidan chiqqan tubjoy vakillariga qaraganda davlat ishida tajribaga ega edilar. "To'ng'ich" yoki "ilk tiraniya" qisqa muddatli edi. Aristokratlar hokimiyatdan chetlatilgan. Demosning faoliyati uchun keng maydon ochilgandan keyin tiranlar endi kerak bo'lmay qoldilar. Tiraniya zamonida demosning manfaatlarini ko'proq izchillik bilan himoya qilgan siyosatchilar yetishib chiqib, siyosiy tajriba orttirgan edilar. Shuning uchun yana qo'zg'olonlar yuz berdi.

M.a. VII asrning oxirlari – VI asrning boshlarida Kichik Osiyo va Yunonistonda tangalar paydo bo'ladi. Birinchi to'laqonli tangalar Kichik Osiyodagi Lidiyada zarb qilindi. Oltin va kumush aralashmasidan iborat elektron deb ataladigan tanga zarb qilindi. Tangalar uzunchoq shaklda, bir tomonida davlat ramzi, ikkinchi tomonida kvadrat tasviri tushirilgan edi. Yunonistonning pul birligini 436,5 gramm og'irlikdagi mina tashkil qilgan. Bir mina 8,73 g og'irlikdagi 50 staterga bo'lingan.

Bu gurkiragan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining natijasi edi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlarida Yunonistonning polislariga qaraganda aristokratiya bilan demos o'rtasidagi kurash davrini ilgariroq kechirgan va boy savdo-xunarmandchilik markazlariga aylangan edilar. Bunga ularning qadimgi yunon va qadimgi sharq dunyolarining tutash joyida egallangan tranzit geografik mavqei yordamlashgan edi. O'tmishda axaya aholisining bir qismi Bolqon Yunonistondagi doriylardan kichik Osiyo sohiliga qochgan edilar. Bu ham xuddi Kichik Osiyo sohilida qadimgi axayya madaniyati elementlarining ko'p miqdorda saqlanib qolishiga hamda ijtimoiy-iqtisodiy va markaziy taraqqiyotining uzluksiz borishiga yordamlashgan edi. Shu sababli Ioniya yunon polisleri miloddan avvalgi VII-VI asrlarda o'sha vaqtdagi Yunonistonning eng ilg'or rayoni edi. Ular orasida ayniqsa Milet ajralib turardi.

Buyuk yunon koloniyalashtirilishi

Qadimgi Yunonistonning ko'p hududlarida qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlar yetarli bo'lmagan bir vaqtda mulkiy tabaqalanish yerning yetishmovchiligiga erta olib kelgan. Ko'pgina klersiz fuqarolar paydo bo'lgan. Hunarmandchilikda arzon qo'l mehnatidan foydalanishning rivojlanishi bu fuqarolarning ko'pchiligiga hunarmand bo'lish imkoniyatini bermagan. Polising kichik hududi va uning past iqtisodiy darajasi kambag'allashib qolgan fuqarolarning faqat ozgina qismini o'z doirasida bir amallab kun ko'rinishi ta'minlay olgan, xolos.

Kambag'allashgan jamoachi dehqonlar o'zlarining boyib ketgan zodagon qarindosh (yevpatrid) lariga qarzi uchun qul bo'lishni xohlamadilar. Ular o'zlarining qarzlari uchun garovga qo'yilgan bir parcha yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Ular uchun yagona yo'l boshqa hududlarga ketish edi.

Bundan tashqari Yunonistonning bir necha viloyatlarida aholi haddan tashqari ko'payib ketgan edi. Arxaik davrning boshlanishida aholi sonining keskin o'sishi natijasida demografik portlash yuz berdi. Ishlab chiqarish kuchlarining zaif rivojlanishi oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarning taqchilligiga olib keldi.

Temir qurollarning xoj'alikda keng qo'llanila boshlanishi dehqonchilik, ayirboshlash, hunarmandchilik rivojlanishiga olib keldi. Shuningdek, savdo-hunarmandchilikning rivojlanishi xomashyoga bo'lgan ehtiyoj va tayyor mahsulotni sotish uchun yangi hududlarni izlab topish zaruriyatini tug'dirdi.

Bu davrda yunon polislarida ijtimoiy va siyosiy kurash keskinlashib ketdi. Odatda mag'lubiyatga uchragan ijtimoiy va siyosiy guruhlarning eng faol vakillari tug'ilib o'sgan polisidan haydab yuborilardi, yoki ixtiyoriy ravishda ko'chib ketishardi.

Bundan tashqari, arxaik davrda Yunonistonning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan viloyatlarida fuqarolarni qarzi uchun qul qilish qonun bilan taqiqlandi. O'sib borayotgan

iqtisodiyotni arzon ishchi kuchi - qullarga bo'lgan talabini qondirish uchun begona hududlardan qullarni olib kelish boshlandi.

Yuqorida tasvirlangan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar ortiqcha fuqarolarning o'z tug'ilib o'sgan polislardan doimiy va hatto antik zamon miqyosida ommaviy ravishda ko'chirishlari bilan birga borgan. Bu ko'chirishlar miloddan avvalgi VIII asr oxirlaridan va ayniqsa miloddan avvalgi VII va VI asrlarda shu qadar keng miqyosda ko'payib ketganki, tarixda ular Buyuk yunon koloniyalashtirishi nomi bilan kirgan.

Kiklada, Sporada orollari va Kichik Osiyo qirg'oqlari dastlab yunonlar o'zlashtirgani sababli, mil.avv. VIII asrda aholining ko'chishi g'arbga Sitsiliya va Janubiy Italiyaga, shimoliy-sharqda Qora dengiz qirg'og'iga tomon yo'naldi. Janubiy Italiya mil.avv. VIII-VI asrlarda kolonizatsiya qilindi. Bu yerdagi kolonistlar o'zlarining kelib chiqishlarini Peleponnes axeylaridan deb hisoblar edilar. Yunonlarning koloniyalari asosan 3 geografik yo'nalishda bordi: Shimoliy Qora dengiz havzasi; Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'i va Apennin yarim orolining janubi va Sardiniya, Korsika va Sitsiliya orollarining ayrim qismlari.

Aholining bir qismini tug'ilib o'sgan shahridan ko'chirish ko'pincha tashkiliy suratda bo'lardi. Bir guruh ko'chmanchilar o'z oralaridan rahbar saylar edilar va bu rahbar oykist (asoschi) deb atalardi. O'rtada pul yig'ishib, bir yoki bir necha kemani safarga hozirlardilar. Bu kemalarga oz-moz zahirarni, asboblarni, qurollarni ortib, musofir yurtda apoykiya (koloniy yunoncha shunday atalardi) ta'sis etish uchun uzoq yo'lga ravona bo'lardilar. Yangi joyda tanish bo'lmagan kelgindilarga shubha bilan va ba'zan hatto dushmanlik bilan qaraydigan qabilalar bilan qo'shnilikda birgalashib istehkom bilan o'ralgan manzilgoh qurish, ekin qilinadigan yerlarni o'zlashtirish, mahalliy aholi bilan munosabatni yo'lga qo'yish va shu kabi ishlarni qilish kerak bo'lardi. Bunday paytda urug'lar va kasblar o'rtasida ilgari o'z vatanlarida turgan vaqtlarida mavjud bo'lgan doiraviy bid'at va adovatlar o'rtadan ko'tarilib, orqaga surilardi. Bu ham ko'pchilik koloniyalarning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tez taraqqiy qilishga yordamlashdi.

Mil.avv. VII-VI asrlardagi kolonizatsiya jarayonida barpo qilingan yunon shaharlari xojalikning bir necha yo'nalishida rivojlandi. Janubiy Italiyadagi shaharlar qishloq xojalik mahsulotlarini ishlab chiqarishga, Qora dengiz bo'yidagi Milet koloniyalari savdoga ixtisoslashgan edi. Janubiy Italiyada Metapont va Sires, Sibaris, Posidoniya kabi yunon shaharlari qishloq xojaligi bilan shug'ullanar edi. Bu yerda spartaliklar asos solgan Tarent shahri koloniyalar orasida yetakchi o'rinni egalladi. Shahar Sparta shevasini va boshqaruv uslubini to'liq saqlab qoldi.

Sitsiliya orolida Evbey Xalkidasi yunonlari mil.avv. 735-yil atrofida Naksos, Katanu va Leontiano, Zankli (keyingi Messina) hamda Regiy koloniyalarini barpo qildilar. Shimolda Gaetan qo'ltig'ida Qum shahriga asos solindi. Loklar Italiyaning Zefir burnida Zefir Lokri (hozir Kap Spartivento)ni, Korinf aholisi Sitsiliyaga vaqt o'tishi bilan yunon g'arbining bosh markazi va metropoliya rolini o'ynagan Sirakuza koloniyasini barpo qildilar. Sirakuza o'z navbatida, Akr va Kamerina koloniyasini barpo qildi. Megara Gibliya Megarasi va Seluninga, rodosliklar Agrigent shahriga asos soldilar. Shunday qilib, yunonlar Sitsiliyaning sharqiy va janubiy qismini egalladilar. Orolning g'arbida bu yerga yunonlardan ilgari kelgan finikiyaliklar hukmronlik qilgan. Vaqt o'tishi bilan orolning g'arbida Finikiya yerlari qisqarib, faqat Finikiyaning uch nuqtasi: Solunt, Panorm (hozirgi Palermo) va Motiya qoldi.

Mil.avv. VI asrda yunonlarning Italiya va Sitsiliya koloniyalari gullab-yashnadi va Bolqon Yunonistonidan ko'ra, bu yerda savdo-hunarmandchilik va dehqonchilik yuqori darajada rivojlanib, Buyuk Yunoniston nomini oldi. Mil.avv. VII asrda Liguriya qirg'og'idagi Rodan daryosi havzasida fokiyaaliklar Massiliya (hozirgi Marsel), Janubiy Italiyada Eleya shaharlariga asos soldilar.

Sharqda Xalkidika yarim oroli Evbeydagi Xalkida aholisi tomonidan, Epir qirg'og'idagi (hozirgi Korfu) Kerkira oroli korinfliklar tomonidan bosib olindi. Korinfliklar Ambrakiy qo'ltig'ida Ambrakiya va Anaktorn; Illiriya qirg'og'ida Appoloniya va Epidamn koloniyalariga asos soldilar. Qora dengiz qirg'oqlarida Kichik Osiyodagi yunonlarning eng

kuchli savdo markazi Miletning fuqarolari o'nlab koloniyalarni barpo qildilar. Abidos, Sinop, Koteo, Kerasun va Trapezund; Qora dengiz shimoli, shimoliy-g'arbiy qirg'oqlarida Olviya, Appoloniya, Odessa, Toma, Tira, Feodosiya; Bosforda Kalxidon (megalalilar asos solgan); Qora dengizning Yevropa qirg'og'ida Vizantiy, Gerakleya koloniyalari qad ko'tardi. Mil.avv. VII asrda Misrda ham yunonlarning tayanch nuqtalari vujudga keldi. Bu yerda Navkratis koloniyasi barpo qilindi. Shimoliy Afrikada Liviya qirg'og'ida Kirenaga asos solindi. Ammo yunonlarning g'arbiga siljishini Karfagen, janubiy-sharqda esa Misr to'xtatdi. Yunonlar janubiy Italiya, Korsika, Sardiniya va Sitsiliya orollari hamda unga yaqin joylarda etrusklar, finikiyaliklar va mahalliy aholining qarshiligiga duch keldilar.

Buyuk kolonizatsiya deb atalgan jarayon bilan bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar qadimgi Yunonistonning keyingi taraqqiyotini belgilab berdi. G'arb va Sharqda ko'p sonli yunon koloniyalarining barpo qilinishi, O'rtayer dengizi savdo-sidan finikiyaliklarning siqib chiqarilishi yunon savdosining o'sishi, hunarmandchilikning yuksak taraqqiyotiga olib keldi. Tovar sotish bozorlari, hunarmandchilik mahsulotlari hajmi kengaydi. Ishchi kuchiga yanada ehtiyoj kuchayib, qullarning soni o'sdi. Ellada iqtisodiyotining barcha sohalarida qul mehnati yetakchi o'ringa chiqa boshladi. Zodagon oligarxiya ayrim polislarda boshqaruvni xalq tomonidan hokimiyat tepasiga chiqarilgan, o'z shaxsiy hokimiyatini o'rnatishga erishgan kuchli va faol shaxslar - tiranlarga topshirishga majbur bo'ldi. Mil. avv. VI asrda arxaik davrning tugashi davrida ba'zi bir polislarda demokratik qurilishning ilk asoslari tashkil topdi.

Hokimiyatni noqonuniy, zo'ravonlik bilan egallab, boshqarish shakli - «tiraniya» paydo bo'ldi. Tiraniya mil.avv. VII asrda ayrim yunon shaharlari (Korinf, Sikion, Milet, Efes, Afina - Pisistrat, Sirakuza - Gelon va Dionisiy, Megara, Argos)da keng tarqaldi. Zodagonlar ichidan chiqqan tiranlar urug' zodagonlari va xalq hokimiyatini keskin rad qildilar. Hokimiyatni bosib olgan tiranlar o'zlarining raqiblari bo'lgan oqsuyak urug' zodagonlariga qarshi shafqatsiz kurashdilar. Chunki bu vaqtda urug' zodagonlari jamoa-polisning eng uyushgan hamda boy va ta'sirli qismi edilar. Shu sababli, tiranlar o'zlarining shaxsiy hokimiyatlari uchun eng xavfli deb, zodagonlar hokimiyatini hisoblar edilar. Tiranlar o'z hokimiyatlarini kuch bilan ushlab turgan holda urug' aslzodalarning siyosiy-iqtisodiy hukmronligini zaiflashtirdilar. Tiranlar aslzodalarning kuch-qudratini zaiflashtirib, demosni kuychaytirdilar va o'zlari istamagan holda hokimiyatlarining halokati uchun qulay shart-sharoit yaratdilar.

Koloniyalar - mustaqil polislar (shahar-davlatlar) bo'lib, ular bilan koloniyalarni chiqarib yuborgan polislar o'rtasida ozmi-ko'pmi yaqin munosabatlar saqlanib qolganligi sababli, koloniyalar o'z metropoliyalarda, ya'ni ona shaharlarida ham ijtimoiy taraqqiyotni rag'batlantira boshladilar.

M.a. VIII-VI asrlarda Peloponnes va Sparta

Qadimgi Sparta arxaik va klassik davrlarda Yunonistonning eng katta polislaridan biri edi. Fukidid, Ksenofont, Aristotel va Plutarx asarlari hamda spartalik shoir Tirteyning she'rlari Sparta davlatining tarixiga oid eng asosiy manbalardir. Bundan tashqari arxeologik materiallar ham yil sayin tobora katta ahamiyat kasb etmoqda.

Sparta polisi va davlatchiligining boshlanishi doriylar bosqinining tugallanish vaqtiga to'g'ri keladi. Doriy qabilalari mil.avv. XII-XI asrlarda Peloponnes hududiga o'rtnashdilar va mil.avv. XI-VIII asrlarning birinchi yarmi davomida mahalliy qabilalar bilan hukmronlik uchun uzoq kurash olib bordilar. Mil.avv. X asrda Peloponnes janubidagi Lakonikada Yevrot daryo vodiysining o'rta qismidagi unumdor yerlarda Sparta manzilgohi paydo bo'ldi. Qadimgi yunonlar Sparta davlatini Lakedemon deb atadilar. Ko'pchilik doriylar bo'lg'usi Sparta polisining fuqarolari 5 qishloqni birlashtirgan Sparta manzilgohiga o'rtnashdilar.

Doriylar Lakoniyani bosib olgandan keyin mahalliy axey aholisini o'zlariga bo'ysundirganlar va bu sharoitda mustankam ezish apparatiga zaruriyat tug'ilgan. Peloponnes hududiga bostirib kirgan doriylar mahalliy aholiga nisbatan ancha kam bo'lganligi va bu istilochilar

hali urug'doshlik buzilish bosqichida turganliklari sababli ularning hukmronligi juda o'ziga xos bir tarzda bo'lgan.

Mil.avv. VIII asrda Sparta Janubiy Lakonikaning bir qancha viloyatlari, Kifera oroli, keyin esa Pamis daryosi vodiysidagi hosildor Messeniyaning bosib oldi. Bu boy o'lka Spartaning kam sonli, to'la huquqli fuqarolari tomonidan bo'lib olindi. Mahalliy aholining bir qismi qirib tashlanib, qolganlari huquqsiz qaram ilotlarga aylantirildi. «Ilot» nomining o'zi hozirga qadar ravshan emas. Ularning hayoti qullarning hayoticha ham qadrlanmagan.

Istilochilar – doriylar – o'zlarining bosh shahri Sparta nomi bilan spartaliklar deb atay boshlaganlar. Sparta aholisining asosiy sinflari, tabaqalari spartaliklar, perieklar, ilotlar ana shu tariqa vujudga kelgan.

Lakoniyaning iqtisodi juda kam rivojlangan va ibtidoiy darajada edi. Bunda asosiy mashg'ulot dehqonchilik edi. Qadimgi Spartada yer xususiy mulk emas edi. Butun yer jamoaga qarashli bo'lib, jamoa o'z a'zolariga vaqtincha foydalanish uchun berilar edi. Hunarmandchilik. Spartada hunarmandchilik juda kam rivojlangan edi. Hunarmandchilik bilan perieklar shug'ullanar edi. Ular eng zarur narsalarnigina tayyorlar edilar. Uylar faqat ikki asbob: bolta va arra bilan qurilardi. qurollarni takomillashtirish va mehnatni tashkil qilish haqida hech kim o'ylamas edi, buning ustiga bu ish Sparta davlati tomonidan ta'qiqlab qo'yilgan edi. Shunday qilib, ko'p asrlar davomida Sparta hunarmandchiligi taraqqiyotining muttasil past darajasida edi.

Sparta davlati har qanday tashqi savdoni ta'qiqlab qo'ygan edi. Boshqa mamlakatlardan hech qanday tovar keltirilmas edi. Savdo-sotiq faqat mamlakat ichida mahalliy bozorlarda qilinardi. Pullar temirdan bo'lganligidan juda og'ir edi. Oziq-ovqat va hunarmandchilik buyumlarini sotib olish uchun juda ko'p pul kerak edi. Pullar hozirgidek hamyonda olib yurilmas edi, balki maxsus omborlarda saqlanar edi. Bozorga bormoqchi bo'lgan kishi bu pullarni aravaga yuklab borar edi. Spartada kumush pullar ham bor edi, lekin bu pullar ishlatilmas edi.

Imtiyozli sinfi bo'lgan spartaning «tenglar jamoasi» deb atalgan. «Tenglar jamoasi» Sparta quldorlik davlati sharoitida ilotlar va perieklarni bostirish uchun hukmron sinfnig (Spartaliklar tabaqasining) harbiylashtirilgan birlashmasi edi. Spartaliklar harbiy ish bilan shug'ullanganlar. Faqat ana shu harbiy ishigina spartalikka munosib mashg'ulot hisoblangan. Spartada mustahkam jangchilar tarbiyalab etishtirish uchun maxsus maktablar bo'lgan. Yangi tug'ilgan chaqaloqni Sparta olib mahkamasi gerusiyaga, ya'ni oqsoqollar kengashiga olib borgan. Agar chaqaloq zaif bo'lsa va dardchil tug'ilgan bo'lsa, uni qoya ustidan pastga uloqtirib yuborgan. Sog'lom va kuchli chaqaloqni tirik qoldirgan. Lekin u etti o'shgacha onasi qo'lida tarbiyalangan. So'ngra u jamoat maktabiga borib, to balog'at yoshiga etguncha, ya'ni 18 yoshgacha shu maktabda turgan. U maktabda yashagan va o'qigan. Maktabda tartib-qoida juda qattiq bo'lgan. O'g'il bolalar yostiqsiz qatti bo'yraa ustida yotib, ustilariga engilgina ko'rpa yopib uxlaganlar. Ular issiqqa ham, sovuqqa ham bab-baravar chidamli bo'lishlari lozim edi. Sparta o'g'il bolalarini chidamli bo'lishi uchun ochlik va tashnalikka ba'zi kunlarda ularga sira suv ichirmagan. Har bir kichik gruppa katta gruppa safiga kirganda kaltaklangan. Kaltaklanganda hech bir spartalik o'g'il bola dodlamagan va inglamagan, chunki bu uyat hisoblangan. Maktabda ular o'qish, yozish, hisoblash, qo'shiq aytish, raqs qilish, vatanparvarlik ruhidagi she'rlarni yodlaganlar, falsafaa va suxandonlik bilan shug'ullanishga ruxsat etilmagan.

O'g'il bolalarni mumkin qadar qisqa so'zlashga o'rgatilgan. Onaning o'g'lini urushga kuzatayotganda aytadigan so'zlari bunday lakonizmga misoldir. Ona o'g'liga qalqonni bera turib: «qalqon bilan yoki qalqonda qayt», degan.

Spartalik qizlar o'g'il bolalar kabi o'qish, yozish, hisoblashni bilganlar. Spartaliklar balog'atga yetib oila qurishgandan keyin ham ularni oilasi harbiylarcha o'tan. Agar spartalik kambag'allashib qolsa «Tenglar jamoasi»dan haydalgan. Sparta davlatining butun faoliyati ilotlarni itoatda tutishga qaratilgan edi. Spartaliklar ilotlarni o'ldirishga haqli edi. Har yilda bir marta «kriptiya» degan hunrezlik qilinar edi («kriptiya» - yunoncha «o'ldirish»). Armiyada ilotlar yordamchi vazifalarini bajargan. Ilotlar xususiy ho'jayinlariga emas balki butun Spartaqa qarashli

edilar, chunki Lakoniya ilotlarini qullikka solish davrida spartaliklarda ijtimoiy jamoa munosabatlari hali yo'qolgan emas edi.

Sparta davlatining qonunchilik ishi Likurga nisbat beriladi. Uning afsonaviy shaxsliligini Plutarx tasvirlagan. Fukidid va boshqa antik avtorlar tilga olib o'tganlaridek, mavjud bo'lgan shaxs hozirga qadar ma'lum emas. Halq yig'ini (apella) mavjud bo'lib, unga 30 yoshga etgan spartalik erkaklar kirgan. Bu yig'inda, urush va sulx masalalari hal qilingan, ammo unda ovozga qo'yish odati bo'lmagan. Hamma masala qichqiriq bilan hal qilingan. Shunisi ham borki, oqsoqollardan birortasi hozir bo'lgan taqdirdagina yig'in ochiq deb hisoblangan. Agarda oqsoqollar yig'inini chaqirishga rozi bo'lmasalar, ular umuman yig'inga kelmaganlar va yig'in ochilmagan. Spartada ayni bir vaqtda ikki podsho bo'lgan. Biri doriylarning Evripontid urug'idan, ikkinchisi Axeyaliklarni Agiad urug'idan. Ular avliyo hisoblangan. Podsholar davlatda real hokimiyatga ega bo'lmagan. Spartada efor degan ya'ni Spartadagi barcha muassasalar ustidan nazorat qilgan alohida shaxslar bo'lgan. Ular beshta bo'lib, bir yil muddatga saylangan. Agar podsho efor, huzuriga kelmasa, u zo'rlab olib kelingan. Eng kuchli va davlatni haqiqatdan boshqaruvchi organ gerusiya bo'lgan. Gerusiya («geront» - «keksa»). Spartaning eng zadogon va eng mo'tabar urug'laridan iborat oqsoqollar majlisidir. Gerusiyaga oltmish yoshli 28 kishi va 30 yoshga etgan ikki podsho kirgan. Ular gerontlarni «bolalar usuli» ya'ni qattiqroq qichqirish bilan saylangan. Sparta aslzodalar davlati bo'lib, unda hokimiyatga gerussiya va eforlar ega bo'lgan.

Peloponnesning eng kuchli davlati bo'lgan Sparta eramizdan avvalgi VI asrdayoq ikki marta qattiq urush qilgandan keyin g'arb tomonidagi serhosil qo'shni mamlakat Messeniyaning zabt etgan va uning aholisini ilotlarga aylantirgan. Janubiy Yunoniston territoriyasidagi qolgan davlatlarga kelganda, garchi ularni Sparta zabt etolmagan bo'lsa-da, lekin ular ham asta-sekin unga bo'ysunishga majbur bo'lganlar va Peloponnes ittifoqini tashkil qilgan. Bu ittifoqqa faqat Argos va Axaya kirmagan, ular o'zlariga mustaqil bo'lib qolganlar. Ammo o'rta Yunonistonga joylashgan Megara Polopones ittifoqi kirgan. Sparta boshchilik qilgan Polopones ittifoq harbiy jihatdan ustunligi butun Yunonistonda ustunligi har bir davlatga ma'lum edi. Spartaliklar intizomli bo'lganlar. Bu armiya miloddan avvalgi VI-V asrlardagi Yunonistonning eng kuchli armiyasi bo'lgan.

4-mavzu: Mil. avv.IX asr oxiri–VI asrlarda Attika. Afinada quldorlik demokratiyasini paydo bo'lishi.

Reja:

1. M.a. IX asr oxiri-VI asrlarda Attikaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti
2. Afina demokratiyasi
3. Yunon-fors urushlari

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Attika, Afina, evpatridlar, geomorlar, demiurklar, demos, arxont, polemarch, areopag, Kilon, Drakont, Solon, sisaxfiya, mulkiy senz, fet, bule, eklessiya, xeyratoniya, gelieya, pedieylar, paraliylar, diakriylar, Pisistrat, Pisitratlar, Klisfen, ma'muriy-hududiy islohot, fila, tritdiy, de, Beshyuzlar kengashi, ostrakizm, strateg, yunon-fors urushlari, Doro I, Marafon, Miltiad, Kserks, Femistokl, Fermopil, Salamin, Plateya, Birinchi Afina dengiz ittifoqi

M.a. IX asr oxiri-VI asrlarda Attikaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti

O'rta Yunonistonning janubiy-sharqiy viloyatlaridan biri, markazi Afina bo'lgan Attika misolida yunon polisining shakllanishini atroflicha ko'rish mumkin. Yunonistonning markaziy viloyatlaridan biri bo'lgan Attikaning maydoni 2250 km kv bo'lib, maydoni bo'yicha Spartadan keyingi o'rinda turgan. Barcha tomonlari dengiz va tog'lar bilan o'ralgan Attika dehqonchilik uchun noqulay bo'lib, unumdor yer kam bo'lgan. Kumush konlari, marmarning mo'l-ko'lligi savdo-hunarmandchilikning ilk taraqqiyotiga yordam berdi. Qulay dengiz gavanlari dengizchilikning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Dastlab Attika aholisi kichik

qishloqlarda yashagan. Keyinchalik esa ular qoyatosh bag'rida joylashgan Afina akropoli markazi bo'lgan shahar atrofida birlashdilar.

Attikaning qadimgi aholisi bo'lgan ioniyalar va pelasglarga doriylarning ko'chishi ta'sir qilmadi. Attika doriylar hujumini qaytardi. Attikada doriylar Peloponnesdan haydab yuborgan axeylarning bir qismi panoh topdi. Attikada yunon tilining ioniy shevasida so'zlashadigan qabilalar guruhi to'rt urug' yoki qabila (fil)ga bo'lingan edi. Har bir fil bir necha o'nlab urug'lardan iborat bo'lgan uch fratriyaga bo'lingan. Gomer davrida Attika aholisini urug' zodagonlaridan chiqqan yo'l boshchi basileylar boshqargan. Basileylar oliy hukmdor, sudya, kohin va harbiy boshliq vazifasini bajarganlar. Boshqa yunon polislarida bo'lganidek, basileylar huzurida Afinada oqsoqollar kengashi - areopag bor edi. Afsonalarga ko'ra, Afina aholisini birlashtirgan afsonaviy Tersiy aholini uch guruhga bo'ladi: yer egalari - yevpatridlar, dehqonlar - geomorlar va hunarmandlar - demiurqlar.

Attika viloyati 12 alohida hudud - qabila okruglariga bo'lingan. Ularning markazlari Afina, Torika, Marafon, Afidna bo'lgan. Mil.avv. VIII asr davomida xojalik va xususiy mulkchilikning rivojlanishi natijasida yevpatridlar basileylar ning huquqini asta-sekin cheklay boshladilar. Ular o'zlarining ichidan arxontlar (oqsoqollar)ni saylay boshlaydilar. Basileylarning boshqaruv vakolatlari harbiy arxont (boshliq, sudya)ga o'ta boshladi. Natijada basileylarga faqat kohinlik vazifasi qoldi va u saylana boshlandi. Shunday qilib, Afinada hokimiyatni yevpatridlar orasidan har yili saylanadigan 9 arxont boshqara boshladi. Ularning o'rtasida ijroiya, harbiy va sud hokimiyati taqsimlangan edi.

Yil davomida arxont vazifasini bajargan yevpatridlar o'z o'rinlarini yangi saylanganlarga bo'shatib berib, o'zlari areopagning umrbod a'zolari bo'lib qolar edilar. Areopag mil.avv. VIII-VII asrlarda eng obro'li hokimiyat organi bo'lgan.

Mil. avv. VIII asrdan qishloq jamoalarida yer oilalarga bo'lib berildi. Yer xususiy mulkka aylanib, asosan mayda dehqon xojaligi paydo bo'ldi. G'allachilik, uzumchilik, zaytun daraxtlarini ekish dehqon xo'jaligining asosiy mashg'uloti bo'ldi. Asta-sekin ishbilarmon dehqonlar, urug' oqsoqollari mayda dehqonlarning yerlarini turli yo'llar bilan bosib ola boshladilar. Qarzga botgan kambag'al dehqonlar yerlaridan ajralib, qarzlari uchun qullikka tushib qoldilar. Yeri bo'lmagan yoki yeridan ajralgan bir qism dehqonlar hunarmandchilik bilan shug'ullandilar. Hunarmandchilik ustaxonalari - ergasteriyalar paydo bo'ldi.

Savdo, hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan aholi orasida ham tabaqalanish kuchayib, boy, o'rta va mayda savdogar, hunarmandga ajraldi. Dehqonlar, hunarmand-savdogarlar yollanib ishlaydigan demos (xalq) aholining asosiy qismini tashkil qildi. Demos ichidan boy dehqonlar, boy tadbirkor hunarmand-savdogarlar, kema egalari ajralib chiqdi. Dastlab polislarida hokimiyatni egallab olgan katta yer egalari - zodagon yevpatridlar o'z mavqelarini yo'qota boshladilar. Yunon polislarida mil.avv. VII asrda o'tkazilgan harbiy islohotlar natijasida zodagonlarning jang aravalari va otliq qism o'rniga polisning o'ziga tog' aholisi demosdan shakllantiriladigan og'ir qurollangan piyoda goplitlar paydo bo'ldi. Natijada zodagonlar polisning harbiy tashkilotida o'zlarining avvalgi imtiyozli mavqelaridan mahrum bo'ldilar. Endilikda demos boy yunon polis-davlatlari ning iqtisodiy-siyosiy hayotida muhim o'rinni egallay boshladi. Bu yangi qatlam hokimiyatni bosib olgan urug' zodagonlari bilan hokimiyat uchun kurashga kirishdi.

Afina demokratiyasi

Tovar ishlab chiqarish, savdo, hunarmandchilik tez rivojlanishi natijasida Attikada demos o'z haq-huquqi uchun harakatga keldi. Attikada dehqonlarni qarzga botish jarayoni kuchayib ketdi va natijada qarzi uchun qul qilish odatdagi holga aylanib qoldi. Mil.avv. VII asrning ikkinchi yarmida Attikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskinlashib ketdi. Mil.avv. VII asrning 30-yillarida zodagon Kilon hokimiyatni bosib olishga urunib ko'rdi.

Arxont Drakont tomonidan 622-yilda og'zaki qonunchilikning yozma to'plamga keltirilishi urug' zodagonlarining hokimiyatini zaiflashtirdi. Drakont qonunlari bilan

urug'chilikning qoldig'i bo'lgan xun olish taqiqlandi. Jazolash funksiyasi areopagga berildi. Drakont qonunlari shafqatsiz bo'lib, o'g'rilik jinoyati uchun o'lim jazosi belgilangan. Mehnat qilmagan fuqarolar jazolanar edi.

Afinada yevpatridlar bilan aholining kambag'al qismi bo'lgan oddiy demos o'rtasida ijtimoiy ziddiyatlar kuchaydi. Drakont qonunlari Attika aholisining eng katta muammolaridan biri - qarz masalasini hal qila olmadi. Solon (mil.avv. 640-559-yillar) Attikaning eng qadimgi oilalaridan birining vakili bo'lib, uning ajdodi podsho Kodriy sulolasiga borib taqalar edi. U harbiy qobiliyatga ega, ma'lumotli bo'lgan va she'rlar yozgan. Solon mil.avv. 594-yilda arxont vazifasiga saylanib, tub islohotlar o'tkazdi. Solon, eng avvalo, «sisaxfiya» (qarzlarni olib tashlash) - Afina aholisini qarzlardan voz kechishni amalga oshirdi. Qarzi uchun qul qilish abadiy taqiqlandi. Katta yer egaligi cheklandi. Yer ulushini belgilangan miqdordan ortiqcha olish man qilindi. Solon islohotlari Afinadagi vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Qarzi uchun dehqonlarni qul qilish bekor qilindi. Ilgari qarzi uchun qul qilinganlar ozod qilindi hamda chetga qul qilib sotib yuborilganlar jamoa hisobidan pul to'lanib, Afinaga qaytarildi. Solon qonli Drakon qonunlarini bekor qildi, faqat odam o'ldirgani va boshqa jinoiy ishlar uchun hamda kim kambag'al bo'lsa, ayol yoki qulni xafa qilgan bo'lsa, bunday qonunlar saqlanib qoldi. Solonning qarori bilan vatan uchun urushda qurbon bo'lganlarning bolalari davlat hisobidan tarbiyalangan. Yana bir qaror bo'yicha vatan uchun jonini fido qilganlar tantanali dafn qilingan. Bu qarorlar afinaliklarda vatanparvarlik tuyg'ularining shakllanishiga xizmat qilgan.

Xojalik faoliyatini rag'batlantiradigan qator islohotlar o'tkazildi. Pul islohoti, uzunlik va og'irlik o'lchov birliklari takomillashtirilib, savdo-hunarmandchilik rag'batlantirildi. Attikadan chetga mahsulotlar sotish kuchaydi. Solon Attikadan g'alla chiqarishni taqiqladi. Bu chora-tadbirlar Afina bozorida chayqovchilikni tugatib, dehqonchilikni rag'batlantirdi va zaytun moyi, vino eksport qilish uchun qulay shart-sharoit yaratdi.

Vasiyatlar erkinligi to'g'risidagi qonun urug'chilik aloqalarini zaiflashtirdi. Alohida oilalarning iqtisodiy kuchayishiga shart-sharoit yaratdi. Yerga egalik qilish me'yori belgilandi.

Ijtimoiy-siyosiy sohada qator islohotlar amalga oshirildi. Solon Attikaning barcha erkin aholisini daromad miqdoriga qarab, to'rt toifaga bo'ldi: pentakosiomedimnlar, suvoriylar, zevgitar, fetloar. Faqat birinchi uch toifa amalda davlat lavozimlarini egallashi mumkin edi. Oliy arxont mansabiga faqat pentakosiomedimnlar da'vo qilishlari mumkin edi. Fetlar polisning bevosita boshqaruvidan chetlashtirildilar.

Fuqarolarning huquq va majburiyatlari shunday taqsimlandiki, boy fuqarolar avvalgidek, to'la hokimiyatga ega bo'ldilar. Shu bilan birga, fuqarolik jamoasida ularga katta majburiyatlar yuklandi. Yangi yuqori tabaqaga mansub bo'lish yer ulushidan yillik olinadigan daromadga bog'liq bo'ldi.

Sud tizimi isloh qilindi. 30 yoshga yetgan erkin Afina fuqarolaridan sud maslahatchilari - gemey joriy qilindi. Gemey fuqarolar ishi bo'yicha oliy appelatsiya huquqiga ega bo'ldi. Faqat u jinoiy ishlar bo'yicha hukm chiqara olar edi. Odam o'ldirish bo'yicha sud ishi sobiq arxontlar kengashi areopag qo'lida qoldi.

Afina siyosiy ustqurmasida zodagonlar tayanchi bo'lgan areopagga qarshi turgan To'rt yuzlar kengashi (Bule) tashkil etildi. To'rt yuzlar kengashi xalq yig'inida ko'riladigan va tasdiqlanadigan masalalarni tayyorlar edi. Xalq yig'ini (ekkleziya) to'laqonli barcha vakolatlarga ega bo'lgan boshqaruv organi bo'lib, fuqarolarning barcha qatlamlari ovoz berish va uning ishida qatnashish huquqiga ega bo'ldilar.

Solon davrida davlat tuzilmasining yana bir yangi organi - maslahatchilar sudi (gelieya) joriy qilindi. Sudyalar barcha fuqarolardan saylangan. Solon islohotlari polis boshqaruvini demokratik shakllari asosini yaratdi, lekin izchil bo'lmaganligi sababli zodagonlar hokimiyatini to'la tugata olmadi.

Solon islohotlari bo'lg'usi Afina demokratiyasining kurtagi edi. Arxont va areopagning roli o'zgarmadi. Polisning urug', fillarga bo'linishi saqlanib qoldi. Islohotlar fillarda urug'

huquqining yemirilishiga olib keldi. Endilikda Afina fuqarosi o'z mulkini erkin vasiyat qilish huquqini oldi. Otasi hunar o'rgatmagan o'g'il keksaygan otasiga g'amxo'rlik qilish majburiyatidan ozod qilindi.

Solon islohotlari barcha ijtimoiy muammolarni yecha olmadi. Afinada keskin ichki siyosiy kurash boshlandi. Tez orada kuchli ijtimoiy ziddiyatlar Afinada Pisistrat tiraniyasining o'rnatilishiga olib keldi. Mil.avv. 560-yil zodagonlardan biri Solonning qarindoshi Pisistrat (mil.avv. 560-527-yillar) qattiq kurash natijasida hokimiyatni bosib oldi va o'zining tiraniya shaklidagi shaxsiy hokimiyatini o'rnatdi. Afinaning eng kambag'al aholisi o'z siyosiy huquqlarini kengaytirish va yer mulkini taqsimlashdan umidvor bo'ldi. Shu sababli ular Pisistrat tiraniyasini qo'llab-quvvatladilar. U dastlab eng muhtoj kichik yer egalari davlat xazinasidan yordam ko'rsatdi. Qishloq kambag'allari uchun soliqlar majburiyatini yengillashtirdi. Qishloq jamoalari huquqini kamaytirdi. Yer egalari Afinaga sudga kelishdan qutqarib, qishloq joylarida sudyalarni tayinladi. Fuqarolar daromadiga soliq joriy qilinishi o'rta hol dehqonlarni og'ir ahvolda solib qo'ydi.

Pisistrat dengiz savdosining rivojlanishiga shart-sharoit yaratdi. U Kichik Osiyoda Dardanel bo'g'oziga chiqadigan muhim nuqtani bosib olib, Afinaning Qora dengizga boradigan dengiz yo'llari ustidan nazoratini o'rnatdi.

Pisistrat davrida Afina akropolida Afina Pallada, Pifiyalik Apollon Elevsinada ibodatxonalar va yangi bozor qurildi. Pirey portining qurilishi davom etdi, 9-quvurli suv o'tkazgich barpo etildi, bu suv quvuri milodiy 18 asrgacha ishlatildi. Pisistrat yollanma qo'shinni tashkil qildi, hosilning o'ndan bir miqdorida soliq joriy qilindi. Solon joriy etgan o'zgarishlar saqlab qolindi, lekin Pisistrat boshqa tiranlar bilan juda yaqin aloqa o'rnatdi. Shoirlar va rassomlarga homiylik qildi.

Pisistratning tadbirlari eski urug' zodagonlarining mavqeyiga putur yetkazdi. Ularning ko'p vakillari Afinadan quvg'in qilindi. Mil.avv. 527-yilda Pisistratning vafotidan so'ng o'g'illari Gippey va Gippax Afina hokimlari bo'ldilar. Bu vaqtda kuchli Fors davlati Kichik Osiyoni bosib olib, Egey dengizidan Qora dengizga boradigan yo'llarni egallab oldi. Afina dengiz savdosiga katta putur yetdi. Natijada Afinaga chetdan g'alla olib kelish vaqtinchalik uzilib qolib, oziq-ovqat mahsulotlari qimmatlashdi. Aholi Pisistratning o'g'illari hokimiyatini ag'darib tashladi.

Pisistratlarning 50 yillik (mil.avv. 560-510-yillar) tiraniyasi ag'darilganidan so'ng, yevpatridlarning o'z hukmronliklarini tiklashga urinishlari Afinada demosining keskin qarshiligiga uchradi. Afinada taniqli bo'lgan Alkmeonidlarning urug'idan bo'lgan Klisfen toifaviy tuzum sarqitlaridan xoli bo'lib, Afinaning qudratini yangi tiraniyani o'rnatish bilan emas, aksincha, barcha fuqarolarning huquqlarda to'la va mutlaq tengligini amalga oshirish bilan ta'minlash mumkin deb hisobladi. Shunday bir sharoitda demos qo'llab-quvvatlagan Klisfen yangi islohotlarni o'tkazdi (m.a. 509-507-yillar). Klisfen m.a. 509-yilda qo'shimcha vakolatlar bilan birinchi arxont lavozimiga saylandi. Uning islohotchilik dasturining asosiy maqsadi Solon asos solgan demokratik muassasalarni rivojlantirish va mustahkamlash, demokratiyani oligarxik to'ntarish yoki tiraniyaning o'rnatilishidan himoya qilish mexanizmini yaratish edi. U ma'muriy-hududiy islohotni amalga oshirdi. Azaldan mavjud bo'lgan urug'-zodagonlari va badavlat boylarning hokimiyati tayanchi bo'lgan to'rt sinf (fillar) tugatildi. Klisfen Attika viloyatini geografik tuzilishi bo'yicha har birini tarkibida 10 dem (jamoalar) bo'lgan 10 fil (okrug)ga bo'ldi. Fillarga chet elliklar va meteklar birlashtirildi. Shu bilan urug'zodagonlari hokimiyati tugatildi. Har bir fil o'n demdan iborat bo'lib, har bir dem oliy ma'muriy organ Besh yuzlar kengashiga 25 kishigacha a'zo saylagan. Afina ko'ngilli qo'shinlari tarkibi ham o'zgardi. Uning asosiy qismini og'ir qurollangan jangchi - goplitlar tashkil etdi. Ular ko'p sonli uchinchi toifa zevgitlardan to'ldirilgan. Fetlar yengil qurollangan jangchilar va harbiy flot matroslarini tashkil etdilar.

To'rt yuzlar kengashi endilikda 500 fuqaroni o'z tarkibiga kiritdi. Har yangi 10 hududiy fildan 50 kishi bu kengashga saylandi. Shu bilan birga, yangi Besh yuzlar kengashi tarkibi

(Bule) har yili to'la yangilandi. Ikki martadan ortiq saylanish mumkin emas edi. Klisfen tub joy aholi huquqiga kelgindi aholi huquqini tenglashtirdi. Endi fuqarolik qadimgi urug' filiga mansublik bilan emas, balki eng kichik hududiy birlik - demga mansublik bilan belgilandi. Endilikda har bir fuqaro o'z ismiga otasining avlodi ismi emas, o'z demining nomini qo'shdi.

Yana bir siyosiy yangilik - tiraniyaning o'rnatilishiga qarshi qo'yilgan ostrakizm qonuni qabul qilindi. Bu qonunga ko'ra demokratiya, tenglik va erkinlikka tahdid qiladigan fuqaro Afinadan 10 yil muddatga, keyin besh yil muddatga quvg'in qilinishi mumkin bo'lgan. Quvg'in qilinadigan fuqaroga qarshi 6 ming kishi ovoz berishi kerak edi. Bu qonun siyosiy hayotda m.a. 487-yildan 417-yilgacha qo'llanib, shu davrda tiraniyaning uch tarafdori Afinadan haydab yuborilgan. Klisfenning islohotlari urug'chilik aloqalarining uzilishi va aholining aralashib ketishiga olib keldi.

Bu vaqtda zodagonlar Isagor boshchiligida hokimiyatni zodagonlarga qaytarish uchun Spartadan yordam so'radilar. Spartaning kichik harbiy qismi Afinaga kirdi. 700 ta oila quvg'in qilindi, Beshyuzlar kengashi tarqatib yuborildi. Lekin oddiy xalq qurollanib, spartaliklarni Afinadan chiqib ketishga majbur qildilar. Spartaning yangidan tazyiq o'tkazishidan qo'rqqan afinaliklar forslardan yordam so'radilar. Sard shahrida turgan Eron satrapi Klisfen boshchiligidagi Afina elchilarini qabul qildi. U yordam berishga va'da qilib, faqat fors podshosiga yer va suv berishga (qaramlik belgisi) rozi bo'lishni so'radi. Elchilar bunga rozi bo'ldilar. Lekin afinaliklar bu shartnomani rad qildilar. Klisfen Afinaga qaytishi bilan u Afinaga xiyonat qilgan hisoblanib, ostrakizm yo'li bilan Afinadan quvg'in qilindi.

Klisfen islohotining ahamiyati shundaki, bu islohotlar urug'chilik munosabatlari va urug' zodagonlarining hokimiyati qoldiqlarini to'la tugatdi. Afina davlat qurilishiga demokratiyaning to'la hukmronligini o'rnatdi. Barcha Afina fuqarolari (Afinada yashayotgan chet elliklar, qullar bundan mustasno) polisning siyosiy hayotida faol qatnashdilar. Ular har qanday davlat lavozimlariga saylanishlari, o'z fuqarolik jamoalari siyosiy hayotini eng muhim muammolarini yechishda ishtirok etishlari mumkin edi. Barcha yunon polislari orasida Afina davlati eng ilg'or va rivojlangan demokratik davlat qurilishiga ega bo'ldi.

Yunon-fors urushlari

M.a. VI asrdayoq forslar Kichik Osiyoning Egey sohilidagi boy yunon polislarni zabt etganlar, so'ngra ular Kichik Osiyo sohili yonidagi ayrim orollarni va Egey dengizining shimoliy qirg'oqlaridagi yunon koloniyalarini bo'ysundirib olganlar. Keyingi yurishlar davrida forslar Vizantiyni va Bolqon yarim orolining butun sharqiy qismini egallaganlar. Makedoniya forslarning oliy hokimiyatini tan olgan. Eron davlatining chegaralari Yunonistonga juda yaqinlashib qolgan. Forslar Egey dengizini Qora dengiz bilan bog'lovchi bo'g'ozlarni egallaganlar va Gretsiyaning Shimoliy Qoradengiz bo'ylari bilan aloqa yo'llarini buzganlar.

Kichik Osiyoning Ahamoniylar tomonidan bosib olingan yunon shaharlari aholisi Eron soliq tizimidan ko'p jaf o'rgan. Forslar tomonidan qo'yilgan zolim hokimlarning suiste'mollari aholining og'ir ahvolini yana battarroq qilib qo'ygan. Ayni shu vaqtda ichki kurash natijasida Naksos orolida aristokratiya ag'darib tashlangan va quvib yuborilgan. Naksos aristokratlari Ioniya qochganlar. Ular yordam so'rab Milet tirani Aristagorga murojaat qilganlar, Aristagor Naksos orolida aristokratiyani qayta tiklashga va bira to'la orolni Eronga bo'ysundirib, podshoga xizmat ko'rsatishga qaror qilgan. U Naksos orolini zabt etish uchun yordam so'rab Doro I ga murojaat qilgan. Lekin orolni istilo qilishga muvaffaq bo'linmagan. Shundan keyin, Gerodotning aytishicha Aristagor Doro I ning g'azabidan qo'rqib, Miletga qaytib borgan va miletliklarni eron zulmiga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga da'vat etgan.

Miletde stixiyali qo'zg'olon m.a. 500 yilda boshlanib, Kichik Osiyo yunonlarining ko'p shaharlariga tez yoyilganda uni mahalliy aholi—kariylar quvvatlab chiqqan. Aristagorning o'zi tiranlik hokimiyatidan voz kechgan va boshqa shaharlardagi tiranlarni qo'zg'olonchilar ag'darib tashlaganlar.

Aristagor yordam so'lash uchun Bolqon Gretsiyasining shaharlariga jo'nab ketgan. Savdo-sotiq yo'llarini forslar nazorat ostiga olishidan ayniqsa ko'p jafu chekkan Afina aslida faqat rasmiy yo'sindagina yordam berishga rozi bo'lgan. U Eron flotig qarshi 20 harbiy kema yuborgan. Evbeydagi Eretriya shahri 5 kema yuborgan. Bu orada qo'zg'olon butun Kichik Osiyo sohilini qamrab olgan va hatto Kiprga ham o'tgan. Shimol tomonda u Vizantiyga va Propontidaning Yevropa sohilidagi yunon shaharlariga yoyilgan. Biroq m.a. 494 yilda qo'zg'olon tamoman bostirilgan. Yaqindagina gullab-yashnab turgan Ioniya batamom tushkunlikka yuz tutgan.

Afina va Eretriya ioniyaliklarga ko'rsatgan oz-moz yordami yunon-fors urushlarining boshlanishiga bahona bo'lgan. Yunon fors urushlarining borishida quyidagi davrlarni ajratish mumkin:

1. (Birinchi — m.a. 492-490 yy., ikkinchi — m.a. 480-479 yy) yoki uch urush (birinchi — m.a. 492 y, ikkinchi — m.a. 490 y, uchinchi — m.a. 480-479 (449) yy).
2. Milet va Ioniyaning boshqa shaharlarining forslarga qarshi qo'zg'aloni (m.a.500/499—494 yy).
3. Doro I ning Bolqonga bostirib kirishi va Marafon jangi (m.a.492—490 yy.).
4. Kserks I ning yurishi (m.a. 480—479 yy.).
5. Delos harbiy ittifoqining Egey dengizi va Kichik Osiyodagi forslarga qarshi harakatlari (m.a. 478—459 yy.).
6. Misrga Afina ekspeditsiyasi va yunon-fors urushlarinng tugashi (m.a. 459—449 yy.).

M.a. 492 yilda quruqlikdagi ko'p qo'shin va harbiy flot Eron podshosining kuyovi Mardoniy qo'mondonligi ostida Yunonistonni istilo qilish uchun ravona bo'lgan. Quruqlikdagi qo'shin Gellespontan kechib o'tgan, yo'l-yo'lakay shahar va qishloqlarni vayron qilib, Egey dengizining Frakiya sohili bo'ylab harakat qilgan. Harbiy-dengiz floti sohil bo'ylab borgan va yo'l-yo'lakay Fasos orolini zabt etgan.

Frakiyalik jangovar qabilalar jon-jahdlari bilan o'zlarini mudofaa qilganlar va Xalkidika yarimoroliga yaqinlashib kelgan Eron qo'shinini bir muncha kuchsizlantirganlar. Bunda shimoliy Akte burni (hozirgi Afon) yonida dengizda kuchli bo'ron ko'tarilib, Eron flotining ko'p qismini yakson etgan. Natijada Mardoniy Yunonistonga etolmasdan, o'zining dengizdagi va quruqlikdagi qolgan-qutgan kuchlari bilan chekinishga majbur bo'lgan.

Doro I Mardoniy chekingandan keyin Yunonistonga elchilar yuborgan va forslarga yer va suv berishni, ya'ni Eron davlatining o'z ustlaridan hukmronligini tan olishni talab etgan. Ko'pchilik yunon shahar-davlatlari bu talabni bajarganlar va forslarga rasman bo'ysunganlar. Fessaliya va Beotiyaning ayrim polislarida mahalliy aristokratiya hatto o'z hukmronligini saqlab qolish uchun Eron yordamiga umid ham bog'lagan. O'sha vaqtda eng kuchli bo'lgan ikki polisgina, ya'ni demokratik Afina bilan aristokratik Sparta Doro I da'volariga qarshi ochiq suratda maydonga chiqishga jur'at etgan.

M.a. 490 yilda Yunonistonga qarshi ikkinchi yurish boshlangan. Endi Eron floti tajribali qo'mondon Datis va podshoning jiyani Artafern boshchiligida Egey dengizini kesib o'tib, Evbeyaga kelib tushgan va Eretriyani tor-mor qilgan. So'ngra Eron floti Attikaga qarab yo'l olgan. Datis o'z qo'shinlarini Attikaning shimoli-sharqiy qirg'og'iga, Marafon vodiysida, Afinadan 42 kilometr berida tushirgan. Eron qo'mondonligi ana shu vodiyan Eron armiyasining asosiy kuchlaridan biri bo'lgan otliq askarlarning harakati uchun foydalanishni o'ylagan.

Eron qo'shinlarining Marafon yoniga tushirilganligi xabari eshinishi bilan darhol Afinadagi barcha og'ir qurollangan jangchi-goplitlar lashkari, engil qurollangan hamma yordamchi qo'shinlar jangovar tayyorlik holatiga keltirilgan. Hatto ozodlik va'da qilingan qullar ham armiya safiga kiritilgan. Xalq yig'ini forslarning Afinaga hujum qilishini kutib turmasdan, Marafon yonida jang boshlashga qaror qilgan. 10 mingga yaqin askar to'plashga muvaffaq bo'lingan va bu qo'shinga 11 kishidan, ya'ni 10 strateg va bir arxont polemarxdan iborat kollegiya qo'mondonlik qilgan.

Afina otryadi Marafon vodiysi yonidagi tepalikni ishg'ol qilishga va Afinaga boriladigan yo'lni to'sishga muvaffaq bo'lganlar. Son jihatdan ustun bo'lgan Eron qo'shini otliq askarlardan va piyoda kamonchilardan iborat bo'lgan. Bir paytlar Eron armiyasida xizmat qilgan strateg Miltiad birinchi bo'lib jang boshlash haqidagi taklifi bildirgan va jangga qo'mondonlik qilish unga

topshirilgan. An'anaga ko'ra, strateglar lashkarga navbatma-navbat bir kundan ko'mondonlik qilganlar. Miltiad qo'mondonlik qiladigan kun kelgach, u butun lashkarni jangovar tartibda saflagan va forslarga qarshi hujumga o'tgan. Miltiad son ustunligiga ega bo'lgan forslarga qarshi urushda muvaffaqiyatli taktika qo'llay olgan. Jangda g'alaba qozongan afinaliklar forslarning etti kemasini qo'lga tushirganlar, qolganlari suzib qochgan. Attika yarim orolini aylanib o'tib, himoyasiz Afinaga hujum qilmoqchi bo'lgan forslarning niyatini payqagan Miltiad lashkarga qisqa tog' yo'lidan darhol Afinaga qaytib borishni buyurgan. Bundan ilgari, jangdan keyinoq, g'alaba xabarini etkazish uchun Afinaga chopar yuborilgan. Chopar Afinaga yugurib borgan-da, «Quvoninglar, biz engdik!» deb, shu zahoti yuragi yorilib o'lgan.

Ko'p o'tmay g'olib lashkar Afinaga qaytgan va Afina gavanlari: Faleron, Munixiy va Pireyni himoya qilish uchun darhol sohilga yo'l olgan. Goplitlar o'z vaqtida etib kelib, portlar yonidagi istehkomlarni va dengiz qirg'og'idagi boshqa mudofaa pozitsiyalarini ishg'ol qilganlar. Eron kemalari Faleron porti yoniga kelgach, kuchli qirg'oq mudofaasiniko'rgan va hujum qilishga jur'at etolmay qaytib ketgan.

Eronning yangidan bostirib kelish xavfini hamma ozmi-ko'pmi yaqqol anglamoqda edi. Kserks (Kayxisrov) Yunonistonni itoat qildirish maqsadida yurishga tayyorlanayotganligi to'g'risida Kichik Osiyodan xabarlar kela boshlagach, Fessaliya bilan, Beotiya Eron podshosining oliy hokimiyatini tan olgan.

Attikada oldinda turgan mudofaa urushida tutiladigan strategiya masalasida Afina grajdanlari turli tabaqalarining manfaatlarini aks ettiruvchi ikki siyosiy guruh—quruqlikdagi kuchlar va dengizdagi kuchlar tarafdorlari o'rtasida kurash borardi. Quruqlikdagi barcha kuchlarni safarbar qilish tarafdorlariga konservativ oqim yo'lini tutgan va er egalari manfaatlarini aks ettiradigan obro'li siyosiy arbob Aristid boshchilik qilardi.

Dengizdagi kuchlar siyosiy guruhi savdo-hunarmandchilik demosi manfaatlarini aks ettirardi. Unga atoqli siyosiy arbob Femistokl boshchilik qilardi. Uning fikricha, faqat dengizda teng kuchlar bilan jang qilish va, hatto, g'alaba qozonish mumkin edi, buning uchun baquvvat harbiy dengiz floti qurish lozim edi. Femistokl yer egalarini uzil-kesil g'alaba qilish uchun o'z xo'jaliklarini vaqtincha qurbon qilishga va hamma kuch va mablag'larni quruqlikdagi armiyani ko'paytirishga emas, balki flot qurishga sarflashga chaqirdi. U qattiq siyosiy kurashda savdogarlar, hunarmandlar va fetlar keng ommasiga suyanib, quruqlikdagi kuchlar guruhinintg qarshiligini yengdi. M.a. 483-482 yillarda Aristid ostrakizm yordami bilan Attikadan quvildi. Femistokl tez sur'at bilan harbiy-dengiz floti qurishga kirishdi. Attikaning janubiy qismida joylashgan Lavrion kumush konlaridan qazib olingan kumushlar flot qurilishiga sarflandi. M.a. 480 yilga kelganda Afina Yunonistondagi eng kuchli flotga ega bo'ldiki, bu flotda 180 triera bor edi.

M.a. 481 yilda Afina bilan Sparta o'rtasida ittifoq tuzilib, bu ittifoqqa boshqa yunon polislarning anchasi qo'shilgan. M.a. 480 yilning ko'klamida forslarning uchinchi yurishi boshlandi va bu yurishga Kserksning o'zi boshchilik qildi. Makedoniya bilan Fessaliya Kserksga itoat qilishdi.

Yunonlar Fessaliya bilan O'rta Yunoniston o'rtasidagi chegaraga chekinib, Fermopil yo'lgi yonida mudofaa tutganlar. Bu erdan Fessaliyadan O'rta Yunonistonga boriladigan yo'l o'tgan. Sparta—mudofaa ittifoqining boshlig'i bo'lgan, chunki u Peloponnes ittifoqiga bosh bo'lib, butun Yunonistonning gegemoni (yetakchisi) hisoblangan. Sparta Fermopilni himoya qilish uchun podsho Leonid qo'mondonligi ostida 300 spartalik va 1000 periyekdan iborat otryad ajratgan. Ularga kelib qo'shilgan boshqa yunon otryadlari bilan birga Leonid ixtiyorida Fermopil yonida 7200 askar to'plangan.

Leonid o'z qo'shinlari bilan ikki kun davomida forslarning son jihatdan ortiq bo'lgan kuchlarining hujumlarini qahramonlarcha qaytargan. Lekin bir xoin topilib, u forslarni aylanma tog' so'qmoqlari orqali Sparta podshosining orqa tomoniga boshlab borgan. Shundan keyin Leonid hamma yunon otryadlariga chekinishni buyurgan, o'zi esa 300 spartalik va boshqa otryadlardan olingan bir oz serg'ayrat kishilar bilan birgalikda forslar bilan qattiq jang qilib halok bo'lgan.

271 triyerdan (harbiy kemadan) iborat ittifoqchi yunon floti Leonidga madad berib, Evbeya orolining shimoliy chekkasida (Artemiya buruni yonida) uzoq dengiz jangi olib borgan va dam g'olib, dam mag'lub bo'lib kelgan edi. Uchinchi kuni Leonid otryadi halok bo'lganligi to'g'risida xabar kelgach, yunon floti janubga, Attikaga chekingan. Forslar o'rta Yunonistonga bostirib kirib, Afinani ishg'ol qilganlar va vayron etganlar. Spartaliklar Korinf bo'ynini mustahkamlaganlar va faqat Peloponnesni mudofaa qilishni talab etganlar.

Jang m.a. 480 yilning ko'klamida boshlangan. Bu jangda har ikkala tomondan ko'p kuch qatnashgan. Femistoklning rejasi forslarning ko'proq kemalarini torgina Salamin bo'g'oziga kiritish, shu yo'l bilan ularni manevr qilish imkoniyatidan mahrum etish va ozroq tez yurar yunon trierlari yordami bilan ularni yakson qilib tashlashdan iborat edi. Reja muvaffaqiyatli chiqdi va Eron floti tor-mor qilindi. Forslar Attikani tashlab, Kichik Osiyoga jo'nab qoldi.

M.a. 479 yilda Mardoniy qo'mondonligi ostida forslarning quruqlikdagi armiyasi yana Attikaga bostirib kirgan va qisqa muddatda Afinani ishg'ol qilgan. Yana kutib turish pozitsiyasini tutgan spartaliklar Afina, Megara va Plateyaning talabiga binoan faol harakat boshlashga majbur bo'lganlar. Spartaliklar O'rta Yunonistonga yetib borgach, Mardoniy Attikadan Beotiyaga chekingan va o'sha yerda Plateya yonida m.a. 479 yilda Sparta, Afina, Korinf va boshqalarning birlashgan otryadlari bilan forslar o'rtasida qat'iy jang bo'lgan. Forslar mag'lub bo'lgan, Mardoniy jangda o'lgan. Forslar Fessaliya orqali Frakiyaga chekinganlar. Plateya yonida bo'lgan jangda yunonlarning asosiy kuchlariga Sparta podshosi Pavsaniy va afinalik Aristid qo'mondonlik qilgan. Rivoyatga ko'ra, go'yo Plateya yonida bo'lgan jangning bir kunida Afina strategi Ksantipp va Sparta podshosi Leotixid qo'mondonligi ostidagi yunon floti, Salamin yonidagi mag'lubiyatdan qutilib qolgan va Samos oroli, bilan Kichik Osiyodagi Mikale buruni o'rtasida turgan Eron flotining qoldiqlarini yakson qilib tashlagan. Natijada Samos, Xios va Lesbos orollari forslarga qarshi chiqib, yunon ittifoqiga qo'shilgan.

Urush Yunoniston doirasidan tashqariga chiqqan va dengizda hamda Qora dengiz bo'g'ozlari rayonida davom etgan. U mudofa urushidan yunonlar uchun hujum urushiga aylana boshlagan, chunki Eron davlatining g'oyat katta kuchlari Yunonistonda forslarning mag'lubiyatga uchraganligi to'g'risida xabar tarqalgandan keyin uning o'z hududida ko'tarilgan qo'zg'olonlar natijasida yana ko'p darajada band bo'lib qolgan.

. Eronga qarshi urushga rahbarlik qilish tobora ko'proq afinaliklar qo'liga o'ta borgan. M.a. 478 yilda, urush harakatlari Vizantiy hududiga o'tgach, Sparta urushda faol ishtirok etishni to'xtatgan va endilikda urushga tamomila Afina boshchilik qiladigan bo'lgan.

M.a. 478 yilda forslar ustidan uzil-kesil g'alaba qozonish uchun Afina forslarga qarshi kurashda ishtirok etgan barcha polislar bilan, shu jumladan, yaqindagina forslar zulmidan ozod bo'lgan Kichik Osiyodagi yunon shaharlari va Egey dengizi orollari bilan ham simmaxiya—harbiy ittifoq tuzgan. Shu tariqa Afina rahbarligi ostida Delos yoki 1-Afina dengiz ittifoqi vujudga kelgan va bu ittifoq Eron bilan urushni ohirgi g'alabaga etkazgan. Bu ittifoqning Delos ittifoqi deb atalishining sababi shu ediki, ittifoq xazinasi yunonlar muqaddas deb bilgan Delos orolida turadi, deb e'lon qilingan edi. Ittifoqchilar, har qaysi o'z imkoniyatiga qarab, harbiy kemalarni va askarlarni ta'minlab turishlari va umumttifoq (ya'ni Afina) qo'mondonligi talab qilgan hamon ularni uning ixtiyoriga topshirishlari lozim bo'lgan. Ittifoqning haryi kema yoki bir otryad askar etkazib berishga qodir bo'lmagan a'zolari pul to'lashlari kerak bo'lgan. Ittifoq kassasiga to'lanadigan pullarni— forosni (aynan «og'irlik»ni) an'ana bo'lib qolgan ilgarigi eron xiroji miqdori asosida Aristid taqsimlab chiqqan.

Miltiadning o'g'li, flot darg'asi Kimon bu davr ichida forslar ustidan bir necha bor porloq g'alaba qozongan. O'z mustaqilligini saqlab qolgach, yunonlar Eronning vaqtincha zaiflashib qolganidan foydalanib, sharqiy O'rta dengizning sohil bo'yi rayonlariga kuchli hujumga o'tganlar.

Har ikkala tomon urushda goh engib, goh yengilib, m.a. 449 yilda sulh tuzganlar. Bu sulh tinchlik muzokaralarida yunonlar tomonining vakili afinalik Kalliy nomi bilan Kalliy sulhi deb ataldi. Forslar Kichib Osiyodagi yunon shaharlarini va Egey dengizidagi hamma orollarni mustaqil

deb taniganlar. Eron harbiy-dengiz flotiga Egey dengizida suzish taqiqlangan. Afina 1-Afina dengiz ittifoqidan foydalanib, yunon dunyosida eng qudratli davlat bo'lib qolgan.

5-mavzu: Mil. avv. V asrda Afinadagi demokratiya va Spartadagi oligarxiya–ikkita siyosiy tizim. Mil.avv. IV asrning birinchi yarmida Yunoniston.

Reja:

1. Afina quldorlik va demokratiyasining ravnaq topishi.
2. Sparta oligarxik demokratiyasi
3. Peloponnes urushlari

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Kimon, Efialt, Perikl, Afina quldorlik demokratiyasi, 1-Afina dengiz ittifoqi yoki arxe, Spartaning siyosiy tuzumi, Peloponnes ittifoqi, Peloponnes urushi, Fiva, II-Afina dengiz ittifoqi, siyosiy tarqoqlik, polis tizimining inqirozi, Platon, Isokrat, Aristotel, Buyuk Yunoniston va Qora dengiz sohillaridagi yunon shaharlari va davlatlari, Makedoniya, Filipp II

Afina quldorlik demokratiyasining ravnaq topishi.

M.a. V-IV asrlarda o'zining siyosiy tuzimiga ko'ra yunon polislari ikki turga ajralgan: demokratik va oligarxiya boshqaruviga ega polislar. Bu tasodifiy holat bo'lmasdan, polislarda shakllangan turli ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarni aks ettirgan. Bu holat Afina va Sparta misolida yaqqol namoyon bo'lgan.

Yunon–fors urushlari va 1-Afina dengiz ittifoqining tashkil topishi vaqtida Afinaning dengizchilik qudratiga asos solinib, rivojlana boshlagan. Solon islohotlariga ko'ra Afinaning barcha fuqarolari o'zlari mansub bo'lgan mulkiy darajaga qarab ma'lum harbiy majburiyatlarni ado etgan. Fetlar Afina strukturasi eng quyi bosqichiga tushib qolgan. Flot 1-Afina dengiz ittifoqining tayanchi bo'lib qolganligi uchun fetlar siyosiy ahamiyati jihatidan asta-sekin Afina demosining boshqa davlatmandroq tabaqalariga tenglasha boshlaganlar.

Yunoniston – Fors urushlarida Afina harbiy kuchlarini tashkil etuvchi afinalik demos g'alaba qozongan. Demos ishlab-chiqarish tashkilotchisi bo'lgan. Demos tufayli xo'jalik ravnaq topgan. Miloddan avvalgi V asrlarda qishloq joylarda o'rta va mayda dehqonlar yashaganlar. Yirik er egaligi oz bo'lgan.

Afina aslzodalari asta-sekin o'z rahbarlik o'rnini yo'qota bordi. Yunon – fors urushlari oxiridayoq aslzoda va demokratik guruhlar o'rtasida siyosiy kurash boshlandi, bu guruhlar noaniq ravishda partiyalar deb ataymiz. Aslzodalar partiyasi harbiy muvaffaqiyatlari tufayli Afinada birinchi rol o'ynashga intilgan. Bu partiya talantli kema darg'asi Kimon boshchilik qilgan.

M.a. 462 yilda demokratik partiyaning yo'l boshchisi Efialt islohati o'tkazilgan. U areopagni siyosiy muassasa sifatida yo'q qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Efialt ularga qarshi harakat qilolmagan. Efialt quyidagi islohatni amalga oshirgan. Bundan buyon areopag siyosiy nazorat hokimiyatidan mahrum qilingan, endi u qasddan o'ldirishga va purfoniylikda ayblashlardan bo'lak hech qanday sud ishlarini ham qilolmagan. Efialt bu islohatni o'tkazgani uchun qurbon bo'lgan.

Efialtning vafotidan keyin Afina demokratik partiyasi o'z mavqeini mustahkamlab oldi. Lekin aslzodalar va demokratik partiyalar o'rtasida kurash keskinlashdi. Demokratik partiya g'alaba qozondi.

Perikl aslzodalar avlodidan bo'lgan. Perikl bolalik chog'idan boshlab Afinani demokratik asosda taraqqiy qildirish tarafdorlari orasida yashab kelgan. U o'zib juda yaxshi ma'lumot olgan. Perikl o'zini ulug' sifati tutgani uchun "Olimpiyalik" laqabini olgan. U haddan tashqari sovuqqon va vazmin bo'lgan. Perikl atrofida bir qator faylasuflar, dramaturg, rassom, yozuvchilar to'planishgan. Bu to'garakda Periklning rafiqasi Aspaziya katta rol o'ynagan.

Perikl quldorlik demokratiyasi g'oyalariga astoydil sodiq qolgan. Perikl Afina demokratiyasiga va miloddan avvalgi V asrda ishlangan san'at asarlariga katta ahamiyat bergan. Uning «Biz qisqa muddatda yaratgan narsamiz qisqa vaqt yashamasligi kerak» degan so'zlari

mashhurdir. Perikl yuqumli kasallik – vabodan o'lgan. O'limi oldidan u, o'z hayotingizda nimani eng muhim hisoblaysiz, degan savolga «Bitta ham afinalik fuqaro mening uchun qora libos kiymagan» deb javob beradi.

U demosning o'rta tabaqalariga tayangan va Afina kambag'al tabaqalarini ish bilan band qilish to'g'risida harakat qilgan. Perikl Afina bilan Pireyni bog'laydigan devorlarni qurish ishini tashkil qilgan. U 15 yil hokimiyat tepasida turgan. Afina davlat hokimiyatining asosiy organi xalq yig'ini – ekklesiya bo'lgan. Xalq yig'ini Akropol yaqinida joylashgan yassi tepalik Pniks ustida odatda pomida 10 kunda bir marta to'plangan. Unda 20 yoshga etgan afinaliklar qatnashgan. Afinada istiqomat qiluvchi – meteklar hamda qullar xalq yig'iniga qo'yilmagan.

Xalq yig'ini Afina siyosatining hamma asosiy masalalarini qarab chiqqan va hal qilgan, molil, urush va sulh masalalarini hal qilgan. qaror ochiq ovoz berish yo'li bilan, ya'ni qo'l ko'tarish bilan qabul qilingan. Yopiq ovoz berish yo'li ham bo'lgan. Dastlab xalq yig'ini oyda bir marta, keyinchalik oyda 4 marta shaharning g'arbiy qismidagi qoyali terrasa - pniksda to'plangan. Yig'ilishlarda Beshyuzlar kengashi tayyorlagan qaror loyihalari muhokama qilinib, so'zga chiquvchilar faqat shu mavzudagina so'zlashlari mumkin edi. Beshyuzlar kengashi yig'ilishi va ekklesiyada «isogoriya» - so'z erkinligiga qat'iy rioya qilinir, qaysiki, «isotomiya» - mansablarni egallashda tenglik va «isonomiya» - qonunlar oldida tenglik fuqarolarning siyosiy huquqlarining poydevorini tashkil qildi.

Gelieya – hakamlar sudi yirik demokratik muassasa bo'lgan. Hakamlarni barcha afinalik fuqarolar qur'a tashlab saylaganlar. Hammasi bo'lib 6 ming hakamdan 5 ming hakam, 1 mingi zaxirada bo'lgan. Afina sudi 10 palatadan bo'lib bu palatalar dikastriyalar deb atalgan va bir qancha komissiyalardan iborat bo'lgan.

Afina sudida sud qilinadigan hech bir grajdan uning ishi qaysi disateriyada ko'rishishni bilmagan. Buni u sud bo'ladigan kuni yoki undan bir kun oldin bilgan, xolos. Da'vogar pora berolmasligi uchun shunday qilingan. qadim zamonlarda advokatlar bo'lmagan. Da'vogar yoki ayblanuvchining o'z-o'zini himoya qilib so'zlagan, uning qarindoshlari ham sud majlisida chiqib so'zlashlari mumkin bo'lgan.

Afinadagi strateglar, ya'ni askarboshilar kollegiyasi muhim muassasa bo'lgan. Kollegiya 10 kishidan iborat bo'lgan. Bu kollegiya harbiy kemalarni, qo'shinlarni boshqargan. 10 strategiyadan har birining o'z vazifasi bo'lgan. Birinchi strateg ham bo'lgan. Miloddan avvalgi 444 yildan 429 yilgacha bu lavozimni Perikl egallagan.

Yunon-fors urushlari davomida Klisfen tomonidan tuzilgan kollegiya davlat vazifalari bilan kengayib borgan va m.a.V asrning ikkinchi yarmiga kelganda Afina davlatining bosh idora qiluvchi kollegiyasiga aylangan.

Afina quldorlik demokratiyasi Afina o'z fuqarosiga katta huquq bergan. Afinaning har bir fuqarosi mulkiy ahvoli va ma'lumotidan qat'i nazar xalq yig'inida faol ishtirok qilishi mumkin bo'lgan.

Perikl davrida birinchi marta davlat lavozimlariga maosh to'lash joriy qilina boshlaydi. Bundan maqsad – davlat lavozimlariga saylangan kambag'al kishilar o'zlarining butun vaqtlarini davlat ishlarini bajarishga sarflashlari uchun sharoit tug'dirish edi. Sud majlisiga borganlik uchun o'rta hol afinalikning bir kunlik ish haqi, ya'ni ikki obol to'langan. M.a. IV asrning birinchi yarmida Afinada asta-sekin davlat lavozimlarining deyarli hammasiga va hatto xalq yig'iniga borganlik uchun xaq to'lash joriy qilingan.

Afinaning har bir fuqarosi xalq yig'iniga yangi qonunlar loyahasini taqdim qilishga haqli bo'lgan. Lekin qonun loyihalarini muhokama qilish va tasdiqlash ishi juda murakkab bo'lgan, ularning mualliflarining javobgarligi esa juda qattiq bo'lgan: agar yangi qonun loyahasini o'rganuvchi komissiya va xalqi yig'ini bu loyiha Afina davlat tuzumiga qarshi qaratilgan deb topsa, taklif qiluvchilarga o'lim jazosi berilgan.

Afinada afinalik fuqarolardan tashqari, boshqa yunon shaharlaridan kelgan meteklar ham istiqomat qilgan. Ular Milet, Samos oroli va boshqa joylarning aholisi bo'lgan. Garchi bu

kishilarning Afinada ustaxonalar, ba'zan esa uylari bo'lsa-da, ular Afina fuqarolari deb hisoblanmaganlar.

M.a. 451 yilda Perikl «sof fuqarolik haqida», ya'ni kim Afina fuqarosi bo'la olishi haqida maxsus qonun chiqargan. Bu qonunga ko'ra otasi va onasi to'la huquqli afinalik bo'lgan kishilargina qo'shilgan.

Demokratiya nechog'lik cheklangan bo'lishiga qaramay, Afina davlati quldorlik jamiyati hukmronligi davrida eng ilg'or davlat bo'lgan.

Afina demokratiyasining salbiy tomonlaridan biri uning ittifoqchilariga munosabati edi. Yunonlar forslar ustidan g'alaba qozongandan keyin afinaliklar xazinasi Delos orolidan Afinaga keltirilgan. Shu tariqa 1-Afina dengiz ittifoqi asta-sekin Afina arxega aylana borgan. Afinaliklar ittifoqchilaridan soliq undirishdan tashqari ularning erlariga kambag'al fuqarolar ko'chirilgan, ularga o'sha erda ulush herlar (klerlar) taqsimlab berilgan.

Klexuriyalar harbiy-dehqonchilik manzillari bo'lgan. Biron ittifoqchi Afina ma'muriyatlariga itoat qilmay qo'ygan yoki qo'zg'olon ko'targan taqdirda klexuriyalar darhol harbiy otryadga aylanib ketgan va bu otryad o'z manzili territoriyasini Afinadan kelib tushadigan jazo ekspeditsiyasi uchun platsdarm sifatida ushlab Fors va klexuriyalar ittifoqchilarning Afina hukmronligidan noroziliklarning manbai bo'lgan. Lekin Afina arxesiga aylangan. 1-Afina dengiz ittifoqi ittifoqchi demosga, ittifoqchi polislarida hukmronlik mavqeini ta'minlab berib, hunarmandchilik ishlab chiqarishini rivojlantirishga va Egey dengizida savdo-sotiq ustunligini qo'lga kiritishga ko'maklashmoqda edi.

Afinaning madaniy ravnaqi m.a. V asrlarda iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ravnaq topganligi ko'zga tashlandi. Xuddi shu vaqtda Afinada ko'p ergasteriyalar (ustaxonalar) ishlaydi, ularda yuqori sifatli hunarmandchilik buyumlari yasaladi. Afinaning savdo-sotig'i ayniqsa Egey, Marmar va qora dengizlarda juda avj olgan bo'ladi. Bu vaqtda Afina Yunonistonning eng kuchli davlati edi.

Sparta oligarxik demokratiyasi

////

Peloponnes urushlari

Yunon-fors urushlaridan so'ng Yunonistonda iqtisodiyotning umumiy o'sishi, polislar o'rtasida va xalqaro savdo rivojlanishi savdo-hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan polislar o'rtasida raqobatni kuchaytirdi. Ayniqsa, gavjum savdo-hunarmandchilik, dengiz savdosi bilan shug'ullangan Afinaning Korinf va Megara bilan raqobati kuchaydi. Afina va Sparta boshchiligidagi ikki kuchli harbiy-siyosiy ittifoqlar o'rtasidagi muvozanat buzildi. Afina yunon polislaridagi demokratik tuzumlarni, Sparta esa oligarxiya hukm surgan polislarini qo'llab-quvvatlashga harakat qildi. Yana shuningdek, Sparta va Afina o'rtasida Yunonistonda yetakchilik uchun raqobat qariyb 30 yil davom etgan Peloponnes urushlariga olib keldi.

Urush mil.avv. 431-yilda Sparta qo'shinlarining Attika hududiga bostirib kirishi bilan boshlandi. Afina harbiy kuchlarini boshqargan Perikl quruqlikda mudofaa taktikasini qo'llash, dengizda esa faol urush harakatlarini olib borish kerak, deb hisobladi. Sparta qo'shinlari Attika hududini talon-taroj qilayotgan paytda barcha aholi Afina shahriga kirib jon saqladi. Tezda shaharda oziq-ovqat tanqisligi boshlanib, xolera epidemiyasi tarqaldi. 15 yil davomida arxont lavozimiga ketma-ket saylangan Perikl birinchi marta mil.avv. 430-yilda arxont etib saylanmadi. U sudga tortilib, jarima to'lashga majbur qilindi. Lekin mill.avv. 429-yilda u o'zini oqladi va arxont etib saylandi. Ammo u shu yilda yuqumli kasallikdan vafot etdi.

Periklning o'limi natijasida Afinada siyosiy beqarorlik boshlanib, tinchlik bitimi tuzish tarafdorlari bo'lgan mo'tadillar Ni-kiy va savdo-hunarmandlar manfaatlarini aks ettirgan radikal demokratlar Kleon boshchiligidagi o'zaro kurash boshladilar. Natijada davlat boshqaruvi faol urush harakatlarini olib borish tarafdori bo'lgan Afina demokratiyasining vakillari qo'lga o'tdi. Uning rahbarlaridan biri Kleon kelib chiqishi hunarmandlar-dan bo'lgan ustaxona egasi edi. U ajoyib notiq, shijoatli siyosat chi bo'lib, urushni g'alabagacha davom ettirish tarafdori

edi. Uning davrida Afina floti Peloponnes qirg'ochlarida faol urush harakatlarini boshladi. Afinaliklar mil.avv. 425-yil Messeniyadagi muhim Pilos hududi va uning qarshisidagi Sifakteriya orolchasini bosib oldilar. Spartaliklarning ahvoli og'irlashib qoldi. Ular urush harakatlarini shimolga - Frakiyaga ko'chirdilar. Bu yerdagi bir qancha shaharlar Afina bilan ittifoqdan chiqdi. Mil.avv. 422-yilda Amfiopol shahri yaqinida katta jang bo'lib, har ikki tomondan ko'plab qurbonlar berildi. Afinaliklar Kleon boshchiligida jangda yengildilar.

Yunonlar uchun urush faqat ba'zida bosqinlar o'tkazish va dushman shaharini qamal qilish bilan cheklangan. Chet el bosqinchilari bilan urush siyrak bo'lgan. Sarkardalar o'z askarlarining intizomi, jangovar qobilyatiga, jang bo'ladigan joyda qulay o'rnashishga suyanan. Jang boshlanishi bilan jangchilarni boshqarish qiyin bo'lgan. Bir yoki bir necha sarkardalarning o'limi yoki qochishi, qo'shinda hujumga o'tishga qo'rquv, vahimaga, to's-to'polonga sabab bo'lgan. Yunon qoshinining asosiy qismi og'ir qurollangan piyodalar (goplitlar) bo'lib, ular yelkama-yelka saf tortib (falanga) jang qilganlar. Ular bardosh berib, safni buzmay o'z qatorlari bilan himoya qilinganlar. Lekin ular vahimaga tushsalar, saflari buzilib, dushman 30 kg og'irlikdagi qurol-aslahali goplitlarni yakka-yakka to'zitib yuborishi oson bo'lgan.

Ahmoniyar bu urushda har ikki raqib tomonlar bilan munosabatda o'z foydasini ko'zlab ish olib bordilar. Kariya satrapi, tajribali diplomat Tissafern Kichik Osiyodagi yunon koloniyalarini fors davlatiga qaytarish sharti bilan mil.avv. 412-yil Spartaga yordam ko'rsatdi. Mil.avv. 411-yilda esa u Alkiviad vositachiligida Afina bilan muzokara olib bordi. Har ikki tomondagi urushni davom ettirish tarafdorlarining kuchlari zaiflashdi. Natijada Afina bilan Sparta o'rtasida 50 yil muddatga tinchlik shartnomasi imzolandi. Bu shartnoma Afinaning elchisi Nikiy nomi bilan Nikiy shartnomasi deb ataldi. Ammo bu tinchlik uzoqqa bormadi. Afinada mil.avv. 420-yilda Sparta bilan urushni davom ettirish tarafdorlari Periklning jiyani Alkiviad boshchiligida hokimiyatga keldilar va bir necha Peloponnes polislarida Spartaga qarshi fuqarolarning chiqishini uyushtirdilar. Alkiviad Sitsiliyani bosib olish g'oyasini ilgari surdi. Bundan tashqari, Janubiy Italiya, hatto Karfagenni bosib olishni orzu qildi. Uning istilochilik rejaları Afinada keng qo'llab-quvvatlandi. Mil.avv. 415-yil afinaliklar Sitsiliya oralig'idagi Sirakuza shahriga qarshi harbiy dengiz ekspeditsiyasini uyushtirdilar. Alkiviad bu urushda qatnashmadi. Chunki u urush boshlanishida diniy jinoyatda ayblanib, Spartaga qochib ketdi. Spartaning yordami bilan Sirakuza Afina qo'shinlarini tor-mor qildi. Natijada 7000 afinalik asirga olinib, qul qilindi. Afina dengiz flotining Sitsiliyadagi halokati natijasida uning dengiz davlati qudratiga putur yetdi. Afina ittifoqchilari bo'lgan bir necha yirik shahar va orollar vaziyatdan foydalanib, Afinadan ajralib ketdi.

Yunon polislarida maxfiy siyosiy ittifoqlar - geteriyalar tuzilgan edi. Geteriyalarni tuzishdan asosiy maqsad, saylovlarda o'zaro yordam uchun o'z a'zolarini sudda himoya qilish, diniy muloqot qilish edi. U oligarxiya va demokratiya yo'nalishlarida tuzilgan. Afinada mil.avv. 411-404-yillardagi oligarxik to'ntarishlarda geteriya muhim rol o'ynadi. Sparta o'z hukmronligini o'rnatishning tayanchi deb qarab, uni qo'llab-quvvatladilar.

Sparta Eronning yordami bilan Kichik Osiyodagi yunon shaharlariga o'z ta'sirini kuchaytirdi. Afinada hokimiyatni oligarxlar bosib oldilar (mil.avv. 411 -yil) va ular Sparta bilan tezda tinchlik o'rnatish harakatini boshladilar. Peloponnes urushining ikkinchi bosqichi Dekeley urushi (mil.avv. 415-404-yillar) deb ataldi. Spartaliklar Qora dengizga boradigan yo'llardagi bo'g'ozlarni bosib oldilar. Bu Afinani oziq-ovqat bilan ta'minlashni qiyinlashtirdi. Afinaning yunon dunyosidagi obro'-e'tibori tushib ketdi. Yunonistonda Spartaning gegemonligi o'rnatildi. Peloponnes urushlari davrida vaziyatga qarab, har ikki tomondan yordam berib turgan, aslida Afina va Sparta munosabatlarini keskinlashtirgan Eron asta-sekin yunon polislarida o'z ta'sirini kuchaytirdi. Aslini olganda, biror-bir yunon polisi bu

urushdan foyda ko'rmadi, aksincha, bu urush yunon polislarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tushkunligini tezlashtirdi.

Peloponnes urushlaridan yunon polisleri ichida eng katta moddiy zararni Afina ko'rdi. Attika dehqonlari xonavayron bo'ldi. Afinaning ichki va tashqi savdosi to'xtab qoldi. U dengiz yo'llaridan mahrum bo'ldi. Afina dengiz savdosidagi yetakchi mavqeini yo'qotdi. Kuchli dengiz flotidan mahrum bo'ldi. Urush oxirida pul mablag'lari tugadi. Afinalik savdogar-hunarmandlar boshqa yunon polislarining kuchli raqobatiga bardosh bera olmadi. Iqtisodiy tush- kunlik natijasida ishsizlik, ochlik yuz berdi va ijtimoiy norozilik kuchaydi. Afina dengiz ittifoqi yemirildi. Sparta ham urushdan foyda ko'rmadi. U rasman butun yunon shahar-davlatlari ustidan yetakchiga aylandi. Forslar urushdan so'ng ko'rsatgan yordamlari uchun Spartadan Kichik Osiyodagi yunon sha- harlarini berishni talab qildilar. Sparta bu talablarni baja- rishdan bosh tortdi. Oqibatda Kichik Osiyoda har ikki o'rtada urush harakatlari boshlanib, bu urushda Sparta bir muncha yutuqlarga erishdi.

Forslar Spartaga qarshi yunon shaharlari Fiva, Argos, Korinf, Afina va boshqa yunon polisleri koalitsiyasini tuzdi. Natijada Korinf urushi (mil.avv. 399-394-yillar) deb ataladigan urush boshlandi. Urushda spartaliklar mag'lubiyatga uchradilar. Mil. avv. 394-yildagi Knid yonidagi jangda Sparta dengizdagi ustun- ligini yo'qotdi. Bundan foydalangan Afina forslardan moliyaviy yordam olib, o'zining yangi harbiy flotini tashkil qildi. Afina Pirey atrofida mustahkam devorlarni qurdi. Afinaliklar Egey dengizining shimoliy qirg'og'ida mustahkamlanib, bo'g'ozlar ustidan o'z nazoratlarini o'rnatdilar.

Voqealarning bunday borishi fors podshosi Artakserks II ni qanoatlantirmadi. U butun Yunonistonni zaiflashtirishni o'zi uchun asosiy vazifa deb hisobladi. Spartaga qarshi bo'lgan yunon shaharlari urush harakatlarida sezilarli yutuqlarga eri- sha boshlashi bilan Artakserks II zaiflashib qolgan Spartaga moliyaviy yordam ko'rsatdi. Fors podshosi Spartaga qarshi Afina, Fiva, Argos, Korinf, Megara va boshqa polislarining birlash- masi g'alabasiga yo'l qo'ymaslikka harakat qildi. Cho'zilib ket- gan urush harakatlari har ikki tomon kuchlarini keskin zaif- lashtirdi. Forslar aynan shuni istagan edi. Artakserks II har ikki tomonning yuzaga kelgan vaziyatda Eronga tahdid tug'dira olmasligini bilib, hakam sifatida chiqdi. Uning vositachiligi- da mil.avv. 387-yilda Antalkid tinchlik bitimi tuzildi. Tinchlik shartlarini amalda forslar ishlab chiqdi. Unga ko'ra, Sparta- ning yunon dunyosidagi yetakchiligi rasman tasdiqlandi.

Amalda esa, Spartada ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi. Dav- lat mulki hisoblangan yerlar ayrim spartaliklarning mulkiga aylandi. Yerni xufiya oldi-sotdisi avj oldi. Mil.avv. V asr so'nggi- da yunon polisleri uzoq davom etgan tushkunlik pallasiga kir- di. Fuqarolarning yopiq jamoasiga asoslangan yunon polisida

1. yer mulkchilik munosabatlarida keskin o'zgarishlar boshlandi. Yerga ishlov berishdan keladigan daromaddan ko'ra, sudxo'rlik daromadi o'sib ketdi. Yer-mulk munosabatlarida o'zgarish- lar yuz berdi. Mil.avv. V asr oxiridan yerning erkin oldi- sotdisi keng tarqaldi. Ko'pgina fuqarolar nochorlikdan o'z yerlarini so- tishga majbur bo'ldilar. Natijada bu yerlarni fuqaroligi bo'lma- gan kishilar ham sotib ola boshladilar. Xususiy va jamoa yerini ijaraga berish va garovga qo'yish keng tarqaldi. Katta-katta yer maydonlari ayrim fuqarolarning qo'liga o'tib qoldi. Kambag'al- lashgan, yeridan ajralgan fuqarolar o'z fuqarolik majburiyatla- rini bajarmay qo'yidilar. Ilgari iqtisodiy o'sish davlatning boy- ishi bilan birga borar edi. Boy fuqarolar ko'pgina mablag'larini fuqarolik jamoasi ehtiyojlariga sarflashni o'z majburiyatlari deb bilar edilar. Mil.avv. V asrda esa boylik ayrim xususiy kishilar qo'lida to'plandi va ular o'zlarining fuqarolik majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlay boshladilar. Ularning ko'pchiligi o'z mablag'larini dengiz savdosiga qo'yidilar. Ular o'z polislaridan boshqa hududlarda

katta-katta yer maydonlariga egalik qila boshladi va ma'lum bir polis fuqarosi bo'lish ahamiyatsiz bo'lib qoldi.

2. Mil.avv. IV asrga kelib, asta-sekin Afina fuqarolarining ko'pchiligi og'ir dehqonchilik va hunarmandchilik mehnati fuqarolar uchun loyiq bo'lmagan past mashg'ulot, bu mashg'ulotlar to'laqonli fuqaro bo'lmagan metek va qullarga mos deb qaray boshladilar. Bu davrda yunon polislarida davlat xojaligining mavjud emasligi davlat xazinasiga daromad tushmasligi bilan ko'zga tashlanadi. Davlat hokimiyati iqtisodiy-moliyaviy jihatdan hech qanday mablag'ga ega emas edi. Bundan tashqari, polislarining moliyaviy qiyinchiliklari uzluksiz urushlar, yollanma qo'shinlarning keng tarqalishi, harbiy ehtiyojlarga xarajatlarning muntazam ravishda o'sib borishi bilan chuqurlashdi. Demokratik polislarida lavozimlarga haq to'lash, kambag'al fuqarolarga muntazam nafaqa berish tizimi bu qiyinchiliklarni yanada chuqurlashtirdi. Agarda ilgari Afina o'z xarajatlarini ittifoqchilar hisobidan qondirgan bo'lsa, mil.avv. IV asrda esa mulkdan olinadigan favqulodda soliq - eysfora bilan qoplay boshladi. Tinchlik vaqtida Afina fuqarolari hech qanday soliq to'lama edilar. Xalq yig'ini eysfora to'g'risidagi qarorlarni kambag'al fuqarolar manfaatlariga zid ekanligi uchun uni istar-istamas qabul qilar edi. Afinaning boy tabaqasiga soliq solishga

3. urinish boylarning noroziligiga olib keldi. Mil.avv. V asr so'ngida meteklar va chet elliklarga alohida xizmatlari uchun polis hududida yer va uylarga egalik qilish huquqi berildi. Chetdan kelganlarga fuqarolik huquqi kamroq sovg'a qilindi.

4. Polising tushkunligi yollanma askarlarni tarqalishida ham ko'rindi. Yermulkidan ajralgan, qarzga botib, kambag'allashib qolgan fuqaro qurol-yarog' olishga mablag' topa olmas, ko'pchiligi begonalarning manfaati uchun jang qilishni xohlamas edi. To'xtovsiz urushlar harbiy texnikaning takomillashuvini, harbiy jang san'atini yaxshi egallagan askarlarni talab qilar edi. O'z yeridan mahrum bo'lgan, jismoniy mehnat bilan shugullanishni istamaganlar, polislaridan quvilgan kishilar yollanma askarlar safini to'ldirdilar.

5. Yunon polising tushkunligi quldorlik tizimining tushkunligi emas edi. Chunki qulchilik yanada rivojlandi, qullar mehmandan foydalanish hajmi o'sdi. Afinada davlat qurilishida erkin fuqarolarning mehnati kamaydi. Chunki ularning mehnatiga ham, metek va qullarga ham bir xil miqdorda haq to'lanar edi. Qullardan qishloq xojaligi, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or ishlarida foydalanish, boshqa kishilarga yollanma mehnatga berish bilan birga, quldor qulni hunar va savdo bilan mustaqil shugullanishga ruxsat berar edi. Bunday qullar mulk va oilaga ega bo'lib, alohida yashar edilar. Ular pul to'plab, o'z ozodliklarini sotib olishlari mumkin edi. Mil.avv. IV asrda ozod qo'yilgan qullarning soni o'sdi va ularning yunon polislariga iqtisodiy hayotidagi roli kuchaydi. Huquqiy jihatdan ular meteklarga tenglashtirilib, ijtimoiy jihatdan hunarmand va savdogarlar ommasiga qo'shildilar. Mehnat va hayot kechirishning o'xshashligi fuqaro va fuqaroligi bo'lmagan kishilarni bir-biriga yaqinlashtirdi. Mil.avv. IV asrda polislarida turli ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchaydi. Boylar va kambag'allar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar davlat hokimiyatining zaiflashuviga olib keldi. Davlat hokimiyatining tabaqalar o'rtasidagi nizolarni hal qilishga urinishi natija bermadi.

Mil.avv. IV asrning birinchi yarmida Spartaning Yunonistondagi mavqei kuchaydi (mil.avv. 404-379-yillar). Sparta polislarining ichki ishlariga qo'pol ravishda aralasha boshladi. Bu ko'pchilik polislarining noroziligiga olib keldi. Oqibatda, Yunonistonda Sparta qarshi harbiy harakatlar boshlandi va Spartaning Yunonistondagi yetakchiligi tugatildi. Yana bir yunon polisi Fivaning yunon dunyosiga yetakchiligi ham vaqtinchalik bo'ldi. Afinaning dengiz ittifoqini qayta tiklashga urinishi ham

natijasiz tugadi. Mil.avv. IV asrning 60-30-yillarida biror-bir yunon polisi qandaydir mustahkam birlashuvni tashkil qilish va unga rahbarlik qilish qobiliyatiga ega emas edi. Yunon polislari endilikda o'zaro kelishmovchiliklarni bartaraf qila olmay qoldi. Qudratli Eron davlatining yunon polislaridagi ta'siri kuchaydi. U polislar o'rtasidagi nizolarni hal qilishda asosiy hakam sifa- tida chiqishi odatdagi holga aylandi. Ko'pgina yunon polislari o'zaro urushlardan xoli bo'lish uchun forslarning homiyiligini ko'ngilli qabul qildilar. Mil.avv. IV asr o'rtalarida na Sparta, na Afina yoki Fiva yunon-polis davlatlarini birlashtirish qobilyati- ga ega emasligi yaqqol ko'rindi. Notiq Isokrat kuchli Makedoni- yaning boshchiligida tarqoq yunon-polislarini kuch ishlatib bir- lashtirish g'oyasini ilgari surdi.

Miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmida Yunoniston. Polising inqirozi.

1. Bolqon Yunoniston polislarining ijtimoiy-iqtisodiy inqirozi.
2. Yunon polislarining ichki va tashqi siyosati.

Miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmida qadimgi Yunoniston polislarida ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul jarayoni boshlandi.

Peloponnes urushidan so'ng qullarni soni ko'paydi, ularni mehnati bilan hamma sohalarda foydalanishar edi. Bu hol hunarmandlarning, kichik yer egalarini ahvoliga halokatli ta'sir etgan. Ma'lum qismi qashshoqlanib, lyumpen-proletariatga aylanib, sadaqa hisobiga yashaganlar. Ular quldorlik jamiyatining elementlari orasida eng past tabaqa edilar. Ishlab chiqarish mehnatiga qullarning ishi, deb nafratlanib qarash xuddi ana shu davrda keng rasm bo'lgan.

Ko'p erlarni quldorlar yoki savdogarlar sotib olishgan, va erlar, qullar va boshqa turdagi mol-mulklar qisman qaytadan taqsimlanib, ozgina kishilar qo'lida to'planib qolgan. Yunon polislari sharoitida, ayniqsa katta er-mulklarning ayrim shaxslar qo'lida mavjud bo'lishi mumkin emas edi. Boy quldor plutokratlar (ya'ni o'z boyligi bilan kuchlilar) ayni bir vaqtda ham sudho'r, ham savdogar, ham er egasi bo'lganlar. Amalda ana shular iqtisodiy jihatdan taraqqiy qilgan yunon polislarining ichki va tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatib turganlar.

O'tmishda quldorlik polisning tayanchi o'rta hol fuqarolar bo'lib, ular polis lashkarida ham xizmat qilganlar.

Miloddan avvalgi IV asrdagi demokratik polislardagi xalq yig'inlarida qonunlar va qarorlar boylar hohishini ko'ndirardi, oddiy fuqarolar esa oladigan sadaqa hisobiga o'zlarini talablarini qabul qildiradilar.

Miloddan avvalgi V asrda polislarida shahar xalq lashkari o'z ahamiyatini yo'qotgan, chunki o'rta va mayda mulkdorlar qurol yarog' sotib olib xalq lashkari safiga borishga mablag'i bo'lmagan.

Miloddan avvalgi V asrning oxirlari – IV asrning boshlarida Yunonistonda yollanma askarlarning guruhlarini tez fursatda harbiy kuchlarning asosiy turi bo'lib qolgan.

Quldorlik jamiyatining rivojlanishi sharoitida kambag'allashib qolgan omma uchun og'ir ahvoldan qutulishning birdan-bir yo'li yollanma askarlar safiga kirishdan iborat edi.

Yunonistonda tajribali askarlarning maxsus bozorlari paydo bo'ladi. Miloddan avvalgi IV asrda yollanma askarlar va ularning askarboshlari yunon polislarining siyosiy hayotida katta ahamiyatga ega bo'ldilar.

Yollanma askar guruhlarini polislarida hukmron oligarxiyalarning hokimiyatini mustahkamladilar. Shu oligarxlar o'zlaridan kambag'allashib qolgan demosning noroziligini bostirish uchun harbiy kuchga muhtoj edilar.

Yuqorida aytib o'tilgan miloddan avvalgi VII-VI asrlardagi «ilk» tiraniyalardan farq qilish uchun ilmiy adabiyotda odatda «keyingi» yoki «kichik» tiraniyalarda deb ataladi. Ana shu tiranlar

yunon polislarida xo'jalikni keng va chuqur rivojlantirishga sharoitlarni cheklagan edi. Ichki polis bozori hamisha cheklangan edi. Erkin aholi keng qatlamlarining xonavayron bo'lishi ularning xarid qobiliyatini pasaytiradi. qullar hech narsa sotib olmagan, boy er egalari ham o'zini xo'jaligida chiqarilgan buyumlar va mahsulot bilan foydalanib, mahalliy tovarlarni sotib olmaganlar. Polislarining tor chegaralari quldorlik jamiyatining iqtisodiy jihatdan yanada rivojlantirishni qiyinlashtirgan. O'sib ketgan qullik hunarmandchiligi ishlab chiqargan buyumlarni sotishga muxtoj bo'lgan. Polislar etarli darajada kuchli bo'lmagan. Ijtimoiy krizis ustiga polis davlat idoralarini siyosiy krizisi kelib qo'shildi.

Miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmida umumyunon sharoiti ana shundan iborat bo'lib, bu sharoitni shahar-davlat (polis) doirasidagi yunon quldorligi jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy krizisi deb tavsiflash mumkin. Bu yahlit holdagi quldorlik tizimining krizisi emas edi.

Inqirozni bartaraf, qilish yo'llarini qidirish maqsadida siyosiy arboblardan, faylasuflardan, notiqlardan band bo'ldilar. Siyosiy arbob Isokrat tantanali nutq tarzida yozilgan «Panegiriki» siyosiy traktatida yunonlarni Kichik Osiyoni istilo qilish, talash va shu tariqa o'z ishlarini to'g'irlab olish uchun birlashishga da'vat etgan. Yunonlarning o'z kuchlari bilan birlashish imkoni bo'lmaganligi tufayli yunon polislarini Filipp II-ga bo'ysundirish tarafdori bo'ladi va uning rahbarligi ostida Kichik Osiyoni zabt etish fikrini ilgari suradi. U yunon aholisining boy tabaqalari manfaatini aks ettirgan. Miloddan avvalgi V asrning oxiridagi voqealar Eron istibdodi juda zaiflashib qolganligini yunonlarga yaqqol ko'rsatgan edi (Shaxzoda Kir yollagan 10 ming yunonlarning yurishi, taxtga kurash).

Peloponnes urushidan keyin Afina mag'lub qilingach Sparta Yunonistonda gegemon bo'lib qoldi. Lekin ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloq bo'lgan Sparta miloddan avvalgi IV asrning boshlarida gegemoni bo'lish kabi o'z oldida turgan murakkab vazifalarni uddalay olmadi. Sparta davlati va jamiyati shu davrda chuqur inqirozni boshidan kechiradi. 10 ming yunonlarning yurishidan keyin Eron va Sparta orasida urush boshlanadi (miloddan avvalgi 399-394 yillar). Har ikkala tomondan sustkashlik bilan urush olib borildi. Lekin Sparta podshosi Agesilay harakatga tushganda, Eron elchilari Spartaga qarshi kuchlarni yig'adi. Fiva, Afina, Korinf va Argos pul bilan ta'minlanishadi. Baquvvat koalitsiya tashkil topib, miloddan avvalgi 395 yilda Spartaga qarshi yurishni boshlaydi. (Korinf urushi) Bu urush miloddan avvalgi 395 – 387 yilgacha davom etadi va koalitsiya uchun muvaffaqiyatli o'tadi. Ammo Spartani mag'lubiyati va Spartaga qarshi koalitsiyaning kuchayishi Eronning mo'ljaliga kirmagan. Eronning tazyiqi ostida Korinf urushi to'xtatilgan va miloddan avvalgi 387 yilda Suzada sulh tuzilgan (Antalkid sulhi – Antalkid Sparta elchilarining boshlig'i). Bu sulh yana shoh sulhi degan g'alati nom olgan, chunki Eron shohi taklifi bilan uning shart-sharoitlari qabul qilingan.

Umumyunon gegemoni sifatida Sparta barcha yunonlar nomidan Yunon-Fors urushlari istilolarining ko'p qismidan voz kechgan. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari yana Eron hokimiyati ostiga o'tgan. Eron harbiy-dengiz floti amaldagina emas, balki rasmiy jihatdan ham Egey dengiziga kirish huquqini olgan. Yunonistonda Peloponnes ittifoqidan boshqa hech qanday ittifoqlar bo'lmasligi shart edi. Sparta «shoh» sulhi moddalariga tayangan holda Bolqon Yunonistonda birdan bir kattaroq davlat bo'lib qolish uchun barcha, hatto mayda ittifoqlarni ham tugatish siyosatini yurg'izishga uringan. Avval boshda spartaliklar bunga muvaffaq bo'lganlar. Miloddan avvalgi 382 yilda Fivani istilo qilish Sparta xujumchilik siyosatining so'nggi vaqtinchalik muvaffaqiyati bo'lgan. Lekin Spartaning kuchayishi Afinaning qarshilik ko'rsatishiga sabab bo'lgan. Binobarin, Afina Fivadan qochgan demokratlarga Fivada to'ntarish qilishga tayyorlanishda yordam ko'rsatgan. Fitnachilar kechasi Fivaga kirib olib oligarxlarni o'ldirganlar, Sparta garnizonini esa taslim bo'lishga majbur etganlar. Miloddan avvalgi 379 yilda Fivada demokratiya ta'sis etilgan va Beotiya polislarining ittifoqi qayta tiklangan.

Afina miloddan avvalgi 378 yilda Antalkid sulhini buzib, 2-Afina dengiz ittifoqini tuzishga muvaffaq bo'lgan. Bu ittifoq 1-Afina dengiz ittifoqiga qaraganda ancha kam a'zoli bo'lgan. Rivojlanib borayotgan quldorlik xo'jaliklarining manfaatlari shunday birlashuvni talab qilgan. Miloddan avvalgi 374 yilda Sparta 2-Afina dengiz ittifoqi mavjudligini tan olishga majbur bo'lgan.

Fiva o'z gegemoniyasini o'rnatishga harakat qilgan. Miloddan avvalgi 371 yilda Fiva harbiy qo'shinlari Sparta ustidan g'alaba qozongan yangi taktik usuldan foydalanib, bu taktikadagi yangilik shundan iboratki, kuchlar bir tomonda to'planib, ayni shu joyda dushman yon tomonlarini yorib o'tish uchun qat'iy ustunlik hosil qilish kerak bo'lgan. Bu usulni nomi «qiya pona». Fiva gegemon bo'lishga uringan, lekin bu maqsadiga to'la erisha olmagan, chunki uni moddiy va harbiy resurslari cheklangan edi.

Shu davrda 2-Afina dengiz ittifoqi hamon kattagina birlashma bo'lishga harakat qildi. Afina 1-Afina dengiz ittifoqida qo'llagan amaliyotini qaytadan qo'llanishiga, ya'ni kilruxiyalarni ko'chirib borishga va ittifoqchilardan ularning manfaatlari bilan hisoblashmasdan muntazam suratda xirojlarni undirib olishga uringan. Bu siyosat 2-Afina ittifoqining buzilishiga sabab bo'lgan. «Ittifoqchilar urushi» degan urush kelib chiqqan (Miloddan avvalgi 357-355 yillar). Afina floti mag'lubiyatga uchraydi. 2-Afina dengiz ittifoqi tarqaladi.

1. Makedoniyaning yuksalishi. Yunonistonda makedon hukmronligining o'rnatilishi. 2. Aleksandrning Sharqqa yurishlari. 3. Diadoxlar urushi.

1. Makedoniyaning yuksalishi. Yunonistonda makedon hukmronligining o'rnatilishi. Makedoniya Bolqon yarim orolining shimolida joylashgan bolib, uning shimol va sharqdagi qo'shnilari qadimgi frakiya qabilalari, g'arbda illir qabilalari, janubda fessali-yaliklar edi. Makedoniya uncha baland bolmagan tog'lar va bir necha hosildor vodiylarda joylashgan. Iqlimida dengiz va konti-ental iqlimning uyg'un qo'shib ketgani ko'rinadi. Makedoniyada temir, mis, oltin va kumush zaxiralari mavjud. Tog' hududlarida kema qurish uchun zarur bo'lgan daraxt navi o'sgan. Makedoniyada ko'p etnik guruhlar yashagan. Aholining asosiy qismini tashkil etgan makedonlar mil.avv. XIII-XII asrlardan beri bu yerda yashar edilar. Bundan tashqari, epir, illir va frakiyaliklarga tegishli etnik guruhlar mavjud edi.

Makedoniyada mil.avv. VI-V asrlar oralig'ida ilk davlat va jamiyat shakllandi. Makedoniya yunon shahar-davlatlaridan ko'ra, zaif rivojlangan, urug'chilik an'analari kuchli bo'lgan davlat edi. U dengizga chiqadigan yo'lga ega emas edi. Shu sababli, dengiz savdosi va koloniyalar barpo etishda ishtirok eta olmadi. Makedoniya dehqonchilik mamlakati bo'lib, aholining asosiy qismini dehqonlar tashkil etgan. Peloponnes urushlaridan so'ng Makedoniya yunon sivilizatsiyasini tez o'zlashtira boshladi. Ayniqsa, yunon harbiy san'ati va harbiy texnikasi yaxshi o'zlashtirildi. Yunonlar uchun Makedoniya qoloq varvarlar mamlakati edi.

Podsho Aminta va uning o'g'li Aleksandr hukmronligi davrida Makedoniya yunon-fors urushlariga tortildi. Makedon podsholari vaziyatga qarab, har ikki tomonni ham qo'llab-quvvatlaganlar. Boshda Makedoniya forslar tarafida bo'ldi. Podsho Aleksandr (mil.avv. 498-454-yillar) Kserksning mil.avv. 480-479-yillardagi mag'lubiyatidan so'ng yunon shahar-davlatlari bilan yaqinlasha boshladi. Yunonlar hatto Aleksandrga umumyunon Olimpiya o'yinlarida ishtirok etishiga ruxsat berdilar. U yugurish musobaqasida g'alaba qozondi. Podsho Arxelay (mil.avv. 419-399-yillar) qator islohotlar o'tkazib, podsho hokimiyatini kuchaytirdi. U Makedoniyaning chekka hududlaridagi yarim mustaqil hokimlarning o'zboshimchaligini chekladi. Podsho mamlakatning turli hududlarida bir necha qal'alarni qurib, ularni qo'shin va oziq-ovqat bilan ta'minlash qulay bo'lgan to'g'ri yo'llar bilan bog'ladi. Podsho Arxelay otliq qismlarni takomillashtirdi va uni zarbdor kuchga aylantirdi. Dengizga va dengizbo'yi shaharlariga yaqin Pella shahrini poytaxtga aylantirdi.

Podsho Arxelay Afina bilan yaqinlashib, uning yordamida Xalkida va Fessaliyadagi bir necha yunon shaharlarini bosib oldi. Makedoniya urug'zodagonlarining bir qismi podsho hokimiyatining mustahkamlanishi, boshqaruvning markazlashuvi hamda yunon shaharlari bilan yaqinlashuvidan norozi bo'lib, fitna uyushtirdilar. Natijada Arxelay o'ldirildi. Makedoniya bir necha o'n yil ichki ziddiyatlar ichida qoldi. Makedon podsholari hududiy separatizmga barham berib, podsho hokimiyatini mustahkamlash siyosatini olib bordilar.

Makedon davlatchiligining rivojlanishida Filipp II katta yutuqlarga erishdi. Makedon podshosi Filipp II (mil.avv. 359-336-yillar) makedon urug'-qabilalari o'rtasidagi nizolarga qat'iy chek qo'ydi. O'z hokimiyatini butun mamlakat miqyosida tan olinishiga erishdi. U harbiy islohot o'tkazib, makedon fa- langasini tuzdi. Og'ir qurollangan piyoda (goplitlar) 16-29 qator saflanadigan jangchilar bo'lib, 5 metr gacha uzunlikdagi sarissa (nayza) bilan qurollangan. Orqa safdagilar sarissalarini oldin- gi qatordagilar yelkasiga qo'yar edilar. Og'ir qurollangan jang- chilar katta qalqonlar bilan himoyalaniib, sarissalarni tikandek chiqarib, dahshatli kuchni tashkil qilar edilar. Makedon zoda- gonlaridan tuzilgan og'ir qurolli suvoriy getayrlar («podshoning o'rtoqlari») qo'shinda muhim o'rin tutgan. Qo'shin tarkibida turli qamal qurollari bilan ta'minlangan injener qismlar mavjud edi. Filipp II o'z maqsadiga erishish uchun har qanday vosi- tadan qaytmadi. U «Oltin ortilgan eshak eng baland devorni ham oshib o'tadi», deb aytar edi.

Mil.avv. IV asr o'rtalarida Makedoniya Bolqon shimolidagi eng kuchli davlatga aylandi. Mil.avv. IV asr o'rtalarida Makedoniya kuchli qo'shin bilan Epir va Frakiyani egalladi. Shu vaqtdan boshlab Makedoniya yunon davlatlarining ishlariga faol ara- lasha boshladi. Mil.avv. 355-yilda Makedoniya Fiva va Fokida o'rtasidagi urushga aralashib, Fokidani tor-mor qildi. Natijada Makedoniya butun Shimoliy Yunonistonga egalik qildi. Tez orada Fessaliya, Xalkidika yarim orolining bir qismi, Frakiya- ning janubiy qirg'og'i, Bosforgacha Makedoniyaga qaram bo'ldi. Makedoniya endi dengiz davlatiga aylandi. Yunonlarni Qora dengizga chiqish yo'li Makedoniya qo'liga o'tdi.

Yunon davlatlaridan faqat Afina Filipp II ga qarshi tura olishi mumkin edi. Lekin Afinada makedon va antimakedon partiya- si mavjud edi. Makedon partiyasi (yetakchisi Isokrat) yunonlar Filipp II boshchiligida Eronga qarshi yurish qilib, katta o'lja olishi mumkin, yunonlar ichidagi o'zaro kelishmovchiliklarga chek qo'yiladi, Kichik Osiyoni bosib olib, norozi kambag'allarni yerga ko'chirish mumkin, deb hisoblar edilar. Filipp II Afinada o'z tarafdorlarini sotib olish uchun oltinni ayamadi, o'z taraf- dorlarini qo'llab-quvvatladi. Demosfen boshchigida antimake - don partiyasi Makedoniya bilan ittifoq yunon davlatlarining erkinligi va demokratiyani yo'qotishga olib keladi deb hisobladi- lar. Demosfen Afina, Fiva, Korinf, Xios, Evfeya va Vizantiy kabi boshqa yunon shaharlari birlashgan kuchli antimakedon gu- ruhini tuzdi.

Mil.avv. 338-yil avgust oyida birlashgan yunon shaharlari va Filipp II qo'shinlari o'rtasida Beotiya (Xeroneya)da hal qiluv- chi jang bo'ldi. Demosfenning o'zi oldingi qatorda oddiy askar bo'lib jang qildi. Makedon qo'shinlari yunonlarni tor-mor qildi. Shundan so'ng, mil.avv. 338-yilda (591-yilda) Filipp II Ko- rinf shahrida umumyunon kongressini chaqirdi. Kongressda muhim qarorlar qabul qilindi. Yunon shaharlarining ittifoqi tuzildi. O'zaro urushlar taqiqlandi. Yunon davlatlari makedon podshosi bilan abadiy mudofaa va hujum ittifoqi tuzdi. Filipp II Korinf kongressida ellin davlatlaridan Eronga yurish uchun ke- malar va odamlarni berishni talab qildi va o'zini yunonlarning yo'l boshchisi deb e'lon qilishga majbur etdi. Spartadan tash- qari Argos, Arkadiya, Messeniya va Elidaning olqishiga sazovor bo'ldi. Eron bilan urush boshlashga qaror qilindi. Kongressda xususiy mulkning daxlsizligi e'lon qilindi, qarzlarni kassatsiya qilish, birovning mulkini bosib olish va qayta taqsimlash, qul- larga erkinlik berish va ulardan siyosiy maqsadlarda foydala- nish taqiqlandi. Faqat Sparta bu kongressda qatnashmadi.

7-mavzu: Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda qadimgi Yunoniston madaniyati
Reja:

1. Qadimgi yunon madaniyati. 2. Falsafa. 3. Din. 4. Tarix matnlari. 5. Adabiyot va teatr. 6. Notiqlik san'ati.

1. Me'morchilik. 8. Haykaltaroshlik. 9. Tibbiyot va aniq fanlar.

1. Qadimgi yunon madaniyati. Yunonistonning ko'pchilik polislarida o'rnatilgan demokratik tuzum fuqarolarning so'z erkinligini ta'minladi, shaxs huquqini kafolatladi va ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etish imkoniyatini berdi. Xalq yig'ini-da ichki va tashqi siyosatning barcha masalalarini muhokama qilish fuqarolarning o'zligini anglashini rivojlantirdi. Davlatda yuz berayotgan barcha hodisalar fuqaroda mas'uliyat hissini shakllantirdi. Har qanday fuqaro o'zining butun hayoti davomida bir necha marta davlat va jamoat lavozimlarini egallashi mumkin edi. Polising siyosati uning barcha fuqarolarining ishi edi. Rivojlangan polislarda aholining asosiy qismi savodli edi. Davlat bayramlari va musobaqalari katta ta'lim va tarbiyaviy ahamiyatga ega edi. Yunon teatri tomoshalari fuqaroda axloqiy va siyosiy sifatlarni tarbiyalash vositasi hisoblanar edi. Shu sababli, davlat barcha fuqarolarni teatr tomoshalari-ni ko'rishiga shart-sharoit yaratib, g'amxo'rlik qildi. Demokratik polislarda notiqlik san'ati rivojlandi: xalq yig'inlarida nutq so'zlaganda notiq minglab kishilarni o'ziga qaratib, o'z nutqi-ni eshitishga majbur qilishi lozim edi. Sudda esa fuqaro o'zining fikrini san'atkorona va mantiqiy asoslash bilan sudyalarni ishontirishi lozim edi. Bu esa nutq san'atini egallashni talab qildi. Natijada maxsus fan - ritorika (notiqlik san'ati) paydo bo'ldi. Fikrlash, mushohada qilish qonunlari to'g'risidagi fan - mantiq rivojlana boshladi.

Yunonistonda dinning qadimgi Sharq jamiyatlaridagi kabi nufuzli mavqega ega bo'lmaganligi ham yunon madaniyatining rivojlanishida turtki bo'ldi. Yunonlar uchun xudolar qudratli mavjudot bo'lsalar-da, lekin ular insonga yaqin va tushunarli edi. Har qanday yunon kohinlarning yordamisiz o'z xudosisiga qurbonlik keltirishi mumkin edi. Qadimgi Sharqda kohinlar toifasi katta mol-mulkka ega bo'lgan yopiq imtiyozli qatlam edi.

Jamiyatning ma'naviy, madaniy va ta'lim tizimi kohinlar toifasi izmida edi. Yunonlarda esa kohinlar yopiq qatlam sifatida shakllanmadi. Kohinlik lavozimi saylanadigan va almashtiriladigan edi. Kohinlar alohida toifa sifatida polis hayotiga ta'sir o'tkazmadilar. Yunon ibodatxonalari kichik hajmda chiroyli qilib qurilgan edi. Ular qadimgi Sharq ibodatxonalari kabi ulug'vor va hashamatligi bilan odamlarni qo'rqitib, vahimaga solmas edi.

Qadimgi yunon madaniyati fuqaro erkinligi va iqtisodiy faoliyat erkinligi sharoitlarida rivojlandi. Ko'chadigan va ko'chmas mulkka xususiy mulkchilik, davlatning xojalik hayotiga aralashmasligi, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi - bularning barchasi alohida odamning tashabbusini rivojlanishiga, insonning o'zida kuch va ishonchini qaror topishiga hamda tanqidiy fikrlashni paydo bo'lishiga yordam berdi. Chunki tanqidiy mushohadasiz ilmiy yuksalish bo'lishi mumkin emas edi.

Qadimgi yunon madaniyati taraqqiyoti ikki katta asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

1. Ilk yunon madaniyati (mil.avv. VIII-VI asrlar).
2. Klassik yunon madaniyati (mil.avv. V-IV asrlar).

Ilk yunon madaniyati keskin siyosiy kurash, polis davlatlarining shakllanishi hamda boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarning yolg'ayilishi sharoitida rivojlandi. Bu davr madaniyati Sharqning qadimgi sivilizatsiyalari ta'siri ostida rivojlandi. Qadimda yunonlar Sharq madaniyati bilan o'zlarining Kichik Osiyodagi manzilgohlari orqali tanishdilar. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga yaqin joylashgan geografik hududlarda Milet, Lesbos, Samos kabi ilk yunon madaniy o'choqlari vujudga keldi.

Mil.avv. VII asrda yashab ijod qilgan Gesiodning didaktik asarlarida o'zi yashagan davrning ijtimoiy hayoti va ziddiyatlari aks ettiriladi («Mehnat va kunlar» poemasi).

Badiiy adabiyot, eng avvalo, poeziya janrida rivojlandi. Poeziya siyosat bilan bog'liq edi. Mashhur shoirlar Feognid, Solon, qisman Arxiloy siyosat bilan faol shug'ullangan edilar. Hatto Alkey va Safo kabi lirik shoirlar ham siyosatga tan berdilar. Shu davrdagi Ezop

masallari adabiyotda demokratik yo‘nalish- ni aks ettirib, ijtimoiy adolatsizlikni qoraladi. Ilk yunon ma- terialistik falsafasi fanining rivojida qadimgi Sharq jamiyatlari yutuqlaridan keng foydalanildi.

Klassik yunon madaniyatining rivojlanishi uchun mil.avv. VI asrda qulay ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoit vujudga keldi. Yunon polislaridagi demokratik tartib-qoidalar, pul-tovar munosabatlatining rivojlansishi, yunon kolonizatsiyasi qadimgi yunon madaniyatining gullab-yashnashi va klassik sifatga ega bo‘lishiga olib keldi.

Klassik yunon madaniyati taraqqiyotida uch avlod muhim o‘rin tutadi:

Birinchi avlod mil.avv. VI asr oxirida kirib keldi va Afina madaniyatining gullab-yashnashi uchun poydevor qo‘ydi. Esxil va Frinix Attika komediyasiga asos soldi. Haykaltaroshlar Kritiy va Nesiote mil.avv. 476-yil Afina agorasini tiranlarga qarshi ku- rashchilar - Garmoniy va Aristogiton haykallari bilan bezadilar. Olimpdagi Zevs ibodatxonasini haykallar bilan jihozladilar.

Ikkinchi avlod Perikl davrida eng yaxshi yutuqlarga erishdi. Sofokl tragediyalari, Gerodot «Tarix»i, Parfenon va Propileyning yetuk klassik shakllari shu davrda yaratildi.

Uchinchi avlod Peloponnes urushlari davriga mansub edi. Afinaliklarning bu vaqtda boshqa madaniy dunyolar bilan ta- nishuvi natijasida ularning siyosiy va diniy qarashlari ma‘lum darajada o‘zgardi.

2. Falsafa. Ilk yunon falsafasi vakillari miletlik Fales (mil. avv. 624-547-yillar), Anaksimandr (mil.avv. 610-546-yillar), Kichik Osiyolik Anaksimender tabiat, borliqning mohiyatini tu- shunishga harakat qildilar. Pifagor maktabining vakillari, shuningdek, Geraklit (mil.avv. 544-483-yillar), Empedokl (mil. avv. 483-423-yillar) kabi «fiziklar» (fyuzis-tabiat demakdir) tabi- atni o‘rgandilar. Ular dunyoning asosini qidirdilar. Tabiat mo- hiyatini turlicha izohladilar. Fales dunyoning asosi suv, Anik- simandr apeyron (boshlang‘ich ibtido), Geraklit esa olov deb qaradi. Demokrit (taxminan mil.avv. 470-yilda tug‘ilgan) borliq cheksiz bo‘linma - atomdan iborat degan fikrni aytdi. U dunyoning sababiy bog‘lanishi haqida fikr yurutdi. Platon (mil.avv. 427-347-yillar) borliq abadiy, o‘zgarmas, bo‘linmas, uni aql bilan bilish mumkin deb hisobladi. Platon akademiyasida 20 yil ta‘lim olgan Aristotel (mil.avv. 384-322-yillar) «g‘oyalar dunyosi to‘g‘risida»gi ustozining fikrini tanqid qildi. Aristotel fikricha, borliq jins va tur shaklida mavjud bo‘ladi.

Suqrot (tax. mil.avv. 470-399-yillar) falsafasida inson muam- mosi oldingi o‘ringa chiqdi. U insonning o‘zini, o‘zligini anglashi- ga jiddiy e‘tibor berdi. Suqrot insonni o‘rganish falsafa obyektini tashkil etadi, deb hisobladi.

3. Din. Qadimgi yunon afsonalariga ko‘ra, dastlab Yer (Geya) va Xaos, hayotning boshlanishi (Eros) va yer osti dunyosi (Tartar) bo‘lgan. Geya yulduzli osmon Uranni tug‘adi. Uran dun- yoning birinchi hukmdori va Yer ma‘budasi Geyaning turmush o‘rtog‘i bo‘ladi. Uran va Geyadan so‘ng xudolarning ikkinchi avlodi - titanlar boshlanadi. Uran o‘z o‘g‘li, dehqonchilik xudosi titan Kronos tomonidan taxtdan ag‘dariladi. Kronosning bolalari Aid, Zevs, Poseydon, Gestiya, Demetra, Gera bo‘lgan. Olimpning bosh xudosi Zevs osmon va chaqmoq hukmdori, Poseydon yer va dengizni sug‘oradigan namlik xudosi, Aid (Plu- ton) yerosti dunyosi hukmdori bo‘ladi. Zevsning rafiqasi Gera nikoh homiysi, Gestiya uy o‘chog‘i ma‘budasi, Demetra dehqonchilik homiysi deb sig‘inganlar. Zevs va Geradan: o‘smirlik ma‘budasi Geba; urush xudosi Ares; temirchi va hunarmandlar homiysi Gefest tug‘iladi.

Yunon mifologiyasida yerni yuvib turadigan daryoning nomi va uning ma‘budi Okean deb nomlangan. Okeanning qizi dono Metida Zevsning rafiqasi. U yerning eng chekkasi hayot va o‘limning chegarasi bo‘ladi. Okean Prometeyni Zevs bilan mu- rosaga keltirishga urinadi. Zevsning avlodlaridan tabiatning ilk uyg‘onish xudosi Apollon alohida o‘rinda turadi. U san‘at homiysi hamda davolovchi xudo. Apollonning singlisi Artemi- da ovchilik ma‘budasi va yoshlarning homiysi. Germes moddiy mo‘l-ko‘lchilik xudosi, keyin savdo, aldamchi va

o'g'rilar xudosi, keyinchalik esa notiqlar va sportchilar homiysi. Dionis (Vakx) ga tabiat kuchlari, uzumchilik va vinochilik xudosi deb sig'in- ganlar. Jangovar Afina donolik ma'budasi sifatida shuhrat qo- zondi.

Yunon diniy dunyoqarashi bo'yicha xudolar odamlarga o'xshab azob chekishlari, insoniy his-tuyg'uga ega bo'lishlari mumkun edi. Yunonlarning fikri bo'yicha odamlar va xudolar dunyolari o'rtasida o'tib bo'lmaydigan chegara yo'q edi. Ularni bog'laydigan bo'g'in sifatida xudolar va yerdagi ayollarning alo- qasi natijasida tug'ilgan qahramonlar (yarim xudolar) bo'lgan. Misol uchun, o'z qahramonliklari uchun xudolar safiga kiritil- gan Gerakl shunday edi.

Alohida polislarning homiylari hisoblangan xudolar va qahramonlarga bag'ishlab ibodatxonalar qurilgan va ko'p sonli qurbonliklar keltirilgan. Eng qadimgi yunon ibodatxo- nalari yog'ochdan qurilgan, keyinchalik hashamatli ibodatxonalar tosh va marmardan qurilgan. Ibodatxonalar xudolar haykallari, mifologik tasvirlar bilan bezatilgan. Afina Ak- ropolida qurilgan Erexteyon afsonaviy ma'bud Erextey, Afina shahri homiysi ma'buda Afinaga, dengiz ma'budi Poseydon- ga bag'ishlangan. Ba'zi ibodatxonalar oldida ibodat qilayot- gan kohinlar xudolardan kelajak to'g'risida bashoratlarni so'rashlari mumkin edi. Xudo mehrobiga 100 qoramol qurbonlik (gekatomba) keltirilgan. Qurbonlikka hayvonning ichki a'zolari berilib, go'shti esa polisning barcha fuqarolari uchun bazmda ishlatilgan. Bayram tadbirlarida sport, musiqa, poetik musobaqalar alohida o'rin tutgan. «Xudolar» ishtiroki bilan tantanali teatr tomoshalari uyushtirilgan. Homiy xudo shara- figa uyushtiriladigan bayram polis-shaharning kuch-qudrati- ni namoyishi sifatida polisning barcha fuqarolari birligining eng yuqori cho'qqisi deb qaralgan.

Olimpiya o'yinlari. Yunon bayramlari ichida eng mashhuri Peloponnesning shimolidagi Elida viloyatining Olimpiya sha- harchasida har 4 yilda Zevs sharafiga o'tkaziladigan Olimpiya o'yinlari edi. Birinchi Olimpiya o'yinlari mil.avv. 776-yilda bo'lib o'tgan. Bayramning boshlanishi to'g'risida barcha yunonlarga maxsus elchilar - spondoforlar xabar berganlar. Musobaqalar o'tkazilish vaqtida urushayotgan shahar-davlatlar urushni to'xtatib, ular o'rtasida muqaddas sulh - ekexeriya tuzilgan. Olimpiya shaharchasining katta qismi 1829- yilda qazib ochil- gan. Bu joyda sportchilar va tomoshabinlar uchun inshootlar, Gera va Zevsiga bag'ishlangan ikki ibodatxona bo'lgan.

Sportchilar musobaqalardan bir oy oldin tanlov sinovlariga kelganlar. O'yinlarda faqat ma'lum yoshga yetgan yunon fuqarolari ishtirok etganlar. Mil.avv. 662-yildan bolalar uchun musobaqalar kiritilgan. Varvar va qullar faqat tomoshabin bo'lish- lariga ruxsat berilib, ayollarga musobaqalarda qatnashish va o'yinlarni kuzatish qat'iy taqiqlangan. Elida fuqarolari ichidan

10 sudya belgilangan. Tayoq bilan qurollangan nazoratchilar (rabdoxlar) o'yinlarda tartib- intizomni saqlab turganlar. Atlet- lar qip-yalang'och bo'lib kurash tushganlar. Bayramning bi- rinchi kunida ishtirokchilar Zevs mehrobi oldida musobaqa qoidalariga rioya qilishlari to'g'risida qasam ichganlar. Ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi kunlar musobaqalar o'tkazilib, beshin- chi kun o'yinlarning yopilishi, g'oliblarni taqdirlash marosimi o'tkazilgan.

Olimpiya o'yinlariga yugurish, kurash, qo'l jangi, qoida- siz kurash (pankratiya), beshkurash - pentatlon (uzunlikka sakrash, qisqa masofaga yugurish, nayza va disk uloqtirish), ot chopish va poyga aravalarida yugurish kirgan. Musobaqa- lar guruhlar bo'yicha qur'a tashlash yo'li bilan o'tkazilgan. G'oliblar olimpionik faxriy unvonini olib, mil.avv. 752-yildan zaytun novdalaridan gulchambarlarni mukofot sifatida olgan- lar. G'oliblar moddiy rag'batlantirilganlar. G'oliblar Olimpi- yalik Zevs xiyobonida o'z haykallarini qo'yish huquqiga ega bo'lganlar. Buyuk yunon shoirlari Olimpiada g'oliblari shara- figa madhiyalar to'qiganlar.

Olimpiya o'yinlarida jang aravallari poygasida siyosiy ar- boblardan Afinalik Alkiviad, Akragant shahri hokimi Feron, Sitsiliyalik Tiran Gieron II va Gionisey, Makedon podshosi

Filipp II bir necha bor g'olib bo'lganlar. So'nggi Olimpiya o'yinlari milodiy 393-yilda o'tkazilgan. Yunonistonda Olimpiya o'yinlaridan tashqari, Umumellin o'yinlaridan Pifiya (4 yilda bir marta Apollonga bag'ishlangan), Nemeya (Nemeylik Zevsga bag'ishlangan) va Istma (Poseydonga bag'ishlangan) o'yinlari ham o'tkazilgan. Yunonlar guruh bo'lib emas, balki shaxsiy sport bellashuvini afzal ko'rganlar. Ayollarga Olimpiya o'yinlarida ishtirok etish, tomoshabin bo'lish taqiqlangan. Ayollarning ma'buda Gera sharafiga o'tkaziladigan o'z o'yinlari bo'lib, u ham Olimpiyada o'tkazilgan. Yunonlar guruh bo'lib emas, balki shaxsiy sport bellashuvini afzal ko'rganlar. Ayollarga olimpiya o'yinlarida ishtirok etish, tomoshabin bo'lish taqiqlangan. Ayollarning ma'buda Gera sharafiga o'tkaziladigan o'z o'yinlari bo'lib, u ham Olimpiyada o'tkazilgan.

Sport musobaqalari fuqarolarning jismoniy rivojlanishiga imkoniyat yaratgan va yoshlarni harbiy jihatdan chiniqtirish uchun xizmat qilgan. Fuqaro jismoniy va ma'naviy mukammal rivojlanishi va jang san'atini egallagan bo'lishlari talab qilingan. Siyosiy arboblarning ham urush vaqtida qo'lga qurol olib, oddiy goplit qatorida turib jang qilganlar. Yunonlar bayramlar, o'yinlarni hamkorlikda tashkil qilish va eng muqaddas ziyoratgohlarni himoya qilish uchun alohida ittifoqlar - amfiktioniyalar tashkil qildilar.

4. Tarix matnlari. Mil.avv. V asrda ilk bor o'tmish voqea-hodisalarining matnini tuzish va xalq oldida bayon qilish boshlanadi. Mil.avv. V asrda yunonlarda jamiyat taraqqiyoti-

5. ga bag'ishlangan ana shunday matnlar paydo bo'ldi. Uzoq vaqt turli o'lkalarda bo'lgan Gerodot (mil.avv. 485-425-yillar atrofida yashagan, Kichik Osiyodagi Galikarnas shahrida tug'ilgan) ilk bor ko'rgan va eshitgan voqealarini ma'lum bir tizimga solib, hikoya qilishga kirishdi. U tuzgan matnni Afinada ilk bor xalq oldida o'qib berdi. Keyinchalik mil.avv. III asrda Aleksandriya olimlari uning hikoyalarini 9 jilddan iborat kitob holatiga keltiradilar. 9-jild «Tarix» (yunoncha «Istoriya» - «tasvir» ma'nosini bildiradi) yoki «Muzalar» deb atalib, asosan yunon-fors urushlariga bag'ishladi. Lekin muallif bayon qilish davomida Misr, Eron, skiflar tarixiga ham murojaat qiladi. Gerodot insonlar faoliyatida xudolarning ishtirokiga shubha qilmadi.

6. Olorning o'g'li Fukidid (mil.avv. 460/51-396-yillar) boy afinalik oiladan bo'lib, frakiyadagi oltin konlarini merosga oldi. Siyosiy hayotga faol qatnashdi. Peloponnes urushi davrida strateg bo'ldi, lekin harbiy ishda xatoga yo'l qo'ygani uchun Afinadan quvg'in qilindi. Fukidid Peloponnes urushiga bag'ishlangan 8 kitobdan iborat tarixiy asarning muallifi. Uning asari afsonaviy va haqiqiy voqealarni Gerodotga xos bo'lgan, quruq bayon qilishning aksi bo'lgan haqiqiy tarixiy tadqiqot edi. Fukidid tarixchilar ichida birinchi bo'lib tarixiy voqealarni, ularning harakatga keltiruvchi kuchlari, taraqqiyot yo'llari bilan o'zaro aloqada ko'rishga harakat qildi. Voqealarning sabablarini o'rganish uchun siyosiy voqelikni ilmiy tahlil qilish usullarini qo'lladi. Fukidid xudolarni tarix doirasidan chiqardi. U tarixni xudolar emas, balki kishilar o'z faoliyatlari bilan yaratadilar deb hisoblar edi. Kishilarning «tabiati» hamma vaqt qonun va shartnomalardan kuchliroq bo'ladi. Kishilarning qiyofasi va uning ko'rinishlari Fukidid uchun shu davr jamiyatining voqeligini tushinishda yetarli edi. Gerodot va Fukidid yunon polislari fuqarolarining o'z ozodligini himoya qilishi, vatanparvarlik va o'zini qurbon qilishdek qahramonlik kurashiga murojaat qildilar.

7. Fukidid an'analarini Ksenofont (mil.avv. 430-355-yillar) davom ettirdi. Uning «Anabasis», «Lakedemon politiyasi», «Kiropediya», «Agesilay» va «Daromadlar to'g'risida» asarlarida o'sha davr yunon dunyosining siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy hayoti aks etadi. Efor (mil.avv.405-330-yillar) 30 kitobdan iborat «Tarix» asarida yunon dunyosi, shuningdek, yunon koloniyalari tarixini yoritdi.

Mil.avv. V asrda yunon dunyosida yuz bergan kuchli siyosiy jarayonlarni tahlil qilgan, shu davrning siyosiy arboblari Femistokl va Perikl kabi afinalik demokratiya yo'l boshchilarini ayovsiz tanqid ostiga olgan siyosiy adabiyotlar yuzaga keldi. Shunday adabiyotlardan biri

«Afinaning boshqaruvi to'g'risida»gi risola mil.avv. 430-yillar atrofida paydo bo'ldi. Kritiyning «Lakedemon politiyasi»da Sparta jamiyati qurilishi ko'klarga ko'tarildi, Afina demokratiyasiga salbiy nazar bilan qaraldi.

8. Adabiyot va teatr. Mil.avv. VIII-VI asrlarda yunon madaniyati taraqqiyotida qadimgi Sharq madaniyatining ta'siri kuchli bo'ldi. Yunonlar o'zlarining Kichik Osiyodagi shaharlari orqali qadimgi Sharqning boy madaniyati bilan tanishdilar. Bu davrning asosiy madaniy o'choqlari (Yunonistonning o'zida bo'lmay) Kichik Osiyodagi Milet shahri, Lesbos va Samos orollarida edi. Adabiyotda poeziya janri rivojlandi. Alkey, Arxilox, Feognid, Safolar yunon poeziyasida yorqin iz qoldirdilar. Lesbosda tug'ilgan, Spartada yashagan shoira Safo 9 poetik asar yaratdi. Shundan faqat bitta poema bizgacha yetib keldi. Uning mavzusi go'zallik va muhabbat edi. Qul Ezop o'zining masallari bilan mashur bo'ldi.

Qadimgi Yunonistonning eng noyob adabiy yodgorligi ijodkor shoir Gomer (mil.avv. IX yoki VIII asrlar yashagan deb taxmin qilinadi) «Iliada» va «Odyssey» dostonlaridir. Hozir bu poemalarni ikki yoki bir necha guruh mualliflar yozgan deb faraz qiladilar. «Iliada» dostonining birinchi varianti bir necha asr oldin Kichik Osiyodagi Frigiya yarim orolida yaratilgan deb faraz qilinadi. Gomer asarlari paydo bo'lgunga qadar yunon xalq og'zaki ijodining ajoyib namunalari: qo'shiqlar, ertaklar, rivoyatlar va masallar yunon adabiyotining haqiqiy poydevori edi. Gomerning qahramonlik dostonlari u yashagan (taxminan mil.avv. IX-VIII asrlar) davrdan oldingi mil.avv. XI-IX asrlar voqealari- ning adabiy tasviridir.

Arxaik davrda lirika keng tarqalgan bo'lsa, mil.avv. V asrda Afina adabiyoti va poetik ijodiyotning markazi bo'lgan birinchi Attika tragediyasi bilan mashhur bo'lib ketdi. Tragediya («Echkilar qo'shig'i») vinohilik xudosi Dionisning echki terisi kiygan quvnoq, doimiy hamrohlarini ifodalovchi satrlar aytdigan xor qo'shiqlaridan kelib chiqdi. Mil.avv. VII asrdayoq butun Yunonistonda shunday «Echkilar xori» yoki satrlar keng tarqalgan edi. Attika tragediyasining tug'ilishida Afina tirani Pisistratning umumdavlat bayrami sifatida Buyuk Dionis

bayramlarini ta'asis etishi muhim o'rin tutdi. Shoir Fespid mil. avv. 530-yil atrofida Dionis bayramida xor qo'shiqlariga ilk bor musiqa asboblari hamrohligida hikoyani qo'shadi. Shu vaqtdan drama tug'iladi. Aktyor xorga hikoya bilan «javob» berib, xor bilan dialog olib borar edi. Shu tariqa, tragediya dramatik ko'rinishga aylandi. Tragediyada boshqa ko'rinish qatnashchilari Dionis to'g'risidagi afsona-miflardan sahna ko'rinishlari o'ynar edilar. Keyinchalik boshqa afsonalarga navbat keldi. Mil.avv. V asr birinchi yarmida Esxil tomoshabin oldiga ikkinchi aktyorni, Sofokl uchinchi aktyorni qo'shdi va natijada qadimgi «Echkilar xori» to'la drama aylandi.

Attika teatrida Dionis sharafiga o'tkazilgan bayram vaqtida faqat uch kun tomosha ko'rsatilgan. Birdaniga uch tragediya qo'yilib, keyin satirik drama yana bir mifologiyadan yengil quvnoq sahnalashtirilgan parcha berilgan. Teatr ko'rinishi ochiq havoda, dumaloq maydoncha - orxestrada namoyish qilingan. Tomoshabinlar uchun Akropolning toshloq qiyaligida toshdan o'rindiqlar (teatron) yo'niltirilgan. Tomoshabin o'tiradigan tosh o'rindiq teatron deb atalib, teatr so'zi shundan kelib chiqqan. Ochiq va katta teatrdan aktyorlar imo- ishoralari va kiyimlari aniq ko'rib bo'lmas edi. Shu boisdan, aktyorlar sahnaga uzun tantanali kiyim va niqoblarda hamda aktyor gavdasini baland qilish uchun baland poshnali oyoq kiyim - koturnada chiqqanlar. Teatr tomoshalari mart oyining oxiri, aprel oyining boshlarida ko'rsatilgan.

Yunon tragediyasi. Yunon tragediyasining mil.avv. V asr- dagi yuksak parvozi uch buyuk tragik shoirlari - Esxil, Sofokl, Yevripid va komediograf Aristofanlar asarlari bilan belgilanadi.

Esxil. Yunon tragediyasining asoschisi Esxil (mil.avv. 525-456-yillar) hisoblanadi. Afina yaqinidagi Elevsin shaharchasida tug'ilgan Esxil 30 yoshida o'z tragediyalari bilan shuhrat qozonib, 20 yil davomida yunon tragediyasining birinchi darg'asi bo'lib keldi. Lekin mil.avv. 468-yil yosh Sofokldan mag'lub bo'lib, faqat o'n yildan keyin «Oresteya» trilogiyasi bilan

g'alaba qildi. Shundan so'ng Esxil Sitsiliyaga ko'chib o'tib, u yerda vafot etdi. Uning 70 ta tragediyasidan 7 tasi yetib kelgan. Shoirning «forslar» (mil.avv. 472-yil) tragediyasi Salamin jangi- ga bag'ishlangan. «Zanjirband Prometey» tragediyasida erkinlik g'oyasi ilgari suriladi.

Sofokl. Esxildan so'ng Attika teatrida Sofokl (mil.avv. 496-405-yillar) yetakchi o'rinni egalladi. Sofokl ko'pgina ras-

som, faylasuflar hamda Perikl bilan do'st edi. Sofokl Afina dengiz ittifoqining xazinachisi, strateg lavozimini egalladi. U teatr- ga uchinchi aktyorni olib kirdi, xor ishtirokchilarini ko'paytirdi. Sofokl mahsuldor ijod qilib, 123 ta komediya yozdi, undan 7 tasi bizgacha yetib kelgan. Shoirning «Shoh Edip», «Antigona», «Fivaga qarshi yetti», «Agamemnon», «Xoeforalar», Yevmenid», «Gerakl», «Avlidadagi ifigeniya», «Gekuba», «Androomaxa», «Ion», «Yelena», «Edip Kolonda» asarlarida axloqiy va etik muammolar ko'tariladi.

Yevripid. Yevripid (mil.avv.480-406-yillar) polis mafkurasi- ning tushkunligi davrida ijod qildi. Uning asarlari falsafiy ruh- da bo'lib, faqat to'rt marta g'olib bo'ldi xolos. Lekin 100 yildan so'ng uning tragediyalari ellin teatrlarining barchasida qo'yildi. Natijada Yevripidning 90 asaridan 18 tasi saqlanib qoldi. Shoir «Vaxxankalar», «Gerakl», «Medeya», «Ippolit», «Iffegeniya» trage- diyalarida insonning chuqur ruhiy dunyosi, his-tuyg'usini aks ettirdi. Bu asarlar jahon teatri sahnasidan tushmay kelmoqda.

Attika teatrida tragediyadan tashqari komediya (mil.avv. 445-386-yillar) janri ham keng tarqalgan. Bizgacha yetib kelgan komediyalarning ko'pchiligi Aristofan qalamiga mansubdir. Aristofanning «Tinchlik», «Axaryaliklar», «Lisistrat», «Suvoriy- lar», «Qurbaqalar» va «Bulutlar» komediyalarida mil.avv. V asr yunon dunyosining siyosiy ziddiyatlari hajv qilinadi. Aristofan- dan II komediya qolgan. Mil.avv. IV asrda Yunonistonda 15-20 ming kishilik teatrlar qurilishi avj oldi. Afinadagi mashhur Di- onis teatri marmardan yarim doira shaklida tepalikda qurilgan edi. Barcha fuqarolar teatr tomoshalariga borganlar. Teatrga kirish uchun fuqarolarga pul berilgan. Yunon teatri omma- viy san'at o'chog'iga aylandi. Mil.avv. VI-V asrlarda yashagan yarim afsonaviy Ezop masal janrida ijod qilib, allegorik obraz- larni yaratdi. Rivoyatga ko'ra u ozod bo'lgan qul bo'lib, Lidiya hokimi Krez saroyida yashagan. Qadimda Ezopning bir necha masallari ma'lum edi.

9. Notiqlik san'ati. Yunon shahar-davlatlarida demokratik tartib-qoidalarning o'rnatilishi, fuqarolarning xalq yig'ini, sud ishlarida faol ishtiroki notiqlik san'atining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Sudda so'zlanadigan nutqlar keng qiziqish uyg'otdi. Qadimgi mifologiya qahramonlari hikoyasiga yoki maqtoviga bag'ishlab tuzilgan namunaviy nutqlar keng tarqalgan. Notiqlik san'atiga arziyas haq evaziga o'qitilgan. Afina notiqlik san'ati markazi bo'ldi (mil.avv. V asr). Afina notiqi uch xil: siyosiy,

sud, tantanali nutqlar tuzganlar. Sud nutqi bo'yicha Lisiy (mil. avv. 459-380-yillar) shuhrat qozondi. U Afina fuqarolariga pul evaziga sudda ko'riladigan ish uchun ayblovchi, oqlovchi nutqlar tuzib berdi. Ikkinchi bir mashhur notiq Isokrat (mil.avv. 436-338-yillar) edi. Mil.avv. 391-yilda Isokrat notiqlik san'ati maktabini ochdi. Isokratning bu maktabida mashhur notiq Demosfen, Giperin, Esxin, Likurg va tarixchilar Feopomp, Efor va Filistlar yetishib chiqdi. Isokrat kuchli ovozga ega bo'lma- ganligi sababli, omma oldida kam nutq so'zlagan. Isokrat siyosiy targ'ibot olib bordi. U Afinada Periklgacha bo'lgan aristokra- tik tuzumni maqtab, o'zining publitsistik to'plamlarini tarqatdi. Isokrat o'tmishni ko'klarga ko'tarib, yunonlarni makedoniyalik Filipp atrofida jiplashib, Sharqda eski dushman - Eron usti- ga yurishga chaqirdi. Ehtimol u Makedoniyaning kuchayishi Yunonistonga qanday xavf tug'dirishini bilmagan edi. Afsonaga ko'ra, yunonlarning Xeroniya yonidagi mag'lubiyatidan so'ng mil.avv. 338-yilda Isokrat o'zini ochlikdan o'ldiradi.

Isokratning eng yaxshi o'quvchilaridan biri afinalik mashhur siyosiy arbob Demosfen (mil.avv. 384-322-yillar) Afinada- gi antimakedon guruhning murosasiz rahbari edi. Demosfen boshidayoq Makedoniyaning kuchayishi Afina demokratiyasi va mustaqilligi uchun halokatli ekanligini ko'ra bilgan edi.

10.Me'morchilik. Yunon-fors urushlaridan so'ng Afina juda katta miqdorda moliyaviy

mablag'larga ega bo'ldi. Mil.avv. 449-444-yillarda Afinaning xalq yig'inlari va bozor maydoni Agorada olov va temirchilik xudosi Gefestga bag'ishlangan ibodatxona qurilib, ibodatxona ichida Gefestning bronza haykali qo'yilgan.

Ayniqsa, Afina Akropolida Perikl davrida Afinada yigirma yil ichida ulug'Vor inshootlar barpo qilindi. Akropoldagi Parfenon ibodatxonasi, Propiley (Akropolga kirishdagi marmar darvoza), G'olib Afina ibodatxonasi, Parfenon qarshisida mil.avv. 421-406-yillarda me'mor Filokl bunyod qilgan, mahalliy ilohlar-ga bag'ishlangan Erexteyon ibodatxonasi Afinaning mashhur inshootlari bo'ldi. Ioniylar, korinlilar va doriylar uslublarida qurilgan bu inshootlar me'morchilik san'atining ajoyib namunalari bo'ldi. Parfenonning quruvchilari Iktin va Kallikrat nafislik va ulug'vorlikni uyg'unlashtirishga erishdilar. Akropol darvozalarini qurishda me'mor Mnesikl (mil.avv. 438-432-yillar) ioniy va doriylar ustunlarini yonma-yon qo'lladi. Ibodatxonaning janubida ustun qizlarning figuralari (Kariatid) bilan almashtirildi. At-

tikaning Pentelikoni konlarida marmar qazib olish boshlandi va bu me'morchilik san'atining ravnaqiga yo'l ochdi. Mil.avv.

V asrning ikkinchi yarmida Afinadan tashqari Yunonistonning boshqa viloyatlarida, Janubiy Italiya va Sitsiliyada (Agrigentda-gi Zevs ibodatxonasi, Pestdagi olti ustunlik Poseydon ibodatxonasi) me'morchilik inshootlari barpo qilindi.

Dastlab shaharlar rejasiz qurilgan. Faqat mil.avv. V asrdan shaharlar rejali asosda qurila boshladi. Miletlik Gippodam shahar qurilishining rejali tizimini yaratdi. U Miletni qayta tikladi. Afinada Pirey portini, o'zi asoschisi bo'lgan janubiy Italiyada Furiya koloniyasini qurdi. Har bir shaharda akropol (mustahkamlangan qal'a), markaziy maydon, hunarmandchilik mahallalari va minorali mudofaa devorlari bunyod qilindi. Teatr va odeonlar (musiqali chiqishlar uchun yopiq inshoot), stadion va ippodrom, gimnasiy va palestralar (sport mashqlari o'tkaziladigan inshoot), pritaniya va bulevteriyalar (ma'muriy bino) qurila boshlandi. Me'morchilik san'atida yangi bosqich boshlandi. Hashamat, ulug'vorlik, yengillik va dekorativ nafislikka intilish sezildi. Yunon badiiy an'analari Sharq an'analari bilan qo'shib ketdi. An'anaviy doriylar va ioniy uslublari bilan keyinchalik paydo bo'lgan korinlilar uslubi ko'proq qo'llanila boshlandi. Kichik Osiyoda Ahmoniyning Kariy viloyati satrapi Mavsol sharafiga Galikarnas shahrida qurilgan maqbara ulkan yodgorlik hisoblanadi. Mavzoley so'zi shundan kelib chiqqan. Galikarnas mavzoleyida uch uslub o'z aksini topdi. Mavzoleyni me'mor Satir va Pifiylar bunyod qildi.

11. Haykaltaroshlik. Mil.avv. V asrdan yunon haykaltaroshligi rivojlanib, noyob haykallar yaratildi. Buyuk haykaltaroshlar Miron, Fidiy va Polikletlar yaratgan haykallar insoniyat sivilizatsiyasining mo'jizalari hisoblanadi. Haykaltaroshlikning qator maktablari yuzaga keldi. Yunon haykaltaroshligining rivojlanishi to'rtta bosqichga bo'linadi. Birinchi davr mil.avv.

V asrgacha bo'lib, Miron bilan tugaydi. Shundan so'ng yunon haykaltaroshligi g'oyaviylik va shakllarni eng oliy mukammalligi davriga kiradi. Ikkinchi bosqich - Fidiy va Polikretning ijodi davri. Uchinchi bosqich mil.avv. IV asrdan Makedoniyalik Aleksandrgacha bo'lgan davr. IV bosqich Aleksandrning o'limidan mil.avv. II asrgacha. Bu bosqichda Rodos va Pergam maktablari oldinga chiqadi. Yunonistonda mil.avv. V asrning 70-yillaridan boshlab haykaltaroshlik san'ati gullab-yashnadi. Buyuk haykaltarosh Fidiy Afina va Zevs haykallarini yaratdi. Ma'buda

V Afinaning 12 metrli haykalini yaratishda fil suyagi va oltindan foydalandi. Ma'buda «Afina» haykali Akropolning eng baland joyiga qo'yilib, uning quyoshda yaraqlagan nayzasi uzoqdan ko'rinib, kemalar uchun mayoq bo'lib xizmat qilgan. Fidiyning mashhur asarlaridan biri «Olimpiyalik Zevs»ning ulkan haykali (14 metr) Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasiga qo'yilgan edi. U taxtga o'tirgan holda ifodalanib, fil suyagidan yasalgan. U ma'buda Afina qalqonida do'sti Afinaning siyosiy arbobi Periklni va o'zini tasvirladi. Afinada haykaltaroshning dushmanlari Fidiyni ma'budani

haqorat qilishda aybladilar. Natijada Fidiy qamoqqa hukm qilindi va u yerda vafot etdi. Fidiyning ikki munosib shogirdi Alkmen va Agorakrit Parfenon ibodatxonasi peshtog'i tasvirini ishladilar.

V Mashhur haykaltarosh Miron «Diskobol», «Afina va Marsiy» haykallari bilan o'zining nomini abadiylashtirdi. Uning shogirdi haykaltarosh Dimetriy an'anaviylik va klassikadan uzoqlashib hayotiy asarlar yaratdi. Haykaltarosh Poliklet esa uni teskarisi bo'lib, o'z asarlarida sof go'zallikni izladi. U tanlovlarda Fidiy bilan raqobatlashdi va uni yengdi. Uning Zevsning rafiqasi «Gera», «Nayza ushlagan o'smir» haykallari mukammal san'at asarlari bo'ldi.

V Klassik yunon haykaltaroshligining yorqin vakillaridan biri argoslik Poliklet edi. Uning «Diodumen» asari noyob san'at na- munasi edi. Yunon haykaltaroshlari inson gavdasining uyg'un- ligi nuqtasini qidirar edilar. Poliklet ham bu nuqtani izladi. Poliklet qonuniga ko'ra, haykal tovonining uzunligi gavdaning 1/6 qismini, boshining uzunligi 1/8 qismini tashkil qilishi kerak edi. Bu va boshqa nisbatlarga Dorifor haykalida qat'iy rioya qilingan. Poliklet qonuniga keyingi yuz yil davomida haykalta- roshlik san'atida amal qilib keldi. Haykaltarosh Peoniyning «Ma'buda Rika» haykali mil.avv. V asrning noyob san'at asar- laridan biri edi.

V Mil.avv. IV asrda haykaltarosh Praksitelning (mil.avv. 370-340-yillar) «Germes chaqaloq Dionis bilan», «Knidlik Afro- dita», «Kaltakesakni o'ldirayotgan Apollon» haykallarida nafis- lik, go'zallik yaqqol aks etadi. Uning «Erot», «Vino quyayotgan satir», «Dam olayotgan satir» haykallari sevgi, bazmga bag'ish- langan. Praksitel barcha haykallarini marmardan ishladi. Uning «Knidlik Afrodita» haykali ayol go'zalligining timsoli sifatida shuhrat qozondi. Praksitelning haykallarida sokinlik motivlari ko'rinadi. Uning mashhur «Knidlik Afrodita» haykali bizgacha

V yetib kelmagan. Praksitelning «Dam olayotgan Satir» haykalining yuzdan ortiq nusxalari bizgacha yetib kelgan. Buyuk haykaltaroshning ikki o'g'li va nevarasi uning ishini davom et- tirdilar. Uning o'zi ham haykaltaroshning o'g'li edi.

V Mil.avv. IV asrda polis tizimining tushkunligi davrida haykaltaroshlikda qahramonlik mavzusidan uzoqlashib, inson- ning ichki ruhiy dunyosini ko'rsatish asosiy yo'nalish bo'ldi. Shu davrning mashhur haykaltaroshlari sifatida Skopas, Praksitel va Lisipp (makedoniyalik Aleksandrning saroy haykaltaroshi) larni aytish mumkin. Paroslik Skopas (mil.avv. 420-355-yillar) Attika, Peloponnes va Kichik Osiyodagi yunon shaharlarida ishladi. O'zi me'mor bo'lgan Gegeyadagi Afina ibodatxonasi- ni haykallar bilan bezadi. Skopasning «Sevib qolgan Arey» va «Afrodita» haykallarida inson ruhining harakati va uning eng nozik va yashirin tuyg'ularini ifodalashga harakat ko'rinadi.

V Mashhur haykaltaroshlarning orasida eng so'nggisi va mahsuldori mil.avv. IV asrda yashagan Lisipp edi. U marmar va metallardan ilohlar, qahramonlar, yarim ilohlarning 1500 haykallarini yaratdi. Lisippning «To'rt ot qo'shilgan aravada- gi Gelios» va «Tlet» haykallari mashhur bo'ldi. Uning «Istmiyalik poseydon», «Agiy», «Gerakl» haykallarida kurash ruhi singdiril- gan. U Makedoniyalik Aleksandrning buyurtmasi bilan «Granik yonidagi jang» haykallar guruhini yaratdi. Guruh 35 figuradan tashkil topib, ulardan 26 tasi otliq edi. Makedoniyalik Alek- sandrni marmar va bronzada tasvirlash faqat Lisippga ruxsat berilgan edi. Lisipp Aleksandrni turli ko'rinishda: o'smir, erkak, jangda, taxtda o'tirgan holda, ovda, otda tasvirladi. Mashhur haykaltarosh Makedoniyalik Aleksandrning buyustini ham yaratdi. Lisipp haykaltaroshlik san'atida Poliklet qonunining o'rniga yangi qonunni tadbiiq qildi. Lisippning zamondoshi afi- nalik Leoxar yunon haykaltaroshligida mumtoz usulni tiklash- ga harakat qildi. «Belvederlik Apollon», «Gaimed!» haykallari uning asari deb taxmin qilinadi.

V Rodos orolida Agezandr, Afenodor va Polidor mashhur «La- okoon va uning o'g'illari» asarini yaratdilar. Sofoklning hi- koyasiga ko'ra, iloh Apollon muqaddas tepalikni oyoqosti qil- gani uchun ilohlarni Laokoonni o'ldirishga yuboradi. Laokoon noqonuniy tug'ilgan o'g'illari bilan birga o'ldiriladi. Lisippning shogirdi rodoslik Xares Rodos orolida qadimgi dunyoning yetti mo'jizasidan biri bo'lgan xudo Geliosning 36 metrlik ulkan haykalini yaratdi (mil.avv. 216-yil). Rodosdagi kuchli zilzila paytida bu haykal buzilib ketdi. Uning «Gerakl sher bilan» va «Apoksiomen» haykallari, bazm qilayotgan Gerakl haykalchasi haykaltaroshlik san'atining eng noyob namunalari hisoblanadi.

Tasviriy san'at taraqqiyotini vazalar tasviri orqali yaqqol tasavvur qilish mumkin. Bu san'at janrida Sikion maktabi va Afina maktabi shakllangan edi. Tasviriy san'atda kundalik ha- yot va mifologiyadan olingan tasvirlar ko'plab uchraydi. Birinchi bo'lib mashhur yunon rassomi tasoslik Poliklet faqat to'rt rang: oq, qora, qizil va sariqni ishlatgan. Klassik davrda yunon tas- viriy san'atining eng mashhur namoyandalardan biri Polignot ulkan ko'p shaklli kompozitsiyalar ustasi edi. Afinalik Apollodor tasviriy san'atda yorug'lik soyasini kashf qildi. U bo'yoq bilan chizgan ko'pgina vazalar bizgacha yetib kelgan. Bu davrdagi Zevksid va Parrasiy, Apelles (Aleksandrning saroy rassomi) va Nikiylar tasviriy san'at janrida yorqin iz qoldirdilar. Rassomlar tarixiy, harbiy, peyzaj va portret janrlarida ijod qildilar.

12. Tibbiyot va aniq fanlar. Mil.avv. V asr ikkinchi yarmi- dan koinlar tibbiyoti o'rniga, aniq kuzatishlarga asoslan- gan shifokorlarning tibbiyoti vujudga keldi. Mil.avv. 400- yilda mashhur yunon tabibi Gippokrat (mil.avv. 470-430-yillar) ning tibbiyot maktabi paydo bo'ldi. Gippokrat kasallikni o'rganish nazariyasidan ko'ra muhimroq deb uqtiradi. U «Tibbiyotning otasi» sifatida shuhrat qozondi. Uning maktabida tabiblar taj- riba, kuzatish usuliga tayanib, tez va to'g'ri tashxis qo'yishga harakat qildilar va davolashda dorivor o'tlar, parhez va gigiyena kabi usullarni keng qo'lladilar. Yunon tabiblari singan suyaklar- ni, urushda olingan jarohatlarni tuzatishni, davolashni bilar edilar, lekin yuqumli kasalliklarni davolashni bilmas edilar. Asklepiy davolash ma'budi hisoblangan. Tabiblar odamning sog'lig'i uning organizmidagi 4 asosiy suyuqlik: qon, flegma, qora va sarit o't orasidagi muvozanatga bog'liq deb hisoblagan- lar. Apolloniyalik Diogen qon aylanish tizimini yaxshi o'rgandi. Krotonlik Alkmeon kasalliklarning manbai inson organizmidagi suyaklarning mutanosibligining buzilishi deb ko'rsatdi. O'sha davr tibbiy bilimlari to'g'risida 53 traktatdan iborat «Gippokrat korpusi» deb ataladigan tibbiyot to'plamlari orqali ma'lumot olish mumkin.

Yunonlar matematikani misrliklardan, astrologiyani babil- liklardan o'zlashtirdilar. Aniq fanlar to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Afinalik astronom, matematik Meton quyosh soatini yasagani, taqvimni isloh qilgani to'g'risidagi ma'lumotlar biz- gacha yetib kelgan. Samos orolida tug'ilgan Pifagor (mil.avv. 540-500-yillar) matematika va musiqa bilan shug'ullangan hamda mashhur matematik teoremani kashf etgan. Aytish- laricha, o'z kashfiyotidan xursand bo'lib, u 100 ho'kizni qur- bonlik keltiradi. U juda katta jismoniy kuch va aqliy qobiliyat- ga ega bo'lgan va 18 yoshida Olimpiya o'yinlari g'olibi bo'ladi. Pifagor Krit va Misrga sayohat qiladi. Misrning ma'naviy-diniy g'oyalari uning keyingi faoliyatiga katta ta'sir o'tkazadi. Olim janubiy Italiyadagi yunon shahri Krotonda yashab ijod qiladi. U ilm asosida davlatni boshqarish g'oyasini ilgari suradi. Knidlik astronom va geograf Evdoks yer shar shaklida ekanini asoslab berdi va uning aylanisini hisoblab chiqishga urindi. Mil.avv. 432-yilda afinalik matematik yangi taqvimni joriy qildi. Aristotel fizika bo'yicha, Empedokl kimyoviy unsurlar to'g'risida asarlar yaratdi. Aristotel zoologiya bo'yicha o'z asarida mavjudotlar dunyosini turkumladi. Miletlik Gippodam meteorologiya bilan shug'ullandi. Mil.avv. IV asrda afinalik Ksenofont harbiy ishga bag'ishlangan va stunfallik Eney shaharlar mudofaasi to'g'risi- da asarlar yaratdilar.

2.1.8. Ellinistik davrda Yunoniston va Old Osiyo. Aleksandr Makedonskiy saltanatining vujudga kelishi va parchalanishi. (2 soat)

2. Aleksandrning Sharqqa yurishlari. Filipp II Eron bilan urushga jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladi. Bu davrda Ahmoniyar imperiyasi ancha zaiflashgan edi. Mil.avv. 360-yillarda satraplarning isyonlari, Finikiya shaharlarining qo'zg'olonlari yuz berib, Misrning mustaqillikka intilishi kuchaydi. Eronning so'nggi qudratli podshosi Artakserks III Ox 20 yil davomida yemirilayotgan davlatni bir qadar mustahkamladi. Ammo shijoatli hukmdor o'z a'yonlari tomonidan zaharlab o'ldirildi. Podsho Artakserksni zaharlab o'ldirgan qudratli Bagoy amalda hokimiyatni qo'lga oldi. Miloddan avvalgi 338-yilda Artakserksning o'g'li Aresni taxtga o'tqazdi. Lekin ikki yildan keyin Ares ham o'ldirildi. U mamlakatni boshqarishda o'zining mavqeyiga putur yetkazmaydigan zaif bir shaxsni taxtga o'tqazishni niyat qildi. Bagoy qo'g'irchoq hukmdor sifatida ko'plarga tanish bo'lmagan Armaniston satrapi Qodomoni Doros III nomi bilan taxtga o'tqazdi. Yangi podsho Bagoyni hokimiyatdan chetlashtirib, o'z hokimiyatini mustahkamlashga kirishdi.

Makedoniya esa bu davrda yunon dunyosida o'z mavqeyini mustahkamlab, Sharqqa yurishga faol tayyorgarlik ko'ra boshladi. Filipp II mil.avv. 336-yil Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'ini bosib olish uchun 10000 makedon qo'shinini jo'natdi. Ammo Sharqqa yurish g'oyasini amalga oshirish Filipp II ga nasib etmadi. Bu g'oyani uning o'g'li Aleksandr amalga oshirdi. Aleksandr taxt vorisi va oqsuyak oilaning farzandiga munosib bo'lgan ta'limtarbiyani oldi. O'sha davrda hali mashhur bo'lmagan faylasuf Aristotel (Arastu) uning o'qituvchi va tarbiyachilaridan biri bo'ldi. Filipp II o'g'lini davlat boshqaruv ishlariga asta-sekin tortib boshladi. Aleksandr mil.avv. 340-yil da Shimoliy Yunonistonning tog'li hududlaridagi qabilalardan birining qo'zg'olonini bostirib, birinchi bor o'zini kuchli sarkarda ekanligini ko'rsatdi.

Mil.avv. 336-yil yozida Filipp II qizining to'yi bo'lgan kuni o'ldirildi. Zodagon Pavsaniyning tanoqchisi makedon a'yoni Attal uni haqorat qilganda, Filipp uning shikoyatini e'tiborsiz qoldirgani uchun Filipp soqchisiz teatrga kirayotganda xanjar sanchib o'ldirdi. Demofen Filipp II ning o'limini eshitib, xalq yig'iniga ajoyib kiyim va boshida gulchambar kiyib keldi. Filippning 20 yoshli o'g'li Aleksandr podsho hokimiyatini egalladi. Aleksandr otasining o'limidan so'ng barcha yunon davlatlari vakillari to'plangan Korinf shahrida otasi kabi o'zining forslarga qarshi barcha ellinlarning yo'lboshchisi vakolatini majburan tan oldirdi. Faqat Sparta bundan bosh tortdi. Filipp II ning o'limidan foydalangan yunon shaharlari Fiva shahri boshchiligida Makedoniyaga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Yunonlar uchun kutilmagan holda Aleksandr bu qo'zg'olonni shafqatsiz bostirdi. Fiva shahri buzib tashlandi va uning tirik qolgan 30 ming aholisi qul qilib sotib yuborildi. Aleksandr Eron bilan bo'lg'usi urush katta tayyorgarlikni talab qilishini bilar edi. U forslarning hushyorligini yo'qotish uchun Kichik Osiyodagi makedon qo'shinini chaqirib oldi. Ammo Fors davlati mavjud makedon bosqiniga qarshi hech qanday tayyorgarlik ko'rmadi. Ikki yildan so'ng, mil.avv. 334-yilda nihoyatda puxta tayyorgarlikdan keyin makedon qo'shinlari Gellespont bo'g'ozidan o'tib, Osiyo hududiga kirdi. Qo'shin 30 ming piyoda, 5 ming otliq, 160 harbiy kemadan iborat edi. Urush e'lon qilish uchun mil. avv. V asr o'rtalarida yunon-fors urushlari davrida yunon ibodatxonalarining forslar tomonidan oyoq-osti qilinishi bahona bo'ldi. Bu mafkuraviy shiordan Aleksandr yunon-makedon kuchlarini birlashtirishda foydalandi.

Forlar bilan birinchi jang Kichik Osiyodagi Granik daryosi bo'yida bo'ldi (mil.avv. 334-yil). Bu jangda yunon-makedonlar Eronning Kichik Osiyo satraplari va yunon yollanma askarlari qo'shinlari bilan jang qildilar. Eron podshosi Doros III va uning muntazam qo'shini Granik jangida ishtirok etmadilar. Bu jangdan so'ng Aleksandr Kichik Osiyo qirg'og'idagi yunon shaharlarini forslardan ozod qildi va Kichik Osiyoning katta qismini bo'ysundirdi. Sard va Gordiy shaharlari ishg'ol qilindi. Galikarnas shahri forslarga sodiq qolib, makedonlarga qattiq qarshilik ko'rsatdi.

Kichik Osiyoni bosib olishni tugallab, Aleksandr Kilikiya orqali Shimoliy Suriyaga o'tdi. Mil.avv. 333-yil kuzida Issa shahri yonida yunon-makedonlar Doro III qo'shinlari bilan to'qnashdilar. Har ikki tomon uchun bu jang og'ir bo'lib, katta qurbonliklar berildi. Fors qo'shinlari son jihatidan yunon-makedonlardan ko'ra ko'p edi. Doro III jangda o'zini yo'qotib qo'ydi va jang natijasini kutmay, maydonni tashlab ketdi. Hattoki Doro III qarorgohdagi o'z oilasini ham tashlab ketdi. Aleksandr juda katta qiyinchilik bilan g'alaba qozondi. Bu jang Suriya va Falastin qirg'og'ini bosib olish uchun yo'l ochdi. Doro III g'olibga tinchlik bitimini taklif qilib, Aleksandrga Kichik Osiyoni berishni, katta Kontribunisiya va katta qizi Statirani Aleksandrga rafiqalikka berishni taklif qildi. Lekin Aleksandr bu foydali shartlarni rad qildi.

Damashq shahrida Doro III ning xazinasini bosib olindi. Bu Aleksandr qo'shinlarining moddiy ta'minotini ancha yaxshiladi. Tir va G'azo shaharlari bosqinchilarga qattiq qarshilik ko'rsatdi. G'azoning bosib olinishi yunon-makedonlarga Misr tomon yo'l ochdi. Doro III yordamidan mahrum bo'lgan fors satrapi g'oliblarga taslim bo'ldi. Misrliklar fors zulmidan Aleksandrni xaloskor sifatida kutib oldilar. O'rtayer dengizi qirg'og'ida, Nil daryosi bo'yida mil.avv. 331-yilda Aleksandriya shahriga asos solindi. Bu shahar Misrda yangi hokimiyatning markazi, muhim savdo porti bo'lib xizmat qildi. Misr hududida bu shaharga asos solinishi Sharqda shaharlar qurilishi siyosatining boshlanishi edi. Aleksandr Memfis shahrida toj kiydi va bu bilan Misrda o'z hokimiyati qonuniyligini ta'kidladi.

Mil.avv. 331-yil bahoridan Sharqqa yurishning ikkinchi bosqichi boshlandi. Dajla daryosidan uzoqda bo'lmagan Gav-gamela qishlog'i yaqinida 1-oktabr kuni Aleksandr va fors qo'shini o'rtasida hal qiluvchi jang bo'ldi. Jang boshlanishida fors qo'shini makedonlarning o'ng qanotini yanchib tashladi. Markazda Aleksandr fors qo'shinining o'rtasiga o'z otlilari bilan kirib oldi. Forslar jang aravalari va fillarni jangga tashladilar. Ammo Doro III Issa yonidagi jangda bo'lganidek, davom etayotgan jangni yutqazilgan deb hisoblab, yana jang maydonini tashlab qochdi. Aleksandr qo'shinlari hech qanday qarshiliksiz jadallik bilan butun Mesopotamiyani bosib o'tib, Suza shahri va Ahmoniylar davlatining markaziy hududlariga kirib bordilar. Aleksandr Suza shahridagi Ahmoniylar saroyi xazinasidan 50 ming talant tilla va kumush quymaga ega bo'ldi. Bobil va boy Suza shahri, Eronning muqaddas markazi Persepol jangsiz bosib olindi. Suza va Persopol shaharlaridagi Ahmoniylarning boy xazinalari Aleksandrning qo'lga o'tdi. Mil.avv. 330-yil Persepol saroyini yondirish bilan Aleksandr Fors davlati ustidan g'alabasini ramziy belgiladi. Fors podsholarining asosiy xazinasini Pasargadda edi. Aleksandr afsonaviy o'ljaga ega bo'ldi. Forslarga qarshi urushning maqsadi ham ahmoniylarning afsonaviy boyliklarini qo'lga kiritish edi. Plutarxning ma'lumoti bo'yicha Persepoldagi xazinani olib ketish uchun 10 ming arava, 5 ming tuya kerak bo'lgan. Faqat quyma tillaning o'zi 120 ming talant (3144 tonna) bo'lgan. Haqiqatan ham kichkina bir tog'li Makedoniya davlatchasi cho'pon va dehqonlari uchun bu quloq eshitmagan boylik edi. Bu vaqtda Baqtriya satrapligiga chekingan Doro III o'z yaqinlari tomonidan o'ldirildi.

Aleksandr forslarni o'zlari egallab turgan yuqori lavozimlarda qoldirdi. Bu makedon qo'shinida norozilik tug'dirdi. Doro III ning halokati urush tugashini bildirar edi. Girkaniyaning markazi Gekatompl shahrida ittifoqchi yunon polislarining qo'shinlari rasmiy tarqatildi. Shu bilan birga, yunonlarga Aleksandrning yollanma askarlari sifatida yurishni davom ettirish taklif qilindi. Aleksandr o'zini fors podsholarining qonuniy vorisi sifatida urushni davom ettirishga ahd qildi. Aleksandr qiyinchilik bilan yurishni davom ettirishni istamagan qo'shin qarshiligini yengib, yana oldinga siljidi. Parfiya bosqinchilarga hech qanday qarshilik ko'rsatmay, uning satrapi o'z obro'sini saqlab qoldi.

Aleksandr mil.avv. 329-yilda Amudaryodan o'tib, O'rta Osiyoga kirdi. Bu yerda u mahalliy aholining qattiq qarshiligiga uchradidi. Spitamen boshchigida sak-massagetlar uch yil davomida Aleksandr qo'shinlariga qarshi turdilar. Noiloj qolgan Aleksandr mahalliy zodagonlarni sovg'a-salom bilan o'z tomoniga og'dirib olishga urindi. U So'g'd hokimi Oksiartning qizi Roksanaga uylandi. Rivoyatlarga ko'ra, Aleksandr O'rta Osiyoda o'z tayanch nuqtasi sifatida 12 shahar quradi. Ammo bu shaharlarning xarobalari topilgani yo'q. Bu

afsona bo'lishi mumkin. Tarixda ma'lum bo'lganlari hozirgi Xojand shahri yaqinida Aleksandriya Esxata (Uzoqdagi Aleksandriya) shahri, Afg'onistonda Hirot shahri yaqinida Aleksandriya Ariya shaharlaridir.

Mil.avv. 327-yilda Aleksandr Hindukush tog'lari orqali Hindistonga o'tdi. Shimoliy Hindistondagi Gidas daryosi bo'yida Aleksandr qo'shinlari Panjob hukmdori Por qo'shinlari bilan to'qnashib, o'zining oxirgi g'alabasiga erishdi (mil. avv. 326-yil). Aleksandrning qo'shini yurishni davom ettirishni istamay, uning buyruqlarini bajarmay qo'ydi. Aleksandr qo'shinni yurishni davom ettirishga ko'ndirishga urindi, ammo qo'shin ko'nmadi. Ikki kunlik muzokaralardan so'ng Aleksandr yon berishga majbur bo'ldi. Vatanga qaytish to'g'risida buyruq berildi. Aleksandr qo'shinlarining qaytishi ikki yilga cho'zildi. Qo'shinning bir qismi dengiz orqali, bir qismi quruqlik yo'li orqali ortga qaytdi. Qo'shinning har ikkala qismi mil.avv. 324-yil Bobilda uchrashdi.

Yurishning tugallanayotgan bosqichida Suza shahrida Aleksandr makedon va forslarni murosaga keltirish belgisi sifatida o'zining 10 ming askarini mahalliy aholining qizlari bilan nikoh to'yini katta tantana bilan o'tkazdi. O'z qo'shini tarkibiga 30 ming fors yigitlarini qabul qildi. U bosib olingan hududlarda o'nlab koloniya va harbiy qo'rg'onlarni o'z hokimiyatining tayanch nuqtasi sifatida barpo qildi.

Makedoniyaning qadimgi poytaxti Pellaga qaytishni istagan Aleksandr o'z davlatining poytaxti qilib qadimgi shahar Bobilni tanladi. U Kaspiy dengizini o'rganish uchun tekshiruvchi ekspeditsiya tashkil qildi. Arabiston yarim oroli qirg'oqlarini tekshirishga buyruq berdi.

Aleksandr yurishlari natijasida g'arbda Adriatika dengizidan sharqda Hindistongacha, shimolda Kavkaz tog'laridan janubda Nil daryosining o'rta oqimigacha cho'zilgan hududda yunon-makedonlarning yurishi sodir bo'ldi. Aleksandr bu bepoyon hududlarni o'z ichiga olgan davlat tuzmoqchi bo'ldi. U ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari bilan avvalgi Ahmoniylar davlatini eslatar edi. U mil.avv. 323-yil 32 yoshida bezgak kasalidan Bobil shahrida vafot etdi. Aleksandrning o'limidan so'ng uning lashkarboshilari o'rtasida hokimiyat uchun kurash boshlandi. Oxir-oqibatda u bosib olgan hududlarda katta-kichik davlatlar paydo bo'ldi.

3. Diadoxlar urushi. Aleksandr o'z vorisini rasmiy jihatdan tayinlashga ulgurmad. Bu uning lashkarboshilari o'rtasida Aleksandr merosi uchun uzoq kurash davom etishiga olib keldi. Bu kurash bir necha o'n yillarga cho'zilib, juda ko'p qon to'kishlarga sabab bo'ldi.

Aleksandrning o'limi vaqtida makedon taxtiga qonuniy davog'arlar bo'lmay, Aleksandrning xotini bo'lgan so'g'd malikasi Roksana hali homilador edi. Pergamda Aleksandrga asir tushgan fors satrapi Artabazning qizi Barsinadan 4 yoshli noqonuniy o'g'li Gerakl qolgan edi. Taxtga Filipp II ning aqli zaif, noqonuniy o'g'li Arridey ham davog' qilishi mumkin edi. Makedoniyada Aleksandrning yaqinlari Roksana agar o'g'il tuqsa, uni podsho deb e'lon qilish, uning go'dakligi davrida hokimiyatni tajribali sarkarda Perdikka boshchigidagi davlat kengashi-ga topshirish lozim, deb hisobladilar. Harbiy boshliqlar va saroy a'yonlarining boshqa bir guruhi Arridey nomzodini yo'qlab chiqdilar. Obro'li lashkarboshi Nearx makedon taxtiga birdan-bir davog'ar Gerakl bo'lishi mumkin, dedilar. Aleksandrning safdoshi, lashkarboshi Ptolemey boshchiligidagi yana bir guruh podshoni saylash kerak emas, chunki Aleksandrning o'g'illarini onalari Sharq ayollari, uning asiralaridir, oqibatda, bunday davog'arlarni taxtga chiqarish hamma vaqt noqonuniy bo'ladi, deb hisobladilar.

Taxt vorisi to'g'risidagi munozaralar Perdikka regentligi bilan Filipp II ning noqonuniy o'g'li Arrideyni podsho deb e'lon qilish bilan tugadi. Xuddi shu vaqtda Aleksandrning bevasi Roksana o'g'il tug'di va unga Aleksandr deb nom berildi. Makedon taxtiga birdaniga Arridey Filipp III nomi bilan, Roksananing o'g'li Aleksandr IV nomi bilan podsho deb e'lon qilindi. Osiyodagi qo'shinlar qo'mondonligini o'ziga olgan Perdikka yana regent etib tayinlandi. Shunday qilib, u Aleksandr davlatining amal-dagi hokimiga aylandi.

Aleksandrning vafotidan keyin yagona davlatning amalda oliy hokimi bo'lgan Perdikka Bobilda makedon podshosining eng yaqinlari o'rtasida satrapliklarni taqsimladi. Yunoniston va Makedoniya Antipatrga, Frakiya Lisimaxga, Misr Ptolemey- ga, Kappadokiya va Paflagoniya Yevmenga, Gellespont Frigiya- si Leonardga, Buyuk Frigiya Antigonga, Suriya Laomedontga va Midiya Pifonga berildi. Barcha yangi saylangan hokimlar qo'shinlari bilan o'z mulklariga jo'nab ketdilar. Aleksandrning aynan ana shu sobiq safdoshlari (diadoxlar) o'zlariga berilgan hududlarga qanoat qilmay hamda boshqalarning mulkiga ega- lik qilish uchun Aleksandr merosini talashib, qonli kurashni boshladilar.

Aleksandr o'limidan keyingi ikki yil davomida Yunoniston makedon zulmidan ozod bo'lishga urindi. Yunoniston va Makedoniya hokimi Antipatr yunon qo'shinlarini tor-mor qilib, bu yerga makedon garnizonlarini joylashtirdi. Mil.avv. 321-yilda Misrda o'rnashib olgan Ptolemey Perdikkaning regentligini tan olmadi. Antigon, Ptolemey va Antipatrga Perdikka juda qudratli ko'rindi. Perdikkaga qarshi fitna uyushtirdilar. Perdikka Misrga qo'shin tortdi, yurish paytida Perdikka Memfis yaqinidagi qarorgohda g'animlari yuborgan qotillar - o'z suvoriylari tomonidan o'ldirildi. Shundan so'ng davlat regenti qilib Yunonis- ton va Makedoniyaning hokimi keksa Antipatr saylandi. Uning buyrug'i bilan podsho oilasi Makedoniyaga ko'chirildi.

Antipatr topshirig'i bilan mil.avv. 321-yilda satrapliklar qis- man qayta taqsimlandi. Natijada kelajakdagi eng yirik Osiyo davlatining asoschisi Salavk Bobilni o'z qo'liga oldi. Shundan ikki yil keyin mil.avv. 319-yilda Antipatr vafot etdi. U regent- likka voris qilib keksa va tajribali harbiy boshliq Poliperxontni tayinlashga ulgurgan edi.

Ammo yuzaga kelgan bu vaziyat Aleksandrning yaqinlari bo'lgan yosh va g'ayratli lashkarboshilarni qanoatlantirma-

di. Jumladan, Antipatrning bu qaroridan o'z o'g'li Kassandr norozi bo'lib, Poliperxontdan bu lavozimni tortib olish uchun Sharqdagi satraplar Lisimax, Antigon va Ptolemey bilan itti- foq tuzdi. Mil.avv. 316-yilda Poliperxont regentlikdan chet- lashtirildi. Kassandr butun Yunonistonni egallab oldi. Lekin Kassandrning kuchayib ketishidan Antigon va Aleksandrning sobiq kotibi Yevmen norozi bo'ldilar. Aleksandr davlatining yaxlitligini saqlab qolishga uringan, separat kayfiyatlar- ga qarshi natijasiz kurashgan birdan-bir kishi Yevmen edi. U makedon podsholigining «qonuniy» podsholari nomidan harakat qilgan, qator sabablarga ko'ra, hech qanday hudud va qo'shinga ega bo'lmagan birdan-bir diadox edi. Lekin uning qo'lida Aleksandr sobiq davlatining turli shaharlarida bosib olingan katta miqdordagi moliyaviy mablag'lar mavjud edi. Yevmen ana shu mablag'lar hisobiga katta yollanma qo'shin to'plab, Bobil va Eronni bosib olishga urindi. Bu xavfga qarshi Antigon Bobil va Midiya satraplari Pifon va Salavk bilan ittifoq tuzdi. Bu ittifoq Yevmenga qarshi yurish qildi. Mil.avv. 316-yilda Gabiyan yonida (Midiya va Eron chegarasi) Yevmen bilan Antigon o'rtasida hal qiluvchi jang bo'ldi. Yevmenning yollanma qo'shinlarining xoinligi jangni Antigon foydasiga hal qildi. Yevmen qo'lga olinib, qatl qilindi.

Mil.avv. 317-yilda Aleksandrning onasi Olimpiada hokimiyatni Roksananing o'g'liga qoldirish uchun Filipp Arridey va uning xotini Evridikani oldirishga buyruq berdi. Shundan so'ng uning o'zi Kassandr tomonidan qatl qilindi. Rokšana va Aleksandr IV Kassandrning asirligida bir necha yil ushlab turildi.

Kassandr Aleksandrning kichik singlisi Fessalonikaga uylan- gan bo'lib, Aleksandrning o'g'li hozircha hayot ekan, o'zini no- qulay sezar edi. Kassandr buyrug'i bilan Amfipol noibi Rokšana va uning o'g'lini maxfiy o'ldirib, ularni dafn qildi (mil.avv. 311-310-yillar). Bir necha yildan so'ng Kassandr keksayib qol- gan Polisperxont bilan maxfiy shart bilan tinchlik shartnomasi- ni tuzdi. Shartga ko'ra, Polisperxont Aleksandrning Barsinadan bo'lgan o'g'li o'n yetti yoshli Gerkulesni zaharlab o'ldirishi ke- rak edi. Polisperxont bu yovuzlikni amalga oshirib, siyosatdan chetlashdi. Qotillik evaziga Etoliya va Epirdagi o'ziga berilgan mulklarda qolgan umrini yashadi. Aleksandrning katta opasi Epir malikasi beva Kleopatra Sard shahrida

yashab turgan edi. Malikaning qo'lini Salavk so'radi. Buni bilib qolgan Antigoning buyrug'i bilan malikani o'z kanizaklari o'ldirdilar. Shundan so'ng Antigon kanizaklarni ham qatl qilishni buyurib, malikani favqulodda dabdaba bilan dafn ettirdi.

Diadoxlar o'rtasidagi urushlar uzoq davom etib, Yunoniston, Misr, Kichik Osiyo va Mesopotamiya asosiy jang maydonlari- ga aylandi. Mil.avv. 306-yilda Antigoning o'g'li Dimitriy Poliorket («shaharlarni qamal qiluvchi») makedon garnizonlarini Yunonistondan haydab yubordi. Afina va Megarada erkinlik va demokratiya e'lon qilindi. Mil.avv. 306-yilda Antigon, keyinroq Ptolemey, Lisimax, Salavk va Kassandr o'zlarini podsho deb e'lon qildilar. Yuzaga kelgan bu vaziyat diadoxlarni o'z hududlarida o'z podsholik hokimiyatlarini o'rnatishga intilishlari uchun hech qanday rasmiy to'siq qolmaganini bildirar edi.

Antigon bilan Ptolemey o'rtasida Yunonistonda urush boshlandi. Antigoning o'g'li Dimitriy Kipr yonidagi dengiz jangida Ptolemey flotini batamom yanchib tashladi. Shundan so'ng Antigon barchaga xat yozib, o'zini podsho deb atashlarini talab qildi. Dimitriy Afinadan Kassandrning makedon qo'shinlarini haydab chiqardi. Qachonlardir Filipp va Aleksandrdek u ham yunonlarni Korinfga to'plab, ularni o'zini Makedoniyaga qarshi yo'l boshchi deb e'lon qilishga majbur qildi. Ptolemey, Salavk va Lisimax 80 yoshli Antigon va uning o'g'li Dimitriyga qarshi itti-foq tuzdilar, ittifoqchilar bilan birga Salavk 100 jang aravasi va 480 ta jangovar fillar bilan Frigiyadagi Ips yonida (mil.avv. 301- yil) Antigon va Dimitriyga qarshi jang qildilar. Jangda Aleksandrning eng qudratli vorislaridan biri Osiyo hukmdori 80 yoshli Antigon o'ldirildi. Uning o'g'li Dimitriy qolgan-qutgan askarlari bilan qochishga ulgurdi. Lisimax butun Kichik Osiyoni egalladi, Salavk Tavr tog'laridan Hindistongacha bo'lgan yerlarni Suriya va Finikiya bilan birga egalladi. Mil.avv. 301-yilda Antigon, 297-yilda Kassandr, 284-yilda Dimitriy Poliorket, 281-yilda Lisimax, 283-yilda Ptolemey Lag va 281-yilda Salavk vafot etdi. Aleksandrning safdoshlari va bevosita merosxo'rlaridan so'nggi diadox bo'lgan Salavkning halokati bilan diadoxlar davri tuga- di. Ularning o'rniga Ellin podsholari (Epigonlar) avlodi keldi.

Aleksandr vafotidan so'ng uning eng yaqinlari diadoxlar o'rtasidagi 40 yillik urush natijasida Aleksandr davlati xarobalarida 3 asosiy va eng yirik podsholiklar: Makedoniya (unga bo'sundirilgan Yunoniston), Misr (Suriyaning janubiy qismi va Kichik Osiyoning ba'zi viloyatlari) va Salavkiylar davlati (Osiyo mulklarining asosiy qismi) tashkil topdi. Ulardan tashqari, ellin davrida bir qancha katta-kichik davlat birlashmalari: Pergam, Pont, Vifiniya, Kappadokiya, Yunon-Baqtriya va Parfiya podsholiklari mavjud edi.

9-mavzu: Salavkiylar davlati va ellinistik Misr. Pergam podsholigi

1. Ellinizmning mohiyati. Aleksandr yurishlaridan boshlab to mil.avv. II asrgacha Rim Yunoniston va Yaqin Sharqda o'z hukmronligini o'rnatganiga qadar bo'lgan davr G'arb adabiyotida ellinizm davri, deb ataladi. Bu davrda savdo-hunarmandchilik, madaniyat o'choqlari - shaharlar jadal rivojlandi (Aleksandriya, Antioxiya, Baqtra va boshqalar). Bu davrda O'rtayer dengizining g'arbiy qismi Sharqning boy qadimgi madaniyati bilan jadal tanishib, uning to'rt ming yillik to'plagan madaniy yutuqlarini o'zlashtirib olib boshladi. Ma'naviy-madaniy hayot, ilm-fan va san'at bu davrda yuksak darajada rivojlandi. Yangi ilm-fan o'choqlari, oliy maktablar va kutubxonalar paydo bo'ldi. Fan-texnikada kashfiyotlar, ixtirolar qilinib, nodir asarlar yaratildi. Yangi fan tarmoqlari paydo bo'ldi. Fanning taniqli arboblari o'zlarining nodir asarlarini yaratdilar. Ijtimoiy-siyosiy, falsafiy ta'limotlar shakllandi.

«Ellinizm» tushunchasi tarix fanida birinchi marta XIX asrning birinchi yarmida nemis olimi I. Droyzen tomonidan kiritildi. Droyzen bu tushunchani makedoniyalik Aleksandrning bosqinchilik yurishlaridan keyingi katta tarixiy davrga nisbatan qo'lladi va uning mazmunini madaniy soha bilan chekladi.

XX asrning 50-yillari boshlaridan ko'pchilik tarixchilar ellinizm davrini siyosiy-iqtisodiy va madaniy-mafkuraviy so-halarda mahalliy (Sharq) va ellin (G'arb) madaniyatining sin-tezi natijasida madaniy taraqqiyotning yangi bosqichi deb hisoblaydilar. Bu sintez qadimgi Sharqning ko'pgina hududlari yunon-makedon istilolari oqibatida aniq tarixiy vaziyatda amalga oshdi degan tushuncha hukm suradi. Haqiqatga esa, mil. avv. I ming yillikdan boshlab, ayniqsa, dunyoda birinchi bor uch qit'ani birlashtirgan ulkan Ahmoniylar imperiyasi davrida Sharq va G'arbnning madaniy-iqtisodiy aloqalari va madaniyat-lar muloqoti boshlangan edi.

Ellin davrining uch yuz yillik xronologik davri uch tizimli izchil bosqichga bo'linadi: Birinchi bosqich Aleksandrning Sharqqa yurishlari, uning davlatining tashkil topishi va diadoxlar urushlari natijasida bu davlatning yemirilishi (mil.avv. 334-281-yillar)ni o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqich (mil.avv. 280-mil.avv. II asr o'rtalari) yunon-sharq davlatchiligi, iqtisodiyoti va madaniyatining gullab-yashnagan davri. Ellin davrining yetuklik bosqichi. Uchinchi bosqich mil.avv. II asr o'rtalaridan ellin davlatchiligining oxir-oqibatda yemirilishiga olib kelgan tushkunlik belgilarining yaqqol ko'rinishi bilan tavsiflanadi. So'nggi ellin davlati - Ptolemeylar Misrining mil.avv. 30-yilda halokatga uchrashi va uning Rim davlati tarkibiga qo'shib olinishi bilan belgilanadi. Bu vaqt Ellin tafakkurining yaqqol so'nish davri edi. Ilgari Ellin davlatlariga qarashli butun hudud g'arbda Rim, sharqda Parfiya davlatlari tomonidan bo'lib olindi.

2. Ellin Misri (mil.avv. 323-30-yillar). Sharqdagi boshqa ellin davlatlari kabi Misrda Ptolemeylar podsholigi ham bir necha ming yillik madaniyat va qadimiy an'analar rivojlangan qadimgi Sharq mamlakatlaridan birini bosib olish natijasida paydo bo'ldi. Ptolemeylar davlati ellin davlatlari ichida eng boyi va bepoyoni edi. Ptolemeylar sulolasi 100 yil davomida faol tashqi siyosat olib borib, Misrni haqiqiy imperiyaga aylantirdilar. Uning asosini Misrning an'anaviy tarixiy geografik chegaralari tashkil qildi. Ellin Misrining sharqiy chegaralari Ptolemeylar sulolasi hukmdorlarining tashqi siyosati yutuqlari va mag'lubiyatlari bilan o'zgarib turdi. Mil.avv. III asr boshlarida Ptolemeylar Misrdan tashqari, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ining barcha orollarini nazorat qildilar. Lekin Salavkiylar va Makedoniya bilan bir necha urushlar natijasida mil.avv. II asr boshlarida bu hududlar Misrdan ajralib ketdi. Ptolemeylar davlati Misr, Kerenaika, Kipr, Janubiy Suriya, Finikiya, Kichik Osiyoning janubiy-g'arbiy yunon shaharlari bilan va Egey dengizining qator orollariga egalik qilgan. Davlat poytaxti Aleksandriya shahri bo'lib, sharqiy O'rtayer dengizining eng katta porti, savdo-hunarmandchilik va madaniy markazi edi.

Misrda hukmronlik qilgan ellin sulolasining asoschisi 44 yoshli Ptolemey I (mil.avv. 323-283-yillar) Lag makedon zoda-gonining o'g'li, harbiy boshliq, Aleksandrning safdoshi edi. U o'zi keksayib, o'z tabiiy o'limi bilan vafot qilgan Aleksandrning birdan-bir diadoxi bo'lgan. Antik mualliflar Ptolemey Lagning Soter (Qutqaruvchi) deb nomlaydilar. Chunki u Misr xalqi ni Aleksandr tayinlagan noib Kleomen zulmidan ozod qilgan hisoblanadi. Ptolemey I va Misrni boshqargan uning vorislari Ptolemey II (mil.avv. 247-yilda vafot etgan) Filadelf, Ptolemey III Everget, Ptolemey IV Filopator (mil.avv. 222-205-yillar) Ptolemey V Epifan (mil.avv. 205-180-yillar) deyarli yuz yil davomida faol tashqi siyosat olib borib, ellin dunyosida yetakchilik qilishga da'vo qildilar. Ular Misrni Old Osiyoda kuchli davlatga aylantirishga bor kuchlarini sarfladilar. Lagning o'g'li Ptolemey I Soter mil.avv. 305-yil boshqa diadoxlar kabi o'zini podsho deb e'lon qildi. O'z o'g'li bo'lajak podsho Ptolemey II Filadelf (singlisini sevadigan) ni (mil.avv. 283-246-yillar) o'zi bilan birga hukmdor deb e'lon qildi. Ptolemey II o'zining opasi Arsinoyaga uylandi. Uning davrida Misrning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va siyosiy tuzumining yangi davrdagi asosiy belgilari shakllandi. Ptolemey II faol tashqi siyosat olib bordi, Misrdan ajralib ketgan Kirena va Makedoniya bilan urush olib bordi, Yunonistonning ichki ishlariga aralashdi. Ptolemey III Everget (mil.avv. 246-222/221-yillar) Kirena malikasi Berenikaga uylanib, Kirenani Misrga qo'shib oldi. Salavkiylar bilan urush olib borib, uning poytaxti Orontdagi Antioxiya shaharini egalladi. Ptolemey III davrida Misr o'z qudratini cho'qqisiga chiqdi. Ptolemey V Epifan (mil.avv. 180-yil) o'limidan so'ng tashqi siyosatda

qiyinchiliklar tug'ila boshladi. Sharqda Rimning faol istilochilik urushlari Misrning siyosiy mustaqillik uchun jiddiy xavf tug'dirdi. Natijada tushkunlikning uzoq davri boshlanib, mil.avv. 30-yilda Misr Rimning istilo qilishi bilan tugallandi.

Bosqinchilar mamlakat boshqaruvida minglab yillar davomida saqlanib qolgan an'anaviy, ma'muriy tizimni saqlab qoldilar. Faqat yuqori lavozimlarda turgan fors va Misr amaldorlarining o'rniga yunon-makedonlar o'tqazildi. Ptolemeylar qadimgi fir'avn-podshoning mutloq hokimiyati, ko'p tarmoqli davlat apparati, ko'p sonli amaldorlar, qat'iy markazlashgan davlat hokimiyati va uning mamlakat xojalik hayotiga faol aralashu-vini saqlab qoldilar.

Yangi sulola Misr fir'avnlaridan mamlakatning hududiy bo'linishi, nom tizimini meros qilib oldilar. Faqat nomlar sonlarini o'zgartirib, ularni qayta tashkil qildilar. Dastlab nomlarni podsho tayinlagan nomarxlar boshqardilar. Mil.avv. III asr oxiridan nomarxlar qo'lida hududning moliyaviy sohasigina qoldirilib, ularning oliy ma'muriy hokimiyati harbiy soha bilan boshqa mansabdor-strateglarga berildi. Ptolemeylar mamlakatning iqtisodiyoti va mafkurasida muhim o'rin tutgan mahalliy kohinlar va ibodatxonalar mavqeyini fir'avnlar davridagidek, o'zgarmagan holda saqlab qoldilar. Lekin ularning faoliyati davlat nazoratiga olindi. Ibodatxonalar oldida podshoning maxsus vakillari - epstatlar kohinlarning diniy va iqtisodiy faoliyati us-tidan nazorat qilib turdilar.

Yunon-makedonlarning kelishi arafasida Misrning iqtisodiyoti so'nggi tosh davri ibtidoiy texnikasi darajasida bo'lib, faqatgina qisman takomillashtirilgan mis va jez qurollariga asoslangan edi. Yunon-makedonlar kelishi bilan mamlakat xo'jaligida haqiqiy to'ntarish bo'ldi. Qishloq xo'jaligida temir mehnat qurollari paydo bo'ldi. Bobildan ekin ekadigan moslama (seyalka) olib kelindi. Qishloq xo'jaligida yangi texnik moslamalar-vino va zaytun yog'ini olish uchun vintli press (Arximed vinti)dan foydalana boshlanishi dehqonlarning mehnatini yengillashtirdi. Yangi ekinlar paydo bo'ldi va ishlov beriladigan yer maydonlarining hosildorligi keskin o'sdi. Fir'avn Nexo kanali qayta tiklandi. Tashlab qo'yilgan ko'plab yerlar o'zlashtirilib, sun'iy sug'orish inshootlari qayta ishga tushirildi.

Hunarmandchilik shaharlarda rivojlanib, qishloq xo'jaligiga qaraganda, bu sohada qul mehnati keng qo'llandi. Hunarmandchilik mahsulotlari bozor uchun ommaviy ravishda ishlab chiqarildi. Kemasozlik, uy-joy va jamoat binolarining qurilishi, metall va sopol idish-tovoqlar, gazlamalar, mebellar va zargarlik buyumlari tayyorlash keng rivojlandi. Yuqori sifatli hunarmandchilik mahsulotlari eksport qilindi.

Ptolemey I savdo-hunarmandchilik, qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadida o'zining tanga pullari - oltin stater, kumush tetradraxma va mis obollarni zarb qila boshladi. Oltin va kumush qazish, tanga zarb qilish, turli xil pul ayirboshlash davlat monopoliyasiga aylantirildi hamda chet el tanga pullarini ishlatish taqiqlandi. Misr iqtisodiyoti va tashqi savdosida o'ziga xos qog'oz vazifasini bajargan papirusni ishlab chiqarish ham davlat monopoliyasiga aylantirildi. Ptolemey Aleksandriya shahrini poytaxtga aylantirdi. Savdo-hunarmandchilikka homiylik qildi, flot va qo'shinni kuchaytirdi. Gavan va kanallar qurdi.

Ptolemey II (mil.avv. 283-247-yillar) davriga Aleksandriya haqiqiy ilm-fan o'chog'iga aylandi. Otasi boshlagan muzeyon qurilishini tugalladi. Keyin u otasi boshlagan kutubxona kitob-qo'lyozmalar jamg'armasini 400 000 jildga yetkazdi. Ular ilk bor Iliada dostonini o'zining qadimiy ko'rinishida qayta tiklandilar. Ptolemey II vafoti vaqtida xazinada 740 000 talant pul bo'lgan. Appianning guvohligicha Misrning muntazam armiyasi 200 000 piyodalar, 40 000 otliq, 2000 jangovar fil, 15000 kema, 300 fil bo'lgan. Finikiya, Keleseriya, Kirena va Kipr Misrning tashqi provinsiyalari bo'lgan.

Mil.avv. III asr o'rtalarida Misr kuchli harbiy flot va qo'shinga ega edi. Ptolemeylarning asosiy raqiblari - Makedoniya, Bobil va Kichik Osiyodagi ba'zi davlatlar bo'lgan. Ptolemey IV Filopator davri Misr tashqi siyosiy yutuqlarining eng oliy nuqtasi bo'ldi. Misrning mavqeyi Old Osiyoda kuchayib ketdi. Lekin bu vaqtinchalik edi.

Mil.avv. I asr boshlarida Rimning mulklari Misr chegaralari-gacha yetib bordi. Ptolemeylar sulolasini o'zaro nizolar va xalq harakatlari zaiflashtirdi. Ptolemey IX mil.avv. 88-yil Fivada

boshlangan qo'zg'olonni 3 yildan so'ng qo'zg'olon markazi bo'lgan Fiva shahrini buzib tashlash bilan bostirdi. Mil.avv. 70-yillardan Rim davlati Misrning ichki ishlariga faol aralasha boshladi. Ptolemey sulolasining bir necha vakillari Rim yordami bilan hokimiyatni boshqardilar. Keyingi 15 yilda O'rta Misr nomlarida norozilik harakati kuchaydi. Rim senatida bir necha bor Misrni bosib olish masalasi muhokama qilindi. Ammo hali kuchli bo'lgan bu davlatga qarshi senat urush boshlashga jur'at qila olmadi. Mil.avv. 48-yil Yuliy Sezar 8 oylik urushdan so'ng Misrni ittifoqchi davlat sifatida Rimga qo'shib olish bilan cheklandi. Sulolaning so'nggi vakili Kleopatra rimliklar yordamida taxtga keldi. Oktavian mil.avv. 30-yil Misr davlatini tugatib, Misrni Rim provinsiyasiga aylantirdi.

3. Salavkiylar davlati. Aleksandrning safdoshlaridan biri katta jismoniy kuchga ega bo'lgan Salavk Nikator (g'olib) mil. avv. 321-yilda satraplar o'rtasidagi shartnomaga ko'ra, Bobilni egalladi. Salavk I (mil.avv. 312-281-yillar) buqani faqat quruq qo'li bilan yiqitishi mumkin bo'lgan. Salavk diadoxlar o'rtasidagi kurash natijasida Eron satrapliklari, O'rta Osiyoning ayrim hududlari ustidan o'z nazoratini o'rnatdi. Ammo Osiyoning oliy hokimi Antigona tez orada Salavkdan Bobilni tortib oldi (mil.avv. 315-yil). Antigona bilan boshqa satraplar o'rtasidagi kuchayib ketgan raqobatdan foydalangan Salavk Misr hukmdori Ptolemeyning yordami bilan mil.avv. 312-yilda Bobilda o'z hokimiyatini qayta tikladi. Aynan shu yildan boshlab Salavk sulolasi - ning mil.avv. 64-yilgacha davom etgan hukmronligi boshlandi.

4. Salavk I (mil.avv. 312-280-yillar) Suriyani o'z davlatining bosh viloyatiga aylantirdi, o'zi Orontdagi Antioxiya shahrida, Yuqori Suriya yoki Dajla daryosi yoqasidagi Salavkiya shahrida yashadi. Salavk g'arbda diadoxlar o'rtasida davom etayotgan urushdan foydalanib, Sharqqa yurish qildi. Yurish davomida u Eron va O'rta Osiyo satrapliklarini qayta qo'lga kiritdi. Yurish oxirida Salavk Hindistonda Maurilar davlatining asoschisi Chandragupta bilan to'qnashdi. Urush Salavkni ilgari Aleksandr davlati tarkibiga kirgan barcha hind mulklaridan voz kechishi, buning evaziga Chandragupta tomonidan 300 jangovar fillarning Salavkga sovg'a qilishi bilan tugadi. Salavk mil.avv. 305-304-yillar atrofida o'zini podsho deb e'lon qildi. Shundan sal o'tgach, Shimoliy Suriyani, mil.avv. 281-yilda Kichik Osiyoning katta qismini bosib oldi. Shu yildayoq u Makedoniyani egallash uchun bo'lgan yurishda halok bo'ldi.

5. Salavkiylar davlati tarkibiga boshda Mesopotamiyaning bir qismi, Kichik Osiyoning bir qismi, Eron, O'rta Osiyo, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston kirgan. Davlatning poytaxti Suriyada - gi Oront daryosi qirg'og'idagi Antioxiya edi. Salavkiylar davlati o'zining gullab-yashnagan davrida Aleksandrning Osiyodagi sobiq mulklarining katta qismini o'z tarkibiga oldi. Bu bepoyon hududda turli iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bosqichida turgan, etnik va til jihatidan o'zaro qo'riq bo'lgan xalqlar joylashgan edi. Salavkiylar davlatida yunon va makedonlar podsho boshchiligida hukmron tabaqaga aylandilar. Ular barcha oliy hokimiyat lavozimlarini egallab olib, qo'shinning asosiy qismini tashkil etdilar. Mahalliy zodagonlar hokimiyat boshqaruvida deyarli ishtirok etmadi. Faqat Bobil shaharlarining fuqaro-ibo-datxona jamoalari ma'lum bir imtiyozlardan foydalandi.

6. Salavkiylar davlati aholisining asosiy qismi jamoachi dehqonlardan tashkil topgan. Bu jamoalar podsho foydasiga pul va natural majburiyatlarni o'tar edi. Jamoachi dehqonlar shaxsan erkin bo'lgan. Lekin davlat hokimiyati dehqonlarni asta-sekin qaram qila boshladi. Bu ularni yerga biriktirib qo'yishda ko'rinadi. Davlat yerlari ikki qismga bo'lingan. Bir qism yerlar podshoning shaxsan o'ziga tegishli bo'lsa, ikkinchi qismi shaharlar, mahalliy zodagon-hokimlar, qabilalar va jamoalarga tegishli bo'lib, podsho hokimiyati tomonidan nazorat qilingan. Salavkiylar davlat boshqaruvida yunon-makedonlarga suyandilar, mahalliy aholini huquqlarda kelgindi yunon-makedonlarga tenglashtirilmadi.

7. Davlatning butun hududi 72 satraplikga bo'linib, undan kichik ma'muriy birliklar - yeparxiya va giparxiyalar edi. Satraplik boshida satrap (Antiox III davrida strateg)

turib, u fuqarolik va harbiy hokimiyatni amalga oshirgan. Moliya muassasasi esa mustaqil bo'lgan.

8. Salavkiylar davlatida O'rta Osiyo va Eron hududlari muhim o'rin tutar edi. Salavk I davrida uning o'g'li va merosxo'ri Antiox I Soter (mil.avv. 281-261-yillar) bu hududlarni boshqarar edi. Antiox I Salavkning onasi Spitamenning qizi malika Apama Salavkiylar saroyida katta hurmat-e'tiborga ega edi. O'rta Osiyoda sulola hokimiyatini mustahkamlash uchun yangi shaharlar va harbiy manzilgohlar qurildi, eskilari qayta tiklandi (Marv vo- hasi devor bilan to'liq o'rab olindi). Antiox I Kichik Osiyoda Pergam davlatining ajralib chiqishiga qarshilik qila olmadi.

9. Antiox II davrida (mil.avv. 261-247-yillar) mil.avv. III asr o'rtalarida Baqtriya, So'g'diyona va Parfiya ajralib chiqdi. Vi- finiya, Paflagoniya, Kappadokiya va Galatiya kabi davlatlar paydo bo'ldi. Qora va Kaspiy dengizlari oralig'ida Armaniston davlati, Midiyaning shimoliy qismida satrap Atropat Salavkiylar davlatidan ajralib chiqib, Midiya Atropatenasini tashkil qildi. Natijada Yunon-Baqtriya va Parfiya podshohlari vujudga keldi (Yunon-Baqtriya mil.avv. 130-yillargacha, Parfiya davlati esa milodiy 227-yilgacha mavjud bo'ldi). Qobilyatli sarkarda Antiox III buyuk (mil.avv. 223-187-yillar) davlatni eski chegaralar- da tiklash uchun bu davlatlarni bo'ysundirish uchun mil.avv. 212-205-yillarda Sharqqa yurish qildi. Yurish davomida xara- jatlarni qoplash uchun Antiox III Ekbatanadagi Anaxita ibo- datxonasini taladi. Yurish natijasida Parfiya qayta bo'ysundiril- di. Yunon-Baqtriya shaharlarining ikki yil natijasiz qamal qilish bilan rasman Salavkiylar hokimiyatini tan oldi. Antiox qo'shin- lari Hindiqush tog'laridan o'tib, Hindiston yerlariga bostirib kirdi va mahalliy hokim bilan shartnoma tuzdi. U Hindistondagi salavkiylarga tobe yerlardan voz kechdi, buning evaziga Antiox hind jangovar fillariga ega bo'ldi.

Antioxning bu yurishi Salavkiylar davlatining yemirilishini vaqtincha to'xtatdi. U markaziy hokimiyatni mustahkamladi. Kichik Osiyoning katta qismi bosib olindi va Kelesiriya Misrdan batamom tortib olindi. Kuchayib ketgan Salavkiylar davlati Pergam va Rodosning xavfsizligiga jiddiy xavf sola boshladi. Pergam va Rodos Antiox III dan shikoyat qilib, Rimdan yordam so'ra- di. Rim ham Antiox III saroyiga mashhur Karfagen qo'mondo ni Gannibalning maslahatchi bo'lib turganidan norozi edi. Mil. avv. II asr boshlarida Salavkiylar bilan Rim respublikasi o'rta- sida Yunoniston uchun raqobat boshlandi. Mil.avv. 189-yilda Rim bilan bo'lgan urushda Antiox III qo'shinlari yengildi. Mam- lakat hududlarida norozilik, Salavkiylarning zulmiga qarshi qo'zg'olon va isyonlar boshlanib ketdi. Yunon-Baqtriya va Parfiya o'z mustaqilliklarini qayta tikladi va Parfiya g'arbga tomon yurish qilib, Salavkiylar hududlarini bosib ola boshladi. Midi- yada satrap Timarxning isyon ko'tarishi bu viloyatni parfiya- liklar tomonidan bosib olinishiga yordam berdi. Bundan tashqari, parfiyaliklar Fors va Elamni egalladilar.

Antiox III ning o'g'illaridan biri Antiox IV Epifan (mil.avv. 175-164-yillar) shijoatli hukmdor bo'lib, davlat hokimiyatini bir qadar mustahkamlashga erishdi. Uning boshqaruvi davri- da mamlakatda podsho san'at va madaniyatga homiylik qildi. Shuhratparast Antiox IV Salavkiylar davlatining o'tmishdagi kuch-qudratini tiklashga urindi. Mamlakat ichida bir qadar ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni vujudga keltirib, uning hududi- ni kengaytirishga harakat qildi. Antiox IV Misrni bosib olish uchun kuchli qo'shin bilan yurish boshladi. Yo'lda uni Rimning Misrdagi elchisi Gay Popiliy Lena to'xtatdi. Aytishlaricha, Salav- kiylardan ko'ra, qudratli bo'lgan Rim elchisi Antiox IV o'tirgan joyning atrofini doira chizib, Rimning talabi bajarilmaguncha (Misrga yurishni to'xtatish) Antiox IV ni doira ichidan chiqib ketishini taqiqlagan. Natijada rimliklarning zazyiqi ostida Misr yurishi to'xtatilgan.

Antiox VII Sidet (mil.avv. 138-129-yillar) davlatning yaxlitli- gini tiklashga urinishi uning mag'lubiyati va halokati bilan tu- gadi. Bu Bobil, Parfiya va mahalliy sulolalar hokimiyati ostiga o'tgan Fors va Midiyaning ajralib ketishiga olib keldi. Mil.avv. I asr boshlarida Yahudiya va Kommagen o'z mustaqilligini qo'lga kiritdi. Salavkiylar davlatining yemirilish

jarayoni tezlashib ketdi. 35 yil ichida taxtda 12 da'vogar almashdi. Ko'p hollarda bir vaqtning o'zida ikki yoki uch podsho taxtga chiqdi. Natijada Salavkiylar davlati hududi Suriya, Finikiya va Kilikiyaning bir qismi bilan chegaralanib qoldi. Salavkiylarning so'nggi vakili Antiox XIII Rim tomonidan tan olindi, lekin 2 yildan keyin Pompey uni taxtdan tushirdi. Siyosiy ta'sir vositasi bo'lgan armiya va flotdan mahrum bo'lgan Salavkiy hukmron guruhlarini Rim va Parfiyaning qo'g'irchoqlariga aylandi. Mil.avv. 63-yilda Salavkiylar davlatining qoldiqlari Rim tomonidan bosib olinib, uning hududida Suriya provinsiyasi tashkil etildi. Sharqiy Pont, Paflagoniya, Galatiya, Kappadokiya, Armaniston va Kommagen rimliklarga vassal bo'lgan mahalliy hokimlar qo'lida qoldi.

3. Makedoniya. Bu davlat tarkibiga Makedoniya, Yunoniston va Egey dengizidagi bir necha orollar kirgan. Ptolemeylar Misri Salavkiylar davlati bilan bir qatorda Makedoniya ellin dunyosining katta davlatlaridan biri edi. Diadoxlar urushlari- dan so'ng Makedoniya tushkunlik holatida edi. Aholining katta qismi Aleksandr yurishlari davrida Sharqqa ko'chdi. Antigo- nidlar sulolasi olib borgan doimiy urushlar, shimoldagi varvar qabilalarining xavfi makedon iqtisodi va davlatini zaiflashtirdi. Antigonidlar sulolasi xojalik hayotini qayta tiklash, aholining ko'payishiga e'tibor berishga majbur bo'ldilar. Shu sababli, yangi shaharlar qurilib, eskilari qayta tiklandi. Bo'sh yotgan yerlarga aholi ko'chirildi. Konlar qazildi. Kemasozlik rivojlandi. Qurilish yog'ochlari bilan qizg'in savdo qilindi.

Iqtisodiyotning asosini erkin dehqon mehnati yetakchi bo'lgan qishloq xojaligi tashkil etar edi. Podshoga faqat o'rmon va qazil- ma boyliklar tegishli edi. Ellin Makedoniyasiga podsho hokimi- yati ba'zi bir eski belgilarini meros qilib oldi: qo'shin yig'ini av- valgidek, podshoning taxtga chiqish vaqtidagi o'z ahamiyatini saqlab qoldi. Qo'shin yig'ini oliy sudya rolida chiqar edi. Make- doniyadagi beqaror vaziyat Aleksandr vafotidan so'ng qariyb el- lik yil davom etdi. Aleksandrning o'limidan so'ng Makedon taxtiga rasmiy huquqni Kassandr oldi. Uning o'limidan so'ng mil. avv. 298-yilda Makedoniya taxtiga Kassandrning o'g'illari Lisi- max, Ptolemey Keravn, epirlik Pirr, Dimitriy Poliorket, uning o'g'li Antigon egalik qildilar. Aholining katta qismini sharqqa ko'chishi, dehqonlarning xonavayron bo'lishi mamlakat ahvoli- ni og'irlashtirdi. Mil.avv. 276-yilda galat (kel't)lar hujumini ikki marta qaytardi. Shu tarzda Antigon Yunonistondagi vaziyatni barqaror qilgan Antigon Dimitriy Poliorketning o'g'li bo'lib, mil. avv. 276-yilda taxtga chiqdi. Antigon II epirlik Pirrning hujumini qaytarib, shimoliy chegarani mustahkamladi, barqaror dengiz aloqasini yo'lga qo'ydi. Makedoniyani yunon shaharlariga ta'sirini kuchaytirdi. Antigon II Gonatning avlodlari Makedoniyani Rim bosib olgunga qadar (mil.avv. 168-yilgacha) boshqar- dilar. Antigonidlar sulolasi uchun Yunonistonni bo'ysundirib turish juda qiyin siyosiy muammo edi. Bu davrda manfaatlari bir-biriga zid bo'lgan yunon polislari Etoliya va Axey ittifoqlariga birlashib, urush olib borar edilar. Makedoniya ham bir necha yunon polislari kirgan Ellin ittifoqiga boshchilik qildi va yunon shaharlari ichki ishlariga faol aralashdi.

Rim va Ptolemeylar sulolasi yunon polislari Makedoni- yaga qarshi chiqishlarini qo'llab- quvvatladilar. Ikkinchi puni urushlari davrida Makedoniya Gannibal bilan ittifoq tuzdi. Bunga qarshi Rim Pergam va Peloponnesning bir necha po- lislari Makedoniyaga qarshi chiqishga undadi. Natijada mil. avv. 215-206-yillarda 1-makedon urushi yuz berdi. Karfagenni Gannibal ustidan g'alabasi Makedoniya podshosi Filipp V ni Italiyaga yurish xavfini yo'qqa chiqardi.

G'ayratli podsho Filipp V Salavkiylar bilan ittifoq tuzib, zaif- lashgan Ptolemeylarning Kichik Osiyo va Egey mulklarini bosib oldi. Italiya, Pergam va Rodos bunga qarshi chiqib, Rimdan yor- dam so'radi. Natijada 2-makedon urushi (mil.avv. 200-197-yil- lar) boshlandi. Fessaliyadagi mil.avv. 197-yildagi hal qiluvchi jangda Makedoniya yengildi. U Yunoniston va Kichik Osiyodagi barcha mulklaridan ajraldi.

Filipp V ning o'g'li Persey (mil.avv. 179-168-yillar) Makedoni- yaning avvalgi qudratini qayta tiklashga urindi. Ammo u Rim bilan urushda (3-makedon urushi mil.avv. 171-168- yillar) Pid- na yonidagi jangda yengildi. Makedoniya hududi g'oliblar o'rta- sida to'rt okruga

bo'ldi. Mil.avv. 148-yilda Andriskning Rim- ga qarshi qo'zg'olonidan so'ng Makedoniya Rim provinsiyasiga aylantirildi.

10. Pergam. Attalidlar davlati. Mil.avv. 287-yil Pergam Salavkiylar davlati tarkibiga kirdi. Makedon zodagoni Attalning o'g'li Fileter Salavkiylarning noibi edi. U Diadozlarning o'zaro urushlaridan foydalanib, Pergam va bu yerda saqlanayotgan xazinani bosib oldi. Fileter Pergamni 22 yil boshqarib, keyin hukmronlikni jiyani Attalga topshirdi. Mil.avv. 240-yil Salavkiylar noibi hisoblangan Attal I Pergamni mustaqil deb e'lon qilib, podsholik tojini kiydi. Uning asosiy hududi Kichik Osiyoning shimoliy-g'arbiy qismi va Misiya viloyatidan iborat edi. Attalidlar sulolasi hukmdorlarining faol tashqi siyosati hamda mohir diplomatiyasi sababli, Pergam davlatining hududi mil.avv. II asr boshlarida G'arbiy Kichik Osiyoning Troada, Lidiya, Kariya va Likiyani qo'shib olinishi bilan kengaydi. Bu hududlarda qadimdan rivojlangan yunon polislari mavjud bo'lganligi sababli, rivojlangan iqtisodiyotga ega edi.

Attalidlar tashqi siyosatda sharqda Salavkiylar podsholigi- ga qarshi turib, g'arbda kuchli ittifoqchi sifatida Rim davlatiga tayandilar va bu amalda Pergamni Rim respublikasiga tobe bo'lishga olib keldi. Attal I (mil.avv. 241-197-yillar) galatlar ustidan g'alaba qilib, Rim bilan ittifoq tuzdi. U 1- va 2-makedon urushlarida (mil.avv. 215-205-yillar va 200-197-yillar) rimliklar tomonidan ishtirok etdi. Rimliklarning homiyligi yordamida Pergam podsholigi Kichik Osiyodagi barcha Salavkiylar mulklarini egallab oldi va o'zining eng qudratli davriga kirdi. Ammo Pergamning yuksalishi uzoq davom etmadi. Attal II va Attal III hukmronligi davrida Rim Pergam jamiyatining hukmron ta'baqalariga kuchli ta'sir o'tkazgan holda podsholikning ichki va tashqi siyosatiga faol aralasha boshladi. Oqibatda Attalidlar sulolasining so'nggi podshosi mil.avv. 133-yilda vafot etgan Attal III ning vorisi bo'lmaganligi sababli, o'z davlatini rimliklarga vasiyat qilishga majbur bo'ldi.

Bunga javoban Pergam jamiyatining quyi tabaqalari podsho Yevmen II ning noqonuniy o'g'li Aristonik boshchiligida qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonni yunon shaharlari aholisi qo'llab-quvvatlamadi. Natijada qo'zg'olonchilar yengildi. Aristonik mil.avv. 129-yilda rimliklar tomonidan qatl qilindi. Vasiyat qilingan podsholik o'rniga Rimning Osiyo provinsiyasi tashkil etildi.

Pergam ellin dunyosining iqtisodiy jihatdan rivojlangan markazlaridan biri edi. Qulay iqlim va tabiiy sharoit qishloq xojaligini uzluksiz rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Pergam O'rtayer dengizi hududi aholisi uchun qishloq xojaligi mahsulotlari yetkazib beradigan markazlardan biriga aylandi. Qul mehnatidan unumli foydalanildi. Pergam shaharlari dengiz savdosi yo'llarida turganligi uchun mamlakatning boy xomashyolari (metall, yog'och, smola, teri, jun), Pergam hunarmandchilik mahsulotlari, jumladan, pergament qog'ozi butun O'rtayer dengizi ehtiyojlarini qondirdi.

Attalidlar sulolasi podsholari savdo-hunarmandchilikka homiylik qildilar. Yunon tipidagi yangi shaharlarga asos solindilar. Bu shaharlar eski shaharlar bilan bir qatorda tezda iqtisodiyot va madaniyat o'choqlariga aylandi. Attalidlar fan, adabiyot va san'atga faol homiylik ko'rsatdilar. Podsholik poytaxti Pergamda galatlar ustidan g'alaba sharafiga ulkan Zevs ibodatxonasi qurildi. Yevmen II mashhur Pergamda kutubxona binosini barpo qildi. Bu kutubxona antik mualliflar asarlari to'plami hamda filologiya maktabiga ega bo'lib, mashhur Aleksandriya kutubxonasi bilan raqobat qildi.

3. Yunoniston materigi va orollar. Yunoniston hududidagi talonchilik urushlari iqtisodiy hayotni butunlay izdan chiqardi. Ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashdi. Bu esa og'ir qarshiliklarni tug'dirdi. Joylarda hokimiyatni tiranlar egallay boshladi.

Aholi Argosda tiran Aristomaxni, Megalopolda Aristodemni qo'llab-quvvatladi. Mil.avv. III asr o'rtalarida Xios va Teri orollarida ijtimoiy-iqtisodiy norozilik harakatlari kuchayib ketdi. Antik mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra, ellin davrida Yunonistondan aholining katta qismi sharqqa ko'chdi. Faqat Afina va Korinf o'z ahamiyatini saqlab qolishga urindi.

Mil.avv. 284-yil- da Etoliya ittifoqi tashkil topdi. Aleksandr va uning vorislari yo‘q qilgan Axey ittifoqi ham qayta tiklandi (mil.avv. 280-yil). Axey ittifoqi alohida yunon davlatlari o‘rtasidagi mudofaa va hujum ittifoqi edi. Umumiy tadbirlar va pul tizimi kiritildi, lekin shaharlar mustaqil boshqaruvlarini va o‘z muassasalarini saqlab qoldilar. Yilda ikki marta ittifoq a‘zolari Egeya shahriga to‘planar edilar. Ittifoqning oliy lavozimi strateg deb ataldi. Mil. avv. 284-yilda tashkil etilgan Etoliya ittifoqi Axey ittifoqi bilan muntazam dushmanlik munosabatida bo‘ldi. Sparta har ikkala ittifoqni ham zaiflashtirishga harakat qildi. Mil.avv. 222-yilda Senlaziya yonidagi jangda spartaliklar yengildi. Makedoniya- liklar bu g‘alabadan keyin Spartaga kirdilar va Spartaliklarni Axey ittifoqiga qo‘shilishga majbur qildilar. Makedoniya davlati Rimga olingandan so‘ng (mil.avv. 268) Axey va Etoliya ittifoqlari ham Rim tomonidan tugatildi.

Dimitriy Poliorket. Tushkunlik holatidagi yunon shaharlari Kassandr hukmronligi ostida edi. Aleksandrning safdoshi Antigonning g‘ayratli o‘g‘li Dimitriy Poliorket Afinani Kassandrdan tortib oldi. Afinaliklar Dimitriy va uning otasini o‘z shaharlari- ning «homiylar» deb e‘lon qildilar, Dimitriyning haykalini yaratish uchun o‘zaro raqobat qildilar. Iloh sifatida Afina ibo- datxonasining bir qismini unga qarorgoh qilib berdilar. Dimitriy Peloponnes va uning shaharlarini ozod qildi. Va shaharlarning erkinligini tikladi. Buning evaziga Istma o‘yinlarida u Yunonistonning oliy yo‘lboshchisi deb e‘lon qilindi.

Dimitriy kayf-safoda, axloqsizlikda hammadan o‘tib tush- di. Lekin u yaxshi lashkarboshi, ulkan tez harakat qiladigan kemalar, qamal mashinalari ixtirochisi edi. Shu sifatleri bilan u dushmanlarini hayratga soldi va Poliorket (shaharlarni bo‘ysundiruvchi) laqabini oldi. Lisimax va Salavk birlashib, Dimitriyning 80 yoshli otasi Antigonga qarshi qo‘shin tortdilar. Dimitriy Poliorket otasiga yordamga keldi, lekin mil.avv. 301- yil Frigiyada Ips yonidagi jangda yengildi. Afina o‘z homiysiga yordam bermadi. Dimitriy qo‘shinni ta‘minlashga mablag‘ to- pish uchun Xersones shahri va Lisimaxga tegishli viloyatlarni talon-taroj qildi. Misr hukmdori Ptolemey Dimitriy bilan yaqin- lashdi. Dimitriy Antioxiyada uning qizi Stratonikaga uylandi. Shundan so‘ng Afinaga flot bilan suzib borib, shahar himoyasi- da turgan tiran Laxaritni uzoq qamal va ochlik bilan taslim bo‘lishga majbur qildi. U afinaliklardan xoinliklari uchun o‘ch olmadi, aksincha ochlik hukm surayotgan shaharga katta miqdorda oziq-ovqat sovg‘a qildi. Dimitriy Afinadan Spartaga yurish qilib, spartaliklar qo‘shinini yanchib tashladi, u yunon podsholigini barpo qilishni rejalashtirdi. Shu vaqtda Kassandr vafot qildi. Uning katta o‘g‘li Antipatr onasi Fessalonikani voris- likka ukasi Aleksandrni tanlagani uchun o‘ldirdi. Aleksandr yordam so‘rab Epir podshosi Pirrni chaqirdi. Pirr yetib kelib, aka-ukalarni murosaga kelib, podsholikni bo‘lib olishni taklif qildi. Dimitriy o‘z qo‘shini bilan yetib kelganda, Aleksandr uni qaytib ketishga ko‘ndirishga urinib, Dimitriyga Larissa shah- rigacha hamrohlik qildi. Aleksandr Dimitriyga ishonmay, un- dan ajralishni rejalashtirgani uchun bazmlardan birida Dimit- riy uni chopib tashlashga buyruq berdi. Makedoniyaliklar shu lahzadayoq Dimitriyning Aleksandrning o‘rniga podsho deb e‘lon qildilar. Antipatr o‘z qaynotasi Lisimax oldiga qochib ketdi. Dimitriyning barcha Makedon podshosi deb tan oldi. Dimitriyning eski raqiblari Salavk (uning qaynotasi), Ptolemey, Lisimax va keyinchalik Pirr o‘zaro birlashib Makedoniyaga yurish qildilar. Dimitriy ularga qarshi turdi.

Ammo makedonlar Dimitriyning sharqona hashamati, mut- laq hokimiyati va turmush tarzidan norozi bo‘lib, xiyonat qildilar va Pirr tarafiga o‘tib, uni o‘z podsholari deb e‘lon qildilar. Dimitriy o‘ziga sodiq ozgina askarlar bilan o‘g‘li Antigon Gonat qarorgohiga qochdi. Pirr va Lisimax uning podsholigini bo‘lib oldilar. Dimitriy hech qachon Makedoniyaga qaytmadi. Yunonistonda qo‘shin va flot to‘plab, Dimitriy Osiyoga jo‘nadi, Milet shahrida Ptolemeyning qizlaridan biriga uylandi. Keyin o‘z qay- notasining barcha hududlarni vayron qilib, Kariya va Lidiyaga o‘tdi. Bu hududlarda u podsholik barpo qilmoqchi edi. Lekin Lisimaxning kuyovi Agafokl unga qarshi chiqib, bir necha jang- larda uni yanchib tashladi. Chorasiz qolgan Dimitriy kuyovi

Salavkka yordam so‘rab murojaat qildi. Salavk Agafoklni che-kinishga majbur qildi. Dimitriy yordamga javoban nonko‘rlik qilib, yana bosqinchilik yurishi qildi va Salavkning qarorgohiga tunda hujum qildi. Oldindan ogohlantirilgan Salavk zarba berishga tayyorlanishga ulgurdi, Salavkning taklifi bilan Dimitriyning askarlari uning tomoniga o‘tdilar. Dimitriy o‘rmonzor, tog‘larga qochdi, lekin to‘rt tarafdin o‘rab olingach, taslim bo‘ldi. Salavk himmat ko‘rsatib, uni kechirdi. Dimitriyga Suriyadagi Apameya shahrida yashashga, barcha qulayliklardan foydalanishga ruxsat berdi. Lekin uning orqasidan o‘ta qattiq nazorat qilishga buyruq berdi. Podsholikdan mahrum bo‘lgan, jo‘shqin faoliyatdan chetlashtirilgan Dimitriy Poliorket barcha vaqtini ovda, azart o‘yinlarda, ichkilikbozlikda o‘tkazib, tutqunligining uchinchi yilida 54 yoshda mil.avv. 284-yil vafot etdi. Dimitriy Poliorket Aleksandrning safdoshi Antigonning o‘g‘li, Yunon shaharlari yo‘lboshchisi, Makedoniya podshosi, qudratli Ptolemeyning ikki qizining turmush o‘rtog‘i, Salavkning qaynatosi, qobiliyatli sarkarda, shahar qamali mashinalari va katta kemalar ixtirochisi edi.

Sparta. Spartada ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarni bartaraf etish uchun podsholar - Agis III (mil.avv. 244-235-yillar) va Kleomen III (mil.avv. 235-221-yillar)lar islohotlar o‘tkazishdi. Agis III qarzlarni bekor qilishga, Likurg qonunlarini tiklashga harakat qildi. Yerlar yangidan 700 oila o‘rtasida taqsimlandi. Fuqarolar sonini ko‘paytirish uchun qolgan yerlarni 15 ming perieklarga taqsimlab berishni taklif qildi. Agis o‘z mol-mulkini ham spartaliklarga hadya qildi. Qadimgi Sparta tarbiyasi va urf-odatlarini qayta tiklandi, perieklar hisobiga fuqarolar soni ko‘paydi. Aholining katta qismi islohotlarni qo‘llab-quvvatladi. Sparta qo‘shinining qudrati kuchayib, Spartaning asosiy raqibi Axey ittifoqiga qarshi g‘olibona urushlar olib bordi. Agisning bu siyosati Sparta zodagonlariga yoqmad. Ular fitna uyushtirib, islohotchi podshoni bo‘g‘ib o‘ldirdilar.

Spartaning keyingi podshosi Kleomen III (mil.avv. 235-221-yillar) Agisning siyosatini davom ettirishga harakat qildi. U dastlab podsho hokimiyatini kuchaytirishga, qudratli eforlarning hokimiyatini zaiflashtirishga harakat qildi. Kleomen Axey ittifoqi bilan navbatdagi urushda g‘olib chiqdi. U Sparta yollanma askarlar bilan kirib, to‘rt eforni o‘ldirib, efor unvonini bekor qildi. Eforlar kollegiyasi tugatilib, davlatni boshqarish vakolatlarining katta qismi podsho qo‘lida to‘plandi. Qarzdorlarning qarzi to‘liq bekor qilinib, yerlar qayta teng taqsimlandi.

Lekin bu islohotlar Axey ittifoqi bilan yangi urush natijasida nihoyasiga yetdi. Axey ittifoqi Makedoniyaning yordami bilan Sparta qarshi urush boshladi va Sparta qo‘shinlarini mil.avv. 222-yil mag‘lubiyatga uchratdi. Kleomen Misrga qochib ketdi va Ptolemey Filopatrdan yordam so‘radi. Filopatr yordam bermadi. Filopatrdan o‘ch olish niyatida Kleomen unga qarshi Misr fuqarolarini gij-gijladi. Lekin hech qanday natijaga erishmadi, podshoning qo‘liga tushmaslik uchun o‘zini o‘ldirdi. Uning onasi va bolalari qatl qilindi. Kleomenning jasadi teriga o‘ralib, dorga osib qo‘yildi. Sparta tushkunlikka uchrab, oxir-oqibatda mil.avv. 146-yil o‘z mustaqilligini yo‘qotdi va Rim provinsiyasi tarkibiga kirdi.

Hududda ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat keskinlashdi. Ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlar kuchayib, mil.avv. III asrda yerlarni qayta taqsimlash harakati Yunonistonda avj oldi.

Rodos. Mil.avv. III-II asrlarda Rodos oroli xalqaro savdo yo‘lida joylashgani uchun gullab-yashnadi. Rodos orqali Yunonistondan vino, keramika, zaytun yog‘i; Finikiya qizil matosi, sharq xushbo‘y moylari, qimmatbaho matolar, zargarlik buyumlari, Misr g‘allasi tashilar edi. Vositachilik savdosi Rodosda yiliga 1 mln draxm daromad keltirgan, Rodos orqali 1 yilida 50 mln draxma miqdorida tovar (taxminan hozirgi 500 mln dollar) o‘tar edi. Rodos Bolqon Yarim oroli va Egey havzasini O‘rtayer dengizi, Finikiya portlari va Misr Aleksandriyasi bilan bog‘lagan. Rodosning tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishi savdo yo‘llari xavfsizligini ta‘minlash bo‘lib, shu sababli u kuchli harbiy flot saqlagan. Dengiz savdo yo‘lining xavfsizligini ta‘minlash uchun Rodos dengiz piratlari bilan shafqatsiz urush olib borgan. U doimiy ravishda biror-bir qudratli davlat panohida bo‘lishga harakat qildi. Rodos mil.avv. III

asrda qudratli Misr bilan ittifoqqa, mil.avv. III asr o'rtalarida Pergam podsholigiga tayandi. Shu asr oxirida qudratli Rim davlati bilan ittifoq tuzdi. Rodos dengiz va bo'g'ozlarda yetakchilik uchun Makedoniya bilan doimo dushmanlik munosabatlarida bo'ldi. Shu sababli Rodos Makedoniyaga qarshi har qanday urushga kirgan davlatlar bilan ittifoqchilik munosabatlarini o'rnatdi. Ikkinchi Rim

makedon urushi davrida (mil.avv. 200-196-yillar) Rim tomonida turib, rimliklarning dengiz ta'minotini amalga oshirdi. Makedoniya bo'ysundirilgandan keyin Rim respublikasi Rodosning savdo-harbiy va siyosiy qudratini zaiflashtirish siyosati- ni olib bordi. Rim senatining qarori bilan Rodosning qit'adagi boy mulklari tortib olindi. Rodosning dengiz savdosidagi monopoliyasini tugatish uchun Delos orolidagi port bojsiz savdo qiladigan nuqta deb e'lon qilindi. Natijada dengiz savdosining bir qismi Delos oroli orqali o'tib, Rodosning savdo va siyosiy nu- fuzi keskin qisqardi. Keyinchalik esa Rodos oroli Rimga qaram hududga aylandi.

Rodosda san'at gullab-yashnadi. Mahalliy haykaltaroshlik maktablari shakllandi. mashhur Lisippning shogirdi haykalta- rosh Xares Rodosning homiysi xudo Geliosga bag'ishlab 36 metrli haykal yaratdi. Bu haykal 12 yil davomida bunyod qilindi (taxminan mil.avv. 304-292-yillar). Dunyoning 7 mo'jizasi- dan biri sanalgan bu haykal Pergamdagi mavzoley va Galikar- nosdagi Artemida ibodatxonasining kichik zamondoshi edi. Shuningdek, Rodosda Lisipp maktabi vakillari «Ilonlar bilan kurashayotgan Laokoon va uning o'g'illari» haykallari guruhini yaratdilar.

Rodosda notiq Esxin asos solgan Rodos notqlik maktabi faoliyat ko'rsatdi. Mil.avv. II asr oxiri - I asr boshida Rodosda mashhur Sitseronning o'qituvchisi notiq Molon ta'lim olgan. Rodos homiyligida orollarda ipakchilik va vinochilik markazi, Kosda mashhur tabiblar maktabi faoliyat ko'rsatdi.

Mil.avv. III asrda yangi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot Bolqon Yunonistonining madaniy markaz sifatidagi roli yo'qolishiga olib keldi. Natijada bu hudud ellin dunyosining chekka hududiga aylandi. Yunonistonning madaniy o'choq sifatidagi shuhratini Afina bir qadar qo'llab-quvvatlab turdi. Afinada yunon falsafasi o'qitildi. Bu yerda bir qancha an'anaviy haykaltaroshlik maktablari mavjud edi.

Ellin madaniyati

Ellin davrining (mil.avv. III-I asrlar) eng muhim mero- si madaniyat bo'lib, bu madaniyat ellin dunyosining barcha hududlariga keng tarqalib, Rim madaniyatining rivojlanishiga hamda o'rta asrlar madaniyatiga ta'sir ko'rsatdi. O'z navbatida qadimgi Sharqning 4 ming yillik ilm- fan va madaniy yutuqlari mil.avv. III asrdan boshlab g'arb dunyosi tomonidan o'zlashtiril- di. Sharqning bu yutuqlari Yunon-Rim dunyosi madaniyati, Rimga qaram bo'lgan boshqa o'lkalarning madaniy-ma'naviy, si- yosiy taraqqiyotida sezilarli o'rinni egalladi. Chunki bu davrdan boshlab sharq va g'arbning savdo-iqtisodiy, siyosiy, madaniy- ma'naviy aloqalari kuchaydi. Misr, Mesopotamiya, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoy g'arb dunyosi bilan yaqin aloqa o'rnatdilar. Sharq madaniyati, diniy e'tiqodlari Britaniya orollarigacha kirib bordi. Parfiya, Kushonlar davlati, Xitoy va Hindiston g'arb dunyosi tomonidan ochildi. Shu sababli ilmiy adabiyotda Ellin madaniyati deb nomlangan mil.avv. III-I asrlardagi madaniyat bir xil bo'lmay, har bir hududda mahalliy barqaror madaniyat an'analari va boshqa madaniyatlar unsurlarining o'zaro qo'shi- lishi natijasida shakllandi. Mil.avv III-I asrlarda O'rtayer dengizi havzasining madaniy-ma'naviy shakllanishida davlatlar- ning ulkan hududlari, cheklanmagan podsho hokimiyatining mavjudligi, shaharlarning amaldagi mustaqilligining yo'qolishi o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu davrda fan va texnika notekis rivojlandi. Davlat hokimiyati manfaatdor bo'lgan harbiy ish, kemasoz- lik, shaharlarni qamal qilish texnikasi va qurilish sohalarida eng katta yutuqlarga erishildi.

Din va falsafa. Ellinizm davrida yunon dunyosi Sharq diniy tasavvurlarini qabul qila boshladi. Misrda Kichik Osiyo xudosi Serapisga sig'inish avj oldi. Misr ma'budasi Isidani yunonlar Demetra sifatida qabul qildilar. Pergamda Frigiya ma'budasi (Kibela - yerning onasi) bosh ma'buda sifatida qabul qilina boshlandi. Ellinlashgan Sharq ilohlarining barchasi mis- tik

va ekstatik edi.

Ellin davlatlarida turli xudolar, turli xalqlarning diniy e'tiqodlari keng tarqaldi. Diniy tolerantlik shakllandi. Joylarda dinning universalligini namoyish qilishga intilib, barcha xudolarga atab ibodatxona - Panteon qurila boshlandi. Ana shunday Panteon Aleksandriyada qurildi. Yunonistonda yahudiy dini tarqala boshladi. Yunonlar bu monoteistik dinga ishonib, uni qabul qildilar. Yahudiy diniga yangi qabul qilinganlar «prozelitlar» deb ataldi.

Turli hududlarda turli xudolarga e'tiqod qilish saqlanib qol-sa-da, ayrim xudolarga e'tiqod qilish keng tarqaldi. Zevs, Dionis, Osiris hamda Kichik Osiyo ma'budlari Sabaziy va Adonisga, ayol ma'budalardan Misr Isidasiga sig'inish keng yoyildi. Sharqda shakllangan sinkretik e'tiqodlar Kichik Osiyo, Yunoniston va Makedoniya, keyinchalik esa G'arbiy O'rta yer dengiziga kirib bordi.

Ellin madaniyatining tarqalishidagi eng muhim omil an'ana-viy va yangi paydo bo'lgan ko'plab bayramlar bo'ldi. Xudolar sharafiga o'tkaziladigan bayramlar bir qatorda homiy podsholar sharafiga diniy markazlar va poytaxtlarda o'tkaziladigan maxsus bayramlar paydo bo'ldi. Misol uchun, ana shunday bayramlardan biri mil.avv. 165-yil poytaxt Antioxiya yaqinida salavkiy sulolasi hukmdori Antiox IV (mil.avv. 175-160-yillar) tomonidan o'tkazilgan bayramni ko'rsatish mumkin. Bu bayramning ochilishida 50 mingga yaqin piyoda va otliq askarlar, jang aravalari va fillar, oltin gulchambar kiygan 800 o'smir va oltin hamda kumush bilan bezalgan taxtiravonlarda o'tirgan 580 ta ayollar; xudolar va qahramonlarning son-sanoqsiz boy bezalgan haykallari; yuzlab qullar oltin va kumush buyumlar, fil suyagini olib borar edilar. Manbada 300 qurbonlik dasturxonlari va minglab boqilgan buqalar ko'rsatiladi. Bayram 30 kun davom etib, bayram davomida turli xil gimnastika o'yinlari, bellashuvlar, teatr tomoshalari, ming-bir yarim ming kishiga mo'ljallangan bazmlar va ov uyushtiriladi.

Ptolemeylar Misrda qadimgi fir'avnlar davrida bo'lganidek, podsho hokimiyatining mavqeyi kuchayib ketdi va ellin shariqidagi boshqa mamlakatlardagi kabi Misrda podsholarga sig'inish yana avj oldi. Ptolemey II Filadelf o'zi va o'z singlisi Arsinoyaga sig'inishga farmon berib, o'zi va singlisi sharafiga ibodatxonalar qurdirdi. Shuningdek, Misrda Ptolemey III va uning xotini Berenikaga sig'inish keng yoyildi.

O'sha davr falsafasida inson shaxsini o'rganish muammosi birinchi o'ringa chiqa boshladi. Mil.avv. V-IV asrlarda ikki falsafiy maktab: yangi stoik va epikur maktablari vujudga keldi. Ular inson, shaxs nima, baxt nima degan savollar ustida bosh qotirib boshladilar. Afinada stoiklar maktabiga mil.avv. 302-yil kelib chiqishi Kipr orolidan bolgan faylasuf Zenon (mil.avv. 336-264-yillar) asos soldi. Bu maktabga ellin davrining ko'pgina taniqli faylasuflari va olimlari kirgan edi. Stoiklar Afinaning eng gavjum joyi bolmish agorada, naqshin peshayvon «stoya» ostida va'z aytib, o'z tinglovchilariga ta'lim berar edilar (Bu maktabning nomi ham shu so'zdan kelib chiqqan). Stoizm yunon va Sharq nazariyalarining sintezi edi. U keng tarqalgan va shu bilan birga, uzoq yashagan ellin falsafiy maktabi edi. Stoiklar hamma narsani, shu jumladan, fikr, so'z, olov va shu kabilarni ham jism deb atar edilar. Butun olamni stoiklar rivojlanib turadigan olov deb hisoblashar edi. Stoiklar barcha odamlar teng degan g'oyani ilgari surdilar. Ular insonlar tabiat bilan uyg'un holda yashab, baxt va ilohiylik topadi, degan fikrni shakllantirdilar.

Mil.avv. IV asrda Afinada Epikur falsafa maktabi shakllandi. Faylasuf Epikurning bog'ida uning do'stlari va shogirdlari to'planib, falsafiy suhbatlar qurdilar. Bozorlar, maydonlar, odamlar ko'p bo'lgan joylarda o'z ta'limotlarini targ'ib qilgan stoiklardan farq qilgan holda Epikur tinch va sokin joyda tafakkur qilishni yo'lga qo'ydi. Epikurchilar «Baxtning mohiyati - azobning yo'qligidir», «Kimda kam ehtiyoj bo'lsa, u kishida ko'p farog'at bo'ladi» tushunchalarini ilgari surdilar.

Aleksandrning ustozlari faylasuf Aristotel «Afina poliyasi» asarini yozib, davlat boshqaruvining uch shaklini: bir kishining qo'lidagi hokimiyat - monarxiyani, ozchilik hokimiyati - oligarxiya, uchinchi ko'pchilikning hokimiyati demokratiyani ko'rsatdi. Mil.avv. III asrda yana bir falsafiy maktab - skeptiklar maktabi shakllandi. Bu maktabga Arastuning kichik zamon-doshi Pirron asos soldi. Skeptiklar atrof dunyoni bilib bo'lmaydi, uning tabiati to'g'risidagi barcha nazariyalar xayol deb hisobladilar. Shuning uchun ular fizika bilan shug'ullanmadilar. Dunyoni bilish nazariyalarini yaratmadilar. Lekin boshqa maktablar yaratgan nazariyalar tanqidiga e'tibor berdilar. Ular: «Barcha narsalarni hech qachon bilib bo'lmaydi, ular haqida na haqiqatni, na yolg'onni aytishlari mumkin emas», deb hisobladilar.

Skeptiklar falsafiy oqimi tibbiyotga ta'sir qildi. Tabiblar kasalliklarning sabablarini bilishlari mumkin emas, faqat bemor kasalligini kuzatish kerak, kasallikni kasalda dorilarni sinash bilan davolash zarur, degan tushunchani ilgari surdilar.

Mil.avv. IV asrda falsafada yana bir maktab - kiniklar paydo bo'ldi. Bu maktab asoschisi Antisten bo'lib, Diogen uning mashhur o'quvchisi edi. Kiniklar tabiatga qaytish qulayliklaridan voz kechishni talab qildilar. Inson yaratgan qonun-qoidalari tabiatga qarama-qarshidir deb, davlatni tan olmadilar. Ular ko'chalar, maydonlar va portlarda olomon oldida so'zga chiqib, mavjud tartib-qoidalarning noto'g'riligini asosladilar. Kambag'allikni nafaqat so'zda, balki o'z turmush tarzlarini bilan targ'ib qildilar.

1. **Tabiiy va aniq fanlar.** Mil.avv. III-II asrlarda Afinadagi Arastu maktabida aniq va tabiiy fanlar o'rganildi. Feofrast avvalgi faylasuflarni, Menon tibbiy adabiyotini o'rgandi. Evdem matematika va astronomiya tarixini yozdi. Feofrast «O'simliklar tarixi», «O'simliklar fiziologiyasi» asarlarini yozib, ilmiy botanika, uning ustozlari Arastu esa zoologiyaga asos soldi. Arastu Likmiyada o'z o'quvchilari bilan sayr qilib yurar va ular bilan falsafiy suhbat qilardi. Shu sababli, ular «peripatetiklar» («sayr qilayotganlar») deb atalgan.

- Orontdagi Antioxiya, Aleksandriya va boshqa poytaxtlarda ilmiy markazlar va kutubxonalar vujudga keldi. Ptolemey I Soter Aleksandriyada ilmiy markaz - Museyonni tashkil qildi. Ilmiy markazda matematika, fizika, astronomiya, jug'rofiya va filologiya fanlari bo'yicha ko'p olimlar to'plangan edi. Jumladan, Museyonda mashhur matematik Yevklid (uning «Boshlang'ich geometriya»si ko'p asrlar davomida 1700 marta chop etilgan) ishladi. Arximed yoshligidan bu yerda o'z faoliyatini boshladi. Aleksandriyada geograf Eratosfen, astronomlar Kono va Dosifeylar faoliyat ko'rsatdilar. Aleksandr yurushlari qisqichisi Aristobul, harbiy boshliq Nearx yunonlarga boshqa mamulakatlarda to'g'risida boy mulotlar berdilar. Aleksandriyada bir necha o'n ming jildli ulkan kutubxona, botanika bog'i, zoo-park, jarrohlik laboratoriyalari, astronomik rasadxona, olimlar uchun o'quv zali va yotoqxonalar bor edi. Museyonda tashkil etilgan kutubxona o'sha zamonga qadar to'plangan sharq-yunon donishmandligining asarlarini to'laroq ravishda o'z ichiga olgan edi. O'sha vaqt uchun bu g'oyat katta kutubxonada ellin davrining oxiriga borib 70000 ga yaqin qo'lyozma-matnlar - papyrus o'ramlari mavjud edi. Aleksandriya olimlari matematika, tibbiyot va texnika fanlari sohasida erishgan yutuqlari bilan hamda mutaxassis-filologlar sifatida dong taratdi. Misrdagi Aleksandriya bilan bir qatorda Orontdagi Pergam, Antioxiya ellin dunyosining ilmiy va madaniy markazi sifatida o'z mavqelarini saqlab qoldi.

Mil.avv. III-II asrda Pergida mashhur matematik Apolloniy ishladi. Kirenalik Eratosfen fizik va matematik jug'rofiyaga asos soldi. Samoslik Aristrax mil.avv. III asrda yerdan oygacha bo'lgan masofani o'lchab ko'rdi. Xuddi shu davrda Aleksandriyalik Ktesiy pnevmatik qo'lda otadigan snaryadni kashf qildi. U yana suv soati, turli nasoslar, gidravlik asbob, olovga qarshi nasosni yaratdi. Ellin davrida fanlar differensiyalashib va sistemalashib bordi. Aristotelning shogirdlari va muxlislari bo'lmish peripatetiklar tarixi bu differensiyalash va sistemalashish jarayonining yaqqol misolidir. Peripatetiklar falsafa maktabiga rahbarlik qilgan Arastuning vorisi Feofrast faqat faylasufgina emas, balki olim ham edi.

Feofrastdan soʻng maktabga Straton rahbarlik qildi. Qadim zamonda u «fizik» degan laqab olgan edi. Stratoning alohida xizmati shundan iboratki, u tabiat hodisalarini tadqiq qilish- da eksperiment usulini tadbiiq etishga intilgan edi. Stratoning shogirdlari orasida Samos orolida tugʻilib oʻsgan, ajoyib astro- nom Aristarx yer va boshqa sayyoralar quyosh atrofida aylana- di degan farazni ilgari surdi. Lekin ilm-fanning oʻsha vaqtdagi darajasi va u oʻzi kashf qilgan geliosentrik sistemaning toʻgʻri- ligini boshqa olimlarga ishonarli tarzda isbot qila olmas edi.

Aleksandriya matematiklaridan birinchisi Yevklid edi. U oʻz davri falsafasining erishgan yutuqlarini tizimga soldi, umum- lashtirdi va tugalladi. Uning «Ibtido» degan asosiy asari ikki ming yildan oshiq vaqtdan beri boshlangʻich geometriya dars- liklari uchun asos boʻlib xizmat qilib kelmoqda. Taxt vorisi, boʻlgʻusi Ptolemey IV Filopatorning tarbiyachisi, Museyon kutubxonasining mudiri kirenalik Eratosfen atoqli geograf, astronom, matematik va faylasuf edi. U yer aylanasini uzunli- gini koʻp darajada aniqlab, hisoblab chiqdi va fizik-matema- tik geografiyaning asoslarini yaratdi. «Geografiya» atamasi- ni ilk bor Eratosfen ishlatdi. Aleksandriya birdan-bir fan markazi emas edi. Feofrast Afinada ishlagan. Arximed janubiy Italiyadagi Sirakuzada yashagan. Atoqli injener-ixtiro- chi boʻlmish Arximed nazariy mexanika, gidrostatika, sferik geometriya va trigonometriyaning asoslarini yaratgan yirik nazariyotchi olim edi. Olim katta sonlarni hisoblab chiqish- ning arifmetik metodlarini yaratishda dastlabki qadamlarni qoʻydi. U atoqli astronom ham edi.

Mil.avv. III asrda tibbiyot ancha taraqqiy qildi. Misrdan anatomiyaning yutuqlari, Misr va Bobildan dori-darmonlar tayyorlash va tadbiiq qilishning ming yillik tajribasi oʻzlashtiril- di. Yunon tibbiyot nazariyasi va amaliyotini qadimgi Sharq tajribasi bilan birga qoʻshish Aleksandriyadagi tibbiyot maktabi- da oʻz ifodasini topdi. Gerofil bu maktabning asoschisi hisobla- nadi. U odamning tasviriy ifodasini yaratgan, tashxis usullarini aniqlagan, dori- darmonlarga katta ahamiyat bergan tabib edi. U qisman Salavkiylar hududida, qisman Aleksandriyada ish- lagan edi.

Mil.avv. II asrda yashagan nikeyalik Gipparx atoqli astronom va geograf edi. U bir qancha astronomik asboblarni takomil- lashtirdi va ixtiro qildi. Kecha-kunduzning tengligi kashfiyotini Gipparxga nisbat berdilar. Ammo bu kashfiyot Bobilda qilin- gan boʻlishi mumkin. U harakatsiz yulduzlar katalogini tuzdi. Bu katalogda 900 ga yaqin yulduzlar oʻz oʻrnini topgan. Gipparx taqvimni, yerdan oygacha boʻlgan masofani, yer va quyosh massasi haqidagi bilimlarni aniqladi. Lekin ikkinchi tomondan bu mashhur olim samoslik Aristarxning geliosentrik nazari- yasiga qarshi chiqdi va oʻz obroʻyi uchun geliosentrik tizimni mustahkamlab keldi. Lekin bu nazariyaning xatoligini tan ol- madi. Gipparx ekvatorni 360 ga taqsimlab, uzunlik va kenglik tushunchasini joriy qildi. Mil.avv. I asrda Geron mexanika bilan muvaffaqiyatli shugʻullangan edi.

Harbiy ish rivojlandi, qalʼa, shaharlar mustahkam inshootlar bilan oʻrab olina boshlandi. Bunga qarshi shaharlarni qamal qilish texnikasining yangi xillari ixtiro qilindi. Qalʼalarni qamal qilish uchun mashhur taranlardan tashqari, gʻildiraklar usti- ga oʻrnatilgan maxsus harakatlanuvchi minoralar - geliorlar (shahar olarlar) paydo boʻldi. Bu moslamalar dushman shahri devorlariga baravar yoki balandroq qilib yasalar edi. Harakatlanuvchi minora ichida askarlar, zaxira oʻqlari va tosh otuvchi toʻplar joylashtirilgan.

Savdo, dengiz kemalari takomillashtirildi. Ular koʻpin- cha ochiq dengizga, okeanga ham chiqar edi. Mil.avv. II asr- da yunon Gippal Hindistonga kemada safar qilganida ilk bor musson shamollaridan foydalandi. Dengizchilikning rivojlani- shi mukammal boʻlgan portlar va savdo sohillarida ombor va boshqa yordamchi binolar qurishni talab qildi.

Ellin meʼmorchiligida umumiy va xususiy kishilar foyda- lanadigan binolar koʻpchilikni tashkil qilar edi. Klassik Yuno- nistonning meʼmorchiligida asosiy bino pripter - xususiy uy boʻlgan. Shaharlar reja asosida qurilib, bir-birini kesishib oʻta- digan toʻgʻri burchakli tik koʻchalari bilan chiroyli koʻrinar edi.

Mil.avv. I asrda Pont podsholigida ixtiro qilinib, ishlab chiqa- rishda o'z o'rnini topgan suv tegirmoni ellin jamiyatidagi eng yuqori texnika yutug'i edi. Kam sonli suv tegirmonlari bilan bir qatorda yuz yillar davomida hayvonlar kuchi bilan aylantiri- ladigan tegirmonlar, yorg'ichoqlar va hatto oddiy o'g'irlar keng rasm bo'lib keldi. Konchilik ishi texnika jihatidan eng qoloq va mehnatning eng og'ir sohasi bo'lib, konlarda qullar, hukm qilingan jinoyatchilar, harbiy asirlar ko'plab halok bo'lar edi.

2. Adabiyot va san'at. Bu davrda Sharq va yunon madaniyatining o'zaro ta'sirida Bobil va Misrda tarixshunoslikning rivoji ko'zga tashlanadi. Mil.avv. III asrning I yarmida bobillik kohin Beroesning «Xaldeya tarixi» va misrlik kohin Manefonning «Misr tarixi» nomli asarlari yaratildi. Har ikkala asar ham yunon tilida bo'lsa-da, mahalliy manbalar asosida yozilgan edi. Afsuski, ikkala asardan ham bizgacha faqat ayrim parchalar yetib kelgan. Manefon asarida fir'avnlarning eng qadimgi zamonlardan to Aleksandrgacha bo'lgan podsho sulolalarining xronologik ro'yxati berilgan. Tarixchi Apollodor keyinchalik parfiyaliklar tarixini yozdi.

Ellin davri tarixiy va falsafiy to'plamlarida insonning jami- yatga, o'z davrining siyosiy- ijtimoiy muammolarga munosabati ochib beriladi. Tarixiy asarlarning sujetlari bo'lib yaqin o'tmish voqealari xizmat qildi. Ko'pincha tarixchilar o'z asarlarini badiiy adabiyot chegarasida shakllantirdilar: bayon qilish mohiro- na fojialashtirildi, kuchli his-tuyg'uga qaratilgan ritorik usullar ishlatildi. Ana shunday usulda Kallisfen (mil. avv. IV asr oxiri) va Aleksandriyalik Klitarx (mil.avv. III asr o'rtalari) makedoni- yalik Aleksandr tarixini, Timey (mil.avv. III asr o'rtalari) Yunoniston tarixini mil.avv. 280-yildan - 219-yilgacha, Kleomen islohotlari tarafdori Filarx (mil.avv. III asr oxiri) ana shunday usulda bayon qildilar. Bu usuldan farq qilgan holda boshqa tarixchilardan Ptolemey I (mil.avv. 301-yildan keyin) tomoni- dan yozilgan Aleksandr yurishlari tarixi, kardiyluk Gieronim (mil.avv. III asr o'rtalari) diadoxlar urushlari davri tarixini faqat quruq dalillarni qat'iy bayon qilish usulini qo'lladilar.

Ellin davrida fan sifatida adabiyotshunoslik kurtaklaridan filologik tanqid Gomerdan boshlab klassik mualliflar asarla- rini asl nusxalarini qayta tiklash va sharhlash shaklida yuzaga keladi. Filologlar mantiqiy asosda yunon grammatika tizimini ishlab chiqdilar.

Aleksandriya Museyoni yunon adabiyotining muhim marka- zi bo'lib qoldi. Bu yerda va boshqa joylarda rivoj topgan adabiy oqim «Aleksandriya adabiy oqimi» deb nom olgan. Bu ellin jamiyati yuqori tabaqasining kayfiyatini ifodalagan poeziya edi. Aleksandriya shoirlarining boshlig'i Kallimax edi. U Museyon kutubxonasining mudiri va taxt vorisining tarbiyachisi edi. Kallimax kutubxona katalogini tuzdi. Shu bilan birga, Kallimax mifologik, tarixiy va adabiy mavzularda yozilgan, hajmi ji- hatidan kichik-kichik she'rlar muallifidir.

Kallimaxning kichik zamondoshi Feokrit Aleksandriyada- gi eng taniqli shoir edi. U kichik-kichik lirik-dramatik poema va g'oyalar muallifi bo'lib tarixga kirdi. Kallimax o'z asarlarida qishloq va shahar hayotining tinch manzaralarini ideallashtir- gan, cho'ponlar hamda shaharlik erkak va ayollarning hissiy kechinmalarini madh etuvchi nozik lirikdir.

Aleksandriya poeziyasidan tashqari, ellin davrida yangi At- tika komediyasi katta ahamiyat kasb etdi. Bu davrdagi Attika komediyasining asosiy vakili Menandr edi. Misrdan topilgan papyrus o'ramlari tufayli uning komediyalari bizga ma'lum bo'ldi. Menandr komediyalari sujeti oilaviy, maishiy dramalardan iborat. Menandr komediyalari baxtiyorlik bilan tamomlanadi.

Ellin davrida tasviriy san'at ajoyib yutuqlarga erishdi. Bu davrda Sharq va yunon an'analari bilan qo'shilgan anchagina me'moriy yodgorliklar bunyod etilgan. Hashamat va ulug'vor- likka intilish ularning ko'plari uchun xos bo'lgan xususiyatdir. Haykaltaroshlik san'ati bu davrda ancha ravnaq topgan edi. Ammo uning mazmuni klassik davr an'analaridan farq qildi. Ma'budalar va qahramonlarning ideallashtirilgan va umum- lashtirilgan haykallari orqaga surilib, tabiiy tarzda gavdalantiril- gan va tasvirlangan shaxsning individualligi yaqqol ko'rsatilgan portretlar oldingi qatorga chiqdi. Ellin davrining haykaltarosh- lari yaratgan

yakka va guruh tarzidagi haykallarda jismoniy va ruhiy azob, kurash, g'alaba, o'lim tasvirlab ko'rsatilar edi. Mil.avv. IV asrda Sikion maktabining portret chizuvchi rassomi mashhur Apelles o'zining Makedoniyalik Aleksandrning «Rok-sand bilan to'yi», «Dengizdan chiqayotgan Afrodit» tasviri bilan shuhrat qozondi.

Rodos oroli mil.avv. 304-yilda shaharning dushman qamali-dan ozod bo'lgani munosabati bilan shahar homiysi - quyosh xudosi Geliyosning 36 metrlik haykalini bronzadan Lisippning shogirdi Xares 12 yil davomida bunyod qildi. Bu ulug'vor haykal uzoq vaqt orolda qad ko'tarib turdi. Bu qadimgi dunyodagi yetti mo'jizadan biri edi.

Peyzajni mustaqil tasvirlab, unda yoki uning o'rtasida asosiy sujetni aks ettirish haykaltaroshlikda yangilik edi. Bu usul klassikada ma'lum emas edi. Shu bilan bir qatorda haykalta-roshlikda dabdabali yo'nalish mavjud bo'lib, u ellin hukmdor-larining haykallari soyasida namoyon bo'ldi. Ellin haykaltaro-shligida mil.avv. IV asrning mohir ustalariga borib taqaladigan bir necha yo'nalishni ko'rish mumkin. Afina va Aleksandriyada Praksitelga borib taqaladigan san'at asarlarini tomosha qilayot-gan inson o'ziga to'q kishilarning didiga mo'ljallangan san'at asarlarini ko'rishi mumkin edi.

Afrodit va boshqa ma'budalarning yalang'och haykallari bu yo'nalishga xos xususiyatdir. Dramatizmga to'la Pergam mak-tabi haykaltarosh Skopasga borib taqaladi. Pergam mehro-bining frizi mazkur maktabning ajoyib yodgorligi bo'lib, unda ma'budlarning gigantlar bilan kurashi tasvirlanadi. Bu Pergam va boshqa ellin davlatlarining jangovar galat (kel't) qabilalari bilan olib borgan og'ir kurashlarining ramzi edi. Rodosning mash-hur haykaltaroshlik maktabiga Asipp asos soldi. Bu maktabda yaratilgan haykallarda asosan baquvvat atletlar tasvirlandi.

2.1.10. Qadimgi Rim. (2 soat)

Rim tarixiga kirish. Italiya va uning qadimgi aholisi

1. Apennin yarim orolining geografik o'rni va tabiiy sharoiti. 2. Qadimgi Rim tarixi manbalari. 3. Rim tarixi tarix- navisligi. 4. Rim tarixini davrlashtirish. 5. Apennin yarim orolining qadimgi aholisi.

1. Apennin yarim orolining geografik o'rni va tabiiy sharoiti. Qadimgi Italiya (yunoncha «Buzoqlar mamlakati») deb, dastlab o'zining sero't yaylov-o'tloqlari bilan ma'lum bo'lgan Apennin yarim oroli janubi aytilgan. Apennin yarim oroli O'rtayer dengizi dunyosining markazida joylashgan bo'lib, qadimda qulay geografik va iqlim shart-sharoitlariga ega bo'lgan. Italiyani sharq, janub va g'arbdan Ligur, Tirren, Ioniya va Adri-atika dengizlari o'rab, uni O'rtayer dengizining barcha mam-lakatlari bilan bog'lagan edi. Mil.avv. I ming yillikda Italiyaning shimoliy hududlari mo'tadil iqlim zonasida bo'lib, Apennin yarim orolining qolgan hududlari iqlimi iliq va yumshoq edi. Shimolda uning tabiiy chegaralari Alp tog'lari, janubda Mes-sin qo'ltig'i uni Sitsiliyadan ajratib turar edi. Italiyaning g'arbiy qirg'og'i qulay buxtalarga boy bo'lib, dengizchilik va savdoning rivojlanishiga turtki berdi.

Italiyaning ko'pgina qismini tog'lar egallaydi. Faqatgina 20 % hududi tekisliklardan iborat. Etruriya, Kampaniya va Apuliyaning unumdor yerlari, Latsiya tekisligi va Po daryo vodiysi dehqonchilik uchun qulay bolganligi uchun bu yerda tariq, bug'doy, pol-ba ekilgan. Qadimda bog'dorchilikda zaytun daraxtlari va uzum-chilik bilan shug'ullanganlar. Qadimgi Italiya suv va o'rmonlarga boy edi. Qadimda foydali qazilmalar ko'p emas edi: temir, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, qurilish toshi, marmar, loy, tuz.

Qadimgi Italiyani geografik jihatdan 3 qismga bo'lish qabul qilingan:

1. Shimoliy (Liguriya, Alp orti Galliyasi va Venetsiya);
2. O'rta (Etruriya, Latsiya. Kampaniya, Umbriya, Pitsen va Samniy);
3. Janubiy (Apuliya, Kalabriya, Lukaniya va Bruttiya).

Apennin tog'lari janubiy-sharqqa tomon cho'zilib, Arelin tu-manida Adriatika dengizigacha yetib boradi. Yarim orolning shimoliy qismi markaziy va janubiy qismidan ajratib turadi. Uning shimoliy iqlimi o'rta Yevropa iqlimiga yaqinroq. Yarim orolning

bu qismi juda hosildor bo'lib, keyinchalik Italiya deb atala boshlangan. Dastlab bu nom yunonlar Italiya deb atagan aholi yashagan Kalabriyaning janubiy tumanlariga nisbatan aytilgan.

Mil.avv. V asrda Po daryo vodiysiga gallar ko'chib kelib, u yerdan etrusklarni siqib chiqardilar. Shu sababli, bu o'lka Rimda «Sizalp Galliyasi» deb nom oldi. U Sispadan Galliyasi, Po daryosining o'ng qirg'og'i va Transpadan Galliyasi (daryo- dan shimol tomondagi viloyat)ni o'z ichiga oladi. Italiyaning o'zi Apennin janubidan boshlanadi. Markaziy Italiyaning g'arbiy qismi madaniyat tarixida o'z yer tuzilishiga ko'ra, muhim rol o'ynadi. Bu yerda etrusk (hozirgi Florensiya), lotin markazi Rim, Kampaniya (Kapuya va Neapol bilan) kabi uch tekislik yotadi. Bu yerdan kemachilik uchun qirg'oqlari qulay tabiiy portlari bo'lgan Tibr daryosi oqib o'tadi.

Lotin tekisligining markazida Tibr daryosi va shimoliy-sharq- dan Sabin, sharqdan Alban, janubdan Volsk tog'lari bilan o'rab turishi yarim orol tarixida lotin xalqlarining yuksalishiga sabab bo'ldi. Italiyaning sharqiy qismi tog'lik bo'lib, janubga tomon mars, piligin, marrusen, vistenlar vatani bo'lgan yovvoyi Sabin tog'lari cho'zilib ketadi. Undan so'ng Samniy tepaliklari yotadi. Janubiy Italiyaning g'arbiy qismida samniylarga qarindosh tog'li qabilalar joylashgan tog'lik Lukaniya va Bruttia yotadi. Sharqiy qismida suvsiz Apuliya va Kalabriya viloyatlari bo'lib, bu yerda Tarent qo'ltig'i orqali Yunonistondan kolonistlar kelgan. Bu yerda Tarent, Regey, Kroton, Metapont, Posidoniya, Eleya kabi ko'p sonli yunon koloniyalari barpo etilib, qadimda Buyuk Yunoniston deb atalgan.

Qadimgi Rim tarixida Sitsiliya oroli madaniyati muhim o'rin tutadi. Orolning sharqiy va janubiy hududlarini mil.avv. VIII asr- dan boshlab yunonlar egalladilar. Bu yerga ilgariroq finikiyaliklar kelib, Panorm (hozirgi Palermo) va Lilibey (hozirgi Marsel) shaharlariga asos soldilar. Qadimdan Italiyada apelsin va limon daraxtlari o'stirilgan. Italiyaga xurmo va anorni karfagenliklar

olib keldilar. Yunonistonga qaraganda, Italiyada hosildor yerlar ko'proq. Ayniqsa, Po daryo vodiysi, Kampaniya viloyati sikurn va falern navli vinolari bilan mashhur edi. Italiyada dehqonchilik uchun juda ko'p botqoq yerlar quritilib, sun'iy sug'orish ishlari amalga oshirildi. Bu ishning mohir ustasi etrusklar edi. Mamlakatda metall juda kam bo'lgani uchun u chetdan olib kelingan. Faqat Etruriyadan mis va qo'rg'oshin, Elba orolidan temir qazib olingan. Metallga ishlov berishda etrusklar katta yutuqlarga erishdilar.

1. Qadimgi Rim tarixi manbalari. Qadimgi Rim tarixining an'anaviy xronologik chegarasi Rim shahrining barpo qilinishi (mil.avv. 754-753-yillar)dan boshlanib, G'arbiy Rim imperiyasining qulashi (476-yil) bilan tugallanadi. Rim tarixini o'rganishda turli xil manbalar: Rim va Yunon tarixchilarining asarlari, tabiiy, ilmiy va badiiy adabiyot, huquqiy yodgorliklar, arxeologiya, epigrafika, numizmatika va papirologiya ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Qadimgi Rim tarixi bo'yicha moddiy manbalar xilma-xil bo'lib, Italiyaning paleolit va neolit davridan dalolat beradigan tosh qurollar, sopol idishlar, qoyatosh tasvirlari mavjud. Shimoliy va O'rta Italiyada etrusk madaniyatiga tegishli bo'lgan sag'analar, uy-joy, ibodatxona qoldiqlari topilgan. Rim shahrining o'zida Pala-tin, Eskvilin va boshqa tepaliklardan hamda Rim forumidan ko'p sonli qabrlar, ibodatxona poydevorlari, ona bo'ringing jez haykali va Serviy Tulliy davridagi shahar devori qoldiqlari qazib ochildi. Italiyaning boshqa shaharlarida ko'p sonli arxeologik yodgorliklar mavjud. Jumladan, milodiy 79-yilda vulqon otilishi natijasida kul ostida qolib ketgan Pompeya va

Gerkulanum shaharlari arxeologlar tomonidan tola qazib ochildi. Bu shaharlardagi ko'chalar, uylar va ibodatxonalar to'raligicha saqlanib qolgan va mil. avv. I ming yillikdan milodiy II asrgacha mavjud bo'lgan shahar me'morchiligi to'g'risida boy ma'lumotlar beradi.

Moddiy madaniyat yodgorliklarida yozuvlar juda ko'p. Qazib ochildan inshootlardan etrusk, lotin va yunon yozuvlari topilgan. Bu yozuvlar bino devorlari, sopol idishlar, sag'analar va toshlarga bitilgan. Rim tarixi bo'yicha eng qimmatli manbalar- dan biri bu yozma adabiyotdir. Rim yozuvi mil.avv. VI asrda paydo bo'ldi. Rim tarixi bo'yicha eng birinchi rasmiy hujjatlar- dan kalendar (taqvim)ni ko'rsatish mumkin. Kalendar Rim kohinlari -

pontifiklar tomonidan olib borilib, unda yig'ilishlar, sud va boshqa fuqarolik ishlarini amalga oshirish, diniy tao milga ko'ra ruxsat etiladigan hamda taqiq etiladigan kunlar belgilab qo'yilgan. Respublika davridan yil hisobi oliy mansab- dor shaxs - konsullar nomi bilan yuritilgan. Konsullar ro'yxati konsul fastlari deb atalgan. Rim lashkarboshilarining o'tkaz- gan zafar tantanalarini hisobga olib borish zafar fastlari deb nomlangan. Bundan tashqari, Rim kohinlari boshlig'i Buyuk pontifik har xil tabiat belgilari (quyosh va oy tutilishlari), alohida bayramlar, urushlar, non narxining ko'tarilishi va h.k yozib borgan. Bu Rim tarixiy hikoyasining ilk janri bo'lib, yil bo'yicha yozilgan yozuvlar, annallar (annales) yoki yilnomalar deb atalgan. Bunday yilnomalar mil.avv. V-IV asrlardan tuzil- gan. Mil.avv. 320- yildan Buyuk pontifik Publiy Mutsiy tomonidan «Buyuk yilnomalar» nomi bilan 80 kitobda jamlangan. Ular Rim shahriga asos solinishidan boshlanib, Rim tarixi bo'yicha asosiy manba hisoblanadi. Qadimgi Rimda mashhur kishilar sharafiga qisqa yozuvlar (elogiyalar) tuzilgan. Mil.avv. III asrdan Rim xalqaro siyosatda yetakchi rol o'ynashi bilan uning tarixi to'g'risida boy ma'lumotlar to'plana boshlandi.

Mil.avv. II asrda Polibiy kabi yunon yozuvchilarining asarlari Rim tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Rim- dagi fuqarolar urushi davri Gay Sallyustiy Krispning tarixiy monografiyalarida aks etdi («Katalina fitnasi», «Yugurta uru- shu»). Rim respublikasining so'nggi davridagi yirik siyosiy ar- boblar Sitseron va Sezarning asarlari, ilk imperiya davrida Tit Liviyning Rim tarixi, milodiy I asrda Velley Paterkulning ham shu nomdagi asarlari yaratildi. Tit Liviyning shaharga asos solganidan «Rim tarixi» asari tarixida Rimning ichki va tashqi siyosati, diniy hayoti to'g'risida boy ma'lumotlar berilgan. Vel- ley Paterkulning ikki jildli asarida Rim butun dunyo markazi sifatida tasvirlangan.

Mil.avv. I asr so'nggida Rimda yashagan galikarnaslik yunon Dionisiyning «Rim qadimiyatlari» nomli 20 ta kitobida Rimning ilk etnik, ijtimoiy-siyosiy va madaniy tarixi batafsil tasvirlana- di. Bu kitoblardan 9 tasi to'la saqlanib qolgan bo'lib, mil.avv. 442-yilgacha bo'lgan voqealar bayon qilinadi. Rim tarixshunos- ligining eng yirik vakili Tatsit (milodiy I asr II yarmi - I asr bosh- lari) asarlarida milodiy I asrdagi voqealar va Rim tarixiga oid german qabilalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

II-IV asrlar tarixiga oid asarlar to'la saqlanmagan. Ularning ichida IV asrda tuzilgan «Avgustlar tarixi yozuvchilari», «Impe- ratorlar tarjimayi hollari» kabi to'plamlarni ko'rsatish mumkin.

So'nggi imperiyaning yirik tarixchisi Ammian Martsellin asar- larida tarixiy voqealar milodiy 378-yilgacha bayon qilingan. Qadimgi Rim tarixi bo'yicha muhim ma'lumotlar yunon mu- alliflari: Plutarx (mil.avv. II asr), Appian (II asr) va Dion Kassiy (III asr) asarlarida mavjud.

Bundan tashqari, tarixiy voqealarning borishini tiklash uchun Askaniy Pedian (milodiy I asri), Lutsiy Anney Flor (II asr), Evtropiy (IV asr) kabi imperiya davri yozuvchilarining yirik asarlari, har xil kompendiyalar, yozuvchilarning yirik asarlari, xronografiyalar va obzorlarni ko'rsatish mumkin.

Rim shahrining arxeologik yodgorliklari alohida ahamiyat- ga ega. Bu yerdan topilgan qabrlar, uy-joylar, jamoat bino- lari, mudofaa devorlari, Rim forumi va suv quvurlari muhim arxeologik manba bo'lib xizmat qiladi. Rim porti Ostiya to'la o'rganilgan. Rimdagi Kolizey, hammomlar qoldiqlari, Trayan kolonnasi, Rim devori qoldiqlari saqlanib qolgan. Shimoliy Af- rikada, Fransiyaning janubida, Ispaniya, Suriya hududida qa- dimgi rim davriga tegishli me'moriy inshootlar qoldiqlari saqla- nib qolgan. Italiyalik arxeologlar hozirgi kungacha bu yodgor- liklarni tarixiy-madaniy jihatdan to'la tadqiq qilib, Rim tarixini qayta tiklashda ilmiy jihatdan qimmatli bo'lgan 100 ga yaqin tadqiqotlarni e'lon qildilar.

Milodiy 79-yil 24-avgustda Vezuviy vulqoni otilib, Pompey va Gerkulanum shaharlari lava kulining qalin qatlamlari ostida qoldi. 1748-yil Pompey shahrini qazish boshlanib, ko'chalar, maydonlar va uylar ochila boshlandi. Pompeyda teatr binosi, amfiteatr, ibodatxonalar, hammomlar, sport maydonlari, sha- harning bosh maydoni - forum qazib ochilgan. Rimning etrusk- lar davri, respublika va imperiya davrlarida dinga munosabati- ni qimmatli

ma'lumotlar mavjud bo'lgan qadimgi koinlar kol- legiyasi jadvallari, qabrtosh yozuvlari, nasroniy dini kitoblari, nasroniy tarixchilarning asarlari orqali bilish mumkin.

Yozuvlar. Qadimgi Rim tarixiga oid turli yozuvlar saqlanib qolgan. Hujjatli manbalar haqida antik mualliflar asarlarini o'qib ma'lumot olish mumkin. O'n ikki jadval qonunlari matn- larining parchalari huquqshunos va boshqa mualliflar asarla- rida mavjud, lekin bunday yodgorliklar juda kam. Tarixchilar- ning asarlarida shartnomalar, qonunlar saqlanib qolgan. Rimning imperiya davridan imperatorlarga bag'ishlangan yozuvlar, qabr toshidagi yozuvlar, katta inshootlar devorida- gi yozuvlar, imperator farmonlari, senat qarorlari (mil.avv. III yildagi agrar qonun, manisipiyalar to'g'risidagi Yu. Sezar qo- nuni), Vespasianning hokimiyati tog'risidagi senat qarori, An- toninlar davridagi kolonat munosabatlari to'grisidagi hujjat- lar, xudolarga murojaat va boshqalar. Jami 10 mingga yaqin hujjatlar saqlanib qolgan. Misrning Rim imperiyasining turli bosqichlaridagi hayoti to'g'risida ma'lumot beradigan papirus yozuvlari Misrda topilgan. Rim tarixiga oid manbalardan biri qadimgi tangalar hisoblanadi.

Rim mifologiyasi, falsafa, adabiyot, komediya kabi yozma yodgorliklari bizgacha juda katta miqyosda yetib kelgan. Shu bilan birga, Rim imperiyasi qaramog'ida bo'lgan Italiyadan tashqari Yevropaning boshqa hududlarida, Osiyo, Afrikada ko'p miqdor- da me'moriy inshootlar: saroy-ibodatxona, mudofaa inshootlari qoldiqlari, ko'priklar, portlar saqlanib qolgan.

2. Rim tarixi tarixnavisligi. Rim tarixini o'rganish uyg'onish davridan lotin va yunon matnlarini to'plash va chop etishdan boshlandi. Antik mualliflarning asosiy asarlari XIV-XVI asrlar- da izlab topildi. XVII asr oxirida fransuz olimi Abbat Tillemon- ning 16 tomli «Cherkov tarixi» kitobining 6 tomi Rim imperiya- si tarixiga bag'ishlangan. XVIII asrda fransuz olimi Monteske «Rimliklarning buyukligi va halokati to'g'risida mushohadalar» asarini Rim tarixini tahlil qilishga bag'ishladi. Eduard Gibbon (1737-1794-yillar) «Rim imperiyasining tushkunligi va yemiri- lishi» nomli asarida Rim tarixini Antoninlar davridan Konstan- tinopolning halokatigacha - 1453-yilgacha tasvirladi. Bu asar juda ko'p manbalar asosida yaratilgan. Navbatdagi asar Bartold Georg Niburning (1776-1831-yillar) 3 tomli «Rim tarixi» bo'lib, asar jamoa davridan birinchi Puni urushigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Teodor Mommzen (1817-1903-yillar) 3 tomli «Rim tarixi», 3 tomli «Rim davlat huquqi» asarlarini yozdi. Bi- rinchi asarda Rim hayotining barcha tomonlari yoritiladi, aso- siy e'tibor siyosiy tarixga qaratiladi. Ikkinchi asarda Rim dav- lat muassasalari (magistratura, komisiyalar, senat, munisepial kengashlar) tizimli yoritiladi.

XIX-XX asrlarda E.Meyer, E.Paysa, G.Ferrero va boshqa olimlarning asarlarida Rim tarixining turli muammolari yoritila- di. Bu asarlarda Rim davlati va jamiyati taraqqiyoti masalalari bo'yicha turli konsepsiyalar ilgari suriladi. «Kembrij qadimgi ta- rixi» ko'p jildli kitobning VII tomidan Rim tarixi bayon qilinadi. IX jilddan XII jildgacha tola qadimgi Rim tarixiga bag'ishlangan.

3. Rim tarixini davrlashtirish. Rivoyatlarga ko'ra, Rim shahriga mil.avv. 753-yil 21-aprelda asos solingan. «Qadimgi Rim» tushunchasi o'n ikki asrdan ortiqroq vaqtni o'z ichiga olgan (mil.avv. 753-yil 21-apreldan boshlanib, milodiy 476-yil 23-avgustida G'arbiy Rim imperiyasining halokati bilan tugallandi) davlat, jamiyat va sivilizatsiya tarixini o'z ichiga oladi. Boshida uncha ham katta polis-davlat bo'lmagan Rim mil.avv. 265-yilga kelib, butun Italiyani o'ziga bo'ysundirdi. Mil.avv. II asr o'rtalarida eng qudratli O'rtayer dengizi davlatiga aylandi. Milodiy I-II asrlarga kelib, O'rtayer dengizi qadimgi sivilizatsi- yalarining ulkan madaniy merosini o'zlashtirgan bepoyon im- periyaga aylandi. Jahon tarixida antik madaniyatning buyuk yutuqlarini qabul qilgan, o'zlashtirgan va keyingi avlodlarga yetkazgan davlat va jamiyat sifatida Qadimgi Rim tarixi muhim ahamiyatga ega. Qadimgi Rim davlati va jamiyati tarixi uzluk- siz taraqqiyot jarayonida bo'lgan iqtisodiy-siyosiy, madaniy va ijtimoiy voqelikdir.

Rim tarixi uning taraqqiyotini belgilovchi tarixiy jarayonlarga ko'ra, olti davrga bo'linadi:

1. Podsholik davrida Rim (mil.avv. VIII-VI asrlar). Bu davrda urug'-qabila munosabatlari,

tuzilmalari yemiriladi. Ilk sinfiy jamiyat paydo bo‘ladi va Rimning bo‘lajak siyosiy, ijtimoiy-iqti- sodiy taraqqiyotida asos bo‘lib xizmat qilgan ilk davlat muassa- salari shakllanadi.

2. Ilk respublika davri (mil.avv. V-III asrlar). U Italiyada quldor- lik jamiyati va davlatining uzluksiz taraqqiyoti bilan belgilanadi.

3. So‘nggi respublika davri (mil.avv. II-I asrlar). Bu davrda klassik qulchilik shakllanib, Rim O‘rtayer dengizi davlati tash- kil topadi.

4. Ilk imperiya yoki prinsipat (milodiy I-II asrlar) davri. Bu davr Rim imperiyasining oltin davri. O‘rtayer dengizi antik sivi- lizatsiyasining gullab-yashnashi, iqdiodiyot va madaniyatning o‘sishi bilan belgilanadi;

5. Umumiy tushkunlik. Rim imperiyasining yemirilish xavfi (milodiy III asr). Bu davrda Rim jamiyatining barcha tuzilma- larida kuchli tushkunlik belgilari yaqqol ko‘rinadi va Rim dav- latchiligining halokati xavfi tug‘iladi;

6. So‘nggi Rim imperiyasi yoki Dominat (milodiy IV-V asrlar). Bu davr quldorlik jamiyatining yemirilishi, uning bag‘rida feo- dalizmning ilk belgilari shakllanishi va G‘arbiy Rim imperiyasi- ning qulashi bilan belgilanadi.

4. Apennin yarim orolining qadimgi aholisi. Arxeologik

5. qazishmalar Italiyada odamlar paleolit davrida joylashgani- ni tasdiqlaydi. Ular dastlab g‘orlarda yashaganlar va ovchilik bilan shug‘ullanganlar. Mil.avv. 1800-yillar atrofida Apennin yarim orollariga shimoldan yangi qabilalar kelib o‘rnashdilar. Ular o‘zlari bilan Terra-Marra (italyancha - «qora unumdor yer») dehqonchilik madaniyatini olib keldilar. Bu qabilalar suvdan ko‘tarilgan ustunlarga o‘rnatilgan yoki to‘g‘ridan- to‘g‘ri qirg‘oq- da qurilgan uylarda yashaganlar. Keyinchalik bu madaniyat- ning vakillari lotin, samniy, umbr qabilalariga bo‘linib ketdilar.

6. Mil.avv. I ming yillik atrofida qabilalarning yangi to‘lqini Vil- lan madaniyatini (Boloniya yaqinidagi joy nomi bo‘yicha) olib keldilar. Bu madaniyat vakillari mayitlarni gulxanda yoqib, kulini maxsus idishlarda saqlaganlar. Mil.avv. VIII asrda Itali- yada ikki til guruhida so‘zlaydigan: lotin-sikull, sabin-umbrlar qabilalar guruhi tashkil topdi. Lotinlar dastlab qadimgi Lat- siya hududida yashadilar. Umbrlar Tibrning yuqori qismida, samniylar tog‘li Samniy viloyati, Shimoliy Kampaniya, Apuliya, Lukaniya va Bruttiyada hayot kechirganlar. Tili umbrlar va sabin qabilalariga yaqin bo‘lgan volsklar lotinlardan janubdagi hududda joylashganlar.

7. Aterna daryosining so‘l qirg‘og‘ida vestin va marusin qabilalari yashaganlar. Ularning ijtimoiy munosabatlari mutlaqo ibtidoiy edi. Mamlakatning shimoliy- g‘arbidagi ligurlar itali- yaliklar kelishigacha eng qadimgi tub joy aholi edi. Jez davri boshlarida kelgindi hind-yevropa qabilalari ligurlarni Itali- yaning shimoliy-g‘arbga siqib chiqardilar. Italiyada joylashgan sikan va sikunlar ham ibtidoiy hayot kechirar edilar. Ular dastlab Sitsiliyada yashaganlar. Keyinchalik ularni Finikiya va yunon kolonistlari orol ichkarisiga siqib chiqardilar. Bu davrda Italiya hududida finikiyaliklar va etrusklar qaram kishilar mehnatidan foydalanib, jamiyat taraqqiyotida yuqori darajaga erishganlar. Mil.avv. I ming yillikda yarim orol aholisining asosiy qismini hind-yevropa qabilalari bo‘lgan italiyaliklar, illiriya- liklar va yunonlar tashkil qildi.

Yunonlar ilk bor Italiyada mil.avv. II ming yillikda paydo bo‘ldilar. Mil.avv. VIII asrda Janubiy Italiya va Sitsiliyada ko‘plab yunon koloniyalari barpo qilina boshlandi. Janubiy Italiyada shunday koloniyalardan Lokri, Sibaris, Tarent va Kro- ton; Sitsiliyada esa Sirakuza, Gela va Akragant koloniyalariga asos solindi. Yunonlar uzumchilik, zaytun daraxti, donli ekin- lar ekish, chorvachilik bilan shug‘ullandilar. Yunon shaharlarida hunarmandchilik rivojlanib, Tarent qizil zarbof matosi, Regiy bronza buyumlari, Sirakuza kemalari, Qum shahri kulol- chilik bilan shuhrat qozondi. Yunon koloniyalarida savdo-hu- narmandchilik, dehqonchilik gullab-yashnadi. Bu koloniyalar o‘z ona vatanlari - Bolqon Yunonistoni, Kichik Osiyo va boshqa hududlar bilan faol savdo aloqalarini yo‘lga qo‘ydilar. Vaqt o‘tishi bilan bu hudud Buyuk Yunoniston nomini oldi. Yunon koloniyalarida ijtimoiy-siyosiy hayot o‘ta

ziddiyatli edi. Yunonlar va ularning koloniyalari joylashgan hududlardagi xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari, davlat tuzumi, madaniy turmush tarzi o'zaro bir-biriga ta'sir qilib, taraqqiyot jarayonida jiddiy o'zgarishlarga olib keldi.

Mil.avv. I ming yillik o'rtalarida Po daryosi vodiysida kel't qabilalari o'rnashdilar. Ular bosh kiyimlarini xo'roz patlari bilan bezar edilar. Shu sababli, rimliklar ularni gall (lotincha gallus «xo'roz») deb atadilar. Mil.avv. VI asrdan Sitsiliya va Italiya- ga finikiyaliklar o'rnasha boshladilar. Mil.avv. III asrda Italiya hududi Rim istilolari natijasida yagona davlatga birlashdi. Natijada bu yerda yashagan turli qabila va xalqlar bir-biri bilan yaqinlashib, romanlashish jarayonini boshdan kechirdi. Mil.avv. I asrga kelib lotin tilida so'zlashadigan yagona italiyan xalqi shakllandi. Shu davrdan boshlab mamlakat Italiya deb atala boshlandi.

2.1.11. Miloddan avvalgi VIII-III asrlarda Rim tarixi. (2 soat)

1. Etrusklar. Gerodot, Starabon, Katta Pliniy va Tatsit etrusklar Kichik Osiyodagi Lidiyadan mil.avv. XIII asrda dengiz orqali Italiyaga kirib kelganlar, deb ma'lumot beradilar. Etrusklar, ularning kelib chiqishi to'g'risida Gerodot, Strabon, Katta Pliniy, Galikarnaslik Dionisiy ma'lumot berganlar. Tarixshunoslikda Dempster (1579-1625-yillar, u etriskologiya fanining asoschisi ham sanaladi), Puje, Maspero, Nibur va boshqalar etrusklarning kelib chiqishi bilan shug'ullandilar. Lekin hozirgacha fanda etrusklarning kelib chiqishi to'g'risida aniq bir fikr yo'q. Lotinlar ularni etrusklar yoki tusklar, yunonlar tirrenlar yoki tersenlar deb atadilar. Etrusklar tarixi bo'yicha sag'ana, dafn toshlari, qo'rg'oshin taxta, ko'za, muhrlarda mavjud bo'lgan 11 ming etrusk yozuvlari mavjud. Ularning ko'pchiligi bag'ishlov, in'om mazmunida bo'lib, qisqa yozilgan. Ularning yozuvi biror-bir tilga yoki tillar oilasiga to'g'ri kelmaydi.

Etrusklar to'g'risidagi ilk aniq ma'lumotlar mil.avv. VIII asrga tegishli. Etrusk madaniyatining asosiy yodgorliklari O'rta Italiyadagi Tibr va Arnus daryolari oralig'ida rimliklar Etruriya (hozirgi Toskana) deb atagan viloyatda to'plangan. Etruriya Liguriya, Sizalp Galliyasi, Umbriya va Latsiy viloyatlari bilan chegaradosh bo'lib, Tirren dengiziga chiqqan. Etruriya o'rmonlar, qurilish toshi, gilga boy edi. Etrusklar uchun zarur bo'lgan mis, qo'rg'oshin, qalay xomashyosi mo'l-ko'l bo'lgan. Qo'shni Ilva (Elba) orolidan etrusklar temir rudasini olganlar. Ilk arxeologik yodgorliklar etrusklarning ijtimoiy-iqtisodiyotda yuqori darajada rivojlanganidan guvohlik beradi. Villan madaniyatiga tegish

li urug'-jamoalari qoldiqlari, Etruriya shaharlarining paydo bo'lishi mil.avv. VIII asrga mansub.

Mehnat taqsimoti, ayirboshlashning rivojlanishi, jamoa tuzumining yemirilishi boy oilalarning - hukmronligini yuzaga keltiradi. Jamiyatning imtiyozli qatlami - harbiy koinlar (lugumonlar) oqsuyak zodagonlar shakllanadi. Etruriyada qulchilik juda erta paydo bo'lgan. Qulchilikning mavjudligidan etrusk zodagonlarining qo'rg'onlarida uyushtiriladigan gladiatorlar janglari guvohlik beradi. Qadimda jangda halok bo'lgan yo'lbo'shchilar qabri ustida asirga tushgan dushmani jang qilishga majbur etilishi orqali gladiator janglari kelib chiqqan. Oqibatda ular tomosha sifatida saqlanib qolib, bunday tomoshani etrusklardan boshqa Italiya shaharlari o'zlashtirib olganlar.

Qullar va qaram odamlardan tuzilgan qurolli guruh bilan luqumonlar qo'shni viloyatlarga hujum qilganlar, dengiz qaroqchiligi (piratlik) bilan shug'ullanganlar. Etruriya shaharlarida podshohlar boshda saylab qo'yilgan. Siyosiy kurash natijasida ayrim shaharlarda podshohlarning o'rnini saylab qo'yilgan lavozimlar egalladi. Podshoh hokimiyati ramzlari - xivich bog'lami va unga suqilgan bolta ko'targan xizmatchilar podshoh oldida borganlar, qizil zey berilgan toga, podshoh o'tirgichi - kreslo rimliklarga etrusklardan o'tgan. Ko'rinishidan rimliklar oliy hokimiyat (imperium) tushunchasini etrusklardan o'zlashtirganlar.

Etrusklar xojaligining asosi sug'orma dehqonchilik bo'lib, ular toshloq yerlarga suvni kanallar, yer osti suv omborlari orqali yetkazganlar. Etrusk dehqonlari toshloq yerlarning botqoqlanishini oldini olish, zax suvlarni qochirish yo'llarini bilganlar. Etrusklar Italiyada

birinchi bo‘lib shaharsozlik, shahar hayoti va madaniyatini barpo qildilar. Aholisi ko‘p sonli va boy bo‘lgan Veyi, Populoniya, Kluziy, Belsiniya, Peruziya, Tark- viniya, Vulchi va Sere kabi etrusk shaharlari barpo qilindi. Sav- do-hunarmandchilik rivojlanib, etrusk hunarmandchilik mahsulotlari chet ellarga chiqarilgan. Dengiz orqali vositachilik sav- dosini jadal amalga oshirdilar. Etrusklarning savdo kemalari Karfagen, Finikiya, Yunoniston va boshqa sharq mamlakatlari portlarida muntazam langar tashladilar. Ular ichki va tashqi savdoning rivojlanishi uchun tanga-pul zarb qildilar. Etrusklar metallga ishlov berishda yuqori natijalarga erishdilar. Etru- riyaning o‘zida mis, qo‘shni Elba orolida temir rudasi qazib chiqarilgan. Etrusk kulolchilik mahsulotlari nihoyatda yuksak baholangan.

Etrusklar Janubiy Italiya, Korsika va Sardiniyada o‘z koloni- yalarini barpo qildilar. Mil.avv. VII-VI asrlarda Etruriyada markazi Volsiniya shahri (bu shaharda etrusklarning oliy xudosi Kertumnaning ziyoratgohi bor edi) bo‘lgan etrusklarning

12 shahar konfederatsiyasi mavjud edi. Konfederatsiya siyo- satiga 12 luqumon kengashi rahbarlik qilgan.

13 Janubiy Italiyadagi yunon shaharlari etrusklar bilan raqo- bat qildilar. Mil.avv. 535-yilda etrusklar Karfagen bilan ittifoq bo‘lib, Korsika oroli yaqinidagi Alali yonidagi jangda yunonlarni tor-mor qiladilar. Korsika oroli etrusklarning tayanch nuqta- siga aylandi. Shu vaqtda Latsiya, Kampaniya va Shimoliy Ita- liyaning bir qismi etrusklar qo‘lida edi. Rimda etrusklarning Tarkviniy sulolasi qaror topdi, yarim orolning shimoli-sharqida etrusklarning Adriya shahri Adriatika dengiziga o‘z nomini berdi. Mil.avv. VI asrning birinchi yarmi Etruriya iqtisodiy-siyosiy hayotining yuksalish davri bo‘ldi.

14 Mil.avv. VI asrning ikkinchi yarmidan etrusklar zaiflasha boshladi. Etrusklarning zaiflashuvining bir necha sabablari bor edi. Etrusk federatsiyasi hech qachon mustahkam bo‘lma- gan. Shaharlar o‘rtasida doimiy raqobat, shaharlardagi ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi ziddiyatlar siyosiy zaiflashuvga olib keldi. Italiya shaharlari etrusklarning hukmronligiga chek qo‘yish- ga harakat qildilar. Etrusklar shimolda keltlarning hujumini qaytarish uchun og‘ir kurash olib bordilar. Etrusklar davlati hududlari qisqarib bordi. Etrusk federatsiyasiga kirgan sha- harlar o‘rtasidagi ichki aloqa zaiflashdi. Etrusklar birdaniga yunonlar, rimliklar va keltlarning siquvi ostida qoldi.

15 Rivoyatlarda rimliklarning etrusklarga qarshi urushlarining yorqin tasvirlari saqlanib qolgan. Bir rivoyatga ko‘ra etrusk podshosi Parsenni o‘ldirish uchun rimlik o‘smir Gay Musiy etrusklar qarorgohiga kiradi, lekin uni ushlab oladilar. Parsena Gay Museyni qiynoqqa solib, sheriklarini aytishni talab qiladi, gay Stsevola og‘riq va o‘limdan qo‘rqmasligini ko‘rsatish uchun qo‘lini olovga tutadi va qo‘li qanchalik kuymasin, miq etib ovoz chiqarmaydi. Mil.avv. 524-yilda yunonlar Kampaniya yonida, mil.avv. 474-yilda Qum yonida etrusk flotini tor-mor qildilar. Mil.avv. 509-yilda rimliklar so‘nggi etrusk podshosi Tarkviniy Mag‘urni shahardan haydab yubordilar. Mil.avv. 265-yilda etrusk shahri Voliniyaning qulashi bilan rimliklar Etruriyaning to‘la istilosini tugalladilar. Yangi era boshida etrusklar roman- lashuv jarayonida o‘z ona tillarini unutdilar va rimliklar bilan qo‘shilib ketdilar.

16 **Etrusk madaniyati.** Etrusklar bir necha yuz yillar davomida oziga xos yuksak rivojlangan madaniyatni shakllantirdilar. Etrusk madaniyati tarixi to‘rt davrga bo‘linadi: 1. Mil.avv. VIII- VII asrlar; 2. Arxaik davr (mil.avv. VI asr); 3. Klassik davr (mil. avv. V-IV asrlar); 4. Ellin davri (mil.avv. III-I asrlar).

Etrusk me‘morchiligi yuqori darajada shakllangan bo‘lib, keng ko‘chalar (kengligi 10-15 metr), maydon, kvartal, mudofaa devorlari, tosh ko‘prik, suv quvurlari va kanalizatsiyalarning mavjudligi buning dalilidir. Etrusk shaharlarida qal‘a inshoot- lari va ibodatxonalarining barchasi, odatda, tuf va travertindan (toshning bir turi) qurilgan.

Etrusklar qobiliyatli muhandislar bo'lib, mustahkam ko'prik va yo'llarni bunyod qilish qobiliyatiga ega bo'lgan. Ular qabrlar ustida ajoyib haykallar, relyef tasvirlar ishlaganlar. Jahon san'ati tarixiga mansub mashhur etrusk Klyuzi, Cherveteri, Vulchi, Vol-terra va Mantanol maqbaralari bo'rtma naqshlar, jez va loydan yasalgan haykallar bilan bezatilgan. Luqumonlarning naqshlar bilan bezatilgan sag'analari, dafn ko'zalari, jezdani yasalgan diniy va kundalik buyumlari zargarlik san'atining nafis va yuksak asarlaridir. Bizgacha Tarkviniy Mag'rur davrida etrusk haykaltaroshi ishlagan afsonaviy Vulchi haykali yetib kelgan. Shuningdek, etrusklarning jezdani bunyod qilingan noyob haykallari - «Kapi-toliy ona bo'risi» va «Ximera» (mil.avv. V asr) insoniyat madaniyati tarixida noyob san'at namunalari hisoblanadi.

Etrusklar koinlik «ilmi»ning bilag'onlari hisoblanib, shakllangan diniy e'tiqodga ega edilar. Ular fol ko'rish va muqaddas marosimlar o'tkazish bilyicha maxsus kitoblarni yaratdilar. Etrusklarning dini asosida odamlarni qurbonlik keltirish bilan o'liklarga, ruhlar va devlarga e'tiqod qilish yotar edi. Etrusklarning oliy xudosi Vertumn hisoblangan. Uning orqasida xudo triadasi turadi: Tiniya, Uni va Minerva (rimliklarda - Yupiter, Yunona va Minerva). Qolgan xudolar Fufluns, keyin u rimliklar tomonidan Vakx - Dionis bilan, Maris - Mars bilan, Aplu - Apollon bilan, Turms - Germes bilan tenglashtirilgan edi.

Etrusk madaniyatining shakllanishida Sharqning qadimgi sivilizatsiyasi ijobiy ta'sir qildi. O'z navbatida, etrusk sivilizatsiyasi keyingi Rim madaniyatining rivojlanishida jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Italiyaning boshqa xalqlari etrusklarning dehqonchilik, qurilish san'ati, hashamatli turmush tarzi, podsholik hokimiyati ramzlari hamda etrusk diniy e'tiqodi va fol ochishlarini o'zlashtirib oldilar.

2. Rim podsholik davrida (mil.avv. 753-510-yillar). Qadimgi Rim yarim orolning markazidagi Latsiya viloyatida, Tibr daryosining o'ng qirg'og'ida, Etruriya viloyatidan janubda joylashgan edi. Bo'lajak shahar hududidagi ilk manzilgohlar qoldiqlari mil. avv. X asrga tegishli. Arxeologik qazilmalarga ko'ra, mil.avv. X

3. asrda lotinlarning kichik guruhi Palatin tepaligining g'arbiy tomonida - Tibr daryosi bo'yida kelib joylashadi. Bu yerda mudo-faa devori bilan o'ralgan to'rtburchak shakldagi qishloqlar paydo bo'ldi. Ana shu tarzda odamlarning yashashi uchun eng qulay, tabiiy tik qiyalik bilan himoyalangan Palatin tepaligida ilk manzilgohlar paydo bo'ldi. Al'ba shahridan kelgan lotinlar Palatinga joylashdilar. Mil.avv. IX asrdan Eskvilin, Kvirinal va Vimmal tepaliklarini sabinlar o'zlashtiradilar. Ko'rinishidan mil.avv. VIII asrdan Palatin, Eskvilin va boshqa tepaliklardagi qishloqlar birlashadi va bu ittifoq Septimontium (Yetti tepalik) ittifoqi deb nom oladi. Kapitoliyda qal'a barpo qilinib, bu yerda yosh shaharning muqaddas ziyoratgohlari to'planadi. Shahar asta-sekin boshqa tepaliklarni ham o'z tarkibiga oladi. Faqat Aventin tepaligi mil.avv. IV asrda qo'shib olinadi. Rimning bo'lajak maydoni botqoqlik bo'lgan Forum quritiladi. Shahar devor bilan o'rab olinadi. Uning chegarasi pomerium deb nomlanadi.

4. Italiyaning kichik bir qabilasi lotinlar Latsiya viloyatida yashar edi. Mil.avv. VIII asrda eng qadimgi shaharlari Lavrent, Lanuviy va Laviniy bo'lgan 30 shahar Al'ba-Longa shahri boshchiligida Lotin federatsiyasini tashkil qildi. Rivoyatlarga ko'ra, Al'ba-Longaning asoschisi Askaniy-Yul Troya qahramoni Eneyning o'g'li edi.

5. Rim shahri Italiyaning markazida Tibr daryosining o'rta oqimida joylashgan. Afsonaga ko'ra Gomer Troyasining oxirgi qahramonlari lotin qabilasining ajdodi bo'lgan Eney boshchiligida Italiyaga kelib qoladilar. Afsonaga ko'ra, lotin qabilasi yo'l boshchilaridan biri ma'buda Vesta ibodatxonasida kohina bo'ladi. Xudoning irodasi bilan kohina homilador bo'lib, ikki egizakni dunyoga keltiradi. Ularni gunohdan bo'lgan bolalar deb, cho'ktirishga buyuradilar. Qul bolalarni savatga solib, daryoga olib borib, daryoning oqimi bo'yicha oqizib yuboradi. Savat qirg'oqqa kelib to'xtaydi. Chaqaloqlarni bo'ri o'z suti bilan boqadi. Keyin esa cho'pon topib oladi va ularni Romul va Rem deb ataydi. Egizaklar katta bo'lgach, o'zlarini o'limga mahkum qilgan

yo'lboshchidan o'ch oladilar. Keyin bir guruh yoshlar bilan yangi jamoa barpo qilishga qaror qiladilar. Romul Palatin tepaligining kimsasiz balandligini tanlaydi. Lekin bu joy ukasi- ga yoqmay janjallashib qoladilar, Romul ukasini o'ldirib qo'ya- di. Romul mil.avv. 753-yil 21-aprelda bo'lajak shahar bo'ladi- gan joyning chegarasini so'qa tortib belgilaydi. Shu tarzda Rim shahriga asos solinadi.

Romul Rimning yetti podshosidan birinchisi (mil.avv. 753-715- yillar) bo'ladi. Rimning ilk aholisini sabin-umbr qabilalari tashkil etgan. Romul Rim aholisini 30 kuriyaga bo'ldi. U 300 kishilik podsho gvardiyasini tuzib, Veya shahrini bosib oldi. Romuldan so'ng Numa Pompiliy (mil.avv. 715-673-yillar), Tull Gostiliy (mil.avv. 673-641-yillar), Ank Marsiy (mil.avv. 641-616-yil- lar), Lutsiy Tarkviniy Qadimgi (mil.avv. 616-578-yillar), Serviy Tulliy (mil.avv. 578-534-yillar) va Lutsiy Tarkviniy Mag'rur (mil.avv. 534-509-yillar) hukmronlik qildilar. Bulardan kelib chiqishi etrusk bo'lgan oxirgi uch podshoni tarixiy deb aytish mumkin.

Dastlab Rim aholisi 3 urug'-qabila (Titsiy, Ramn va Lutsern) tribi, 30 kuriya va 300 urug', 3000 familiya (oila)ga bo'lingan. Tribalar etnik farqlanmagan qabilalar birlashmasi bo'lishi mumkin. Kuriya-erkak jangchilarning diniy, harbiy va shakllanayot- gan siyosiy tashkilotning asosi bo'lgan ibtidoiy birlashmasi, gent - podsholik davrida yemirilayotgan urug' jamoasi, familiya

- katta patriarxal oila edi.

Lotinlarning bir necha o'nlab mustahkamlangan markazlari ittifoqqa birlashtirilgan bo'lib, uning boshida Al'ba-Lon- ga shahri turar edi. Har yili lotin jamoalari vakillari hamma uchun umumiy bo'lgan lotin bayramlarini nishonlash uchun Alban tog'i tepaligida to'planar edilar. Barcha lotinlar uchun umumiy xudo ma'buda Diana edi. Palatinda yashagan odamlar mayitlarni dafn qilmasdan gulxanda yoqar edilar. Bu odat Al'ba-Longadagi dafn marosimiga o'xshar edi. Bu Rimning ilk aholisining kelib chiqishi Al'ba shahridan ekanligini tasdiqlay- di. Bir necha o'n yildan so'ng ular qo'shni tepaliklar - Seliy va Eskvilinni egalladilar. Mil.avv. VII - VI asrlarda 285 gektar yerni egallagan Palatin, Seliy, Eskvilin tepaliklaridan tashqari boshqa Kvirinal va Viminal tepaliklari ham qo'shib olindi. Bu tepaliklar va Palatin o'rtasidagi bo'shliq shahar markaziga aylandi. Shu yerda uzoq yuz yilliklar davomida Rim davlat hayoti to'plangan bosh maydon - Forum Romanum paydo bo'ldi.

«To'rt kvartalli» shaharning paydo bo'lishida etrusklarning roli katta edi. Ular shaharga Roma (Rim) nomini bergan bo'lish- lari mumkin. So'nggi Rim tarixchilarining aytishicha, Rimning eng birinchi podsholaridan biri Serviy Tulliyning kelib chiqishi etrusklardan bo'lib, Serviy Tulliy davrida shahar yanada ken- gaydi. Kapitoliy va Aventin tepaliklari qo'shib olinib, mustahkam devorlar bilan o'rab olingan. Endilikda Rim eng qudratli lotin shahriga aylandi va tezda Latsiy viloyatida Al'ba Longadan yetakchilikni tortib oldi.

Ilk Rim jamiyatining asosi urug'(gent) edi. Urug' a'zolari umumiy mulkka ega bo'lib, diniy marosimlarni birgalikda ba- jarar edilar. Bu qadimgi urug' jamoa tuzilmasining izlari Rim ismlarida ko'rinadi. Rim ismlari uch qismdan iborat bo'lgan: birinchi qism - shaxsiy ism, ikkinchi qism - urug'ning nomi va uchinchi qism - urug' shoxchasi yoki shu odamga tegish- li laqab. Misol uchun, Gay (shaxsiy nom), Yuliy (urug' nomi), Sezar (urug' shoxchasiga tegishli laqab). Bu keyinchalik merosiy bo'lib o'tgan. Vaqt o'tishi bilan urug'chilik aloqalari zaiflashib, oilaviy aloqalar kuchaydi. Bu aloqalar nafaqat oila a'zolarini, balki xonaki qullarni ham qamrab oldi.

Patriarxal oila tepasida barcha oila a'zolarining hayoti va o'limi ustidan cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan «pater fa- milius» (oila otasi) turar edi. Rim oilasi ajdodlarning an'ana va urf-odatlarini saqlovchisi edi. Oila juda mustahkam edi. Far- zand ko'rmaslik ham oilani buza olmagan. Farzandsiz oila qa- rindoshlarining bolalarini asrandi o'g'il-qiz qilib olganlar. Rimda er-xotinning ajralishi oson bo'lsa-da, er-xotinlar ajralmaganlar. Er oila boshlig'i, xo'jayini edi. Oila a'zolari biror-bir ayb qilib qo'ysa, ota oila sudini amalga oshirar, hatto o'g'lini qatl qilishi yoki sotib yuborishi mumkin edi. Ayollar oilada izzat-hurmatda bo'lib, ular erlarining yordamchilari edi. Erga chiqqan rimlik ayol matrona deb atalgan.

Matronalar erlari bilan mehmon- ga borar, uydagi ziyofatlarda ishtirok etar edilar. Farzandlari ham ularni hurmat qilganlar. Oilada bir xizmatkor bo'lsa, ona uy ishlari bilan shug'ullanmagan. Uning faxrli ishi ip yigirish bo'lgan. Zodagon matronalarga yuqori darajada hurmat ko'rsa- tilgan. Erkaklar ularga yo'l berganlar. Matronalarning dafn ma- rosimlari ham hashamatli bo'lgan. Ular erlari ustidan hukm surishni yaxshi ko'rib, oila or-nomusini saqlashni o'z burchlari deb bilganlar. Ular erlariga buyruq va maslahat berishni xush ko'rganlar. (Mil.avv. I asrda Yuliy Sezarga qarshi fitnada ayol- lar erlari bilan birga qatnashganlari tarixda ma'lum). Farzand o'g'il-qizlar ham ota-onaning so'zini ikki qilmas, oila g'ururini saqlashga bir umr harakat qilganlar.

Podsholik davrida qullar hali ham kam sonli bolgan. O'sha vaqtda Rimning tola huquqli fuqarolari «Populus Romanus» (Rim xalqi) shahardagi uch etnik unsur - lotin, sabin va etrusklarni aks ettirgan uch trib (qabila)ga bolingan.

O'n kuriya bir trib (qabila)ni tashkil qilgan. Har bir trib o'n kuriyani, har bir kuriya esa o'n urug'ni o'z ichiga olgan edi. Shunday qilib, Rim tarixchilarining ma'lumotiga ko'ra, Rimning erkin aholisi dastlab 300 urug'dan iborat bo'lgan. Podshoning chaqirig'iga ko'ra, ular kurial yig'inlari - komisiyalariga to'planar edilar. Saylov kuriyalar bo'yicha o'tkazilgan. Kuriya yig'inlarida urushlar, tinchlik, diniy e'tiqodga oid qarorlar qabul qilingan.

Boshqa lotin shaharlari kabi Rimda ham jamoalar tepasi- da kuriya komisiyalarida (xalq yig'ini) saylanadigan podsho tu- rar edi. Podsho oldida uning hokimiyati ramzi bo'lgan, bolta ko'targan 12 liktorlar borgan. Davlatni podsho bilan dastlab 100, keyinchalik 300 a'zodan iborat bo'lgan oqsoqollar kengashi - senat (senatus - senex so'zidan keksa) boshqargan. Senat komisiyalar qabul qilgan barcha qarorlarni tasdiqlagan. Podsho vafot etgan taqdirda, senat yangi podsho saylaguncha o'z ichidan har besh kunda bir kishini vaqtinchalik podsho («in- terreks»)ni tayinlagan. Bu odat keyingi vaqtlarda ham saqlanib qoldi. Rimda oliy mansabdor shaxs - konsul vafot etganda ham bu odat qo'llanilgan.

Podsho oliy harbiy boshliq, kohin va sudya bo'lib, zaruri- yat bo'lganda bir qancha yordamchilar - kvestorlarga tayan- gan. Kvestorlar odam o'ldirish ishlari bo'yicha sudni amalga oshirganlar. Podsho mutlaq hukmdor bo'lmasa-da, etrusklar davrida uning hokimiyati juda kuchli bo'lib, Rim oilasi («pater familius») hokimiyatini eslatar edi. U umrbod saylab qo'yil- gan. Podsho qonunlarni qo'llash huquqiga ega bo'lib, lekin uni o'zgartira olmas edi.

Romul davridan Rim podshosi (rex) shaharning sudyasi, bosh kohini va lashkarboshisi bo'lgan. Rim etrusk davlat hokimiyati ramz va belgilarini o'zlashtirib oldi. Rim podshosi oltin toj, tilla iplar bilan tikilgan qizil rangli hashamatli kiyim, baland poshnali qizil etik kiyib, qo'lida burgut tasvirli podsholik asosi- ni ushlagan. Podshoga qo'llarida qamchi va bolta ushlagan tan soqchilar hamrohlik qilar edilar. Ular podshoning buyrug'i bilan aybdor fuqaroni o'lim jazosiga tortish yoki tan jazosi berishga doimo tayyor turganlar. Podsho fil suyagidan yasalgan taxtda o'tirib, sud ishini amalga oshirgan. Podsho hokimiyati imperiya (oliy) deb atalar edi. Podsho o'z vorisini tayinlash huquqidan mahrum edi. Yangi podshoni xalq saylagan.

Urug' tashkilotlari a'zolari Rim xalqi (Romanus populus)ni tashkil qildi. Boshda ko'chib kelganlar hisobidan to'ldiriladigan

Rim fuqarolik jamoasi kuriyalar (Rimda o'n urug' bir kuriyaga birlashtirilgan) bo'yicha taqsimlangan edi. Ank Martsiy davrida jamoa yer (ager publicus) zaxiralari tugadi. Chetdan ko'chib keladiganlar endilikda jamoaga qabul qilinmadi va Rimda yopiq jamoa hosil bo'ldi. Natijada qadimgi Rimning ikki sinfiy toi- falari - patritsiylar va plebeylar shakllandi. Imtiyozli patritsi- ylar (patricius - «zodagon otaning o'g'li») jamoa yer jamg'arma- sidan foydalanish, kuriya komisiyalarida (comitca - lotin tilida yig'ilish) ishtirok etish huquqiga ega edilar. Ko'p sonli plebey- lar (plebs - lotin tilida omma) esa, o'z urug'larini saqlab qolib, Rim urug'chilik tashkilotidan tashqarida bo'lib, hech qanday huquqlarga ega emas edi. Shu sababli, patritsiy va plebeylar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yuz yillab davom etdi.

Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida bir qism plebey boyib ketdi. Kambag'allashib qolgan plebeylar, xonavayron bo'lgan fuqarolar hamda ozod qo'yilgan qullar qudratli patritsiylar homiyligi (patron)ga o'tib, ularga kliyent (clients - «qaram kishilar») bo'ldilar. Kliyent o'z patroni - urug'ining a'zosi bo'lib, unga bo'ysunar edi. So'nggi Rim podsholari o'z shaxsiy hokimiyatini mustahkamlashga qaratilgan siyosat olib bordilar. Ular patritsiylarga qarshi kurashda plebeylardan siyosiy qurol sifatida foydalandilar. Podsho Serviy Tulliyning islohotlari Rim jamiyatini urug' jamoasidan davlatga o'tishi- da muhim o'rin tutdi. U harbiy islohot va unga bog'liq senz (mulk) islohotlarini o'tkazdi.

Bu o'zgarishlar natijasida kuriyalar bo'yicha yig'inlarni ikkinchi darajali qilib qo'ygan senturiy komisiyalari yetakchi o'ringa chiqib oldi. Podsholik davri so'nggida mulkchilikning antik shakli bilan Rim polisi yoki civitas - fuqarolik jamoasi- ni shakllanishi tugadi. Serviy Tulliy o'tkazgan siyosiy islohotlar bu qarama-qarshiliklarni ma'lum darajada yumshatdi. Serviy Tulliy islohoti urug'chilik tuzumi asoslarini yemirdi.

Podsho Serviy Tulliy (mil.avv. 578-534-yillar) Rimning barcha erkak aholisini (patritsiy va plebeylarni) olti mulkiy toifa- ga bo'ldi: 100 000 mis assga teng mulkka ega bo'lgan I toifa; 75 000 assga teng mulkka ega bo'lgan II toifa; 50 000 assga teng mulkka ega bo'lgan III toifa; 25 000 assga teng mulkka ega bo'lgan IV toifa; 11 500 ass qiymatli mulkka ega bo'lgan V toifa, VI toifa butun boyligi faqat bolalari bo'lgan barcha kam- bag'allar proletariy (latincha proles - «avlod»)larni tashkil etdi.

Har bir toifa Rim qo'shini tarkibiga belgilangan miqdorda senturiy (yuzlik qo'shin) berishi shart edi: I toifa - og'ir qurol- langan piyodalar 80 senturiy, suvoriylar 18 senturiy, jami 98 senturiy; II toifa - 22 senturiy; III toifa - 20 senturiy; IV toifa - 22 senturiy; V toifa - 30 senturiy yengil qurollangan piyo- dalarni; VI toifa - 1 senturiy, jami olti toifa 193 senturiy (yuzlik) berishi shart edi.

Xaql yig'inida har bir senturiy bir ovozga ega edi. Ko'pchilik senturiy ovozi bilan qaror qabul qilingan. Senz fuqarolarning huquq va burchlari uyg'unligini ta'minlashi lozim edi. Rimlik fuqaro qanchalik darajada boy va zodagon bo'lsa, shuncha darajada umum foydasiga mablag' sarflashga majbur edi. Serviy Tulliy xalq yig'inining yangi ko'rinishi senturiy komisiyalarini joriy qildi. Ularda patritsiylar bilan plebeylar ham qatnashdi- lar. Senturiylarda odamlarning soni bir necha o'ndan (1 toifa) bir necha yuzgacha (proletar senturiylari) tebransa-da, har bir senturiy ovoz berishda faqat bir ovozga ega edi. I mulk senzi toifasi 193 ovozdan 98 ovozga egalik qilar edi. Shundan xulosa qilgan holda, senturiy komisiyalarida hal qiluvchi ovozga mulk- dor fuqarolar egalik qildilar.

Mulkiy senzdan tashqari, yosh senzi ham belgilandi: yoshlarning senturiylari (17 yoshdan 46 yoshgacha) harbiy dala xizmatini o'tadilar, keksalarning senturiylari (46 yoshdan katta) garnizonlarda xizmat qilar edilar. Rim qo'shini podsho qo'mondonligi ostidagi 4 legiondan tashkil topgan edi. Serviy Tulliy yana ma'muriy-hududiy islohot o'tkazdi. Rim davlati hududi 21 okrugga (mil.avv. 241-yildan ularning soni 35 taga yetdi) bo'lindi. Bu okruglar trib deb (ulardan 4 tasi shahar, qol- gan 17 tasi qishloq tribi) ataldi.

Senturiy komisiyalari ixtiyoriga kuriya komisiyalarining muhim vakolatlari - qonunlarni qabul qilish, mansabdor shaxslarni saylash, urush e'lon qilish va tinchlik bitimi tuzish kabilari o'tdi. Serviy Tulliy islohoti demokratik ruhda bo'lib, u zodagon bo'lmagan, qobiliyatli oddiy fuqaroga o'zini mehnati va samarali faoliyati bilan yanada yuqoriroq mulk senziga o'tish imkoniyatini berar edi. Bu islohot oqsuyak urug' zoda- gonlarining ta'sirini zaiflashtirdi. Serviy Tulliy ibtidoiy jamoa munosabatlarini zaiflashtirdi. Rim shahrini lotin shaharlari ittifoqidagi mavqeyini mustahkamladi, patritsiy va Plebeylar- ni bir-biriga yaqinlashtirdi. Islohot davlat hokimiyatining ilk

asoslarini mustahkamladi. Serviy Tulluyning islohotlarini oddiy aholi qo'llab-quvvatladi. Lekin bu islohot senator «ota- lar»ning qahr-g'azabiga sabab bo'ldi. Ular fitna uyushtirib, islohotchi podshoni o'ldirdilar. Uning kuyovi va davomchisi Tarkviniy Mag'rur islohotchi

podsho Serviy Tulliyning siyo- satini davom ettirdi. U hunarmandchilik, savdo va qurilishni rivojlantirishga harakat qildi. Senatni past mavqedagi urug' vakillari bilan to'ldirdi. Amaldagi hokimiyat eski patritsiy urug'lari qo'lida saqlanib qoldi. Chunki ular yerning eng ko'p miqdoriga ega bo'lib, birinchi tabaqani tashkil etib, senturiy komisiyalarida ko'pchilik (98)ni tashkil qildi.

Qadimgi Rim jamiyati dehqonlar va cho'ponlar jamiyati edi. Rimliklar etrusklardan yerga ishlov berishning samarali usullari va uzumchilikni o'zlashtirib oldilar. Etrusklarning tajribasidan foydalanib, rimliklar forum atrofida eng katta yer osti kanalini qurdilar. Ular yana etrusklardan marka- ziy zalga ega, tomida tuynugi bo'lgan uyning maxsus shakli atriyni o'zlashtirib oldilar. Etrusklarning Rimda hukmronligi davrida mahalliy hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlandi. Savdoning rivojlanishi uchun shaharning geografik jihatdan qulay joylashganligi, serqatnov suv yo'li bilan Tibr daryosining o'rta oqimida joylashganligi muhim ahamiyat kasb etdi. Bir necha asrlar davomida rimliklar savdo aloqalarini pul o'rnida hayvon (pekus)ni ayirboshlash yordamida amalga oshirdilar. Qadimda asosan ho'kiz, qo'y va mis metali ayirboshlashning asosiy mahsulotlari edi. Dastlab Rim savdo aloqalarini Janubiy Italiyadagi yunon shaharlari bilan olib bordi. Podsholik davrining oxirida esa, Attika va Karfagen bilan savdo aloqalarini o'rnatdi. Eng birinchi savdo shart- nomasi Karfagen bilan tuzildi. Savdo va hunarmandchilik bilan birinchi navbatda, plebeylar shug'ullandilar. Bu soha bo'yicha Rimdagi Kapitoliy va Palatin o'rtasida etrusk kvar- tali «Vikus tuskuss» muhim rol o'ynadi.

Dastlabki Rim dini animistik ko'rinishda bo'lib, unda to- temizmning bir qancha qoldiqlari saqlanib qolgan edi. Bunga misol qilib, Rim shahrining asoschilari Romul va Remni em- izgan ona bo'ri afsonasini aytish mumkin. Podsholik davrida Rim yovuzlik va ezgulik ruhlari bilan to'la edi. Ularni sehr- garlik, qurbonlik va duo-afsunlar o'qish bilan yumshatish mumkin edi. Rimliklar asosan qishloq xojaligi bilan shug'ullanganliklari uchun, tabiat hodisalari va dehqon hamda cho'ponning barcha ishlariga homiylik qiladigan ko'pgina xudolarga sig'inar edilar.

Vervaktor, Vedator va Obarator deb atalgan uch xudo qo'riq yerni haydashda odamlarga yordam ko'rsatgan. Yerlarni o'g'it- lashda xudo Saterkuliniyga qurbonlik keltirilgan. Ekin ekish- da Saturin va Semonga, ilk maysalar chiqqanda ma'buda Siga, g'alla unib chiqqanda ma'buda Segitiyaga murojaat qilar edilar. Begona o'tlardan ekinlarni Runsinator, g'allani chirishidan esa Robig himoya qilgan. Boshqning yetilishi xudo Laturaning, gullashi ma'buda Floraning vazifasi, o'rimni xudo MESSIS bosh- qargan. Uy-joyini Lara va Penat, eshiklarni Yanus, uy o'chog'ini ma'buda Vesta himoya qilgan. Har bir oila o'zining homiy xudosa ega edi.

Rim e'tiqodi, eng avvalo, barcha diniy urf-odatlariga qat'iy ri- oya qilish edi. Shu sababli, ko'p sonli kohinlar mavjud bo'lib, ular barcha xudolarning nomlari va vazifalarini yaxshi bilar edilar. Kohinlar duolarning rasmiy tasdiqlangan to'plamlarini tuzar edilar. Ular kalendarni ham joriy qildilar. Qaysi kunda qaysi diniy marosimlarni bajarishni, baxtli va baxtsiz kunni aniqlaydigan kohinlar avgurlar deb atalgan. Avgurlarning maxsus kollegiyasi mavjud bo'lgan. Kohin-folbin garuspiklar qurbonlik hayvonlarining ichki a'zolariga qarab fol ochardilar. Kohinlar Rimda saylab qo'yiladigan mansabdor shaxslar bo'lib, lekin alohida toifa emas edilar.

1. Rimning Italiyani bosib olishi. Rimdan etrusk pod- sholari haydalgandan so'ng, qisqa bir davrda Rimning Latsi- ya viloyatidagi yetakchilik roli pasaydi. Rim mil.avv. V-III asrlarda Apennin yarim orolini bosib olish uchun uzoq urushlar olib bordi. O'sha vaqtda rimliklar qo'shinlari Sabin, Ekv, Volsk, Tuskul boshchiligidagi Lotin shaharlari ittifoqi bilan olib borilgan urushlar Rimning g'alabasi bilan tugadi. Mil.avv. V asrning 90-yillarida rimliklarning lotinlar bilan ittifoqi etrusklarga qar- shi bosqinchilik urushlari olib borish imkonini berdi. Tibrning o'ng qirg'og'idagi etrusklarning Veya shahri o'n yillik qamaldan so'ng (mil.avv.

406-396-yillar) bosib olinib, uning aholisi qul- larga aylantirildi, yerlari esa rimliklar mulkiga aylandi. Ekv, volsk va gernik qabilalari ham bo'ysundirilgach, Tibrning o'ng qirg'og'i Rimga bo'ysundi. Qo'shni hududlarni bosib olishi nati- jasida Rimning hududi ancha kengaydi. Urushlar natijasida qo'shnilar hisobidan Rim shahri tribiga 17 qishloq tribi qo'shib olindi. Mil.avv. 396-yilda etrusk shahri Veyini bosib olinishi bilan ularning soni 25 taga yetdi.

Mil.avv. 390-yil Alp tog'lari orqali Po daryo vodiysini egallagan gall qabilalaridan biri senonlar yo'l boshchi Brenn boshchiligi- da Etruriyaga bostirib kirdilar. Rim etrusklarga harbiy yordam bermadi. Lekin rimliklar gallarga o'z elchilarini yubordilar. Elchilar gallar bilan mensimay muomala qilib, ziddiyat keltirib chiqardilar. Gallar etrusk shahri Kluziy qamalini tashlab, Rim- ga yurish qildi. Ular Rimni urushsiz egalladilar va uni talab, yondirib yubordilar. Rimliklar yana 7 oy Kapitoliyni himoya qildi. Lekin oxir-oqibatda gallarga oltin bilan katta miqdorda tovon to'lashga majbur bo'ldilar. Rivoyatlarga ko'ra, rimliklar senonlar talab qilgan miqdordagi oltinni taroziga o'lchab, top- shirmoqchi bo'ladilar. Shunda senonlar yo'l boshchisi qilichini tarozini pallasiga tashlaydi. Natijada oltinni miqdori yengil keladi. Bundan g'azablangan rimliklar o'z noroziliklarini bildiradi- lar. Aynan shu vaqtda Brenn «yengilganlarni holiga voy!» mashhur so'zini aytgan.

Rimning zaiflashganidan qo'shni lotin, volsk, ekv va etrusklar foydalandilar. Ular yana Rimdan mustaqil yashashga oldilar. Rim-lotin ittifoqi (mil.avv. 384-yilda uning a'zolari 47 lotin jamoasi bo'lgan edi) yana tarqalib ketdi. Rim lotin shaharlarini yana qayta kuch bilan bo'ysundirishga majbur bo'ldi. Lotin ittifoqi faqat 32 yildan keyingina rimliklar tomonidan qay- ta tiklandi. Mil.avv. IV asr o'rtalarida Rim kuchli qo'shin bilan Italiyaning bir qancha hududlarini egallab oldi. Mil.avv. IV asr o'rtalarida Rim respublikasi faqat Latsiya viloyatida emas, balki butun markaziy Italiyada kuchli davlatga aylandi.

Samniylar o'rta Italiyaning tog'li qismida yashab, chorvachilik (ayniqsa yilqichilik) va ovchilik bilan shug'ullanar, temirga ish- lov berishga usta bo'lganlar. Ular yuqori harbiy san'atga ega edilar. Samniylar boy Kampaniya viloyatiga vaqti-vaqti bilan bosqin qilib, uni egallab oldilar. Rim patritsiy va dehqonlari uchun samniylarning yerlari va Kampaniyaning unumdor yer- lari kerak edi. Rim uzun nayza va to'g'ri to'rt burchakli qalqon- lar bilan qurollangan dovyurak tog'li qabilalar - samniylar bilan urush boshladi. Jangovar samniy qabilalari Kampaniyada o'rnashib, Rim bilan mil.avv. 354-yildan ittifoqda edilar. Kampaniya viloyatidagi Kapuyani rimliklar tomonidan bosib olinishi samniy urushini keltirib chiqardi. Uch samniy urushlari bo'lib o'tdi. Birinchi samniy urushi mil.avv. 343-341-yillarda rimliklar g'alabasi bilan tugadi.

Ikkinchi samniy urushi mil.avv. 327-304-yillarni o'z ichiga oladi. Rimliklar Neapolni bosib olishlari bilan bu urush boshlandi. Rim urushda lukan va apullar bilan ittifoq tuzdi. Kavdin dasida rimliklar og'ir mag'lubiyatga uchradilar va sharman- dalarcha taslim bo'ldilar. Rim egallagan shaharlardan chiqib ketdi. Rimliklar mil.avv. 316-yilda urushda tub burilish yasa- dilar. Rim qo'shini qayta tuzildi. Harakatchan kichik qismlar kalta nayza, kalta qilich bilan qurollantirildi. Natijada urush harakatlarida rimliklarning qo'li baland keldi. Urush oxirida gernik va ekvlar Rimga to'la bo'ysundirildi. Qo'shimcha hudud- lar Rim tarkibiga kirdi. Samniylar bilan yana shartnoma tuzil- di. Gallar etrusklar bilan birlashib, mil.avv. 299-yil Rim hudu- diga bostirib kirdilar. Samniylar bu qulay vaziyatdan foydala- nib, Lukaniya viloyatida yana o'z hukmronliklarini o'rnatdilar.

Bu uchinchi samniy urushiga olib keldi (mil.avv. 288-290-yil- lar). Urush Italiyaning turli hududlarini qamrab oldi. Samniy- lar gallar bilan birga harakat qilib, Umbriyada etrusklar bilan qo'shilishlari lozim edi. Rimliklar Etruriyaga bostirib kirishi bilan etrusklar kel'tlardan ajralib ketdilar. Sentin yaqinidagi jangda (mil.avv. 296-yil) rimliklar samniy-gall qo'shinlari ustidan hal qiluvchi g'alabaga erishdilar. Etruriya bilan tinchlik bitimi imzolandi. Samniylar to'la bo'ysundirildi. Etrusk shaharlari Rim bilan ittifoq tuzishga majbur bo'ldi. Ko'pgina hududlar Rim ixtiyoriga o'tdi. Ularning aholisi cheklangan Rim fuqaroligi huquqini (civitas

sine suffragio - «ovoz berish huquqi bo'lmagan fuqarolik») oldi. Pisena aholisi ham g'oliblarga taslim bo'ldi. Adriatika dengizi sohilida Adriya lotin koloniyasi barpo qilinishi bilan Italiyaning sharqiy qirg'og'ida Rim hukmronligiga asos solindi. Endi O'rta Italiya to'la Rim qo'lida edi. Gallar shi- molga uloqtirib tashlandi.

Rimning samniy urushlari lotin ittifoqining barcha qatnash- chilari uchun og'ir majburiyat bo'ldi. Samniy urushidan faqat- gina Rim foyda ko'rdi. Rimliklar samniylardan bir qism yerlarni tortib oldilar. Lotin shaharlari bunday adolatsizlikka chiday ol- may, Rim bilan urush boshladilar, lekin ular yengildilar. Urush faqatgina mil.avv. III asr boshlarida tinchlik shartnomasi bilan tugallandi. Faqatgina mil.avv. 493-yildagina Rim va boshqa lotin shaharlari bilan mudofaa ittifoqi tuzishga erishildi. Bu ittifoq mil.avv. V asr davomida saqlanib qoldi va rimliklarni bir qancha qo'shni viloyatlarni bosib olishiga qulay shart-sharoit yaratdi.

Samniy urushlaridan so'ng rimliklar bevosita Janubiy Itali- yadagi yunon shaharlari bilan chegaradosh bo'ldilar. Janubiy Italiyadagi yunon shaharlaridan eng katta va qudratlisi Tarent shahri edi. Shaharda dastlab aristokratik, so'ng demokratik boshqaruv tartibi o'rnatildi. Tarentning o'z qo'shini bo'lmay, yunon yollanma askarlari xizmatidan foydalanar edi. Shahar- ning rimliklar bilan shartnomasi bor edi. Savdo-hunarmand- chilik va dehqonchilik rivojlangan. Tarent juda boy shahar bo'lib, rimliklar uchun mazali luqma edi. Tarent Rim elchila- rini haqoratlashda ayblanib, Rim mil.avv. 281-yilda Tarentga qarshi urush e'lon qildi. Tarent Epir podshosi Pirrni yordam- ga chaqirdi. Pirr jangovar fillar bilan Janubiy Italiyaga bostirib kirib, Gerakleya va Auskul yonidagi ikki jangda rimliklarni tor- mor qildi.

Mil.avv.275-yilda esa Benevent yonida rimliklar Pirr qo'shin- larini yanchib tashladilar. Bir necha yildan so'ng Tarent shahri va u bilan ittifoqchi bo'lgan samniylar, lukanlar va Brutti- ya shahri aholisi Rim hokimiyatini tan olishga majbur bo'ldi- lar. Mil.avv. 265-yilda rimliklar etrusklarning markazi bo'lgan Volsiniya shahrini bosib oldilar. Butun Italiya Rubikon daryo- sidan Sezalp Galliyasidan Messen qo'ltig'igacha Rim tarkibiga kirdi. Rim kichik bir jamoadan O'rtayer dengizining qudratli davlatiga aylandi.

Bosib olingan joylarni aholisi cheklangan Rim fuqaroligi (sine suffragio - xalq yig'inida ovoz berish huquqidan mahrum) huquqini oldi. Bu o'z-o'zini boshqarish huquqidan va jamoa yig'inlarida ovoz berish huquqidan mahrum bo'lish demak edi. Shahar ishlarini Rimdan yuborilgan prefekt boshqarar edi. Rimliklar Italiyadagi bosib olingan yerlar aholisini turli huquqlarga ega bo'lgan toifalarga bo'ldilar. Faqat Rim fuqa- rolari bo'lgan patritsiylar va plebeylar hamda Rimga qo'shib olingan lotin shaharlari, Rim shahriga doimiy ko'chib o'tgan barcha lotinlar huquqlardan foydalanishlari mumkin edi. Rim qonunlari bo'yicha fuqaro nikoh o'qitish, mulkini erkin tasarruf qilish, o'z moddiy manfaatlari himoyasi uchun sudga murojaat qilish, yig'inlarda ovoz berish va mansablarni egallashi mum- kin edi. Bu to'la huquqli fuqarolar Rim triblariga doimiy birik- tirilgan edi. Bundan tashqari, Italiyaning turli muhim strategik markazlarida senat qarori bilan barpo qilingan Rim koloniyala- rining aholisi ham to'la huquqli fuqarolar hisoblandi. Chunki koloniyalar aholisini Rimdan ko'chib borganlar tashkil qilgan. Koloniyalar o'z-o'zini boshqaruviga ega edi.

Cheklangan huquqlarga ega fuqarolar toifasi («sives sine suffragio») ham mavjud edi. Ular Rim odati bo'yicha nikoh bitimi tuzishlari, o'z mulklarini tasarruf qilish huquqiga ega edilar, le- kin ular Rimda mansablarni egallash va ovoz berish huquqidan mahrum edilar. Bunday cheklangan huquqlarga ega shaharlar munitsipiylar deb atalar edi. Ularning ba'zilar Rimdan yuboril- gan prefekt tomonidan boshqarilar edi.

Munitsipiylar aholisi huquqiy mavqelariga ko'ra, lotin koloni- yalari aholisiga yaqin turar va lotin huquqiga ega edilar. Muni- sipiylar boshqaruvda avtonom bo'lib, o'z tangalarini zarb qilish huquqiga ega edilar. Rimliklar bunday munitsiylardan yor- damchi harbiy qism - kogortalar olish majburiyatini o'tashni talab qilardilar. Ozod qullar Rim qonuni bo'yicha ochiq nikoh

o'qitishlari mumkin emas edi. Ular faqat tribut komisiyalarida ovoz berish huquqiga ega edilar.

Italiya aholisining «sotsii» (ittifoqchilar) deb atalgan yana bir toifasi Rim bilan yanada zaifroq bogʻlangan edi. «sivitates federat» huquqidagi ittifoqchi shaharlar ham Rimga qoʻshinlar bilan yordam berishlari shart edi. Lekin ular oʻzlarining cheklangan davlat suverenitetini saqlab qoldilar. Ularga Rimning ruxsatisiz shartnomalar tuzish, mustaqil tashqi siyosat yuritish, oʻz ta-shabbusi bilan urush olib borish taqiqlangan edi. Janubiy Itali-yadagi yunon shaharlari Rim ittifoqchilarining alohida toifasini tashkil etar edi. Ular Rimga faqat harbiy flot bilan yordam be-rish majburiyatini olgan edilar.

2. Ilk respublika davrida davlat qurilishi. Mil.avv. VI asrda etrusk istilolari urugʻ jamoasining yemirilish jarayoni, sinfiy jamiyat va Rim davlatchiligi shakllanishini tezlashtirdi. Etrusk-lar Rimda ilk yunon tiraniyasiga oʻxshash monarxiya rejimini tashkil etdilar. Uning oʻrniga Rimda mil.avv. 509-yil ilk respublika tuzumi oʻrnatildi.

Rim tarixchilari, respublika boshlanishini mil.avv. 509-yil kelib chiqishi etrusk boʻlgan soʻnggi Rim podshosi Tarkviniy Magʻurning (mil.avv. 534-509-yillar) Rimdan haydalihi bilan belgilaydilar. Erkinlik tarafdorlari, senat hokimiyati himoyachilari Yuniy Brut boshchiligida monarxiyani aristokratik respublika bilan almashtirdilar. Respublika davlat boshqaruv tizimi birdaniga shakllanmadi. Uning shakllanishi asta-sekinlik bilan jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar bilan birga bordi. Rim magistratura tizimining tugallangan shakli mil.avv. IV asr II yarmida yuzaga keldi.

Rim magistraturasi. Rimda amaldorlar apparati yoʻq edi. Barcha ijroiya hokimiyat saylanadigan lavozimli shaxslarga - magistratlarga tegishli edi. Respublika tuzumi oʻrnatilishi bilan barcha mansablar xalq yigʻinlarida saylangan. Mansablar magistrat deb atalgan. Magistrat (magister) boshliq soʻzidan olingan. Magistratura - (mansablar) ordinar (odatdagi) va ekstra ordinar (favqulodda) shakllarga boʻlingan. Magistrant xalq tepasida turadi. Xalq bilan birga «davlatning ulugʻvorligini» tashuvchisi boʻladi. Vakolatlarini topshirgandan keyingina sobiq magistratni sudga tortish mumkin edi. Magistratni haqorat qilish, rim xalqining ulugʻvorligini haqoratlash bilan tenglashtiriladi. Oʻz lavozimida turgan vaqtda magistratni javobgarlikka tortish, lavozimidan tushirish mumkin emas. Mansablarga haq toʻlanmasligi oddiy Rim fuqarolarini magistratura lavozimlarini egallashga imkoniyat bermadi. Aksincha, davlat vazifalariga saylanish va uni bajarish uchun fuqaroning oʻzi katta miqdorda mablagʻga ega boʻlishi shart edi. Chunki lavozimni bajarish uchun kotiblar, choparlar, qoʻriqchilar, quyi tabaqa xizmatchilari yollab, ularga ish haqi berish kerak edi. Shu sababli, boy kishigina magistrat boʻlishi mumkin edi. Magistrat lavozimini oʻtash xizmat emas, faxr, sharaf. Barcha magistratlar begʻaraz, ish haqi olmay oʻz vazifasini bajargan, bir yil muddatga saylangan (diktatordan tashqari), barchasi kollegial boʻlgan. Hokimiyatning umumiy tushunchasi Potestas atamasi bilan belgilangan; qoʻshin oliy qoʻmondonligi, oliy fuqarolik hokimiyati, maʼlum bir diniy funksiyalarni oʻz tarkibiga oladigan Oliy hokimiyat **imperium** (oliy) nomini olgan.

Konsul. Respublika tuzumi oʻrnatilishi bilan oliy hokimiyat bir yil muddatga saylanadigan ikki konsul qoʻliga oʻtdi. Dastlab ular pretor (oldinda yuruvchilar) deb atalar edi. Farazlarga koʻra, respublikaning birinchi yillarida ijroiya hokimiyatining boshida bir oliy magistrat - pretor boʻlib, unga oʻrinbosari - kvestor yordam bergan. Plebeylarning Muqaddas toqqa birinchi chiqib ketishlaridan soʻng xalq tribunlari va plebey edillari, ularning yordamchilari lavozimlari joriy qilindi. Ammo ijroiya hokimiyatga pretorning yagona rahbarligi va u tomonidan hokimiyatni bosib olinish imkoniyati mavjudligi xavfi tugʻildi. Shuning uchun mil.avv. V asr oʻrtalarida bir oliy magistrat oʻrniga ikkitasi saylanadigan boʻldi. Ular bir xil hokimiyatdan foydalandilar va birgalikda boshqardilar. Ular bir-birlari bilan maslahatlashishlari lozim edi. Shuning uchun ular konsullar (consulo - maslahatlashaman soʻzidan olingan) deb ataldilar. Lisiniy va Sekst qonuni boʻyicha mil.avv. 367-yildan konsullardan biri plebeylardan saylana boshladi. Oliy magistratlar tarkibiga konsullar, senzorlar va pretorlar kirar edi.

Konsullarni senturiy yig'inlarda patriitsiyalar orasidan saylar edilar. Konsullar roziligisiz senat komisiyalari to'plana olmas edi. O'zlari esa vazifalarini bajarish davrida har qanday sud javobgarligidan ozod edilar. Konsullar urush vaqtida qo'shin qo'mondoni vazifasini bajarganlar. Senat va komisiyalarni cha-qirar edilar hamda qonunchilik tashabbusiga ega edilar. Konsullar hokimiyati faqat biri ikkinchisining qaroriga veto (taqiq) qo'yishi bilangina cheklangan edi. Amaliy hayotda esa konsullar patriitsiyalar va ularning oliy organi - senatning siyosiy man-

faatlari bilan hisoblashishga majbur edilar. Rimdan tashqarida konsul cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan, shaharda esa konsullarning huquqi ma'lum bir normalar bilan cheklangan. Imperiya davrida senat o'z mustaqilligini yo'qotdi, lekin uning tashqi hashamati kuchaydi. Senat imperator irodasiga qullar-cha bo'ysundi. Imperator senator unvonini merosiy qilib, ularning sonini 600 taga tushirdi. So'nggi imperiya davrida konsul-lik, pretor, edil lavozimlari faxrli unvonga aylandi.

Kvestorlar. Boshda kvestorlar konsullar tomonidan tayinlandilar va ular konsullarning yordamchilari edilar. Mil.avv. 447-yildan boshlab tribut komisiyalari to'rt kvestorni saylay boshladi. Mil.avv. 409 -yildan bu lavozimga plebeylar ham saylandilar. Kvestorlar davlat xazinasini boshqardilar, kirim-chiqim daftarlarini olib bordilar, davlat arxivining saqlovchilari edilar, harbiy yurishlarda konsullarga hamrohlik qildilar va qo'shinning pul mablag'ini boshqardilar. Hamda harbiy o'ljani taqsimlash va sotish bilan shug'ullandilar.

Pretor. Mil.avv. 366-yilda o'zlarining oralaridan bir kishini konsulning o'rinbosari - pretorni senturiy komisiyalarida saylashga erishdilar. Pretorning vazifasi shaharda tartibni saqlash edi. Pretor oldida oltita liktor yurgan, u sud ishlari bilan shug'ullangan vaqtida uning oldida ikki liktor turgan. Mil.avv. 337-yildan plebeylar ham pretor lavozimini egallash huquqini olganlar.

Senzor. Mil.avv. 443-yildan boshlab senturiy komisiyalarida faqat patriitsiyalar ichidan ikki sensor saylanadigan bo'ldi. Ular 5 yilda bir marta 18 oy muddatga saylanar edi. Sensorlar sobiq konsullardan saylangan. Ular Rim fuqarolarini mulk toifalari-ga kiritib, senatorlar tarkibini tekshirib, uning yangi ro'yxatini tuzishlari lozim edi.

Tribunat. Xalq tribunlari triblar bo'yicha o'tkaziladigan plebey yig'ilishlarida saylangan. Xalq tribuni lavozimiga faqat plebeylar saylanishi mumkin edi. Dastlab ikki tribun saylangan, keyin ularning soni o'ntaga yetgan. Xalq tribuni shaxsi daxl-siz bo'lgan. Ularning asosiy vazifasi plebeylarning manfaatlari-ni himoya qilish edi. Plebeylar manfaati uchun xalq tribunlari diktator va senzordan tashqari magistratlar faoliyatiga aralashishlari mumkin bo'lgan. Xalq tribuni magistrat topshirig'i, xalq yig'ini, senat qarorini Veto (taqiq) bilan bekor qilish huquqiga ega bo'lgan. U hatto magistratni qamoqqa olish huquqiga ega bo'lgan. Tribunlar plebey yig'inlarini chaqirish huquqiga ega edi. Shahardan tashqarida tribun o'z vakolatini yo'qotgan. Ular magistrat emas edilar. Tribunning uyi har qanday plebey uchun boshpana bo'lib, u kecha-kunduz ochiq turgan.

Plebey edillari. Boshda plebey edillari xalq tribunlarining yordamchilari bo'lganlar. Ularning turar joylari plebeylar sig'inadigan ma'buda Serera ibodatxonasi bo'lgan. Ibodatxonada plebsning arxivi ham bo'lgan. Mil.avv. 366-yildan ikkita plebey edillidan tashqari ikki qurul edilli boshda patriitsiyalardan saylanana boshlagan. Lekin tez orada bu lavozimga plebeylar ham saylanadigan bo'ldi. Qurul edillari plebey edillari bilan bitta kollegiyani tashkil qildilar. Ularning vazifasi shaharda tartibni saqlash; shaharning oziq-ovqati ta'minoti to'g'risida g'amxo'rlik qilish va bozorlarni kuzatish; jamoa bayram va o'yinlarini tashkil etish to'g'risida g'amxo'rlik qilish bo'lgan. Edillar tribut komisiyalarida saylanganlar.

Diktator. Ekstraordinar magistraturaga diktator lavozimi kiradi. Mil.avv. 507-yilda Rim tarixida ilk bor favqulodda vakolatlar berilgan mansabdor shaxs - diktator saylandi. Diktator hokimiyati podsho hokimiyatiga o'xshash edi. Diktatorni rimliklar davlat uchun favqulodda xavf tug'ilib qolgan paytda (urush xavfi yoki ichki noroziliklar) yagona boshliqqa ehtiyoj bo'lgandagina saylar edilar. Diktatorni rasman konsullar tayinlaganlar, amalda esa uni senat

saylar edi. Diktator to'la hokimiyatga ega bo'lib, uning farmoyishlariga xalq tribunlari veto (taqiq) qo'ya olmaganlar. Diktator hokimiyati faqat muddat (olti oygacha) bilan cheklangan. Barcha magistratlar uning qo'l ostida o'z vazifalarini bajarganlar. U butun hokimiyatga egalik qilgan. Diktator hokimiyati cheklanmagan edi. Boshda diktator patrisiylardan tayinlangan, plebeylardan birinchi diktator mil.avv. 356-yilda tayinlangan. Diktator o'ziga yordamchi qilib otliq qism boshlig'ini tayinlagan. Unga konsullar kabi 12 lik- tor emas, balki 24 liktor hamrohlik qilar edi. 24 liktor uning hokimiyatini ramzi bo'lgan.

Xalq yig'ini. Rim respublikasida oliy davlat organi - xalq yig'ini hisoblangan. Xalq yig'ini qonunlarni qabul qilish va bekor qilish, urush e'lon qilish va sulh tuzish, oliy mansabdor shaxslar - magistrat (magister - boshliq)larni saylar edi. Shu bilan birga, u oliy sud tashkiloti edi. Rim xalq yig'inlarini demokratik mohiyati va ularning keng vakolatiga qaramay, eng demokratik tribut komisiyalari ham aristokratiya qo'lida qurol bo'ldi. Xalq yig'ini faqat senatda muhokama qilingan, magistratlar kiritgan masalalarnigina muhokama qilar edi. Komisiyalar qonunchilik tashabbusi huquqiga ega emas edi.

Senturiy komisiyalari. Rimda xalq yig'inlari yoki komisiyalar- ning uch ko'rinishi mavjud edi. Serviy Tulliy islohotlarigacha kuriya komisiyalari mavjud edi. Serviy Tulliy qurolli xalq yig'ini

- senturiy komisiyalarini kiritdi. Tezda ular kuriya komisiyalari- ni siqib chiqardi. Senturiy komisiyalari konsullar tomonidan Rim shahridan tashqaridagi Mars maydonida chaqirilar edi. Barcha Rim fuqarolari 193 senturiy, eng boy I toifa 98, jami senturiylar- ning yarmidan ko'p senturiy qo'yar edi. Ovoz berish senturiylar bo'yicha o'tkazilib, har bir senturiy bir ovozga ega edi. Ovoz berish qat'iy qabul qilingan tartibda: dastlab I toifa senturiylari, keyin II, III va h. k. ovoz berar edi. Agar taklif qilinayotgan masala bo'yicha senturiylar ovozining 50% idan ko'proq ovozi berilsa, ovoz berish to'xtatilib, taklif qonun kuchiga kirar edi. Bunday ovoz berish tartibi bo'yicha barcha masalalarni Rim fuqarolarining boy qismi bolgan I toifaning 98 senturiylari hal qilar edi. Bu komisiyalar- da pretorlar, konsullar va senzorlar saylanar edi. Ovoz berishning mulk senziga asoslanishi demokratik saylov tizimi tarafdorlari- ning noroziligiga uchradi.

Rim respublikasi aristokratik xarakterda edi. Qonunchilik tashabbusiga ega bo'lmagan senturiy yig'ilishlarini jamiyatning patritsiy qatlamlarining vakili (konsul, diktator, pretor) chaqi- rishi mumkin edi. Bu komisiyalarning biror-bir qarori «patres»

- senat tomonidan tasdiqlanmasa, kuchga kirmas edi. Mil.avv. 471-yildan kuriya va senturiy yig'inlari namunasidagi plebey yig'inlari chaqirila boshlandi. Plebey yig'inlarida qabul qilingan qarorlar - «plebitsit» faqat plebeylar uchun majburiy edi. Mil. avv. 241-yilda senturiy komisiyalari islohoti o'tkazildi. Endi- likda har besh toifadan 70 senturiy qo'yiladigan bo'ldi. Ularga suvoriylarning 18 senturiylari, hunarmandlarning 4 senturiy va proletarlarning 1 senturiysi qo'shiladigan bo'ldi. Jami 370 senturiy (avvalgi 193 o'rniga). Patritsiylar va plebeylarning ku- rashi jarayonida plebeylarning hududiy okrug - triblar bo'yicha tribut komisiyalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi (Rim hududi hududiy jihatdan 4 shahar va 31 qishloq tribiga bo'lingan). Tribut komisiyalarida edillar, kvestorlar va plebey tribunlari saylanar edi.

Senat. Senat podsholik davrining oxirida patritsiy urug'lari oqsoqollari kengashi asosida paydo bo'ldi. Jamoa ishlarini harbiy boshliq bilan birga boshqarishda katta obro'ga ega edi. Podsholik davrida podsho oldidagi davlat kengashi edi. Mil. avv. 509-yilda podsho hokimiyati qulagandan so'ng senatning ahamiyati kuchaydi. Respublika davrida senat 300 a'zoga ega bo'lgan. Senat harbiy ishga, tashqi siyosatga, moliya ishlari va davlat mulkiga rahbarlik qilar edi. U diniy e'tiqod ustidan nazorat qilib, favqulodda holat e'lon qilish huquqiga ega edi. U hukumat vazifasini amalga oshirdi. Mil.avv. 287-yilgacha har qanday qonun loyihasi senatda muhokama qilinganidan keyin- gina xalq yig'ini muhokamasiga olib chiqilar edi. Xalq yig'inida qabul qilingan qonun faqat senat tasdiqlaganidan keyingina qonun kuchiga kirar edi.

Shunday qilib, senat o'ziga kerakli yo'nalishda xalq yig'ini faoliyatiga rahbarlik va nazorat qilar edi. Senat tashqi siyosatga rahbarlik qilib, davlat moliyasining egasi edi. Mansabga saylangan magistratlar o'z faoliyati uchun senat oldida hisobot berar edilar, shu bilan senatga tobe edilar. Mil.avv. IV asrdan vakolatlari muddati tugagan oliy mansab- dor magistratlar senat tarkibiga kirar edilar. Senatorlar ro'yxatini senzorlar tuzganlar. Ularning rahbari eng keksa va obro'li senator - princeps senatus (u munozara paytida birinchi bo'lib so'zlagan) edi. Senat ro'yxatida birinchi senzorlar, keyin konsullar, pretorlar turar edi. Senat majlisini chaqirish huquqiga oliy magistratlar: diktator, konsullar, pretorlar haqli edi. Senatning qarori senatus konsul (senatus konsultum) yoki dekret (dekretum - qaror) deyilar edi. Senat Rim oligarxiyasining tayanchi edi. Senator unvonini umrbod edi. Odatda, senatorlar ro'yxati ilgari magistratura lavozimini egallagan yoki egallab turgan kishilardan ma'lum bir mulk senzi asosida (Oktavian davrida 1 mln sestertsiy) nobillarning tor doirasidan tuzilgan. Imperiya davrida Oktavian hukmronligidan boshlab, senatning funksiyalari cheklana boshladi (ayniqsa moliya, harbiy ish, tashqi siyosat, provinsiyalar boshqaruvi). Imperiya davrida senat o'z mustaqilligini yo'qotdi, lekin uning tashqi hashamati kuchaydi. Senat imperator irodasiga qullarcha bo'ysundi. Imperator senator unvonini merosiy qilib, ularning sonini 600 taga tushirdi. So'nggi imperiya davrida konsullik, pretor, edil lavozimlari faxrli unvonga aylandi. Imperiya davrida senat o'z mustaqilligini yo'qotdi, lekin uning tashqi hashamati kuchaydi. Senat imperator irodasiga qullarcha bo'ysundi. Imperator senator unvonini merosiy qilib, ularning sonini 600 taga tushirdi. So'nggi imperiyaning tugashi arafasida konsullik, pretor, edil lavozimlari faxrli unvonga aylandi.

Amalda hokimiyat princeps qo'lida bo'lib, senat davlatning oliy tashkilotlaridan biri hisoblanar edi. Imperator Diokletian davridan senat o'z ahamiyatini to'la yo'qotdi, u Rim shahar kengashiga aylandi.

Kohinlar. Rimda diniy e'tiqod siyosiy hayotdan ajralmadi. Qadimgi Rimda barcha oliy magistratlar qandaydir bir kohinlik funksiyalarini bajarganlar. Kohinlar alohida ijtimoiy qatlam emas edi. Kohinlar kollegiyaga uyushgan bo'lib, faqat diniy vazifani bajardilar. Pontifiklar kollegiyasi boshda uch, keyin olti kishini tashkil qildi. Kollegiya boshlig'i buyuk pontifik deb atalgan. U diniy marosim, rasm-rusumlarni bajarishda qatnashib, kalendar, ob-havo yozuvlarini olib borgan. Pontifiklar patritsiylar bilan yaqin aloqada bo'lgan. Magistratlarga diniy masalalar bo'yicha maslahatlar bergan. Buyuk pontifik mil.avv. III asr oxiridan alohida komissiyalarga saylangan, pontifiklar kooptatsiya yo'li bilan tayinlanganlar. Pontifiklar Mil.avv. 300-yildagi Ogulniy qonuni bo'yicha plebeylar ham pontifik lavozimlarini egallashi lozim bo'ldi. Turli ibodatxona kohinlari flaminlar deb atalgan. Ma'buda Vesta ibodatxonasi kohinlari Rimda katta obro'ga ega bo'lganlar. Bashoratchi kohin - avgurlar alohida kohinlar kollegiyasiga kirganlar. Boshda avgurlar faqat patritsiylardan saylangan.

Magistratura. Rim konstitutsiyasi bo'yicha magistraturalar kollegial bo'lib (2 konsul, 2 ta pretor, 4 edil, 10 xalq tribuni, 2 senzor va 4 kvestor), bir yil ijro etilgan. Lavozimlar har yili qayta saylangan (faqat senzorlar bir yarim yil, diktatorlar yarim yil). Konsullar, pretorlar, kvestor va edillar lavozimga 1-martdan (mil.avv. 153-yilgacha, keyin 1-yanvardan), plebey tribunlari esa 10-dekabrda lavozimga kirishar edilar.

Dastlab sud hokimiyati ikki pretorga tegishli edi. Harbiy qo'shin ta'minoti (intendant) qismi va harbiy o'lja to'rt kvestor (mil.avv. 267-yildan sakkiz kvestor), shahar obodonchiligi, ta'minoti, tartibni saqlash, jamoat bayramlarini tashkil etish to'rt edilga tegishli edi. Plebeylarning manfaatini 10 plebey tribunlari himoya qilar edi. Xalq tribunlari triblar bo'yicha plebey yig'inlarida saylangan. Xalq tribuni lavozimi faqat plebeylarga tegishli edi. Dastlab ikki tribun saylangan. Keyin esa ularning soni 10 taga yetdi. Tribunlarning asosiy vazifasi plebeylarning manfaatlarini himoya qilish edi. Xalq tribunlari diktator va senzordan tashqari barcha magistratlarning faoliyatiga aralashish huquqiga ega edilar. Xalq tribunining veto (taqiqlayman)

si magistratning farmoyishi, xalq yig'ini va senatning qarori- ni bekor qilgan. Xalq tribunlariga magistratni qamash huquqi ham tegishli edi. Tribunning turar joyi har qanday plebey uchun yashirinish joyi edi. Tribun uyi tun-u kun ochiq bo'lishi lozim edi. Lekin shahar chegarasidan tashqarida tribunlar o'z hokimiyatini yo'qotar edi. Tribunlar senat qaroriga norozilik bildirishlari mumkin edi, lekin dastlab ular senatda so'zlash huquqiga ega emas edilar. Ularga senat majlisi bo'layotgan bino eshiklari oldida turishgagina ruxsat berilgan. Keyinchalik tribunlar senatga kirish, munozaralarda ishtirok etish, hatto senat majlislarini chaqirish huquqiga ega bo'ldilar. Tribunlar bilan boshda xalq tribunlari yordamchilari - plebey edillari lavozimi kiritildi. Plebey edillari komisiyalarida saylangan. Rim respublikasi komisiyalari tuzilmasida demokratik an'analar kuchaygan bo'lishiga qaramasdan, boshqaruvdagi hal qiluvchi rolni senat va magistratlar o'ynadilar. Bu Rim respublikasi aristokratik mazmunining ifodasi edi.

1. Mil.avv. VI-III asrlarda Rim jamiyatining toifaviy-sin- fiy tuzilishi. Mil.avv. VI-IV asrlarda Rimning ijtimoiy tuzil- masi murakkab va tushunarsiz edi. Rim jamiyatida patritsiy- lar, klientlar, plebeylar va qullar sinfiy-toifaviy guruh sifatida chiqdilar. Bu guruhlarning har biri jamiyat va ishlab chiqa- rishda o'z huquq-majburiyatlari bilan alohida o'rinni egalladi- lar. Pater - ota ko'p sonli oilaning, unga kiradigan boshqa qaram kishilar va qullarning xojayini edi. Qadimgi Rimda otalar deb yana oliy boshqaruv organi - senat a'zolarini ham aytar edilar. Patritsiylar ilk Rimning imtiyozli hukmron sinfi - toifasi edilar. Ular barcha fuqarolik huquqlaridan foydalanar edilar. Kuriya komisiyalarida ovoz berib, senat a'ziligiga saylanganlar. Og'ir qurollangan piyoda qo'shinda, imtiyozli otliq qo'shinlarda xizmat qilar edilar. Har bir patritsiy katta oila jamoasi - ko'p sonli familiya (familias)ning boshlig'i bo'lib, bu jamoani ta'min- lash uchun jamoa yer jamg'armasidan katta ulushlarni olish va foydalanish huquqiga ega edi.

Mil.avv. IV asr o'rtalarigacha asosiy magistrat lavozimlari patritsiylar bilan to'ldirilar edi. Patritsiylar uzoq ibtidoiy jamoa davri, urug'chilik jamoalariga borib taqaladigan urug' guruhlari (gentes)ga bo'lingan edilar. Yer egalarining imtiyozli hukmron sinf qatlami bo'lgan holda urug'chilik aloqalari muhim o'rin egallagan bu tuzilmada Rim patritsiylari jamiyatning konser- vativ unsurlari edilar. Ular yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabat- lar, xususiylar mulkchilik, qulchilik taraqqiyotiga to'siq edilar. Ilk Rimning asosiy sinf - toifalaridan biri plebeylar edi. Plebeylar- ning bir qismi qaram klientlar sifatida patritsiy urug'lariga qabul qilingan. Lekin plebeyning ko'pchiligi tub joy fuqarosi - pat- ritsiylar ijtimoiy tashkilotidan tashqarida bo'lib, huquqiy jihat- dan erkin bo'lsalar-da, fuqarolik huquqlaridan mahrum edilar. Plebeylarning asosiy qismi o'zining avvalgi vatani va Rimdan tashqarida bo'lgan urug' tashkiloti bilan aloqasini uzgan kel- gindi kishilar edi.

Plebeylar kichik yer maydonlarida dehqonchilik qilib, savdo- hunarmandchilik bilan shug'ullanar edilar. Ularning ko'pchiligi asosan Rim atrofidagi qishloqlarda yashab, o'z jamoa tashkilot- lari, o'zaro yordam tizimiga ega edilar. Plebeylar Rim jamiyati- ning shakllanayotgan jamoa - dehqon tarkibining asosiy qismini tashkil qilar edilar. Plebeylar orasida tez orada ijtimoiy tabaqalanish yuz berib, boy qatlam ajralib chiqdi. Plebeylarning asosiy ommasi yer olish va qarzi uchun qullikni bekor qilinishini talab qilgan bo'lsalar, o'ziga to'q va boy plebeylar birinchi navbatda, patritsiylar bilan siyosiy teng huquqlik uchun kurashdilar.

Serviy Tulliy islohotlari natijasida plebeylar Rim ko'ngillilari tarkibiga kiritildi. Lekin qo'shindagi barcha boshliq lavozimlari patritsiylar qo'lida edi. Bundan tashqari, patritsiylar ozod etilgan harbiy soliq (tribut)ni plebeylar to'lar edilar. Bu davrda Rim shahrining o'zida plebeylar va patritsiylar o'rtasida yer uchun keskin kurash boshlandi. To'xtovsiz urushlar natijasida xona- vayron bo'lgan, qarzlarga botib qolgan Rim plebey bosib olingan yerlarni taqsimlashda o'z hissasini talab qildi. Shuningdek, patritsiylarning zo'ravonligidan qonuniy himoya va o'z siyosiy huquqlarini kengaytirishni talab qilib chiqdilar. Bu kurash mil. avv. 494-yilda o'ta keskinlashdi. Og'ir qarz majburiyatlari, qarz beruvchining zulmi plebeylarni

ekvlar bilan urushda ishtirok etishdan bosh tortishlariga olib keldi. Ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida mil.avv. 494-yilda Rimdan 4,5 km shimoldagi «Muqaddas tog'»ga chiqib ketishga (sesessiya) majbur bo'ldilar.

Sesessiya va harbiy xavf patritsiylarni yon berishga majbur qildi. Natijada plebey yig'inlarida har yili ikki yoki to'rt xalq tribuni saylash huquqi olindi. Keyinchalik xalq tribunlari soni o'ntaga yetdi. Tribunlar mansabdor shaxslar bo'lmay, plebs vakillari sifatida chiqib, uning manfaatlari himoyachisi bo'ldilar. Xalq tribunlari shahar hokimiyatining faoliyatiga aralash-

ishlari, mansabdor shaxslar va senatning qarorlarini bajari-lishini to'xtatishlari mumkin edi. Komissiyalarda qabul qilingan qarorlarga plebeylar veto (taqiq) qo'ysa, bu qaror yana ovozga qo'yilishi mumkin emas edi. Tribunlarning o'zlari hali faqat plebeylar uchun majburiy bo'lgan qarorlar qabul qilishlari mumkin edi. Tribunlar faqat plebeylar orasidan saylanib, daxlsizlik huquqidan foydalanar edilar. Xalq tribuniga qo'l ko'targan kishi qonundan tashqari deb e'lon qilinardi. Bunday jinoyat qilgan kishini har kim jazosiz o'ldirishi mumkin edi.

Yarim asr o'tgach, mil.avv. V asr o'rtalarida plebeylar tazyiqi ostida patritsiylardan tuzilgan detsemverlar («o'n erkak») komi-siyasi mavjud qonunlarni kodifikatsiya qildi. Komisiya mis tax-tachalarga yozilgan XII jadval qonunlarini Rim forumi, bozorlar va Rim koloniyalariga osib qo'ydi. XII jadval qonunlari birinchi va yagona Rim huquqi kodeksi edi. XII jadval qonunlari Rimda ijtimoiy munosabatlarni klassik quldorlik jamiyatiga o'tish davrini aks ettirdi.

Plebeylarning siyosiy tenglik uchun kurashi davom etdi. Mil. avv. 447-yildan 2 konsul bilan birgalikda senat qaroriga ko'ra tadan 8 tagacha konsul hokimiyati vakolati bilan tribunlar saylana boshlandi. Plebeylarga mil.avv. 445-yildagina tribun Kanuley qonuni asosida patritsiylar bilan nikohdan o'tishga ruxsat berildi. Yangi sensor mansabi joriy qilinib, ularning vazifasi fuqarolarning mulk senzi majburiyatini bajarishini nazorat qilish, keyinchalik senatorlar ro'yxatini tuzish edi. Sensor hukmi bekor qilinmas edi. U qat'iy edi. Bundan tashqari, ular daromad-xarajatlar to'lovini nazorat qilar, katta jamoa ishlarini tashkil qilar edilar.

Mil.avv. 367-yilda konsul Sekst Lateran 3 ta muhim qonun-ning qabul qilinishiga erishdi. Birinchi qonun: qarz foizlarini tartibga soldi. Ikkinchi qonun barcha Rim fuqarolari - patritsiylar va plebeylarga jamoa yerlaridan foydalanishning teng huquqini berdi. Uchinchi qonunga ko'ra, konsullik lavozimini plebeylar ham egallashi mumkin edi. Keyinchalik ikki konsuldan biri plebeylardan saylanishi odat tusiga kirdi. Bir vaqtning o'zida konsullardan sud ishlari yangi mansabdor shaxs - pretorlarga olib berildi. Pretorlar konsullar kabi senturiy komissiyalarida saylanardi. Mil.avv. 356-yil ilk bor plebeylardan diktator saylandi. Besh yildan so'ng birinchi plebey sensor, mil.avv. 332-yildan senzordan biri muntazam plebey vakillaridan saylanadigan bo'ldi. Shundan yana o'ttiz yil o'tgach, plebeylardan Rimning

oliy kohini - pontifik saylanadigan bo'ldi. Plebeylarning patritsiylarga qarshi to'laqonli teng huquq uchun so'nggi kurashi mil.avv. 287-yilgi Gortenziy qonunining qabul qilinishi bilan yakunlandi. Shu davrdan plebey yig'inlarining qarorlari Rimning barcha fuqarolari uchun senatning tasdig'isiz majburiy qonunga aylandi.

Rimda patritsiy va plebeylarning ikki yuz yillik ijtimoiy - siyosiy ziddiyatlari mil.avv. III asr so'ngida nihoyasiga yetdi. Mil. avv. IV asr oxirida eng boy yangi patritsiy va plebey zodagonlaridan iborat yangi nobillar qatlami vujudga keldi. Rim patritsiy va plebeylar ichidan o'z boyligi siyosiy-iqtisodiy jihatdan katta mavqega ega bo'lgan davlat boshqaruvini monopoliya qilib olgan uncha katta bo'lmagan guruh nobillar edi. Nobillarning iqtisodiy tayanchi katta yer egaligi, ko'psonli kliyentlar, jumladan, o'nlab provinsiya shaharlari edi. Nobillar yirik yer-mulka egalik qiladigan va davlatni boshqaruvchi oliy toifaga aylandi. Nobillar hokimiyatining amaldagi tayanchi senat bo'lib, u yerda patritsiy urug'lari bilan bir qatorda Litsiniy va Liviy kabi boy plebey urug'lari ham muhim rol o'ynadi.

Nobillar senatorlar toifasining oliy guruhi bo'lib, yirik va o'rta quldor yer egalari, savdogar va moliyachilardan tashkil topgan suvoriylar toifasi bilan birga, hukmron qatlam tarkibini tashkil

qildi. Qolgan fuqarolar - kichik mulkdorlar, erkin dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlardan tashkil topgan plebeyni tashkil etdi. Imtiyozli toifalar va plebeyga qarama-qarshi, hech qanday huquqqa ega bo'lmagan ko'p sonli qullar qatlami turar edi. Kliyent fuqarolik huquqiy qobilyatga ega bo'lmay, uning uchun barcha bitimlarni patron tuzgan.

Ilk Rim jamiyatida kambag'al va siyosiy huquqsiz kishilar- ning ko'p sonli qatlami - kliyentlarni tashkil qildi. Ozod qo'yil- gan qullar yoki Rimga ko'chib kelgan boshqa urug' vakillari patriksiylardan himoya va homiylik qidirishga majbur bo'lib, ularga kliyent bo'lishlari mumkin edi. Kliyentlar patriksiylar- ning urug'iga qaram a'zo sifatida kirib, o'z homiylari urug'i nomini oldilar. Ularga patron yerlarida ishlash vazifasi, patronni yurishda, shaharga chiqishida hamrohlik qilish majburiyatlari yuklandi. Agar patron urushda asir tushib qolsa, kliyent tovon to'lab uni qutqarib olishi shart edi. Kliyent vasiyat qoldirma- gan bo'lsa, o'limidan so'ng uning mulki patronga meros qolar edi. Agarda kliyent patronga bo'ysunmasa, sud orqali u qul- ga aylantirilishi mumkin edi. O'z navbatida, patron kliyentni boshqalarni tazyiqidan himoya qilishga majbur bo'lib, sudda uning manfaatlarini himoya qilar edi. Mil.avv. III asrga borib yangi ijtimoiy munosabatlar rivojlanishi bilan kliyentlarning katta qismi o'z patronlaridan ozod bo'lib, davlatdan yer oldilar va erkin dehqonlarga aylandilar. So'nggi Rim imperiyasi davri- da kuchli senator - patriksiylarni patronatiga kichik yer egalari, hatto qishloqlar, jamoalar va shaharlar o'ta boshladi. Kichik yer egalari patronga o'z yerlarini berib, uni prekariy sifatida qay- tarib olib, amaldorlar, sudxo'rlar va sudyalalar zo'ravonligidan o'zlarini himoya qildilar.

Mil.avv. V asrgacha qulchilik xonaki (patriarxal) shaklda edi. Mil.avv. V asrdan qul mehnati xojalikning turli sohalariga kirib bordi. Rimda qarzi uchun qul qilish mil.avv. 326-yildagi qonun bilan bekor qilindi. Natijada, qullar qatlami asosan urushlar- da olingan asirlar hisobidan to'ldirila boshlandi. Qulga buyum sifatida qaralmadi. Inson shaxsi huquqlari kam darajada bo'lsa- da, saqlanib qoldi. Bu davrda erkin kishi va qullar o'rtasidagi farq unchalik keskin emas edi.

Qonunlarda mulk huquqi kuchli himoya qilingan edi. Mulkka daxl qilish og'ir jinoyat hisoblanib, qiynoq bilan olim jazosi berilar edi. Qullar uchun jazo erkin tug'ilganlarga nisbatan og'ir edi. O'g'rilik qilgan erkin fuqaro kaltaklanar edi, qullar esa savalanganidan so'ng qoyadan tashlanar edi. Sudxo'r qarzdorni qul qilish bilan cheklanmay, balki uning hayotiga egalik qilishi ham mumkin edi.

Rimning istilochilik urushlari lotin shaharlari bilan ziddiyat- ni keltirib chiqardi. Lotin shaharlari Rimga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Ular senatning yarmi lotinlardan va bir konsul ham lotinlardan bo'lishini talab qildilar. Natijada mil.avv. 340-yildan 388-yilgacha davom etgan lotin urushi kelib chiqdi. Urush Rimning g'alabasi bilan tugadi. Lotin ittifoqi tugatildi. Rimga yaqin shaharlar uning tarkibiga qo'shildi va rimliklar bilan teng huquqqa ega bo'ldilar. Boshqa lotin jamoalari rimliklar bilan fuqarolik huquqida tenglashtirildilar. Ulardan ba'zilar savdo qilish va mulkka ega bo'lish huquqi jus kommersicu, ba'zilar Rim fuqarolari bilan nikoh tuzish huquqi - jus connubii ni oldilar. Ammo ularga xalq yig'inida ovoz berish huquqi beril- madi. Bundan tashqari, eskidan bo'lgan qoida - Rimga ko'chib o'tgan va senzdan o'tgan lotinlar Rim fuqarolari bo'lar edilar. Bu ko'chib o'tish huquqi - jus migrationis edi. Faqat Tibur va Preneste lotin shaharlari Rim ittifoqchilari bo'lib qoldilar. Shu tarzda lotin fuqaroligining boshlanishiga asos qo'yildi.

4. Mil.avv. VI-III asrlarda Italiyaning iqtisodiyoti. Mil.avv. VI-III asrlarda Italiya hududlarining iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti notekis bordi. Etruriya va Kampaniya viloyatlari, Janubiy Italiyadagi yunon koloniyalarining iqtisodiyoti yaxshi rivojlan- di. Latsiya viloyati qo'shni etrusk shaharlari va yunon koloni- yalaridan qoloq edi. Italiyaning tog'li hududlaridagi qabilalar ibtidoiy urug' jamoa sharoitida yashar edilar. To'qimachilik zaif rivojlangan edi. Qul mehnatidan faqat konchilikda, tosh qazib chiqarishda keng foydalanilar edi.

Italiyada eng ommaviy hunarmandchilik sohalaridan biri - kulolchilik edi: turli xil idish-tovoqlar, suv quvurlari, chere- pitsa, xom g'isht, chiroqlar, etrusk

qora rangli «bukker» boʻrt- ma bezakli idishlari mashhur edi. Kulolchilikning eng katta markazlari Kluziya, Arretsiya va Kalax edi. Mil.avv. VI-V asrlar- da etrusk shaharlarida savdo-hunarmandchilik gullab-yash- nadi. Ayniqsa, metallurgiya va metallga ishlov berish, kulol- chilikda etrusklar katta yutuqlarga erishdilar. Etrusk va kam- pan jez idishlariga Bolqon Yunonistonida ehtiyoj katta edi. Mil. avv. VI-III asrlarda asosiy savdo-hunarmandchilik markazlari Sirakuza, Tarent, Dikearxiya (Puteola), Populoniya, Adriya va Spina edi. Rimning savdo ahamiyati oʻsdi. Har yili katta diniy bayramlar vaqtida Etruriyaning markazi Volsiniya va Latsiya- ning 4 viloyat bilan tutashgan chegarasida savdo yarmarkalari uyushtirilgan.

Mil.avv. VI-III asrlarda tashqi savdo yuksaldi. Savdo asosan suv yoʻli bilan amalga oshirildi. Mil.avv. VI asrda dengiz savdo- siga Rim ham tortildi. Tibr daryosi boshlanishida Rimning Ostiya portiga asos solindi. Oʻsha vaqtning eng katta dengiz davlati Karfagen bilan Rim mil.avv. 509, 348 va 279-yillarda uch marta savdo shartnomalarini tuzdi. Etrusklar va Janubiy Italiya yunonlari, gallar, Bolqon Yunonistoni, Kichik Osiyo bilan savdo aloqalarini oʻrnatdilar. Ilva va Populoniya qazib olingan temir Kampaniya va etrusk shaharlariga yetkazib berilar edi.

Mil.avv. IV-III asrlarda Rim shahrida obodonchilik, qurilish ishlari avj oldi. Sensor konsul lavozimlarini egallagan, mil.avv. 292-yilda diktator boʻlgan Appiy Klavdiy davrida senat ilgari xarajatlarda oʻta tejamkorlik siyosatidan voz kechdi. Katta xarajat talab qilgan qimmat, lekin foydali inshootlar qurildi: Italiyaning turli hududlarida aʻlo yoʻllar, jumladan, mashhur Appiy yoʻli, Rimdagi suv quvuri qurildi. Botqoq yerlar quritilib, ekinzorlarga aylantirildi. Appiy Klavdiy yurisprudensiyani ham rivojlantirishga shart-sharoit yaratdi.

Italiyaning koʻpgina hududlari xoʻjaligining yetakchi soha- si dehqonchilik edi. Etruriyada unumdor tuproq, yumshoq iqlim, yuqori agronomiya madaniyati va agrotexnika taraqqiyoti yuqori hosil olishni taʻminlar edi. Bu yerda bugʻdoy, arpa, tariq, polba; Kampaniya va Janubiy Italiyada uzumchilik, zaytun daraxti keng tarqalgan edi. Etruriya gʻallasi Rim va lotin shaharlarini, Buyuk Yunonistondan keltirilgan zaytun yogʻi Latsiya va Etruriyani taʻminlar edi.

Mil.avv. VI-III asrlarda jamoa yer egaligining yemirilishi bilan birga, yerga xususiy mulkchilik kuchaydi. Urugʻning yerlari kichik ulushlarga boʻlinib, yer ishlov berish uchun qarindosh- lar, kliyent va qullarga berilgan. Plebeylar xususiy mulk sifatida oʻzlariga tegishli yer maydoniga ishlov berar edilar (ular davlatdan 2 yugerdan 0,5 gektargacha yer olganlar). Xususiy va jamoa yerlaridan tashqari, davlat yer jamgʻarmasi (ager publikis) mavjud edi. Rim fuqarosi davlat yerini katta boʻlmagan ijara toʻlovi bilan okkupatsiya (lotincha egallash) qilish huquqiga ega edi. Patritsiylar bu huquqdan unumli foydalandilar. Plebeylar ham yuz yillik kurashlar natijasida «ager publikis»dan foydalanish huquqiga ega boʻldilar. Ilk respublika davrida Rim iqtisodiyotining asosi qishloq xojaligi edi. Mayda va oʻrta yer egaligi yetakchi rol oʻynagan. Mil.avv. IV asrdan patritsiylar jamoa yerlarini («ager publikus») bosib ola boshladilar. Natija- da yirik xojalik (imaniye)lar paydo boʻlib, qullar mehnatidan koʻproq foydalanila boshlandi.

Boshda qadimgi Italiyada ayirboshlashning keng tarqalgan vositasi boʻlib chorva hayvoni (pecus, shundan pulning lotin- cha nomi - pecunta) xizmat qildi. Eng qadimgi davrdan boshlab Rimda mil.avv. III asrgacha pul sifatida ogʻirligi 2-2,5 kg gacha boʻlgan, ishlov berilmagan mis parchasi (aer rude) yurar edi. Ularni mil.avv. V asrdan ogʻirligi 1000-1830 gramm boʻlgan, xudo va hayvonlar tasviri tushirilgan quyma jez parchalari siqib chiqara boshladi. Mil.avv. IV-III asrlarning ikkinchi yarmidan 327,45 gramm ogʻirlikdagi jezdand quyilgan (aes grave) tangalar keng tarqaldi. Mil.avv. IV asrning ikkinchi yarmidan natural xojalik oʻrniga pul-tovar xojaligi keldi. Rim pul birligi - mis ass paydo boʻldi. Dastlab bu tangalar Yunon Moneta ibodatxonasi- da zarb qilina boshlandi. Shundan «moneta» soʻzi kelib chiqdi.

Mil.avv. III asr oxiridan ass 10 marta yengillashib, 173 gramm- ga keldi. Jez tanganing tressis, dupondiy, semis kabi turlari mavjud edi. Mil.avv. III asrdan Rimda kumush tangalar, jum- ladan, denariy (4,55 gramm) va sestersi (1,13 gramm) zarb qilina boshlandi.

2.1.12. So'nggi respublika tarixi (Miloddan avvalgi III-I asrlar). (2 soat)

1. Rim-Karfagen urushlari. Rim Italiyani bosib olishni tugallash davrida Shimoliy Afrikadagi qudratli dengiz davlati Karfagen manfaatlari bilan to'qnashdi. Karfagen bir necha asrlar davomida G'arbiy O'rtayer dengizi havzasidagi xalqaro savdoda yetakchi mavqega ega bo'lgan davlat edi. Ikki davlatning raqobati uchun asosiy sabab boy Sitsiliya oroli edi. Karfagenliklar orolning g'arbiy qismida qadimdan o'rnatilib, bu yerda Lilibey, Drepana va Panorm tayanch nuqtalarini barpo qildilar. Uzoq vaqt Rim va Karfagen mil.avv. 509, 348 va 279-yillarda tuzilgan savdo shartnomalari bilan tinchlik munosabatlarini saqlab turdilar. Rim Apennin yarim orolini bo'ysundirish bilan band bo'lgan bir paytda, Karfagen Shimoliy Afrikani bosib olish vaqtida ularning manfaatlari to'qnashmadi. Ammo rimliklar Janubiy Italiyaga suqilib kirishi bilan vaziyat o'zgardi. Rim respublikasi qudratli davlatga aylanib, O'rtayer dengizi orollari, jumladan, boy Sitsiliyaga hukmronlik qilishga da'vo qila boshladi. Karfagen Rimning kuchayishi va ekspansiyasidan bezovta bo'ldi. Har ikki tomon urushga tayyorlana boshladi.

Rimliklar karfagenliklarni punilar deb atar edilar. Rim va Karfagen o'rtasida uch marta urush bo'lib o'tdi (I urush mil.avv. 264-241-yillar, II urush mil.avv. 218-201-yillar, III urush mil. avv. 149-146-yillar). Har uchala urushda ham rimliklar g'olib chiqdilar. Karfagenliklar Rim bilan to'qnashuv arafasida Sardiniya va Korsika orollariga o'rnatilib olib, butun Sitsiliya ustidan hukmronlik qilar edilar. Sitsiliyadagi Sirakuza va Messina shaharlari bundan mustasno edi. Karfagenning Messanani egallashga urinishi Rim bilan urushni keltirib chiqardi. I puni urushi 23 yil davom etdi.

Dastlab harbiy harakatlar Sitsiliyada boshlanib, rimliklar bu yerda bir necha yutuqlarga erishdilar. Lekin bu yutuqlar rimliklar uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'lmadi. Chunki rimliklar dengiz flotiga ega emas edilar va bu sohada Karfagen bilan raqobatlasha olmas edilar. Karfagen floti dengizda cheksiz hukmron edi. Rim qisqa vaqt ichida barcha vositalarni ishga solib, mil.avv. 260-yilda 120 jangovar kemadan iborat harbiy flotga ega bo'ldi. Shu yilda Lipar orollari yaqinida karfagenliklar Rim floti ustidan yengil g'alaba qozondilar. Dong'i ketgan dengizchi karfagenliklar tez yuradigan kemalarga ega bolib, Rim flotiga mensimay qaradilar. Tez orada rimliklar dengizda birinchi g'alabani qo'lga kiritdilar. Rimliklar urush harakatlarini dushman hududi Afrikaga ko'chirishga erishdilar. Ammo Afrikaga birinchi yurishda rimliklar yetarli tayyorgarlik ko'rmaganlari uchun urush harakatlarida muvaffaqiyatsizlikka uchradilar.

Urush cho'zilib ketdi va urush harakatlari yana Sitsiliyaga ko'chdi. Har ikki urushayotgan tomonlarning kuchlari zaiflashdi. Hal qiluvchi jang mil.avv. 241-yilda Sitsiliyaning g'arbidagi Egat orollari yonida bo'lib o'tdi. Karfagen floti batamom tor-mor qilindi. Karfagen tinchlik shartnomasini tuzishga majbur bo'ldi va Sitsiliyani qo'ldan boy berdi hamda katta miqdorda tovon to'ladi. Bir qancha vaqt o'tgach, rimliklar Korsika va Sardiniya orollarini bosib oldilar. Karfagen rimliklarni bu istilosiga chidashga majbur bo'ldi. Bu vaqtda Karfagenning o'zida yollanma askarlar qo'zg'oloni boshlanib, unga Liviya aholisi ham qo'shildi. Qo'zg'olon lashkarboshi Gamilkar Barka tomonidan bostirildi.

Qo'zg'olonning birinchi kunidayoq o'zini ko'rsatgan Gamilkar Barkaning Karfagenda obro'si oshib ketdi. Gamilkar Barka Rimdan o'ch olishni orzu qilar edi va Karfagenda boy savdogar-kemachilar va oligarxiyaning rimliklar bilan yangi urush tarafdorlariga boshchilik qildi. Gamilkar urushga yaxshi tayyorgarlik ko'rish uchun Karfagen qo'shini bilan Ispaniyaga jo'nadi. U Ispaniyaning tabiiy boyliklarini o'zlashtirib, Karfagen qo'shinining qudratini kuchaytirish maqsadida Ispaniyada yangi yerlarni bosib olishga harakat qildi. U mahalliy iber qabilalarining qarshiligini bostirishga harakat qilib, mil.avv. 229-yil halok bo'ldi. Qo'shin o'z yo'l boshchisi etib uning kuyovi Gazdrubalni sayladi. Gazdrubal Gamilkarning ishini davom ettirib, Yangi Karfagen shahriga asos soldi. Rimliklar Shimoliy Ispaniyada karfagenliklarning yutuqlaridan bezovta bo'lib, mil. avv. 226-yil Ispaniyaga Rim elchilarini jo'natdilar. Gazdrubal bilan shartnoma tuzilib, unga ko'ra, karfagenliklar Ebro daryosini harbiy maqsadlar bilan kechib

o'tmaslik majburiyatini ol- dilar. Bu shartnoma Karfagen uchun foydali edi. Rim bu vaqtda gallar bilan urushda band bo'lgani va ichki vaziyat Rimda jiddiy bo'lganligi uchun Karfagenning Ispaniyada mustahkamlanishi- ga qarshilik ko'rsata olmas edi.

Gazdrubal mil.avv. 221-yil o'ldirildi. Uning o'rniga qo'shin qo'mondoni etib Gamilkarning 25 yoshli o'g'li Gannibal saylan- di. Yosh bo'lishiga qaramasdan, Gannibal Rimga nafrat ruhida tarbiyalangan yetuk lashkarboshi edi. Bo'lg'usi mashhur lash- karboshi Gannibal 11 yoshida rimliklarga qarshi kurashishga qasamyod qilgan edi. Qo'mondonlik Gannibal qo'liga o'tishi bi- lan Rim bilan urush qilish masalasi hal qilindi. II Puni urushi mil.avv. 218-yil boshlanib, 17 yil davom etdi. G'ayratli sar- karda urush harakatlarini rimliklar hududida olib borib, Rim qo'shinlarini shu yerdayoq tor-mor qilish rejasini tuzdi. Bu re- jani amalga oshirish uchun Gannibal qo'shinlari Pireney yarim orolidan Italiyaga Pireney va Alp tog'laridan oshib o'tdi. Gannibal qo'shinlari Rim qo'shinlari ustidan bir necha marta g'alaba qozondi (mil.avv. 217-yil Tisin daryosi bo'yida; Trebiy daryosi b□yida, Trazimen ko'li b□yida). Mil.avv. 216-yil Apuliya viloyati- dagi Kanna yonida Rim qo'shinlari Gannibal qo'shinlari bilan to'qnashdi. Kanna yonidagi jang janglarning ichida eng mash- huri edi. Bu jangda Gannibal konsullar Emeliy Pavel va Varron- lar boshchiligidagi Rim qo'shinlarini qurshab olib, to'la tor-mor qildi. 50 ming kishilik Rim qo'shinidan bor-yo'g'i 14 ming kishi omon qoldi. Italiyaning bir necha shaharlari, samniylar, lukan- lar, girpinlar va Janubiy Iataliyaning barcha qabilalari Gannibal tomoniga o'tdi. Kanna yaqinidagi jangdan so'ng Sirakuza va Makedoniya Karfagen tomoniga o'tdi. Rim o'z harbiy kuchini bir necha frontga bo'lishga majbur bo'ldi. Lekin rimliklar mil. avv. 211-yilda Sirakuzani egalladi va Makedoniyani podshosi Filipp V ni Karfagenga yordam berishiga xalaqit berdi. Birinchi Makedoniya urushi mil.avv. 211-yilda boshlandi. Faqat Kam- paniyadagi yunon shaharlari Rimga sodiq qoldi.

Karfagen o'z qo'mondoniga yetarli yordam ko'rsata olmadi. Gannibal biror marta yengilmagan bo'lsa-da, qo'shinlari bilan o'z yurtidan uzoqlashib, Janubiy Italiyada qamalib qoldi. Rim qo'shinlari Ispaniyada muvaffaqiyatli harakat qildi. Rimliklar karfagenliklarning Ispaniyadagi asosiy tayanch nuqtasi Yangi Karfagenni mil.avv. 209-yil bosib oldilar va yarim orolning janubiy-sharqiy qismini egallab oldilar. Italiya hududida ham rimliklar asta-sekin dushman qo'shini ustidan yaxshi natijalar- ga erisha boshladilar. Karfagenliklar tomoniga o'tgan shaharlar

gallar bilan urushda band bo'lgani va ichki vaziyat Rimda jiddiy bo'lganligi uchun Karfagenning Ispaniyada mustahkamlanishi- ga qarshilik ko'rsata olmas edi.

Gazdrubal mil.avv. 221-yil o'ldirildi. Uning o'rniga qo'shin qo'mondoni etib Gamilkarning 25 yoshli o'g'li Gannibal saylan- di. Yosh bo'lishiga qaramasdan, Gannibal Rimga nafrat ruhida tarbiyalangan yetuk lashkarboshi edi. Bo'lg'usi mashhur lash- karboshi Gannibal 11 yoshida rimliklarga qarshi kurashishga qasamyod qilgan edi. Qo'mondonlik Gannibal qo'liga o'tishi bi- lan Rim bilan urush qilish masalasi hal qilindi. II Puni urushi mil.avv. 218-yil boshlanib, 17 yil davom etdi. G'ayratli sar- karda urush harakatlarini rimliklar hududida olib borib, Rim qo'shinlarini shu yerdayoq tor-mor qilish rejasini tuzdi. Bu re- jani amalga oshirish uchun Gannibal qo'shinlari Pireney yarim orolidan Italiyaga Pireney va Alp tog'laridan oshib o'tdi. Gannibal qo'shinlari Rim qo'shinlari ustidan bir necha marta g'alaba qozondi (mil.avv. 217-yil Tisin daryosi bo'yida; Trebiy daryosi b□yida, Trazimen ko'li b□yida). Mil.avv. 216-yil Apuliya viloyati- dagi Kanna yonida Rim qo'shinlari Gannibal qo'shinlari bilan to'qnashdi. Kanna yonidagi jang janglarning ichida eng mash- huri edi. Bu jangda Gannibal konsullar Emeliy Pavel va Varron- lar boshchiligidagi Rim qo'shinlarini qurshab olib, to'la tor-mor qildi. 50 ming kishilik Rim qo'shinidan bor-yo'g'i 14 ming kishi omon qoldi. Italiyaning bir necha shaharlari, samniylar, lukan- lar, girpinlar va Janubiy Iataliyaning barcha qabilalari Gannibal tomoniga o'tdi. Kanna yaqinidagi jangdan so'ng Sirakuza va Makedoniya Karfagen tomoniga o'tdi. Rim o'z harbiy kuchini bir necha frontga bo'lishga majbur bo'ldi. Lekin rimliklar mil. avv. 211-yilda Sirakuzani egalladi va Makedoniyani podshosi Filipp V ni Karfagenga yordam berishiga xalaqit

berdi. Birinchi Makedoniya urushi mil.avv. 211-yilda boshlandi. Faqat Kam-paniyadagi yunon shaharlari Rimga sodiq qoldi.

Karfagen o'z qo'mondoniga yetarli yordam ko'rsata olmadi. Gannibal biror marta yengilmagan bo'lsa-da, qo'shinlari bilan o'z yurtidan uzoqlashib, Janubiy Italiyada qamalib qoldi. Rim qo'shinlari Ispaniyada muvaffaqiyatli harakat qildi. Rimliklar karfagenliklarning Ispaniyadagi asosiy tayanch nuqtasi Yangi Karfagenni mil.avv. 209-yil bosib oldilar va yarim orolning janubiy-sharqiy qismini egallab oldilar. Italiya hududida ham rimliklar asta-sekin dushman qo'shini ustidan yaxshi natijalar- ga erisha boshladilar. Karfagenliklar tomoniga o'tgan shaharlar

yana Rimni qo'llab-quvvatlay boshladi. Yosh rimlik sarkarda Publiy Korneliy Sisipion Ispaniyada karfagenliklarga qarshi g'olibona urush harakatlarini olib bordi. U Ispaniyani punilardan tozalab, Afrikaga qo'shin tushirdi. Karfagen hukumatining buyrug'i bilan Gannibal mil.avv. 203-yil Afrikaga qaytdi. Mil. avv. 202-yilda Karfagen shahri yaqinidagi Zam qishlog'i yonidagi hal qiluvchi jangda Gannibal o'z hayotida birinchi va oxirgi mag'lubiyatni boshidan kechirdi. Karfagen qo'shinlari to'la tor-mor qilindi. Rimliklarga bu jangda Karfagenning qo'shnisi Numidiya otliq qoshinlari yordam berdi.

Mil.avv. 201-yilda Rim va Karfagen o'rtasida sulh shartnoma- si imzolandi. Uning shartlariga ko'ra, Karfagen Afrikadan tashqari barcha koloniyalaridan mahrum bo'ldi. O'z jangovar fillari va harbiy flotini yo'q qildi. Karfagen 50 yil davomida 10 ming talant to'lashi, Rimning ruxsatisiz o'zining afrikalik qo'shnilari bilan urush olib borishi taqiqlandi. Tinchlik shartnomasining bu og'ir shartlari Karfagenning harbiy-siyosiy qudratini umrbod zaiflashtirdi.

II Puni urushidan so'ng, Rim Po daryosi vodiysidagi viloyatlar- ni egallagan Karfagenning ittifoqchilari bo'lgan gal qabilalarini bo'ysundirdi. Rim Liguriya, Korsika va Sardiniyada o'z hukmronligini mustahkamlash uchun urush harakatlarini olib bordi. Rimliklar bu urushlarda mahalliy aholiga nisbatan o'ta shafqatsiz munosabatda bo'ldilar. Bo'lajak mashhur tribunlarning otasi Tiberiy Semproniy Grakx sardintlarning bir qismini qirib tashlab, 80 ming sardinni asir oldi. Ular qulga aylantirilib, qul bozorlarida shunday past narxlarda sotildiki, Italiyada «sard kabi arzon» degan ibora paydo bo'ldi.

Puni urushidan 20 yil o'tgach, Italiya va Ispaniya orolig'idagi dengiz qirg'og'ida yashaydigan Alp orti gal qabilalari- ning yerlarini bosib oldi. Bosib olingan hududlarda Alp oldi va Alp orti ikki gal provinsiyasi tashkil etildi. Shu tarzda mil.avv. II asrda butun Apennin yarim oroli Alp tog'igacha va O'rtayer dengizi g'arbiy qismining barcha qirg'oqlari Rim hukmronligi ostiga o'tdi. Gannibal Karfagenda mil.avv. 195-194-yillarda sufet oliy mansabiga saylandi va mamlakatning kuch-qudratini qayta tiklash maqsadida siyosiy islohotlar o'tkaza boshladi. Karfagenning haqiqiy xo'jayinlari - qudratli zodagon oligarxlar Gannibalni Rim bilan urushda asosiy aybdor deb hisoblar edilar. Amalda esa Gannibalning Italiyadagi g'olibona yurishini mustahkamlash uchun havodek zarur bo'lgan yordamni aynan ular bermadilar. Gannibal xalq yig'inini qonunchilik funksiyalarini kuchaytirib, uni ijroiya hokimiyati ustidan nazoratini yo'lga qo'ydi. U moliya ishlari bilan shug'ullanadigan mansabdorlar ustidan nazorat qilib, suiiste'mol va korrupsiyani yo'q qildi.

Ammo Karfagendagi siyosiy vaziyat keskinlashdi. Gannibal mamlakatdan chiqib ketib, Salavkiylar podshosi Antiox III saroyidan panoh topdi. U Antiox III ning maslahatchisi bo'ldi. Buyuk sarkarda Salavkiylarni har qanday yo'l bilan Rimga qarshi urushga gij-gijladi. Bir necha urushlarda Antiox III Rimdan mag'lub bo'lib, tinchlik sulhi tuzdi. Gannibal Salavkiylar saroyidan Armanistonga, keyin Kichik Osiyodagi Vifiniyaga keldi. Bu yerda u Rimning sodiq ittifoqchisi Pergamga qarshi urushni uyushtirdi. Rimliklar Gannibalni o'zlariga topshirishni talab qildilar. Buyuk sarkarda turgan qal'a qamal qilinganda, Vifiniya podshosi uni Rimga berishga tayyorligini bilib qolib, 70 yoshli Gannibal zahar ichib oldi (mil.avv. 183-yil).

Karfagen o'tgan 50 yil ichida o'zining qulay geografik joylashuvi bilan o'z iqtisodiy qudratini qayta tiklashga muvaffaq bo'ldi. U yana xalqaro vositachilik savdosining Shimoliy

Afrikadagi yirik markaziga aylandi. Rimliklar o'zlarining eski raqibini Rim hududiga bostirib kirganini hech qachon unuta olmas edi. II Puni urushidan so'ng rimliklar Karfagenning xat-ti-harakatini diqqat bilan kuzatib borar edilar. Karfagenning yana o'z kuch-qudratini qayta tiklayotgani Rimni bezovta qildi. Kuchayib borayotgan Rimning savdo-sudxo'rlik doiralari Karfagenni bosib olishni talab qildilar. Numidiya davlati Rim homiyligi ostida Karfagen bilan doimiy to'qnashuvlarni kelti-rib chiqardi. Karfagen Numidiyaga qarshi urushga kirdi va bu urushda yengildi.

Mil.avv. 149-yilda III puni urushi boshlandi. Rimliklar Kar-fagenga mil.avv. 201-yildagi shartnoma shartlaridan birini buzishda ayblab, mil.avv. 149-yilda Karfagenga qarshi urush e'lon qildilar. Rim-Karfagen qo'shinlari uchinchi va oxirgi marta to'qnashdi. Bu II Puni urushidan 50 yil o'tgach sodir bo'ldi. Rim konsullari Karfagenga og'ir shartlarni qo'yidilar. Karfagenda bu paytda hokimiyat tepasida Rim bilan murosa qilish tarafdorlari turib, ular har qanday shartlarga rozi edilar. Utika shahriga kelgan Rim konsullari boshqa talablar bilan birga, karfagen-liklarga shaharni tark etib, dengizdan 15 km uzoqlikda borib joylashishni talab qildilar. Karfagenliklar bu talabni qat'iy rad

qildilar va o'z shaharlarini oxirigacha himoya qilishga ahd qildilar. Karfagen uch yil qamal qilindi. II Puni urushida Karfagen qama-liga rahbarlik qilgan Sisipionning o'g'li Emiliy Sisipion shaharga bostirib kirdi. Karfagenga senat komisiya si keldi va shaharni tola yo'q qilishga qaror qildi. Shahar 16 kun o't ichida qoldi. Tirik qolgan shahar aholisi qul qilib sotib yuborildi. Karfagen mulklari o'rniga Rimning Afrika provinsiyasi tashkil qilindi. III Puni urushi- dan so'ng Rim G'arbiy O'rtayer dengizining eng qudratli davlatiga aylandi. Rim Italiyadan tashqari Sitsiliya, Sardiniya va Korsika- ga egalik qildi. Mil.avv. 241-yil Sitsiliya birinchi rim provinsiyasi (qaram yer) boldi, mil.avv. 227-yil Sardeniya, Korsika, mil.avv. 197-yil Iberiya hududida (Rimliklar uni Ispaniya deb atadilar) ikki provinsiya tashkil etildi.

II Puni urushidan so'ng rimliklar O'rtayer dengizining shar- qiy qismini egallash uchun harakat boshladilar. Ular sharqda Rimning eng xavfli raqibi ellin Makedoniyasiga qarshi uch marta (mil.avv. 206, 197 va 168-yillar) urush olib bordilar. Rim senati mil.avv. 215-yil Pergam, Etoliya ittifoqi va boshqa yunon-sha- harlari bilan ittifoq tuzib, Makedoniya bilan urush olib bordi. Bu urush 206-yil Rimning g'alabasi bilan tugadi. Rim o'zini yunon shahar-davlatlarini Makedoniya zulmidan ozod qiladigan xaloskor deb e'lon qildi. Amalda Makedoniya Yunoniston- dan haydab chiqarilganidan so'ng, Bolqon Yunonistoni Rimga qaram bo'ldi.

Makedoniya Salavkiylar bilan ittifoq bo'lib, mil.avv. III asr oxirida Misrga qarashli Egey orollari, Kichik Osiyo va Suriya hududlarini bo'lib olmoqchi bo'ldi. Pergam, Rodos va boshqa yunon davlatlari Rimdan yordam so'radilar. Mil.avv. 200-yilda Rim Makedoniyaga qarshi urush boshladi. Fessaliyadagi mil. avv. 197-yil hal qiluvchi jangda Makedoniya mag'lub bo'ldi. II makedon urushidan so'ng sharqda Rimga qarshi ittifoq tashkil etishga uringan Salavkiylar hukmdori Antioxni zaiflashti- rish uchun rimliklar bor kuchlarini ishga soldilar. Antiox III saroyidan panoh topgan Gannibal Antioxga Rimga qarshi yunon-davlatlari bilan ittifoqini tuzib, Italiya hududida urush olib borishni taklif qildi. Lekin Antiox yunonlarning yordamiga umid qilib, urushni Yunonistonda boshladi. Faqat Etoliya va Beotiya ittifoqlari Antioxga bir qadar yordam berdilar. Kichik Osiyodagi Magnesiya yonida mil.avv. 190-yilda hal qiluvchi jangda Antiox III qo'shinlari yengildi. Salavkiylar Yevropadagi va Osiyodagi bir qism hududlaridan mahrum bo'ldilar.

Bu vaqtda makedon podshosi Persey Rimga qarshi ittifoqni tashkil etishga urinib ko'rdi. U Salavkiylar va Vifiniya bilan su- lolaviy aloqalarni mustahkamlashga urindi. Xalq ommasining yordamini olish uchun qarzlardan kechishga, qamalgalarni amnistiya qilishga va'da berdi. Lekin Persey Rimga qarshi itti- foq tuza olmadi. Mil.avv. 171-yil III Makedon urushi boshlan- ganda faqat odrislar podshosi Kotis Makedoniyaning ishonch- li ittifoqchisi bo'ldi. Mil.avv. 168-yilda Pidna yonidagi jangda Rim qo'shinlari Makedoniya qo'shinlarini tor-mor qildi. Rim Makedoniyaning tarafdorlaridan shafqatsiz o'ch oldi. Epirning 70 shahari talanib vayron qilindi.

Ularning 150 ming aholisi qul qilib sotib yuborildi. Bosib olingan hududlarda Makedoniya provinsiyasi tashkil topdi (mil.avv. 148-yil). Persey ustidan g'alabadan so'ng Rimga garovga olingan 100 ming yunon olib kelindi. Ularning ichida mashhur tarixchi Polibey ham bor edi. Perseyning kutubxonasidagi nodir kitoblar Rim konsulining o'g'illariga sovg'a qilindi. Tez orada Yunonistonda rimliklar zulmiga qarshi harakat boshlandi. Rimliklar bu harakatni shafqatsiz bostirdilar va mil.avv. 146-yilda Korinf shahrini vayron qildilar. Yunonistonda Axyey provinsiyasi tashkil qilindi. Mil.avv. 133-yil Kichik Osiyoda Pergam podshosi vafot etdi va o'z podsholigini Rimga vasiyat qildi. Rimliklar bu yerda yana bir Osiyo provinsiyasini tashkil qildilar.

2. Rim iqtisodiyoti. O'rtayer dengizi havzasida yuz yil davomida olib borilgan bosqinchilik urushlari natijasida Rim kichik shahar-davlat doirasidan chiqib, O'rtayer dengizining eng qudratli davlatiga aylandi. Bu mamlakat iqtisodiyoti va Rim jamiyat hayotining boshqa sohalarida ham o'zgarishlarga olib keldi. Ayniqsa, iqtisodiyotda muhim o'zgarishlar yuz berdi.

Rim-Italiya xo'jaligiga klassik qulchilik munosabatlarining kirib kelishi chuqur o'zgarishlarga olib keldi. Qishloq xo'jaligining turli sohalarida o'sish boshlandi. Uzunmichlik, zaytun daraxtlari o'stirish, bog'dorchilik va sabzavotchilik rivojlandi. Yunoniston, Kichik Osiyo va Afrikadan uzumning yangi navlari, meva daraxtlar keltirildi. Qishloq xo'jaligida mehnat qurollarining turlari ko'paydi. G'allachilik takomillashdi. Sifatli bug'doy ekilib, hosildorlik o'sdi. Yerlarga ishlov berish, o'g'itlash va boshqa agrotexnika qoidalariga rioya qilina boshlandi. Chorvachilikda ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. Chorvachilik va parrandachilik o'sha vaqtda eng daromadli sohalariga aylandi. Qishloq xo'jaligining o'sishini asosiy sabablari qulchilikni keng tadbiiq qilinishi, tovar ishlab chiqarish xo'jaligining tashkil qilinishi, kichik xo'jaliklardan voz kechib, katta ekin maydonlarida xojalik yuritish edi. Qishloq xo'jaligida bu davrda xo'jalikning asosiy yetakchi turi bir necha yuz yuger yer va unda 10-20 qullar ishlaydigan quldor xojaligi edi. Bular o'rta quldor xojaligi hisoblanib, ular bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Bunday xo'jaliklar villa deb atalgan. Villalar bilan bir qatorda qishloqda erkin dehqonlarning kichik xojaligi keng tarqalgan edi. Dehqon 10-30 yuger yerda o'z oilasi bilan ishlab, ba'zida bir yoki ikki qul mehnatidan foydalanar edi.

Italiyada hunarmandchilikning gullab-yashnashi mil.avv. II

- I asrlarga to'g'ri keladi. Rim va boshqa shaharlarda kichik ustaxonalar (ergasteriyalar)da 10-20 hunarmand ishlar edi. Qul mehnatidan keng foydalanila boshlandi. Hunarmandchilikda ozod qo'yilgan qullar mehnati ham sezilarli o'rinni egalladi. Ularning o'zlari ham uncha katta bo'lmagan ustaxonalarga ega edilar. Hunarmandchilikning rivojlanishi metall, tosh, yog'och, jun, teri, shisha va qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Sardiniya va Ispaniyada temir qazib chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Tog'-kon va metall quyishda yangi texnik o'zgarishlar amalga oshirildi. Shaxtalarda 150 m gacha chuqurlikda ishlana boshlandi. Konlarda ventilatsiya, Arximed vinti, kon-dan suvni qochirish g'ildiragidan foydalanila boshlandi.

Yunonistondan marmar, Misrdan granit import qilindi. Italiyaning o'zida Shimoliy Etruriyadan marmar qazib olinila boshlandi. Qurilish materiallari taqchil edi. Arzon, qulay, mustahkam qurilish materialiga ehtiyoj o'sdi. Mil.avv. II asrda rimliklar bu talablarni qondiradigan qurilish xomashyosi - betonni kashf qildilar. Rimliklar pishirilgan g'isht ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'yidilar. Mil.avv. II-I asrlarda ma'lum ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yirik hunarmandchilik markazlari shakllandi: Puteola - temirni qayta ishlash, Kapuya - jez va qo'rg'oshin quymalari bilan, Manturin va Kaliy - qishloq xojalik qurollarini tayyorlash, Arretsiy - kulolchilik, Tarent, Kanuziy - jun mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shuhrat qozondi. Rimliklar fuqarolik va muhandis me'morchiligini rivojlantirdilar. Rim suv quvurlari, ko'priklari, termalari, amfiteatrlari, portlar, Rimdagi ko'p qavatli uylar me'morchilik va qurilishning eng yaxshi yutuqlari asosida bunyod qilindi.

O'rtayer dengizi savdosi gullab-yashnadi. Rim, Puteola, Sirakuza eng yirik savdo markazlari bo'lib qoldi. Kemasozlik, dengizchilik rivojlandi. 200 tonnagacha yuk ortiladigan savdo kemalari

paydo bo'ldi. Qo'shimcha yelkanlar, kema boshqaruvi, mayoqlar, gavanlar qurildi. Dengiz savdosi bilan hatto savdo qilish man etilgan nobillar ham shug'ullana boshladilar. Ular qonunni chetlab o'tib, dengiz savdosida vositachilar va o'zlari- ning ozod qo'yilgan qullaridan foydalandilar.

Quruqlikdagi savdo ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shahar va qishloqlar o'rtasida mahsulot almashuv maxsus qurilgan shahar bozorlarida, viloyatlararo yarmarkalarda amalga oshirildi. Viloyatlar o'rtasida aloqalarning mustahkamlanishi Italiyada puxta qurilgan qurilish san'atining noyob yutuqlari bo'lgan yo'llarning qurilishiga sabab bo'ldi. Yo'llar tosh to'shal- gan mustahkam to'g'ri chiziqda bunyod qilinib, boshda Itali- yaning barcha viloyatlarini, keyinchalik provinsiyalarni qamrab oldi. Rim shahridan o'tadigan eng yirik yo'llar Italiyaning barcha viloyatlari va undan tashqari cho'zilib ketdi. Rim forumi- da oltin suvi yuritilgan ustun qo'yilib, undan Italiyaning bosh yo'llari masofasini hisoblash boshlandi. Ana shu yerdan «barcha yo'llar Rimga boradi» aforizmi tug'ildi. Rim savdosining o'si- shi tanga miqdorini ko'paytirishni talab qildi. Rimning sestersiy va denariy kumush tangalari tezda O'rtayer dengizi havzasida asosiy valyuta o'rini egallab, boshqa tangalarni siqib chiqardi.

Bosqinchilik urushlari natijasida Rimga moddiy boylik, pul mablag'lari va qullar oqib keldi. I Puni urushidan so'ng Rim xazinasiga 3200 talant kirim bo'ldi. II Puni urushidan so'ng Karfagenning to'lov puli 10 ming talant, Antioxga yuklangan tovon to'lovi 15 ming talantni tashkil etdi. Rim sarkardalarining harbiy o'ljalari behisob edi. Makedoniya podshosi Perseyning g'olibi Emiliy Pavelning Rimga zafarli kirishida bosib olingan qimmatbaho qurollar, san'at asarlari, oltin, kumush bilan to'la katta xumlar jang aravalarida uch kun davomida olib o'tildi. Antiox ustidan g'alaba natijasida harbiy o'lja sifatida 1280 fil tishi, 234 oltin chamber, 187 ming funt kumush (1 Rim funti 327 gramm), 224 ming yunon kumush tangasi, 140 ming makedon tilla tangasi, ko'p miqdordagi zargarlik buyumlari Rim xazinasiga kelib tushdi. Mil.avv. II asrgacha Rim kumush tangaga ehtiyoj sezmad. Bu istilolar, ayniqsa, ispan kumush konlarining bosib olinishi Rim davlatini o'z pul tizimini kumush bilan ta'minlash imkoniyatini yaratdi. Bu Rimda savdo, moli- ya-sudxo'rlik kapitali rivojlanishiga turtki bo'ldi. Rimda turli jamoat ishlari, provinsiyalarga soliqlarni ijaraga olgan moliya chi-tadbirkorlar paydo bo'ldi. Istilochilik urushlaridan olingan o'ljalar, qaram hududlardan olinadigan daromadning o'sishi natijasida Pidna yonidagi jangdan so'ng (mil.avv. 168-yil) Rim fuqarolari harbiy xarajatlar uchun olinadigan soliqni to'lamay qo'yidilar.

Rim bosib olingan hududlar boshqaruvini yo'lga qo'ydi. Bu hududlar rimliklarning mulki provinsiya (qaram) yer deb e'lon qilindi. Rimdan pretor yoki Rimda konsullik muddatini o'tab bo'lgan konsullar noib etib tayinlandilar. Bosib olingan hudud- larda Sitsiliya, Sardiniya provinsiyalari tashkil etildi. Pireney yarim orolining asosiy aholisi iber qabilalari edi. Puni urushlari natijasida rimliklar va Ispaniya deb ataladigan yarim orolning katta qismini bosib oldilar. Ispaniya Betika (mil.avv. 197 -yil) Tarrakon Ispaniyasi (mil.avv. 197-yil) provinsiyalarni tashkil et- dilar. Rim urushlar davomida Italiyadan chetdagi bosib olingan hududlar provinsiya deb ataldi. Boshda «provinsiya» so'zi oliy magistratga beriladigan topshiriq ma'nosini bildirgan. Keyin esa bu so'z bosib olingan hududlarga nisbatan aytili. Rimning birinchi provinsiyalari Sardiniya (mil.avv.241-yil), Sardiniya va Karsika (mil.avv. 227-yillar), Ispaniyada Betika va Tarrakan Ispaniyasi provinsiyalari (mil.avv. 197-yil) tashkil etildi. Respublika davrida 20 provinsiya bo'lib, rimliklar ularni «rim xalqi- ning pomestesi» deb hisoblar edilar. Provinsiyalar rim noibi va uning qo'shinini o'z hisoblaridan saqlashlari majbur bo'lgan. Noiblar o'zlari chiqaradigan ediktlar orqali oliy harbiy, ma'mu- riy va sud hokimiyatini ommaga oshirganlar. Oktavian davri- da promagistratlar boshqaradigan senat provinsiyalari va legat yoki propretor unvoni bilan prokuratorlar boshqaradigan im- perator (chegara) provinsiyalariga bo'linib ketdi. Provinsiyalarni boshqarish tizimi asta-sekin shakllandi. Provinsiyalarni bosh- qaradigan pretorlar bir yil muddatga saylab qo'yilgan. Provinsiya boshqaruv muddatini uzaytirish senatning maxsus qarori bilan amalga oshirilgan. Noib bilan birga, provinsiyaga moli- ya-xo'jalik ishlarini olib

boradigan kvestor jo'natilar edi. Sobiq konsullar, hali konsul bo'lmagan yuqori mansabdorlar ham noib lavozimini egallar edilar. Noiblar provinsiyalarda harbiy va sud hokimiyatini o'z qo'llariga to'pladilar. Provinsiyalar noib, uning amaldorlari va qo'shinlarini moddiy jihatdan ta'minlashi kerak edi. Noiblar o'z mansablarini suiiste'mol qilib, shaxsiy boylik orttirish uchun provinsiyalarni talon-taroj qildilar. Shu sababli, mil.avv. 149-yil Rimda provinsiya noiblarining talon-

tarojligiga, suiiste'molligiga qarshi senator tribunallari tashkil qilindi. Bu maxsus sudlarga provinsiyalarning noiblaridan jabr tortgan kishilar murojaat qilishi mumkin edi. Provinsiyalar aholisi uchun yana bir kulfat bu rimliklarning soliq yig'ishda- gi tovlamachiliklari bo'ldi. Rim noiblari soliq yig'ish huquqini xususiy kishilar («publikanlar»)ga topshirdilar. Ular soliq summasini oldindan kelishilgan miqdorda Rim noibiga to'lab, keyin uni mahalliy aholidan bir necha barobar ko'paytirib yig'ib olganlar. Bu ishlar bilan asosan moliya zodagonlari bo'lgan yangi suvoriylar qatlamining vakillari shug'ullangan. Rim davlati bo'ysundirilgan xalqlarning yerlarini bir qismini tortib oldi. Oltin va kumush, tuz, tosh konlari va o'rmonlar Rim davlati ixtiyoriga o'tdi. Katta miqdordagi urush tovonlari, asirlarni qul qilib sotishdan kelgan daromadlar, harbiy o'ljalar Rim davlatini dunyoda eng katta moliyaviy markazga aylantirdi. Ayniqsa, Rim respublikasida oliy hokimiyat egasi bo'lgan nobilitet yana- da boyib ketdi. Nobillar boyligining asosi bu yirik yer egaligi edi. Nobillar qo'shin qo'mondonlari yoki provinsiyalar noiblari sifatida katta miqdorda boylik to'pladilar.

Mil.avv. 218-yilda qabul qilingan alohida qonun bo'yicha senatorlar savdo va moliya ishlari bilan shug'ullanishlari taqiqlab qo'yildi. Shu sababli, zodagon senatorlar ko'p miqdorda yer maydonlarini sotib oldilar. Yirik xo'jaliklar tashkil qilib, qullar mehnatidan foydalandilar va yuqori daromad oldilar. Nobillar- ning iqtisodiy-siyosiy qudrati zodagonlarning tashqi ko'rinishi- da ham aks etdi. Ular keng qizg'ish yo'lli tunika (ko'yлак) va maxsus poyafzal kiyar hamda qo'llariga maxsus senator uzugi- ni taqar edilar. Bu ularning Rim jamiyatining boshqa qatlamlaridan ajratib turadigan ramziy belgi edi.

Mashhur yunon tarixchisi Polibiy Rimda birinchi marta senatorlarni ko'rib, ularni hashamatli kiyingan ulug'vor ko'rin- ishlaridan hayratda qolgan edi. Polibiy senatorlarni podshohlar bilan tenglashtirdi. Nobillar «oddiy» fuqarolarni davlatda nufuzli mansablarni egallashlariga, eng avvalo, konsullik mansabi- ga yaqinlashtirmaslikka harakat qilar edilar. Mil.avv. 180-yilda qabul qilingan qonun nobillarning oddiy fuqarolarni hokimiyat- ga yaqinlashtirmasliklari uchun qilgan harakatlarining natija- si edi. Ushbu qonunga ko'ra, Rim fuqarosi uchun mansabga erishish o'n yillik harbiy xizmatdan so'ng, 28 yoshdan boshlanishi lozim edi. Dastlab kvestor, keyin kuril edili, 40 yoshdan so'ng pretorlik lavozimini egallash mumkin edi va 43 yoshda- gi shuhratparast rimlik fuqaro konsul mansabiga da'vo qilishi mumkin edi.

Nobillar kam sonli ijtimoiy qatlam bo'lishlariga qaramasdan, yuz yillar davomida davlat hokimiyatining oliy mansablari- ni faqat o'zlari egallab turdilar. Ular mamlakat miqyosida o'z obro'-e'tiborlarini kuchaytirish maqsadida Italiya munitsipiy boy zodagonlari bilan yaqin aloqada bo'ldilar. O'zlariga xizmat qiladigan ko'p sonli klientlarni saqlab turdilar. Rim magistra- turasiga faqat o'z toifalariga yaqin bo'lgan kishilarni qo'yidilar. Bir necha patritsiy oilalari yuz yillar davomida Rimga senator- lar, konsullar, senzorlar va boshqa oliy mansabdorlarni yet- kazib berdi. Oliy mansablarni egallash uchun zodagon-patritsiy oilalar bir-birlari bilan ittifoq tuzib, mansablarni egallash uchun saylovlarda o'zaro yordam uyushtirganlar.

Rimning istilochilik urushlari davrida jamiyatning yangi imtiyozli suvoriylar tabaqasi paydo bo'ldi. Suvoriylar soliqlar yig'ish, qo'shin ta'minoti va sudxo'rlik ishlari bilan shug'ullanib boyib ketdilar. Qul mehnatidan ommaviy tarzda foydalanish, provinsiyalardan arzon g'alla keltirilishi Italiya dehqon xo'jaligi- gini izdan chiqardi. Dehqonlar g'alla o'rniga uzum va zaytun daraxtlarini o'stira boshladilar. Bog'dorchilik, poliz-sabzavotchi- lik keng rivojlandi. Vinochilik tez orada katta daromad keltira boshladi. Dehqonlar xonavayron bo'lib, katta shaharlarga keta boshladilar va Rim hokimiyatidan tekin non va tomosha talab qildilar. Ularning ba'zilari senatorlarning

klientlariga aylandi- lar. Zodagon-patritsiylarning tayanchi bo'lgan davlat hokimiyati Rim va boshqa shaharlarda to'plangan, yeridan ajralgan oddiy fuqarolarni boqishga majbur bo'ldi. Hokimiyat ularga muntazam oziq-ovqat mahsulotlarini tarqatishni yo'lga qo'ydi.

3. Qullar. Qulchilik Rimda eng qadimgi davrlardan mavjud edi. Klassik qulchilik nima u? Moddiy ne'matlar ishlab chiqa- rishda dehqonchilik-hunarmandchilikda asosiy ishchi ku- chi qullar bo'lgan iqtisodiyot klassik qulchilikning ko'rinishi, mazmun-mohiyati bo'ladi. Lekin qulchilik o'z klassik shakliga Puni urushlari davrida ega bo'ldi. Har qanday Rim istilochilik urushlari minglab kishilarni asirlikka olish va qullikka sotish bilan birga olib borildi. Ko'pgina urushlar Rimga 100 minglab asirlarni olib kelishga sabab bo'ldi. Karfagen yurishlaridan sarkarda, konsul Regen Rimga 20 ming asirni qul qilib jo'nat- di. Mil.avv. 209-yilda Tarent ishg'oli vaqtida 30 ming aholi qul qilindi. Agrigent qamali vaqtida 25 ming kishi asir olindi. Mil. avv. 167-yilda Epir shahri qamal qilinganda, uning asir olingan 150 ming aholisi qul qilib sotib yuborildi. Rimliklar Sardiniyani bosib olib, uning tirik qolgan barcha aholisini qul qilib sotdilar. Qullarning narxi tushib ketdi. «sard kabi arzon» iborasi shun- dan kelib chiqdi.

Mil.avv. III asrda Rim iqtisodiyotida qullar asosiy ishlab chiqa- ruvchilarga aylanib, moddiy ne'matlarni yaratuvchi asosiy ishchi kuchi boldi. Bu ilmiy adabiyotda klassik qulchilik deb nomlan- di. Qul mehnatiga asoslangan Rim zodagonlarining yirik pomeste - latifundiyalari paydo bolishi bilan Italiyada qulchilik klassik shaklga kira boshladi. Yirik latufindiyalarning g'alla va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradigan xojalikka aylanishi bilan ming- lab kichik yer egalari ular bilan raqobat qila olmay, xonavayron boldilar. Qullarning mehnati juda arzon, o'zlari esa qadrsiz edilar.

Quldorlik xojaligi bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashib, tobora ko'proq mahsulot ishlab chiqarish uchun qul mehnatidan keng foydalandi. Qullarning ijtimoiy va huquqiy ahvoli yomonlashdi. Qul buyum va hayvonga tenglashtiril- di. Xojayin qulning ustidan mutlaq hukmron bo'lib, u qulni o'ldirishi, yirtqich baliqlar va yovvoyi hayvonlarga yem qilishi mumkin edi. Rimning har bir katta shahrida qul bozori mavjud bo'lib, bu yerda har qanday fuqaro qulni sotishi yoki sotib olishi mumkin edi. O'rtayer dengizidagi eng katta qul bozorlari Delos (Egey dengizi) orolida, Akvileya shaharlarida (Shimoliy-sharqiy Italiya), Tanais (Don daryosi yuqori oqimi)da muntazam mavjud edi. Delos qul bozorida bir kunda 10 mingga qul sotilar edi. Bozorga kiritilgan qullar miqdoriga qarab uning narxi o'zgarib turar edi. Jang natijasida olingan asirlar qo'shindagi kvestor ix- tiyoriga berilgan. Kvestor ularni kim oshdi savdosida sotar edi. Kim oshdi savdosida qul savdogarlari ularni sotib olib, keyin bozorga chiqarar edilar.

Rim fuqarolarini qarzi uchun qul qilish mil.avv. 326-yilda qa- bul qilingan senat qonuni bilan bekor qilingan edi. Biroq Itali- ya va provinsiyalarning Rim fuqaroligi bo'lmagan aholisi uchun qarzi evaziga qul qilish o'z kuchini saqlab qoldi. Provinsiyalar- da rimlik soliqchilar aholiga katta foizda qarz berib, ularni qul qildilar. Qullar safini to'ldirishning yana bir manbasi ularni tabiiy ko'payishi edi. Cho'ri qullarning bolalarini ko'payti- rish va tarbiyalash ba'zi quldorlar tomonidan rag'batlantirilar edi. Go'dakligidan qullikda tarbiyalangan qullarning bolalari kasb- hunarga o'rgatilgan. Qullar safini to'ldirishning yana bir manbasi dengiz qaroqchilarining dengizlarda qirg'oqqa yaqin shahar-qishloqlarni talab, o'z qurbonlarini qullikka sotishi edi. Ba'zi yillarda qaroqchi piratlar bir necha yuz ming qullarni bo- zorga yetkazib berar edilar. Ma'lumotli qullar yoki malakali qullar (o'qituvchi, aktyor, oshpaz, raqqosalar)ning bahosi juda baland turar edi. Italiya qishloq xojaligi mamlakati bo'lib qolaver- di. Qullar asosan qishloq xo'jaligida ishlatildi. Ulardan qishloq xo'jaligidan tashqari tog'-kon, metallurgiya va qurilishda foyda- lanila boshlandi.

Faqat qullarga va qaroqchilarga xochga tortib o'lim jazosi berilgan. Boshqa obro'li jinoyatchilarning boshi kesilgan. Ozod kishilarni qiynoqqa solib, so'roq qilish taqiqlangan. Qullarni qiynoq ostida so'roq qilishga ruxsat etilgan. Qul uchun eng og'ir jazo tosh konlariga, gladiatorlar maktabiga sotib yuborish edi. Rimning deyarli barcha fuqarolari qullarga ega edilar. O'rta darajadagi fuqaroning shahardagi uylarida 5-10 ta qul, shahar tashqarisidagi qo'rg'onida

15-20 ta qul ishlab turgan. Qullarni erkinlikka chiqarish faqat imperiya davrida keng tus oldi. Qul qarib qolgach, uni boqmaslik uchun ko'chaga haydab yuborilgan.

4. Harbiy tashkilot. Rim - kichik bir shahar davlatdan qudratli davlatga aylanishi va bu davlatning ming yildan ko'proq vaqt yashashi, uning siyosiy tizimi va tuzilmasining barqarorligining omillaridan biri - Rim davlatining yuqori darajada shakllantirilgan harbiy tashkilotining mavjudligi edi. Har bir Rim fuqarosi 16 yoshdan 46 yoshgacha zaruriyat tug'ilgan-da harbiy xizmatni o'tashga majbur bo'lgan. Harbiy qo'shin- ning jangovar qobilyatini yuqori darajada saqlab turish uchun u bir necha marta isloh qilindi. Grakx rim qo'shinini to'ldirish bo'yicha islohot o'tkazdi (mil.avv. II asr oxiri). Harbiy sarkarda va konsul Gay Mariy (mil.avv. I asr) o'tkazgan harbiy islohot rim armiyasini mustahkamladi. Qo'shin tarkibiga endilikda mulki bo'lmagan fuqarolar ham qabul qilindi. Harbiylar ma'lum miqdorda ish haqi va qurol-aslaha olar edilar. Harbiy xizmat muddati tinchlik yoki urush paytiga qaramay, 16 yil etib belgilandi. Shundan so'ng askarlar iste'foga chiqib, odatda yer ulushi olganlar. Qo'shinning saflanish va jangga kirish tartibi o'zgartirildi. Har bir legionga eski nishon o'rniga kumush burgut berildi. Intizom ancha yaxshilandi. Askarlar doimo mashq qilishlari, lagerda ishlashlari, yo'llar, harbiy mudofaa inshootlari qurishlari majbur qilib qo'yildi. Odatda, Rim qo'shini 4 le-

5. giondan iborat bo'lib, har bir legionni 4200 piyoda va 300 otliq tashkil qilgan. Piyodalar nayza, keng qilich, to'rtburchak qalqon bilan qurollanib, temir qalpoq kiyar edilar. Har bir legion- ga lotinlar va ittifoqchilarning kogortalari yordamga biriktirilgan. Qo'shin tepasida konsullar turgan. Ularga senatorlar yoki harbiy tribunlardan legatlar yordamchi sifatida berilgan. Rim legionida birinchi qatorda 24 yoshgacha bo'lgan yigitlar nayza bilan, ikkinchi qatorda 24-30 yoshli, uchinchi qatorda keksa va tajribali 31-46 yoshgacha bo'lgan harbiy triariylar saflanib jangga kirgan.

6. Rim harbiysi qalqon, qilich, qalpoq va pichoq bilan qurollangan. Qalqon Kichik Osiyo, Osuriya, Kelt va yunonlarnikiga o'xshash bo'lgan. Qurol-aslahada sharqning ta'siri kuchli edi. Qadimda Rim qalqonlari to'g'ri burchakli bo'lgan. Keyin aylana ekrusk qalqonlari tarqaldi. Uning o'lchami balandligi 1 m 20 sm, eni 75 sm bo'lgan. Qalqonlar charmdan yoki jezdan yasilib, chetlari metall zey bilan aylantirilgan, qalqonning yansi o'rtasiga tasvir tushurilgan. Imperiya davrida oval qalqonlar keng tarqaldi. Ular juda yengil va diametri bor-yo'g'i 30 sm bo'lib, metall zey bilan charmdan yasalgan. Qalqonning ichida uning egasining nomi o'yib yozilgan. Qalpoq jezdan yuzga tushadigan himoya niqobi bilan yasalgan. Boshda rimliklar charm va jundan telpak kiyganlar. Mil.avv. IV asrdan rimliklar uchi bo'yalgan patlar yoki ot yollari bilan po'lat qalpoqlarga o'tdilar. Imperator Adrian davrida suvoriylar temirdan, oltin bilan halangan, katta qizil tutamli niqob va qalpoqlar kiyishgan.

Rim qo'shinlarining dong'i ketgan mustahkam intizomlilik ularning ko'p sonli g'alabalarining asosiy omili edi. Har bir legioner o'zi bilan belkurak va qoziq olib yurar edi. Harbiy lager to'rtburchak shaklda qurilib, 4 darvozali ikki ko'chadan iborat bo'lgan. Qo'shinda intizom juda qattiq jazo va mukofotlar bilan saqlab turilar edi. O'zini ko'rsatgan legionerning ko'kragi- ga mis taxtacha (keyinchalik bu orden bo'lgan) taqib qo'yilar edi. Legioner qo'lida uning xizmatini rag'batlantiruvchi belgi 3-4 qator bilaguzuk taqilar edi. Legioner uchun eng oliy mukofot Rim fuqarosini o'limdan saqlab qolgani uchun beriladigan daraxt barglaridan qilingan gulchambar edi. Qamal qilinayotgan dushman shahrining devoriga kim birinchi bo'lib ko'tarilgan, u oltin toj bilan taqdirlanar edi. Lashkarboshi uchun oliy mukofot bu Rim shahridagi «Muqaddas yo'l» bo'ylab Kapitoliy tepaligida jang aravasida ko'tarilish edi. Zafar huquqini senat g'alaba qilgan lashkarboshiga berar edi. Agar g'alaba unchalik katta bo'lmasa, zafar o'rniga «ovatsiya» (qarsak chalish bilan olqishlash) yoki kichik zafar belgilanar edi. Qo'shinda harbiy tribunlar katta harbiy boshliqlar bo'lib, dastlab ularni konsullar tayinlar edi. Keyinchalik esa harbiy tribunlarni xalq yig'ini saylaydigan bo'ldi.

1. Sitsiliyadagi qullar qo'zg'oloni. Rimning istilochilik urushlari natijasida mil.avv. II asrda

Italiya va Sitsiliyada qullarning soni keskin o'sdi. Qul asosiy ishlab chiqaruvchi- ga aylandi. Yirik quldorlik xo'jaliklari - latifundiyalar, o'rta quldorlik xo'jaliklari - villalarda yuzlab, minglab qullar ishladi. Qulchilik manbalari urushlar, provinsiyalarda qarzi uchun qul qilish, dengiz qaroqchiligi va qullarning tabiiy ko'payishi edi. Rim huquqi qullarni buyum (jez), «so'zlaydigan qurol» (inshtu- mentum vocale) deb hisoblar edi. Xo'jayinning mulki sifatida qul huquqsiz edi. Xo'jayin uni jazolashi, o'ldirishi mumkin edi.

Qullarning shafqatsiz ezilishi va xo'rlanishi ularni tez-tez qo'zg'olon ko'tarishiga sabab bo'ldi. Qullar mil.avv. 196 - 95-yillarda Etruriyada, mil.avv. 185-yilda Apuliyada qo'zg'olon ko'tardilar. Rim jamiyati va davlati asoslarini titratgan ana shunday qo'zg'olonlardan biri mil.avv. 138 -132-yillarda Sitsiliyadagi qul Evnoy boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni edi. Qo'zg'olon rahbari Evnoy «Antiox» nomini olib, yangi Suriya davlati tuzilganini e'lon qildi. Davlatni boshqarish uchun kengash va xalq yig'ini tashkil etilib, Enna shahri davlat markazi bo'ldi.

Qo'zg'olonga Sitsiliyaning janubiy-g'arbidagi qullar ham qo'shildi. Bu yerda qo'zg'olonchilarga kilikiyalik qul Kleon bosh- chilik qildi. Tezda Evnoy va Kleon birlashib, Rim qo'shinlarini yanchib tashladilar. Kleon «podsho Antiox»ning strategi lavozini oldi. Rimliklar juda katta qiyinchiliklar bilan qo'zg'olonni mil.avv. 132-yilda bostira oldilar. Mil.avv. 104-yilda Sitsiliyada qul Salviy (Trifon) boshchiligida yana qullar qo'zg'oloni ko'taril- di. Lilibey shahari yaqinida qul Afiniodn boshchiligida qullar qo'zg'olonining ikkinchi o'chog'i paydo bo'ldi. Qo'zg'olonchi qul- lar birlashib, rim armiyasiga qarshi bir necha bor zarba berdi. Faqat mil.avv. 101-yilda konsul Manliy Akviliy bu qo'zg'olonni zo'rg'a bostirdi.

Sitsiliyadagi qullar qo'zg'oloni bilan bir vaqtda Pireney yarim orolida iber qabilalari Rim hukmronligiga qarshi urush olib

bordilar. Viriat boshchiligida luzitan qabilalari qo'zg'oloni- ning bostirilishi yarim orolni to'la tinchlantirishga olib kelma- di. Ispaniyaning shimoliy-sharqiy qismidagi iber va kel't-iber qabilalari rimliklarni haydab chiqarishga qat'iy ahd qildilar. Bu harakatning tayanch markazi Numansiya shahri edi. Luzitan- lar qo'zg'oloni bostirilganidan so'ng, Viriat o'ldirilib, rimliklar katta kuch bilan iber qabilalarining uyushgan ittifoqining qar- shiligini bostirishga kirishdilar. Besh yil davomida Rim qo'shini qo'zg'olonni bostira olmadi. Ochko'z, qobiliyatsiz harbiy bosh- liqlar davlat manfaatlaridan ko'ra, talonchilikni afzal ko'rdilar. Ular o'zlarining ochko'zligi bilan ittifoqchi bo'lgan qabila va ma- halliy aholining qahr-g'azabini qo'zg'atdilar. Mil.avv. 137-yil- da Rim qo'shini qurshovga tushib qoldi. Faqat kvestor Tiberiy Semproniy Grakxning harbiy san'ati tufayli Rim qo'shini qirib tashlanmadi. Kvestor iberlarning talabi bilan Rimliklarni Ispa- niyadan olib chiqib ketishga va'da berdi. Ammo senat Tiberiy tuzgan shartnomani tasdiqlamadi va urushni davom ettirishga qaror qildi. Ispaniyaga eng yaxshi Rim harbiy boshliqlari yuborildi va 15 oy davomida qo'zg'olonchilar bilan olib borilgan urush rimliklarning g'alabasi bilan tugadi.

1. Agrar masala. Sitsiliyadagi qullar qo'zg'oloni Rim jamiya- tining ichida va butun mamlakat miqyosida kuchli ziddiyatlar mavjudligining belgilaridan biri bo'ldi. Quldorlik munosabatla- rining keng tarqalishi, dehqonlarning yersizlanishi, xonavayron bo'lishining ommaviy tus olishi ijtimoiy qarama-qarshiliklarni yanada kuchaytirdi.

Hukmron tabaqaning uzoqni ko'ra oladigan vakillari davlat va uning harbiy kuchini mustahkamlash maqsadida Rim qo'shinlarining asosini tashkil etgan dehqonlar ahvolini yax- shilash zarurligini tushunar edilar. Shu maqsadda yirik yer egalari qo'lida to'planib qolgan ortiqcha jamoa yerlarining bir qismini yersizlarga va muhtojlarga taqsimlash taklif qilindi. Ammo nobillar va katta yer egalari hal qiluvchi rol o'ynagan senat yerni qayta taqsimlashga keskin qarshilik ko'rsatar edi. Agrar islohotlarni o'tkazish uchun Rimda harakat boshlandi. Taniqli plebey urug'i Semproniydardan bo'lgan mashhur Sisi- pionning nevarasi, otasi ikki marta konsul bo'lgan senzorning o'g'li 28 yoshli Tiberiy Semproniy Grakx agrar islohotlarni o'tka- zish uchun keskin kurash boshladi. Mil.avv. 133-yilda Tiberiy Grakx xalq tribuni lavozimiga saylanib, o'z

agrar qonun loyiha- sini taklif qildi. Bu qonun loyihasi bo'yicha yerga egalik qilish 500 yugergacha cheklanib, agar oilada ikki voyaga yetgan o'g'il bo'lsa, har bir oila 1000 yugergacha yerga ega bo'lishi mumkin edi. Qolgan ortiqcha yer pul mablag'i bilan kompensatsiya qilish asosida davlatga qaytarilishi kerak edi. Yangidan tashkil etilgan yer jamg'armasi 30 yuger (7,5 ga.) miqdorida chek yerga bo'linib, yersiz va kam yerli fuqarolarga merosiy ijara huquqi- da taqsimlanishi kerak edi. Ularning egalari xazinaga uncha ko'p bo'lmagan miqdorda soliq to'lashlari lozim edi. Qishloqda- gi kichik ishlab chiqaruvchilarning yersizlanishi va xonavayron bo'lishini to'xtatish maqsadida davlatdan olingan yerlarni sovg'a qilish yoki sotish taqiqlangan. Qonun loyihasi qabul qilindi. Is- lohotni amalga oshirish uchun tarkibida Tiberiy va uning ukasi Gay bo'lgan komisiya tashkil etildi. Islohotga qarshi bo'lgan senat tashkiliy xarajatlarga pul mablag'i berishdan bosh tortdi. Tiberiy senatga qarshi bo'lgan yana bir qonunni komisiyalarda qabul qilinishiga erishdi. U agrar komisiyaning ehtiyoji uchun vafot etgan Pergam podshosi Attal III ning xazinasini berishga erishdi. Tiberiy Grakxning islohotchilik faoliyatiga qarshi kuchli qarshilik boshlanib, uning dushmanlari navbatdagi saylovlar paytida Tiberiy va uning tarafdorlarini o'ldirdilar.

10 yil o'tgach, islohotlar dasturini Tiberiyning ukasi Gay Grakx taklif qildi. Gay Grakx agrar sohada emas, sud, ma'muriy tizim, qo'shin va pul tizimida qator islohotlarni tizimli amalga oshirdi. Bir qancha tadbirlar shahar plebey foydasiga o'tkazildi (arzon non sotish) va suvoriylar toifasidan provinsiya noiblari suiiste'mollarini ko'radigan sud komisiyalari tashkil etildi.

Lekin shahar plebeyning katta qismi va suvoriylar agrar is- lohotlardan manfaatdor emas edilar. Buning ustiga provin- siyalarga qishloq xojalik koloniyalarining tashkil etilishi su- voriylarning noroziligiga olib keldi. Gay Grakxning Italiyaning Rimdan tashqari hududlari aholisiga fuqarolik huquqini berish niyati Rim plebsini unga qarshi bo'lishiga sabab bo'ldi. Plebey o'z imtiyozlari va o'zlari oladigan xayr-ehsonni boshqalar bilan baham ko'rishni istamas edi. Gay Grakx islohotchilik faoliyati- da jamiyatning turli xil tabaqalariga tayandi. Uning raqiblari mil.avv. 122-yildagi saylovda uning qayta saylanishiga yo'l ber- madilar. Ommaviy to'qnashuvda Gay Grakx va uning tarafdor- lari halok bo'ldi. Uning o'limidan so'ng agrar qonunni hech kim bekor qilishga botina olmadi. Lekin yerlarni taqsimlovchi komi- siya tugatildi va yer berish to'xtatildi. Mil.avv. 111-yildagi agrar islohot ilgari 500 yugergacha egallangan yerlarni va islohotlar natijasida 30 yugerlik yerlarni o'z egalariga xususiy mulk sifa- tida qonunlashtirdi.

Islohotchi aka-uka Grakxlarning tizimli amalga oshirgan ko'pgina tadbirlari eng jiddiy natijalarga olib keldi. Gay Grakx o'limidan so'ng, oligarxiya o'z mavqeyini qisman tikladi. Suvoriy- lar sud ishlarini o'z qo'llarida saqlab qoldilar. Agrar islohot o'tka- zish to'xtatildi. Mil.avv. 121-yilda agrar islohotlar natijasida olingan yer ulushlarini begona qilmaslik bekor qilindi. Mil.avv. 119-yilda agrar komisiya faoliyati to'xtatildi. Mil.avv. 111-yilda plebey tribuni Spuriy Toriy qonuniga asosan fuqarolar ijaraga olgan 500 yugergacha bo'lgan barcha davlat yerlari xususiy mulk deb e'lon qilindi. Italiyada tashkil topgan 10 minglab dehqon xo'jaliklar o'nlab yillar mavjud bo'ldi. Shahar plebsiga tarqatiladigan oziq-ovqat mahsulotlarining miqdori o'sdi. Plebey Grakxlar faoliyati senatda va siyosiy hayotda nobillarning yagona hukmronligiga putur yetkazdi.

Aka-uka Grakxlarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatlari natijasida Rimda senat, suvoriylar va barcha boy toifalarning optimatlar partiyasi va nobillarga qarshi turgan plebey demokratiyasining populyarlar partiyasi paydo bo'ldi. Populyarlar va optimatlar atamasini birinchi bo'lib mil.avv. 63-yilda notiq va siyosiy ar- bob Sitseron ishlatdi.

2. Rim respublikasining tashqi siyosati. Bo'lib o'tgan voqealar senat hokimiyatining samarali boshqaruvi yo'qligi, xalq kengashi ahamiyatining o'sishi va ichki siyosatning beqarorligi, siyosiy arboblarning o'sib borayotgan roli, ularning ochiqdan- ochiq demagogiyasi kurashning zo'ravonlik usullarini qo'llash- ga tayyorligi yaqqol ko'rindi.

Grakxlar va ularning eng faol tarafdorlarining o'limidan so'ng, populyarlarning zaiflashuvi

vaqtinchalik edi. Rim jamiyatidagi qarshiliklar bartaraf qilinmagan edi. Begona hududlarda urush harakatlari olib borayotgan Rim qo'shinlariga qo'mondonlik qilayotgan, nobillar homiylik qilgan qo'mondonlarning muvaf- faqiyatsizliklari norozilikni kuchaytirdi.

Rimning ichki siyosatidagi beqarorlik tashqi siyosiy masala- da hukmron doiralar e'tiborini vaqtinchalik susaytirdi. Mil.avv. II asrning so'nggi 10 yilligida Rimning xalqaro ahvoli keskinlashgan edi. Yaqin Sharqdagi eng kuchli ellin davlati Misr bilan Rim ittifoq tuzgan edi. Yaqingacha qudratli bo'lgan Salavkiylar davlati yemirilish davriga kirib, Sharqda partiyaliklar bosimiga qarshi tura olmay qoldi. Kichik Osiyoda Aristonik qo'zg'oloni bostirilganidan so'ng vaziyat osoyishta edi. Ammo bu vaqtda Afrikada Rim hukmronligiga Numidiya podsholigi jiddiy xavf tug'dirayotgan edi. Numidiyaning taniqli podshosi Masinissa- ning nevarasi, Rimda ta'lim olgan yugurta Numidiya podsholigi taxtini egalladi.

Yugurta (mil.avv.160 -104-yillar) bilan urush olib borayot- gan Rim qo'shinlari birin-ketin mag'lubiyatga uchradilar. Pod- sho Yugurta rimlik sarkardalarni sotib oldi va harbiy hiylalar bilan rimliklarni bir necha bor tor-mor qildi. Numidiya sha- harlarida shu vaqtda bo'lgan italiyalik savdogar va sudxo'rlar qirg'in qilindi. Yugurta o'z siyosatida rimliklarni dushman deb bilgan turli Shimoliy Afrika qabilalarining qo'llab-quvvatlashi- ga tayandi. Mil.avv. 109-yilda Numidiyadagi Sutule yaqinidagi jangda Yugurta rimliklarni tor-mor qildi. Rimliklar Numidiya hududidan chiqib ketish va Yugurta bilan shartnoma tuzish majburiyatini oldilar. Sutule yonidagi g'alaba Yugurtaning Shimoliy Afrika qabilalari oldida harbiy-siyosiy mavqeyeni kuchaytirdi. Ko'p sonli gugul qabilalari, Mavretaniya podshosi Bokx Yugurtaga yordam berishga va'da qildi. Rimning Shimoliy Afrika mulklarini yo'qotish xavfi yaqqol ko'rindi. Yugurta rimlik harbiy qo'shin boshliqlarini, Rimdagi ayrim senatorlarni katta pora evaziga sotib oldi. Sotilgan poraxo'r harbiy boshliqlar nomigagina urush harakatlarini olib bordilar.

Rimda xalq yig'ini Yugurta bilan rimliklar uchun sharman- dali «tinchlik» shartnomasini tasdiqlamadi. Numidiyaga qarshi yana urush boshlandi. Qo'shin tartibga solindi. Tezda asosiy Numidiya shaharlari bosib olindi. Yugurta sahroga chekinib, partizan urushiga o'tdi. Urush cho'zilib ketdi. Bundan noro- zi bo'lgan xalq yig'ini senatning irodasiga qarshi qo'shinga qo'mondonlik qilish uchun o'z sarkardasi, o'zining dovyurakli- gi va harbiy qobiliyati bilan obro'-e'tibor qozongan dehqonning o'g'li, plebey 48 yoshli Gay Mariyni qo'mondon qilib tayinladi. Gay Mariy mil.avv. 107-yilda konsulligidan so'ng, yaxshi qurol- langan qo'shin bilan mil.avv. 105-yilda Yugurta urushini tugat- di. Yugurta Mavretaniyada, qaynotasi podsho Bokx saroyidan panoh izladi. Bokx uni rimliklarga berishga majbur bo'ldi. Yu- gurta Rimda qatl qilindi. Numidiya qaram davlatga aylantirilib, uning rasman hukmdori qilib Yugurtaning aqli zaif ukasi ta- yinlandi. U nafaqat Yugurta urushini (mil.avv. 111-105-yillar) tugalladi, balki Rimni shimoldan kimvr va tevton german qabilalari hujumidan himoya qildi.

Ayni shu vaqtda Rim uchun yangi bir xavf tug'ildi. Rimning shimoliy chegaralarida german qabilalaridan bo'lgan kimvr va tevton qabilalarining bosqini boshlandi. Kimvrlar va tevton- lar dastlab Yutlandiya yarim orolida yashar edilar. Mil.avv. II asr oxirida bu qabilalar o'z joylaridan ko'chdilar. Tevtonlar g'arbgga - Galliya, kimvrlar janubga tomon yurdilar. Jangovar kimvr qabilalari (150 ming kishi atrofida) mil.avv. 113-yillar atrofida Janubiy Germaniyaga kirib, Alp dovonlariga kelib, Italiyaning shimoliy-sharqiy chegaralariga xavf soldilar. Kon- sul Papirey Karbon Noreya shahri yonida kuchli qo'shin bilan kimvrlarga hujum qildi, lekin shafqatsiz tor- mor qilindi. Italiya- ga yol ochiq edi, lekin kimvrlar Alpdan shimolga o'tib, Galliya hududiga bostirib kirdilar. Galliyada ham rimliklar mil.avv. 109-yilda yana yengildilar. Kimvrlarning gelvetlar, Galliya- ning o'zida ularga qarindosh bo'lgan tevtonlar bilan birlashuvi rimliklar uchun xavfli vaziyatni yana murakkablashtirdi. Mil. avv. 107-yilda konsul boshchiligidagi Rim qo'shini Akvitanিয়া- da pistirmaga tushib to'la yo'q qilindi. Ammo rimliklar mil.avv. 105-yilda Janubiy Galliyada kimvrlardan eng dahshatli mag'lu- biyatga uchradilar. Jang maydonida Kanna halokatidan ham ko'proq 80 mingga yaqin legionerlar jasad qoldi. Kimvrlar o'z g'alabalaridan keyin himoyasiz Italiyaga emas, Ispaniyaga yurish qildilar.

Rim senati konsul Gay Mariy tashabbusi bilan harbiy-siyosiy islohotlar o'tkazildi. Islohotlar natijasida yaxshi ta'lim berilgan yangi qo'shin tuzildi. Ko'p sonli tevton qabilalari mil.avv. 102-yil Sekstiy Akva yonidagi jangda rimliklardan yengildi. Mil.avv. 101-yilda Shimoliy Italiyadagi Vertsella yonidagi jangda kimvrlar ham tor-mor qilindi. Janglarda 150-200 ming germanlar halok bo'ldilar. Yana shunchasi Italiya va O'rtayer dengizi qul bozorlarida sotib yuborildi.

Gay Mariyning bunday yutuqlarining asosiy sababi uning harbiy islohotlari edi. Ilgari Rim qo'shini zaruriyat bilan chaqirilgan fuqarolarning ko'ngilli qismlaridan iborat bo'lib, urush harakatlari tugaganidan so'ng ular o'z tinch ishlariga qaytar edilar. Qo'shinda xizmat qilish ma'lum miqdorda mulkka ega bo'lgan, o'zini qurol-yarog' bilan ta'minlay oladigan fuqarolarning faxriy majburiyatlaridan biri edi. Bunday tarkibda tuzilgan qo'shin Rim shahar-davlati sharoitida o'zini oqlar edi. Endilik- da Rim O'rtayer dengizining turli qismlarida to'xtovsiz urushlar olib borayotgan bir paytda harbiy majburiyat nafaqat faxriy, aksincha, og'ir bo'lib, ayniqsa, ko'ngillilarning asosini tashkil etadigan dehqonlar uchun xonavayron qiladigan majburiyat bo'ldi.

Gay Mariy senatdan qo'shinga mulkiy ahvoliga qaramasdan barcha fuqarolarni qo'shinga yollashga ruxsat oldi. Eng kam- bag'al shaharlik va yersiz dehqonlar davlatdan qurol-yarog', harbiy xizmati uchun maosh, xizmat muddati tugaganidan so'ng yer ulushi oladigan bo'ldilar. Italiyaliklar va boshqa itti- foqchilar harbiy xizmatga ko'plab jalb qilina boshlandilar. Natijada dehqonlardan tuzilgan ko'ngillilar qo'shini professional qo'shinga aylana boshlandi. Bu qo'shin o'z ehtiyoj manfaatlari bilan aholini boshqa tabaqalaridan ajralib turar edi hamda ular o'z qo'mondonlariga so'zsiz va sadoqat bilan bo'ysunar edilar. Chunki har bir legionerning taqdiri va farovon hayoti bu sar- kardalarga bog'liq edi. Gay Mariy qo'shinining tuzilishi, qurolla- nishi, jangni tashkil qilish, jangchilarning harbiy mashqlarini tashkil qilish, qismlarning tuzilishiga taalluqli bo'lgan qator is- lohotlarni amalga oshirdi. Rim qo'shinida eng qadimgi davrdan bayroq yoq edi. Asosan dala nishonlari uchun pichan tutami qistirilgan uzun tayoq ko'tarilgan edi. Gay Mariy qo'shinga bur- gut tasviri tushirilgan nishon joriy etdi. Shu vaqtdan boshlab burgut tasviri legionning ramziga aylandi, bundan tashqari har bir kogorta ham o'z ramziga ega bo'ldi. Qo'shinni qayta qurish- ning ijobiy natijalari tevton qabilalari ustidan (mil.avv. 102-yil) qilingan g'alabalarda yaqqol ko'rindi. Bu ijobiy o'zgarishlar Gay Mariyning Rimda eng obro'-e'tiborli kishiga aylantirdi. Natijada Gay Mariy uzluksiz 5 yil davomida 5 marta, jami esa 7 marta mavjud qonunlarga zid ravishda konsul qilib saylandi.

3. Rimda siyosiy kurashning keskinlashuvi. Mil.avv. I asrda Italiyada ittifoqchilar urushi bo'lib o'tdi. Rimning italiyalik ittifoqchilari rimliklar bilan birga, harbiy xizmatning barcha majburiyatlarini o'tab, bundan hech qanday yengillik, foy- da olmadilar. Provinsiyalarda shaharlarning katta qismi ma- halliy ishlarda bir qism o'z-o'zini boshqarish huquqidan («sosi - ittifoqchilar») foydalanar edilar. Bunday shaharlar qatorida keng avtonomiyadan foydalanuvchi erkin shaharlar ham bor edi. Rim provinsiyalarini bunday boshqarishda «bo'lib tashla va hukmronlik qil» («dividit et impera») siyosatidan foydalandi- lar. Dehqonlar yerga egalik qilish kafolatlariga muhtoj edilar.

Yersiz dehqonlar va qo'shinda harbiy xizmat muddatini o'tagan veteranlar yer ulushi olish, shahar plebey esa turli xayr-ehson, oziq-ovqat mahsulotlarini tekin olish ilinjida edilar.

Italiya aholisining turli toifalari Rim fuqaroligiga ega bo'lishga harakat qildilar. Respublikaning I asrlarida Rim davlat hokimiyati ittifoqchilarning ancha qismiga Rimga ko'chib o'tib, uning fuqarolari bo'lish huquqini berdi. Vaqt o'tishi bilan bunday im- koniyatlar cheklandi. Rimning O'rtayer dengizi davlatiga aylani- shi bilan Italiya federatsiyasi kamroq rol o'ynadi. Rimda Italiya aholisiga past nazar bilan qarash an'anasi kuchaydi.

Xalq tribuni Appuley Saturnin mil.avv. 103-yilda rim aho- lisiga favqulodda arzon narxlarda rim fuqarolariga davlat tomonidan non sotish to'g'risidagi qonunni o'tkazdi. Saturnin dasturida G.Mariy veteranlarini yer bilan ta'minlashni ham ko'zda tutdi. Nobillarning qattiq qarshiligiga qaramay, Satur- ningning agrar qonuni qabul qilindi. G.Mariy siyosiy hokimiyat- ga erishish va

yangi konsullikka saylanish uchun populyarlar- ni qo'llab-quvvatladi. Saturnin qonuni qabul qilingan bo'lsa-da, uni amalga oshirish mumkin bo'lmadi. Demokratik harakatning keng ko'lamga aylanib ketishi suvoriylarni qo'rqitib yubordi. Natijada suvoriylar nobilitet bilan birlashdi. Mil.avv. 100-yildagi siyosiy kurash qurolli to'qnashuvga aylanib ketdi. G.Mariy ham nobil- lar tomoniga o'tdi va senatdan favqulodda vakolatlar olib, qo'zg'o- lonni bostirdi. Saturnin agrar qonuni mayda va katta yer egaligi o'rtasidagi kurashning yangi bosqichi bo'ldi.

Italiyadagi vaziyat juda keskin edi. Yetarlicha siyosiy tajribaga ega bo'lgan nobillarning ba'zi bir vakillari faqat o'z vaqtida o'tkarilgan islohotlar norozilikni oldini olishi mumkin deb hisoblar edilar. Bu islohotlarni o'tkazish tashabbusi bilan mil.avv. 91-yilda xalq tribuni lavozimiga saylangan optimat Kichik Liviy Druz chiqdi. U Rim fuqarolari va italiyaliklarning keng qatlamlariga suyangan holda senat obro'ini mustahkamlash, shu bilan bir vaqtda kuchayib ketayotgan suvoriylarni zaiflashtirish maqsadini ko'zlatdi. U bir necha qonun loyihalarini taklif qildi:

1. Barcha italiyaliklarga fuqarolik huquqini berish.

2. Kampaniya va Sitsiliyadagi hali taqsimlanmagan jamoa yerlarida Rim fuqarolari koloniyalarini tashkil qilish.

3. Senatorlarning sud komisiyasiga provinsiya noiblari suvoriylar to'g'risidagi ishlarni berish, shu bilan birga, senatni 300 suvoriy bilan to'ldirish.

4. Eng kambag'al fuqarolarga arzon non sotishni ko'paytirish.

Birinchi qonun loyihasi keskin qarshilikka uchradi. Ittifoqchilar to'g'risidagi masala muhokama qilinadigan xalq kengashidan bir kun oldin Liviy Druz o'ldirildi.

Liviy Druzning o'ldirilganligi, uning qonun loyihasi rad etilganligi haqidagi xabar Rimga qarshi ittifoqchilarning urushini keltirib chiqardi (mil.avv. 91- 88-yillar). Katta yer egaligining o'sishi Italiya aholisi foydalanib kelgan yerlarni okkupatsiya qilinishiga olib keldi. Italiya aholisi rim fuqaroligini olish uchun kurashdi. Rim bu urushga bor kuchini to'pladi. Eng yaxshi sarkardalar Gay Mariy, Lutsiy Korneliy Sulla, Litsiniy Krass va hatto ozod qullar ham qo'shinga safarbar qilindi. Urush davomida rimliklar yon berishga majbur bo'ldilar. Rim fuqaroligini barcha italiyaliklarga va Rimga sodiq qolgan etrusk va umbrlarga berish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Keyin esa ikki oy davomida qurolini topshiradigan qozg'olonchi ittifoqchilarga ham fuqarolik va'da qilindi. Faqat shundan keyingina qozg'olonchilar o'rtasida ajralish boshlandi. Urushni oxirigacha davom ettirmoqchi bo'lgan mars va boshqa qabilalarning shahar va qishloqlari kultepaga aylantirildi. Ittifoqchilar urushi qator muammolarni hal qildi. Urush quyidagi asosiy natijalar bilan tugadi:

- Rim rasmiy jihatdan ham jamoa-davlat sifatida yashashni to'xtatdi;

- Ittifoqchi jamoalar mahalliy o'z-o'zini boshqaruvini saqlab qolgan yagona davlat tarkibiga kirgan shahar-munisipiylarga aylandi;

- Munisipiylar ichki qurilishda Rim tartiblarini o'zlashtira oldilar. O'z-o'zini boshqaruvning bosh organi xalq yig'ini saylagan sobiq magistrantlar, 100 dekurionlardan saylangan senat (kuriya) edi. Senat a'zolari, odatda, boy shaharliklar, o'rta yer egalari - quldorlar edi;

- Italiyani Rim fuqaroligi bilan yagona davlatga birlashuvidan birinchi navbatda, boy italiyaliklar foyda ko'rdilar. Jumladan, dekurionlar toifasi shu vaqtdan boshlab hukmron sinfnin iqtisodiy va siyosiy jihatdan kuchli guruhi sifatida o'rin egallay boshladi;

- Italiya iqtisodiyotida quldorlik munosabatlari jamoalararo doiradan chiqib, yanada jadal rivojlana boshladi;

Asosan yersizlikdan azob chekkan Italiya dehqonlari veteranelar sifatida provinsiya yerlarini egallash imkoniga ega bo'ldilar. Provinsiyalarda italiyalik savdogarlar, sudxorlar, ijarachilar hamda hunarmandlar keng faoliyat ko'rsata boshladilar. Eng kambag'al italiyaliklar legionerlar va davlat yordamini oladigan Rim yo'qsillari safini to'ldirdilar.

Rim fuqarolari sonini 400 mingdan ikki milliongacha o'sishi ijtimoiy-toifaviy ziddiyatlarni tugatmadi, balki yanada kuchaytirdi. Ittifoqchilar urushida rimliklarning g'alabasi juda qim-

matga tushdi. Italiya shahar va qishloqlari vayron qilindi. Juda ko'p qurbonliklar berildi. Iqtisodiy tushkunlik boshlanib, pul qadrsizlandi. Iqtisodiyotdagi tushkunlik rim jamiyatida ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashuvi bilan birga bordi. Tashqi siyosat- da bu vaqtda jiddiy muammolar tug'ildi. Rim respublikasi- ning og'ir vaziyatidan foydalangan Pont podshosi Mitridat VI Yevpator Rimning Osiyodagi provinsiyalariga bostirib kirdi. Mil. avv. 88-yilda Rim respublikasi chuqur ijtimoiy-siyosiy tanglik va qonli tashqi urushlar davriga kirdi. Oqibatda, Respublika tizimi zaiflashdi, demokratik tuzumdan mutlaq hokimiyat to- moniga jadal siljish boshlandi. Agrar masala, Italiya shaharlar- rining huquqsizligi, oddiy xalq-plebsning ahvolini yomonlashuvi hamda hukmron tabaqalar o'rtasidagi kurash respublika tuzumi asoslarini zaiflashtirdi. Rim respublikasi o'z halokati tomon jadal yurishni boshladi.

13- mavzu: Rim respublikasi siyosiy tuzumining inqirozi

Reja:

Rim respublikasining parokanda bo'lishi. Rim respublikasi tuzumining parokanda bo'lishi siyosiy hayotning o'zga- rishida yaqqol ko'rindi. Alohida shaxslar, butun-butun guruhlarning siyosiy faoliyatining asosiy maqsadi hokimiyat yoki boylikka erishish edi.

Pretor yoki konsul mansabini egallash uchun shahar kambag'allarining ovozi asosiy rol o'ynar edi. Shu sababli, lavozimga nomzodlar ularni o'z tomonlariga ag'darib olish uchun non, vino yoki moy tarqatish bilan ko'p xarajat talab qiladigan o'yinlar, bayramlar uyushtirar edilar. Hatto saylovlarda bevosita saylovchilarning ovozi sotib olinar edi. Nomzodlar va saylovchilar o'rtasida vositachilar bo'lib, ular nomzod mablag'idan saylovchilarga pul va non, may tarqatib, ularning ko'nglini olganlar. Saylovlarga nomzodlar oldindan tayyorgarlik ko'rib, o'z tanish- bilishlari, obro'-e'tiborli kishilarning qo'llab-quvvatlashiga erishishga harakat qilganlar.

Nomzodlar saylovlar kompaniyasi davrida o'zlariga ittifoqchilar izlab, turli xil kelishuvlar va murosalariga kelar edilar. Siyosiy kurash nutqlar so'zlash, varaqalar tarqatish va sud da'volari bilan amalga oshirilardi. Siyosiy raqiblarga qarshi turli xil sud jarayonlari qo'zg'atilar va siyosiy raqib turli yo'llar bilan obro'sizlantirilardi.

Rim respublikasining so'nggi davrida poraxo'rlikning avj olishi, korrupsiya, ma'naviy- axloqiy buzulish respublika ijtimoiy hayotining aynishidan dalolat berardi. Nobillar va suvoriylar- ga shaharning quyi tabaqalari o'z ovozlari saylovlarda sotish- lari odatiy hol bo'lib qoldi. Hatto Rimning tashqi dushmanlari ham Rim lashkarboshi va siyosatchilarini sotib olishga muvaffaq bo'ldilar. Yugurta o'ziga qarshi urushga yuborilgan rim lashkarboshilariga pora berib, ularni uzoq vaqt keskin urush harakatlari olib borishdan tiyib turgan edi. Numidiya podsho si (hozirgi Mavritaniya hududi) Yugurta Rimdagi poraxo'rlik to'g'risida mashhur so'zini aytgan edi: «Rim sotqin shahar, kimki uni sotib olishni istasa, unga albatta erishadi». Rim respublikasida oliy darajadagi amaldorlar uchun pora olish odatdagi hol bo'lib qoldi. Misr podshosi Ptolemey Avlet taxtga o'z huquqi tan olinishi uchun Sezar va Pompeyga 6000 talant miqdorida pora bergan edi. Suriyadagi noib Avl Gabiliy Ptolemeyni taxtga chiqarish uchun 10000 talant to'lagan. Korrupsiya Rim sudini ham chetlab o'tmadi. Rimliklar Rimda mil.avv. 74-yildagi shov-shuvga aylangan sud ishini uzoq vaqt eslab yurdilar. Sudyalarning biri sudda boshqa sudyalarga taqsimlab berish uchun ayblovchi va ayblanuvchidan ham pora olgan edi.

Rim respublikasi hukmronligining so'nggi yarim asrida sudxo'rlik kapitali, moliyachilar va bankirlarning soni ko'pay- di. Sudxo'rlik bilan nafaqat suvoriylar, balki qonun bo'yicha rasmiy taqiqlangan bo'lsa-da, senatorlar ham boshqalar vositachiligida shug'ullandilar. Rimga qaram bo'lgan jamoalar, shaharlar, hatto podsholiklar ma'muriyati amalda moliyachilar va sudxo'rlar bilan birgalikda mahalliy aholini talar edilar. Rimda provinsiyalar noiblari va boshqa mansabdor shaxslar- ning poraxo'rliklariga oid sud ishlari odatdagi hol bo'lib qoldi. Provinsiyalarni talab, boyib qaytgan noiblar to'g'risida «Rimdan boy provinsiyaga qashshoq bo'lib ketdi, qashshoq provinsiyadan boy bo'lib qaytdi» degan ibora tez-tez ishlatiladigan bo'ldi. Provinsiyalarning

talanihi, foydali moliya operatsiyalari natijasida Rimda bu ish bilan shug'ullanadigan kishilar qo'lida juda katta boylik to'plandi. Rimliklarning oldingi ajdodlari bunday boylikni tushlarida ham ko'rmagan edilar. Bu hali chegara emas edi.

Mashhur patriitsiy Lukullning boyligi 100 mln sestertsiy, Krassning boyligi 200 mln sestertsiyga baholangan. Mashhur notiq va siyosiy arbob Sitseronning boyligi 100 ming sestertsiyga yaqin edi. Rimda 100 ming sestertsiy daromad qilmagan kishini boy deb hisoblamas edilar. Juda katta boylikka ega bo'lish bilan birga, Rimda juda ko'p zodagonlar qarzga botgan edi. Qarz majburiyatlarining o'sishi narx-navoning tez ko'tarilib ketishiga, siyosiy vaziyatning beqaror bo'lishiga olib keldi. Rim zodagonlari, siyosiy arboblari jamoa oldida obro'sizlanmaslik uchun juda katta sarf-xarajat qilishga majbur edilar. Oila ham patriarxal ahamiyatini yo'qotdi. Ayollar endi erga bo'ysunish- dan bosh torta boshladilar. Nikoh ko'p holatlarda siyosiy maqsadlarni ko'zlab tuzila boshlandi. Rim ayollarining o'z erlariga nisbatan xiyonati, buzuqligi odatdagi hol bo'lib qoldi.

Qulchilik munosabatlarida ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi. Mil.avv. I asrning I yarmidan ba'zi qullar ozod qilina boshlandi. Qul mehnati foydasiz ekanligi yaqqol ko'rindi. Ozod qo'yilgan qullar tadbirkorlik bilan shug'ullanib, ularning ayrimlari juda katta boylik, ko'chmas mulk to'pladilar.

Rim aslzoda patriitsiyalar respublikasi edi. Senat a'zolari, konsullar, oliy amaldorlar, odatda, eng boy Rim oilalaridan saylanar edi. Konsul hokimiyati rimliklarning o'zlari aytganlaridek, eng boy patriitsiy oilalar o'rtasida «qo'ldan qo'lga» uzatilar edi. Patriitsiy oilalarning qarshiligi tufayli oddiy nomzod konsul saylovlarida juda kam 20-30 yilda bir marta g'olib bo'lar edi. Aslzodalar bunday g'olibni mensimasdan «yangi odam» deb aytar edilar. Italiyadagi ko'p shaharlar, hududlar Rim davlati tarkibi- da bo'lsalar ham ular ittifoqchilar hisoblanib, Rim fuqarosi hisoblanmas edilar. Mil.avv. 90-yillarda Italiya aholisi fuqarolik huquqini talab qilib, qo'zg'olon ko'tardi (mil.avv. 90-88-yillar). Bu urush natijasida Italiya aholisi fuqarolik huquqini oldi.

Italiyada ittifoqchilar urushi tugamasdan Rimda birinchi fuqarolar urushi boshlandi. Ikki lashkarboshi zodagon Lutsiy Korneliy Sulla va oqsuyak zodagonlar uchun begona bo'lgan «yangi odam» Gay Mariy o'rtasidagi nizo urushning boshlanishiga bahona bo'ldi. Gay Mariy lotin shaharchasi Arpin yaqinidagi suvoriy oilasidan bo'lib, qattiqqo'l, adolatli odam edi. U harbiy xizmatni sidqidildan o'tab, konsullik lavozimiga yetti marta saylandi. Mariy birinchi konsulligi davrida harbiy islohot o'tkazdi. Ilgari 17 yoshdan 45 yoshgacha barcha Rim fuqarolari urush vaqtidagina harbiy xizmatga chaqirilar va o'z hisoblari- dan qurol-yarog'olar edilar. Gay Mariy qo'shinga kambag'allarni ham qabul qilishga ruxsat berdi. Endilikda askarlar davlat hisobidan qurol-yarog', davlat xazinasidan maosh oladigan bo'ldilar. Harbiy xizmat muddati 16 yil deb belgilandi. Shu tarzda Rim ko'ngillilar qo'shini muntazam qo'shinga aylandi. Legioner endi o'zini fuqarodan ko'ra askar deb hisobladi. Askarlarning moddiy ahvoli davlatga va lashkarboshining saxiyligi, omadi chopishiga bog'liq bo'lib qoldi. Asta-sekin lashkarboshilarning buyrug'i, davlat hokimiyati obro'sidan ko'ra muhim bo'la boshladi. Qo'shinning Rim siyosiy hayotidagi mavqeyi kuchaydi. Gay Mariyning raqibi Lutsiy Korneliy Sulla patriitsiy oilasidan kelib chiqqan edi.

1. Sulla diktaturasining o'rnatilishi. Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni. Rim respublikasi mil.avv. 80- yil boshlarida Italiyada ittifoqchilik urushlari tugaganidan keyin moliyaviy tushkunlik, savdo-hunarmandchilik degradatsiyasi va ichki siyosiy beqarorlik holatida edi. Shu bilan bir vaqtda Pont podshosi Mitridat VI ning Kichik Osiyo va Bolqon yarimrolini bosib olishi Rimni sharqda urush boshlashiga chaqiriq bo'ldi. Mitridat mashhur shaxs bo'lib, baland bo'yli, juda katta jismoniy kuchga ega bo'lgan. U 22 tilni bilgan, har tomonlama ma'lumotli kishi edi. Mitridat VI Bosfor, Kolxida, Kichik Armanistonni bosib olib, rimliklarning Kichik Osiyo mulklariga bostirib kirdi. Mahalliy aholi uni xaloskor sifatida kutib oldi. Kichik Osiyoning barcha shaharlarida uning topshirig'i bilan bir kunda 30 ming rimlik o'ldirildi.

Mitridatga qarshi urushda qo‘shinga qo‘mondonlik qilish uchun birdaniga ikki sarkarda da‘vogar bo‘ldi. Ulardan biri optimatlar yetakchisi, mil.avv. 88-yilda konsul bo‘lgan 50 yoshli Lutsiy Korneliy Sulla edi. Ikkinchi da‘vogar popu- lyarlarning o‘tmishdagi ittifoqchisi, 6 marta konsul bo‘lgan shuhratparast, 68 yoshli kekxa Gay Mariy edi.

Rim qo‘shiniga qo‘mondonlik qilish senat tomonidan Lutsey Korneliy Sullaga (mil.avv. 138-78-yillar) topshirildi. Rimda xalq yig‘ini esa Sullani chetlatib, Sharqqa yurishga Gay Mariyni qo‘mondon etib tayinladi. Shu vaqtda Janubiy Italiyada turgan g‘ayratli sarkarda Sulla o‘z qo‘shinlariga juda katta va‘dalar berib, Rimga yurish qildi. Rim o‘zining ko‘p asrlik tarixi davomida birinchi bor rimlik qo‘shinlar tomonidan jang bilan egallandi. Gay Mariy Afrikaga yashirinishga majbur bo‘ldi. Sulla o‘z qo‘shini bilan Yunonistonga yurish qilib, Mitridat VI qo‘shinlarini tor-mor qildi. Shu vaqtda Rimda to‘ntarish sodir bo‘lib, hokimiyatni yettinchi marta konsul qilib saylangan Gay Mariy va 4 marta konsul bo‘lgan Sinna egalladilar Tez orada Mariy bezgak kasalligidan vafot etdi. Sulla mil.avv. 83-yilda o‘z qo‘shini bilan Janubiy Italiyaga kelib tushdi. Fuqarolar urushining yangi davri boshlandi. Bu urush Sullaning g‘alabasi bilan tugadi.

Sulla hokimiyatni bosib olgach, o‘z mavqeyini huquqiy rasmiylashtirdi. U senatga murojaat qilib, davlatda tartib o‘rnatish uchun bir kishini favqulodda vakolatlar bilan ta‘minlash zarurligini aytdi. Komisiyalar (mil.avv. 82-yil)da oliy hokimiyat to‘g‘risida qonun qabul qilinib, Sullaga noma‘lum vaqtgacha diktatorlik vakolatini berdi. Qonunga ko‘ra, Sulla qonunlar chiqarish va boshqaruvni tashkil etish uchun cheklanmagan vakolatlarga ega bo‘ldi. Diktator barcha sohalarda fuqarolar hayoti va mulkiga o‘zi xohlagancha egalik qiladi; u alohida kishilarga oliy hokimiyatni berishi mumkin, koloniyalar barpo qilishi mumkin, tashqi siyosatni olib borishi mumkin, har qanday muammo bo‘yicha qonunlar chiqarishi mumkin. Ilgari diktatura muddati qat‘iy (6 oygacha) cheklab qo‘yilar edi. Sulla esa noma‘lum vaqtgacha diktator etib tayinlandi. Sulla o‘zining raqiblarini bartaraf qilish uchun proskripsiya deb nomlangan tadbirni amalga oshirdi. Sulla tomonidan tuzilgan, mol-mulki tortib olinishi kerak bo‘lgan va o‘zi xoin deb hisoblagan kishilarning alohida ro‘yxati (proskripsiya) shunday deb atalar edi. Kim bu ro‘yxatga tushgan bo‘lsa, u qonundan tashqari deb e‘lon qilinib, har qanday kishi uni o‘ldirishi, hatto bu uchun mukofot olishi mumkin edi. Shu yo‘l bilan 100 senator va 2500 suvoriy o‘ldirildi va ularning mulki musodara qilindi. O‘ldirilganlarning boshi forumga qo‘yildi. Hukm qilinganlarning mulki auksionda sotildi. Sullaning yaqinlari, uning ozod qullari va veteranlari katta mol-mulka ega bo‘ldilar. G‘arazli maqsadlar, shaxsiy dushmanlik bilan ko‘pgina begunoh kishilar o‘ldirildi.

Sulla bepul non tarqatishni bekor qildi, qarz foizlarini chekladi hamda mil.avv. 241-yilda bekor qilingan senturiy komisiyalarini qayta tikladi. Senat tarkibiga Sulla o‘z tarafdorlaridan bo‘lgan 300 yangi a‘zoni kiritdi. Diktator plebey tribunlari va komisiyalarning qonunchilik hokimiyatini bekor qilib, bu vakolatni senatga berdi. Sullaning maqsadi eski bo‘lib, patriksiy-plebey aslzodalarining hokimiyatini qayta tiklash edi.

Uning davrida senatda aslzodalar hukmronlik qila bosh- ladilar. Sud hokimiyati suvoriylardan qaytarib olinib, senatga berildi. Sulla o‘rnatgan tartib-qoidalarning tayanchi uning ve- teranlari edi. Sulla o‘zining legioner veteranlariga (harbiy xizmati tugagan askarlar) Italiya shaharlari va qishloqlaridan proskripsiya ro‘yxati bo‘yicha qatl etilgan «yangi fuqarolarning» yerlarini taqsimlab berdi. Veteranlar har qanday norozilikni bostirishga tayyor turar edilar. Lekin tez orada mil.avv. 79-yilda ko‘plar uchun kutilmagan holda Sulla diktatorlik vakolatini o‘zidan so- qit qilib, hokimiyatdan chetlashdi. Diktator tuzalmas qichima kasalligiga yo‘liqqan bo‘lib, badaniga yiringli yara toshib ketgan va faqat suvda cho‘milib, bir oz orom topar edi. Sobiq diktator baliqchilik bilan shug‘ullanib, memuarlar yozdi. Sulla mil.avv. 78-yil 60 yoshida miyasiga qon quyilishi oqibatida vafot etdi. Sulla konstitutsiyasi yana 8 yil yashadi.

Mohir sarkarda Sulla askarlari orasida katta obro‘ga ega edi. U xudbin, sovuqqon bo‘lib, pulga juda o‘ch edi. U ma‘lumotli odam bo‘lib, yunon adabiyoti va falsafasini yaxshi bilgan. Bir qobilyatsiz shoir Sullaga bag‘ishlangan maqtov she‘rini keltirganda Sulla unga boshqa she‘r

yoymaslik sharti bilan katta miqdorda pul berishga buyruq beradi.

Sulla konstitutsiyasiga birinchi bo'lib 78-yilda konsul bo'lgan Mark Emiliy Lepid qarshi chiqdi. Konsullikni topshirib, Lepid qo'shin to'plab Rimga yurish qildi. Lekin Mars maydonidagi jangda yengildi. U Sardiniyaga qochib ketdi va shu yerda vafot qildi. Ikkinchi bo'lib Sullaga qarshi mil. avv. 81-yil Ispaniyada noiblikni topshirgan Sertoriy chiqdi. Kvint Sertoriy iberlar bilan yaxshi munosabatda bo'ldi. Ibirlar uning legionlari safini to'ldirdilar. Sulla tartib-qoidalariga sodiq bo'lgan senat unga qarshi Gney Pompey boshchiligida katta qo'shin yubordi. Mil.avv. 72-yil Ispaniyada Sertoriy qo'zg'oloni bostirildi va qatl etildi.

Shu vaqtda Italiyani Spartak rahbarligidagi misli ko'rilmagan qullar qo'zg'oloni qalqitib yubordi (mil.avv. 74 -71-yillar). Spartak kelib chiqishi Frakiyadan bo'lib, Rim qo'shinida yollanma askar bo'lib xizmat qiladi va xizmatdan qochadi. Keyin esa asir olinib, gladiatorlikka berilgan. Spartak o'zining jismoniy kuchi, dovyurakligi uchun ozodlikka chiqadi. Kapuya shahridagi Len- tul Batiatning gladiatorlik maktabiga qilichbozlik o'qituvchisi bo'lib ishga kiradi. Boshda Spartak qo'zg'oloniga ahamiyat berilmadi. Sarkardalik qobiliyatiga ega bo'lgan shijoatli Spartak tez orada o'z qo'l ostida qullardan tuzilgan 120 ming kishilik qo'shin to'pladi. Bir necha bor rimliklar ustidan g'alaba qildi. Ayniqsa, Shimoliy Italiyadagi Mutina shahri yonida Spartak yaxshi qurollangan ikki konsul boshchilik qilgan Rim qo'shin- larini tor-mor qildi (mil.avv. 72-yil). Bu hol Rimni vahimaga tushirib qo'ydi.

Senat mil.avv. 72-yilda Spartakka qarshi qo'shinga bosh- chilik qilishni favqulodda vakolatlar bilan eng boy quldor Mark Krassga topshirdi. Spartak tezlik bilan Rimni chetlab o'tib, Italiyaning janubiga yurish qildi. Farazlarga ko'ra, Spartak Sitsili- yaga o'tishga harakat qilgan. Spartakning Sitsiliyaga o'tishi- da kemalar bilan ta'minlashga va'da bergan Kilikiya dengiz qaroqchilari (piratlar) uni aldadilar. Qullar qo'shini Bruttia viloyatida qamalib qoldi. Krass bu yerda 52,5 km uzunlikdagi okop qazishga buyruq berdi. Spartak qo'shinlari rimliklarning bu to'siqlarini buzib o'tib, Brundiziy portiga qarab harakat qildilar. U o'z qo'shinini kemalar bilan Yunonistonga olib o'tmoq- chi edi. Tez orada Spartak qo'shinlaridan bir necha qismlar ajralib ketdi. Bu Spartakning kuchini zaiflashtirdi. Krass qullar qo'shinini ta'qib ostiga olib, ularning orqasidan izma-iz bordi. Apuliya viloyatida Krass va Spartak qo'shinlari o'rtasida hal qi- luvchi jang bo'ldi (mil.avv.71-yil). Jang boshlanishida Spartakka otini minishga hozirladilar, lekin u qilichini sug'urib otni o'ldirdi. Spartak g'alaba qilgan taqdirda eng yaxshi otlarga ega bo'lishi mumkinligi, yengilgan taqdirda hech qanday ot kerak emasligini aytdi. Jang juda shafqatsiz bo'lib, rimliklar g'alaba qildilar. Spartak va minglab qullar bu jangda qahramonlarcha halok bo'ldi. Uch yil davom etgan qullar qo'zg'oloni bostirildi. 6 ming qul Kapuyadan Rimga boradigan yo'lda xochga mixlandi.

1. Pompeyning Sharq yurishlari. I triumvirat. Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni bilan bir vaqtda Mitridat VI bilan (mil.avv. 74-64-yillar) yangi urush boshlandi. Mitridat VI haqiqiy sharq podshosi bo'lib, o'z onasi, ukasi, o'zi bilan nikohda bo'lgan singillari, 3 o'g'li va 3 qizining o'limiga aybdor edi. U 300 ming kishilik qo'shin, 400 kemadan iborat kuchli flotga ega edi. Dastlab Rim qo'shinlariga tajribali sarkarda Lukull boshchilik qilib, bir qancha yutuqlarga erishdi. Lekin Mitridat VI ni yenga olmadi. Bundan tashqari, u qattiqqo'lligi bilan legionerlarning noroziligini tug'dirdi. Shunda senatning irodasiga qarshi xalq yig'ini sharqda qo'mondonlikni Gney Pompeyga topshirdi.

Gney Pompey Sulla davrida tanilib, fuqarolar urushi davri- da Sullani qo'llagan edi. Keyin esa senat uni Spartakka qarshi Krass qo'shiniga yordamga yubordi. Mil.avv. 70-yil Pompey va Krass konsul etib saylandi. Krass ovatsiya (piyoda triumf) ga, Pompey triumfga sazovor bo'ldi (Qadimdan Rimda kat- ta janglarda g'alabaga erishgan lashkarboshi sharafiga Rim shahrida zafar (triumv) marosimi uyushtiriladi edi. Rim uchun ahamiyati katta g'alabaga erishgan lashkarboshi jang aravasi- da, kichikroq ahamiyatli g'alabaga erishgan lashkarboshi piyoda yurib, kapitoliy tepaligiga ko'tarilib, qurbonlik keltirgan. Rim fuqarolari ularni qarsaklar bilan olqishlar (ovatsiya) edilar. Pompey qo'shinlari rag'batlantirildi. Pompey O'rtayer dengizi qirg'oqlarini

talagan dengiz qaroqchilarini tugatib, Rimda katta obro'ga ega bo'ldi.

G'ayratli sarkarda Pont podshosini tor-mor qilib, Armanis- tonni vassal davlatga aylantirdi. Pompey Bosfor podsholigida Mitridat VI ga qarshi qo'zg'olon uyushtirib, uning o'zini o'ldirishga majbur qildi hamda Suriya va Yahudiyani istilo qildi. Kichik Osiyoda Rim hokimiyatini qayta tikladi. Urushdan so'ng Rimda uning sharafiga zafar (trium) uyushtirildi va Pompey sharqda 22 podsho ustidan g'alaba qildi, 12 mln kishini bo'ysundirdi, 1538 shahar va qal'alar istilo qildi deb e'lon qilindi. Pompey- ning Sharqqa yurishi ellin sharqi mamlakatlarining Misrdan tashqari Rimga bo'ysundirishni tugalladi.

Pompey Rimga g'alaba bilan qaytdi. Bu vaqtda Rimda qarzga botgan patritsiy Lutsiy Sergiy Katilina boshchilik qilgan harakatning fitnasi bostirildi. Bu harakat qarzlarni bekor qilish va davlat to'ntarishini maqsad qilgan edi. Etruriyada Katilina va uning uch ming kishilik tarafdorlari shafqatsiz jangda o'ldirildi. Nobillar va suvoriylar Katilina fitnasi davrida birlash- dilar. Senat oqsuyak-patrisiylar respublikasi va an'anaviy Rim erkinligining himoyachisi sifatida chiqdi. O'zining sharqdagi g'alabalari bilan obro'-e'tibori oshib ketgan Pompeyni Rimda hokimiyatni qo'lga olishidan qo'rqqan senat unga dushmanlik nazari bilan qaradi. Senat Pompeyni konsullikka o'z nomzodini qo'yishga ruxsat bermadi. Senatda kuchli ta'sirga ega bo'lgan yana bir taniqli patrisiy Lukull ham Pompeyga qarshi chiqdi. Pompeyning veteranlariga yer berilmadi. Ispaniyada noib bo'lgan, luzitanlarning qo'zg'olonini bostirgan. Senat Gay Yuliy Sezarni ham mil.avv. 60-yilda sirdan konsullikka o'z nomzodini qo'yishiga ruxsat bermadi. Ispaniyada katta boylik to'plagan Sezar shaxsan o'zi Rimga keldi. U konsullik saylovi- da o'z nomzodini qo'ydi va mil.avv. 59-yil konsullikka saylandi. Sezar Rimdagi siyosiy vaziyatdan o'z manfaati yo'lida foyda- landi. U senat qo'llab-quvvatlamagan va bir-birovi bilan dush- man bo'lgan Pompey va Krassni murosaga keltirdi. Bu murosa juda muhim siyosiy oqibatga olib keldi: Rimdagi uch qudratli kishi Pompey, Sezar va Krass norasmiy ittifoq tuzib, bir- birlariga yordam berish majburiyatini oldilar. Bu kelishuv I triumvirat (uch qudratli kishi ittifoqi, mil.avv. 59-yil) deb atal- di. Har uchalasining ham nobillardan do'stlari, plebs orasida ko'plab klientlari, Italiya va provinsiyalarda tarafdorlari bor edi. Kelishuv Pompeyning Sezarni qiziga uylanishi, Sezarni o'zining taniqli bir tarafdorining qizi Kalpuriyaga uylanishi bilan mustahkamlandi.

Rimda siyosiy hokimiyat uch taniqli siyosiy arbob Pompey, Krass va Sezar qo'lga o'tdi. Gay Yuliy Sezar (mil.avv. 100-44-yil- lar) bu vaqtda Krass va Pompey kabi obro'ga ega emas edi. Le- kin u shuhratparast, shijoatli bo'lgani uchun tez orada I triumviratning amaldagi rahbari bo'ldi. Bundan tashqari, u mil. avv. 59-yildagi kelishuvga binoan konsul qilib saylandi. Bitim- ga ko'ra, Sezar agrar qonun loyihasini amalga oshirdi. Natija- da Pompeyning sobiq jangchi-veteranlari yer ulushlariga ega bo'ldilar.

Respublika an'analariga sodiq bo'lgan respublikaning himoyachilarini mafkuraviy ilhomchisi bo'lgan siyosatchi, taniqli siyosiy arbob, notiq Mark Tulliy Sitseron (mil.avv. 106-43) max- sus qaror bilan Rimdan haydalib, mol-mulki musodara qilin- di. Respublikaning boshqa tarafdorlari ham bosim ostida qol- di. Sezar hokimiyat uchun kurashda shahar va qishloq plebey uning mustahkam tayanchi bo'lib xizmat qila olmasligini tushu- nar edi. Buning uchun yaxshi qurollangan sadoqatli qo'shin kerak edi. Bu qo'shinni tashkil qilish uchun katta miqdorda mablag' topish maqsadida Sezar Galliya provinsiyasiga 5 yil noiblik lavozimini olishga erishdi.

Mil.avv. I asrning 50-yillarida rimliklar Galliyaning bir qis- mini ishg'ol qilgan edilar. Lekin uning katta qismi (hozirgi Fransiya, Belgiya, Gollandiyaning bir qismi, Shvetsariyaning katta qismi) hali erkin edi. Bu hududda yashagan o'nlab qabilalar doimo o'zaro urushlar girdobida edilar. Senat Galliya- ning qolgan ana shu qismini bo'ysundirish uchun Sezarga qo'shin to'plashga ruxsat berdi. Galliyani istilo qilish yetti yil davom etdi. Boshda Sezar gelvet (hozirgi Shvetsariya hudu- dida yashovchi) qabilasiga qarshi, keyin esa german qabilalari- dan bo'lgan Ariovis boshchiligidagi svevlarga qarshi urush harakatlarini olib bordi. Nihoyat belg qabilalari bilan keskin kurashdan keyin Galliya bo'ysundirildi va u mil.avv. 57-yil Rim provinsiyasi deb e'lon qilindi.

Mil.avv. 56-yil bahor oyida Sezarning Galliyadagi vakolati yana 5 yilga uzaytirildi. Sezar mil.avv. 55-yilda german qabi- lalariga qarshi Reyn ortiga, mil.avv. 54-yilda esa Britaniyaga yurish qildi. Lekin mil.avv. 54-yilda Rimga qarshi Buyuk gal qo'zg'oloni yuz berdi. Bu qo'zg'olon arvern qabilalari tashab- busi bilan boshlanib, qo'zg'olonga qobiliyatli yo'lboshchi Ver- singetorik boshchilik qildi. Rimliklar juda qiyin ahvolga tushib qoldilar. Sezarda 60 ming qo'shin, qo'zg'olonchilarda 300 ming kishi bor edi. Faqat Sezarning harbiy-tashkilotchilik qobiliyati, uning diplomatik san'ati qo'zg'olonchilar orasida o'zaro kelish- movchiliklar kelib chiqishiga olib keldi. Natijada rimliklar bu qo'zg'olonni bostirdilar. Qo'zg'olonning so'nggi o'choqlari mil. avv. 51-yilda tugatildi.

Galliya istilosi natijalari ulkan edi. Sezar 300 qabilani bo'y- sundirdi. 800 shahar qamal qilib olindi. 1 mln. kishi asir olin- di. Rimliklar qo'liga ulkan miqdorda o'lja tushdi: Rimda oltin qadoqlab sotildi va uning bahosi juda pastga tushib ketdi. Bularning hammasi Rimda Sezarning obro'-e'tiborini oshirib yubordi. Galliyada urush harakatlari tugamasdan I triumvirat amalda tugadi. Krass mil.avv. 55-yil Parfiyaga yurish vaqtida yengilib halok bo'ldi. Sezarning yutuqlari va obro'-e'tiborining oshib ketishi u bilan Pompey orasidagi munosabatlarda sovuq- lik va dushmanlikka sabab bo'ldi. Galliyada Sezarning vakolati tugadi. U o'z qo'shinini tarqatishi lozim edi. Lekin u qo'shinni tarqatmadi. Sezarning kuchli qo'shinidan qo'rqib qolgan senat uni Rimning dushmani deb e'lon qildi. Senat uning raqibi Pompeyga Italiyada qo'shin to'plab, Sezarga qarshi chiqishga topshiriq berdi.

Nozik diplomat va uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi bo'lgan Sezar Rimdagi vaziyatni kuzatib, Galliya noibligi davridan boshlab katta miqdorda pora berish bilan o'z tarafdorlariga ega bo'lgan edi. Sezar Pompey qo'shinlarini kutib turmadi. U mil. avv. 49-yil yanvarida Shimoliy Italiyaning chegarasi bo'lgan kichik Rubikon daryosidan o'tdi. Qonunga ko'ra, bu daryo- dan o'tgan har qanday qurollangan qo'shin Rimning dushmani deb hisoblanar edi. Aytishlaricha, daryodan o'tish oldidan Sezar uzoq o'ylanib turib, «qur'a tashlandi» deb xitob qiladi va qo'shinga daryodan o'tishga buyruq beradi. Shimoliy Italiyaning shaharlari Sezar qo'shinlariga deyarli qarshilik ko'rsatmaydi. Pompey qo'l ostida jangovar qo'shin bo'lmaganligi uchun mil. avv. 49-yil 17-yanvarida janubga qo'shin yig'ishga jo'nab ketdi. Uning orqasidan vahimaga tushgan konsullar va senatning ko'pgina senatorlari qochib ketdi.

Sezar 3 bora Pompey bilan muzokaralar olib borishga urin- di. Lekin Pompey 17-martda o'ziga sodiq qo'shin va tarafdorlari to'planayotgan Yunonistonga jo'nab ketdi. Nozik diplomat Sezar ikki oy davomida hech qanday qon to'kmasdan butun Italiyani egalladi. U Rimga kirib, 5000 funt tilla va kumushdan iborat davlat xazinasini bosib oldi. Sezar Rimda ko'p turmay, Pompey-

ga sodiq yetti legion turgan Ispaniyaga yurish qildi. Ispaniyada g'alaba qilib, Sezar Bolqon yarim oroliga o'tmoqchi edi. Ispa- niyadagi Ilerda shaharchasi yonida Sezar dushman qo'shinlari- ni 2-avgustda tor-mor qildi. Shundan so'ng ikki ispan provin- siyasi Sezar tomoniga o'tdi. Hal qiluvchi jang mil.avv. 48-yil- da Yunonistondagi Farsal shahri yonida bo'lib o'tdi. Pompey qo'shinlari yengildi. Pompey boshda Lesbos oroliga qochdi, u yerdan Misrga yo'l oldi. U bir vaqtlar o'smir Ptolemeyga homiylik qilgan bo'lib, endi yosh podsho Ptolemeydan yordam olmoqchi bo'ldi. Lekin u qirg'oqqa tushishi bilan Ptolemeyning buyrug'i bilan o'ldirildi.

Sezar Pompey o'limidan uch kun keyin Misrga yurish qilib, bu yerda Ptolemeylar sulolasining taxt uchun kurashiga ara- lashib, malika Kleopatrani hokimiyat uchun ukasiga qarshi kurashida yordam berdi. Oqibatda Aleksandriyada Sezarga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Bu qo'zg'olonni Sezar zo'rg'a bostir- di. Shundan so'ng u sharqqa Mitridatning o'g'li Farnakka qarshi yurish qilishga majbur bo'ldi. Sezar bu yurishni juda qisqa muddatda - atigi 5 kunda amalga oshirdi va bu to'g'risida senatga o'zining «Keldim, ko'rdim, yengdim» degan mashhur maktubini yubordi.

Pompeyning asosiy tarafdorlari endilikda Afrikada to'plandi- lar. Mil.avv. 46-yilda Afrika provinsiyasining sharqiy qirg'og'ida- gi Tais shahri yonida katta jang bo'lib, Pompey tarafdorlari

to'la tor-mor etildi. Shundan so'ng Sezar Numidiyani bo'ysundirdi. Mil.avv. 46-yilda u Rimga qaytdi va bu yerda Galliya, Misr, Pont va Numidiya ustidan g'alabalari sharafiga to'rt zafar triumfini bayram qildi. Lekin pompeychilar bilan kurash hali tugamagan edi. Pompeyning o'g'illari Ispaniyada kuch to'pladilar. Munt yonida mil.avv. 45-yilda Sezar o'zining raqiblari ustidan so'ng- gi g'alabasiga erishdi. Jang juda qonli va keskin bo'ldi. Sezar- ning so'zi bo'yicha u birinchi bor g'alaba uchun emas, o'z hayoti uchun jang qildi.

Fuqarolar urushi nihoyat tugadi. Sezar ikkinchi bor Rimda senat tomonidan diktator deb e'lon qilindi (senat Sezarni Ispa- niyada bo'lgan vaqtida birinchi marta diktator deb e'lon qilgan edi). Unga 5 yillik konsullik, umrbod tribun hokimiyati, say- lov komisiyalarida o'z nomzodini tavsiya qilish huquqi hamda boshqa unvonlar va vakolatlar berildi. Sezar o'zining o'rinbo- sari (otliq qism boshlig'i) etib, diktator Rimda bo'lmagan payt- da Rim va Italiyani boshqargan Antoniyni tayinladi. Sezar mil.

avv. 44-yilda beshinchi marta konsul lavozimini egalladi. Umr- bod diktator deb e'lon qilindi. U mutlaq hokimiyatga ega bo'ldi. Sezar podsho kiyimini kiyish huquqiga ega bo'ldi. Uning nomi bilan qasamyod qildilar. Unga xudo kabi sig'indilar. Uning tas- viri tangalarda zarb qilindi. Sezarning ijtimoiy tayanchi yo'q edi. Chunki uning tarafdorlarining manfaatlari bir-biriga to'g'ri kel- mas edi. Bunday vaziyatda Sezar o'z hokimiyatini mustahkam- lashda qo'shından foydalandi. U o'z raqiblarini ta'qib qilmadi. Faqat Pompeyning va uning ashaddiy tarafdorlari mulkini mu- sodara qildi. Sezarning eski dushmanlari afv etildi. Pompeyning tarafdorlari bo'lgan taniqli senatorlarni Sezar mo'l-ko'l sovg'alar bilan taqdirladi. Ular provinsiyalarda oliy davlat lavozimlariga saylandilar, yer-mulklarini hadyaga oldilar. Sezar turli ijtimoiy guruhlardan tayanch topishga urinib, ijtimoiy sohada turli is- lohotlarni o'tkazdi.

Sezar davridan oltin tanga muntazam zarb qilina boshlandi. Denariy butun davlat uchun yagona tangaga aylandi. Sezar konsulligi vaqtida (mil.avv. 59-yil) provinsiyalarda poraxo'rlik- ka qarshi qonun qabul qildi. Davlatdan tekin non va boshqa mahsulotlar oladigan plebsni 320 mingdan 150 mingga ka- maytirdi. Shaharlarga mahalliy muammolarni yechish uchun avtonomiya huquqini berdi. Soliq tizimi tartibga solindi, soliq yig'uvchi -publikanlar faoliyati ustidan nazorat o'rnatildi. Dehqonchilikni rivojlantirish uchun botqoqliklarni yo'q qilib, yo'llarni qurish loyihalarini Sezarning o'zi ishlab chiqdi va qis- man amalga oshirdi. Sezar kalendar islohotini o'tkazdi. Misrlik matematik va astronom Sozigen yordami bilan mil.avv. 45- yil 1- yanvardan vaqt hisobi kiritildi. Sezar nomi bilan kvintiliy (iyul) oyi belgilandi.

Sezar Parfiyaga qarshi yurishga tayyorlana boshladi. Rimda Parfiyani faqat podsho yengishi mumkin degan gap tarqal- di. Rim nobillari orasida Sezarning dushmanlari ko'p edi. Ular respublika tartib-qoidalarining buzilishi, davlat lavozimlaridan o'zlarining chetlashtirilganligidan norozi edilar. Faqat barcha haqorat va tahqirlar uchun Sezardan o'ch olishga bahona izlar edilar. Sezarga qarshi fitna uyushtirib, bu fitnada 60 dan ko'p senator ishtirok etdi. Fitna boshida Gay Kassiy Longin, Mark Yuniy Brut va Detsim Yuniy Brut turdi. Sezar mil.avv. 44-yil 15-martida senat majlisida Brut va Kassiy boshchiligidagi fit- nachilar tomonidan o'ldirildi. U 23 joyidan yaralangan bo'lib, jarohatning faqat bittasi uning o'limiga sabab bo'ldi.

2. II triumvirat. Respublikaning qulashi. Sezarni o'ldirib, fitnachilar o'zlarini yo'qotib qo'ydilar. Ular tiraniyaga qarshi kurash va boshqarishning respublika tuzumini qayta tiklash shi- ori ostida harakat qildilar. Lekin senatorlar ozodlikning tikla- nishini olqishlash o'rniga vahimaga tushib qochib ketdilar. Hech qanday rejaga ega bo'magan fitnaning faol ishtirokchilari Brut va Kassiy shahardan qochishga majbur bo'ldi. Sezarning eng yaqin do'stalaridan biri, mil.avv. 44- yildagi konsul Mark An- toniy Rimning amaldagi xo'jayiniga aylandi. Antoniy Sezarning merosxo'ri sifatida marhumning uyidan uning arxivi, 100 mln sestersiz miqdoridagi pul mablag'ini o'zlashtirib oldi. Sezarning dafn qilish marosimi dabdabali qilib o'tkazildi.

Dafn marosimi arafasida Sezar vasiyatida o'zining bosh me- rosxo'ri qilib, asrandi o'g'li, singlisining 18 yoshli farzandi Gay Oktavian Furinni belgilagani ma'lum bo'ldi. Antoniy aholining turli guruhlari o'rtasida o'z mavqeyini mustahkamlash uchun faol harakat qildi.

Senatga yon berdi. Sezarning veteranlariga suyanishni ko'zlab, ularga qonun bilan yer ulushi berdi. O'z hokimiyatini kuchaytirish uchun boy Galliya provinsiyasini o'z ixtiyoriga o'tkazdi. Senat Sitseron boshchiligida unga qarshi muxolifatga o'tdi. Boshda Antoniy Gay Yuliy Sezar Okta- vianga mensimasdan qaradi. Oktavian senat bilan vaqtincha- lik ittifoq tuzdi. Respublika tarafdori bo'lgan mashhur notiq va konsul Sitseron yangi tiran Mark Antoniyga qarshi Oktavianni qo'llab-quvvatladi. Shu vaqtda respublika tarafdorlari bo'lgan Brut va Kassiy Bolqon yarim orolida katta harbiy kuch to'pladi- lar. Mil.avv. 42-yil kuzida Makedoniyadagi Filipp shahri yaqi- nida triumvirlar qo'shinlari bilan senat respublikasi tarafdor- lari qo'shinlari o'rtasida ikki jangda respublikachilar yengildi.

Fuqarolar urushining oxirgi bosqichi boshlandi. Senatning topshirig'i bilan Oktavian Mark Antoniyga qarshi urush boshlandi. Mil.avv. 43-yil aprelida Mutina yonidagi jangda Antoniy yengildi. Legionerlar Oktavianga imperator unvonini berdi- lar. Antoniy esa respublika dushmani deb e'lon qilindi. Antoniy yengilgach, senat g'alabani bayram qildi. Sitseron bosh- chiligidagi senat oligarxiyasi Oktavianning o'z mutlaq hokimiyatini o'rnatishiga yo'l bermaslikka urindilar. Oktavianning kon- sul bo'lishiga qarshi chiqdilar va unga qo'shin qo'mondonligini topshirishga buyruq berdilar. Oktavian esa qo'mondonlikni topshirmadi. Antoniy ta'qib qilmadi. Aksincha, Mark Antoniy va Sezar tarafdorlaridan bo'lgan Lepid bilan o'zaro shartnoma tuzdi. Ularning ittifoqi II triumvirat (Bononi shahri yaqinida mil.avv. 43-yil) nomi bilan ma'lum. Bu ittifoq I triumviratdan farq qilgan holda xalq yig'inida rasmiy tasdiqlandi. Triumvirlar kelishuviga binoan Oktavian mil.avv. 41-yil 19-avgustida konsul etib saylandi. Italiyada ular o'zlariga qarshi bo'lgan respublika tarafdorlarini ta'qib ostiga oldilar. G'oliblar proskripsiya ro'yxatiga nafaqat o'zlarining dushmanlari bo'lgan senatorlar- ni, balki boy bo'lgan rim fuqarolarini ham kiritdilar. Ular Sulla davridagi proskripsiyadan hajmi va shafqatsizligi bilan oshib tushdi. E'lon qilingan proskripsiya natijasida minglab odamlar, birinchi navbatda, taniqli respublikachi Sitseron halok bo'ldi.

Respublikachilar tor-mor etilgach, Brundiziyda Oktavian va Antoniy triumvirlar o'rtasida provinsiyalar yangidan taqsimlan- di: Oktavianga G'arbiy provinsiyalar Illiriya bilan birga berildi, Antoniy sharqdagi provinsiyalarga ega bo'ldi, Lepedga Afrika qoldirildi. Shartnoma sulolaviy nikoh bilan mustahkamlandi. Antoniy Oktavianning yaqinda beva qolgan singlisi Oktaviyaga uylandi. Pompeyning o'g'li Sekst Pompey dengizda qaroqchilik qilib, Rimga oziq- ovqat keltirishni qiyinlashtirdi. Oktavian unga qarshi keskin urush harakatlari olib borib, bir necha jangda

S.Pompeyning flotini yanchib tashladi. Italiyada Oktavianning obro'si oshib ketdi. Mil.avv. 36- yilda Antoniy Parfiyaga yurish boshlandi, lekin bu yurish natijasiz tugadi. Antoniy mil.avv. 34- yilda Armanistonga yurish qilib, arman podshosini xoinlik- da ayblab qatl qildi. Shundan so'ng Kleopatra podsholar podshosi deb e'lon qilindi. Uning o'g'illari mustaqil hisoblangan yoki rim provinsiyalari tarkibiga kirgan podsholiklarni Antoniy- dan sovg'aga oldilar. Antoniy va Kleopatra ma'lum bir siyosiy maqsadlarni ko'zlagan edilar. Antoniy Misr podsholigining katta boyliklari parfiyaliklarga qarshi harbiy yurish uyushti- rish imkoniyatini beradi deb hisobladi. Kleopatra Ptolemeylar podsholigini mil.avv. III asr boshlaridagi chegaralarda tiklashni orzu qilgan edi. Rim hukmron tabaqalar Antoniyning faoliyati- ni Rimning manfaatlariga zid hisobladi. Oktavian rimliklarning Antoniyga nisbatan dushmanlik kayfiyatini yanada kuchayti- rishga harakat qildi. Oktavian Rimga qaytib, Antoniyga qarshi zimdan kuch to'play boshlandi. Tez orada triumvirlardan biri Lepid Sitsiliyada hokimiyatni qo'lga olishga urindi, lekin uning qo'shinlari Oktavian tomoniga o'tib ketdi. Natijada Lepidning siyosiy faoliyati tugallandi. Lepid oliy pontifik lavozimiga ega bo'lgani uchun Oktavian uning hayotini saqlab qoldi. Shundan so'ng Lepid Rimda hech qanday siyosatga aralashmay, mil.avv. 12-yilgacha yashab, 77 yoshida vafot etdi. Italiya va uning atro- fidagi hududlarda o'z hokimiyatini mustahkamlagan Oktavian raqibi Antoniyga qarshi urushga jiddiy tayyorlana boshlandi.

Mark Antoniy Misrga jo'nab ketdi va u yerda malika Kleopat- raga uylandi. U mutlaq

hukmdor sifatida sharqdagi Rimning yer-mulklariga egalik qildi. Mil.avv. 32-yilda rimliklar Misrga qarshi urush e'lon qildilar. Antoniy tarafdorlaridan tozalan- gan senat uni «respublika dushmani» deb e'lon qildi. Oktavian 250 jangovar kema, 80 ming legionerlardan iborat quruqlik- dagi qo'shinga, Antoniy esa 100 ming piyoda askar, 12 ming otliq va 500 kemaga ega edi. Mil.avv. 31-yil 2-sentabrda Epir qirg'og'idagi Aksiy burni yonida dengiz jangi bo'lib, bu jangda Antoniy floti yengildi. Mil.avv. 30-yilda Oktavian Suriya va Misrga yurish qildi va hech qanday qarshiliksiz Aleksandriya shahrini egalladi.

Jangda yengilib, hokimiyatdan ajralgan, umudsizlikka tush- gan Antoniy o'zini qilichga tashlab o'ldirdi. Kleopatra esa o'lim to'shagida yotgan eriga o'zini o'ldirib, uning orqasidan borishni va'da qildi. Ammo buning o'rniga u Oktavian tomoniga o'tmoq- chi bo'ldi. Faqat g'olib Oktavian uni kishanlab, Rimga olib borish niyati borligini bilib qolib, o'zini o'ldirdi. Aytishlaricha, malika o'zini zaharli ilonlarga chaqtirib o'ldiradi. Oktavianning buyrug'i bilan Sezar va Kleopatraning o'g'li Sezarion hamda An- toniyning Fulviyadan bo'lgan katta o'g'li Antullni o'limga hukm qildilar. Antoniyning qolgan 9 bolasini uning sobiq xotini Ok- taviya (Oktavianning singlisi) o'z tarbiyasiga oldi. Ptolemeylar sulolasi 300 yilga yaqin hukmronlik qilgan Misr Rim provin- siyasiga aylantirildi. Shu bilan Rimda fuqarolar urushining fojiali davri tugadi. Sezarning asrandi o'g'li Oktavianning Rim O'rtayer dengizi davlatiga uzoq hukmronlik yillari boshlandi (mil.avv. 30-yildan-milodiy 14-yiligacha).

14- Mavzu: Ilk Rim imperiyasi. Oktavian Avgust hukmronligi. Prinsipat.

Reja:

1. Avgust prinsipati. Ko'p yillik fuqarolik urushlaridan so'ng, nihoyat Rimda tinchlik o'rnatildi. Oktavianning eng faol raqiblari fuqarolar urushlarida halok bo'ldi. Sezarga qarshi gu- ruhlarning tirik qolgan vakillari siyosiy jihatdan zaif va bo'linib ketgan edi. Ular o'z mavqelarini saqlab qolish uchun Oktavian- ga har qanday yo'l bilan yordam berish yoki kelishishga tayyor edilar. Aksiy yonidagi g'alaba natijasida 33 yoshli Oktavian (mil. avv 30-yildan - milodiy14- yiligacha) ulkan davlatning yagona hukmdoriga aylandi. U diktatura va umrbod sensorlikdan voz kechdi. Hech kim uni podsholikka intilmoqda deb ayblamasligi uchun Romul nomi va dominus (janob) unvonini inkor qildi.

Oktavian mil.avv. 30-yildan plebey tribuni hokimiyatiga ega edi. U mil.avv. 29-yilda senatdan qo'shin qo'mondoni, ichki va tashqi siyosat sohalarida oliy hokimiyatda egalikni bildiradi- gan umrbod imperator unvonini oldi. Mil.avv. 28-yil senatda navbatdagi tozalash o'tkazilib, senat a'zolari soni ming kishiga- cha yetkazildi. Senat a'zolarining yangi ro'yxatida Oktavianning nomi birinchi turar edi. Ana shundan uning prinseps senatus («birinchi» - lotin tilidan to'g'ridan- to'g'ri tarjimasini) unvoni kelib chiqdi. Respublika Rimida prinseps unvoni senatorlar ro'y- xatidagi birinchi o'rinda turgan eng hurmatli va eng keksa, odatda, sobiq senzorlardan senatdagi o'rnini bildirar edi. Bu unvon faxriy bo'lib, konsullarning so'roviga ko'ra prinsepsga o'z fikrini birinchi bo'lib bildirish huquqidan boshqa hech qanday alohida vakolatlar bermas edi. Rimning O'rtayer dengizi havzasida yetakchilik uchun kurashi davrida ichki va tashqi siyosatga shubhasiz ta'sir o'tkazgan obro'li kishilar prinseps- lar bo'lgan edi (Kvint Fabiy Maksim, Sisipion Katta va boshqa- lar). Sulla diktaturasidan so'ng prinsepslar oldingi ahamiyatini yo'qotdi. Oktavian senatorlar ro'yxatida o'zini birinchi qo'yib, go'yoki senat prinsepsining ilgarigi mavqeyini qayta tikladi. Bu unvon Oktavianga o'z fikrini birinchi bo'lib bildirish va se- natning qaroriga ta'sir qilishga imkon yaratdi. Senat unga Avgust («Xudolar ulug'lagan») unvonini berib, uning hokimiyati muqaddas ekanligini ta'kidladi. Bundan tashqari, Oktavian Avgust oliy harbiy hokimiyatga egaligi, umrbod konsul, xalq tribuni bo'lganligi uchun «veto» (taqiq) huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Oktavian hokimiyatining moddiy asosini unga shaxsan qaram bo'lgan provinsiyalardan keladigan daromadlar va senat xazinasi bilan yonma-yon ta'sis etilgan prinseps xazinasi (fisk) tashkil qildi. Uning davrida respublika muassasalari - senat, konsullar, kvestorlar lavozimi saqlab

qolinib, barcha mansab- dor shaxslar ma'lum bir muddatga saylanar edi. Avgust senat- dan barcha ozod qo'yilgan qullarni chiqarib, unga Italiya mu- nisipiylari va koloniyalarining zodagonlarini kiritdi. O'zining hokimiyati uchun xavfli bo'lgan yirik yer egalari va boylarning ijtimoiy ahvolini turli tadbirlar bilan mustahkamladi va ularni o'ziga moyil qildi. Oktavian Avgustni yana bir tabaqa suvoriylar qo'llab-quvvatladi. Bu tabaqaga prinseps muhim imti- yozlarni berdi. Suvoriylar uchun 400000 sestertsiy mulk senzi belgilanib, eski respublika an'analari bilan bog'lanmagan bu qatlam tarkibiga boylik orttirgan mulkdorlar kiritildi. Ba'zi bir yuqori mansablar suvoriylarga berildi. Oktavian shaharning quyi qatlamlarini ham o'z tomoniga og'dirib olish uchun ularga muntazam tekin non tarqatib, tomoshalar uyushtirishni tashkil qildi. O'sha davrda Rimda yashagan mln aholidan kamida 200000 kishi davlatdan bepul non olar edi. Avgust hokimiyatining asosiy tayanchi qo'shin edi. Oktavian davrida muntazam yollanma qo'shinga o'tish tugallandi, uning hukmronligi yillarida qo'shin 25 legiondan tashkil topib, umumiy soni 250 ming kishini tashkil etdi. Qo'shinning barcha sarkardalari shaxsan imperatorga bo'ysungan, legionni propre- tor unvoniga ega bo'lgan legat boshqargan. Oliy qo'mondonlik tarkibiga harbiy tribunlar kirgan. Tribun va legatlar senatorlar toifasidan, yordamchi qo'shin sarkardasi bo'lgan qo'shin ta'mi- noti bilan shug'ullanadigan prefektlar suvoriylardan bo'lgan. O'rta sarkardalar tarkibiga senturionlar kirgan. Ular yaxshi xizmat qilgan legionerlar orasidan olingan. Legionerlarga oy- lik muntazam to'lab turildi. Qo'shin professional bo'lib, Rim fuqarosi harbiy xizmatga kirgan vaqtda shaxsan prinsepsga sodiqlik to'g'risida qasamyod qilar edi. Harbiy xizmat 25 yil qilib belgilandi. Provinsiyalardagi fuqarolar yordamchi qo'shin tarkibida xizmat qilar edi. Lashkarboshilik qobiliyati bo'lmagan va urushlar olib borishni yoqtirmagan imperator imperiyaning hududlarini kengaytirishni emas, balki mavjud bo'lgan hududlar chegaralarini mustahkamlashni afzal ko'rdi.

Faqat milodiy I asr oxirida Oktavianning vorislari davrida Alp tog'lari hududi va Dunay havzasidagi keng hududlar bosib olindi. Bosib olingan bu hududlarda Pannoniya va Mezi- ya provinsiyalari tashkil etildi. Imperiyaning shimoldagi che- garalari Reyn va Dunay daryolari o'rqali o'tdi. Rimliklarning Reyn va Elba daryolari havzasida o'rtnashib, german provin- siyasini tashkil qilishga urinishlari to'la mag'lubiyat bilan tugadi. Milodiy 9-yilida Xerusk qabilalari yo'l boshchisi Arminiy boshchiligida Tevtonburg o'rmonida Rimning uch legioni tor- mor qilindi.

Oktavian sharqda urush harakatlarini olib bormadi. Parfiya bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. Mil.avv. 20-yilda parfiya- liklar bilan tinchlik shartnomasi tuzildi. Shartnomaga ko'ra, Rim qo'shinlarini mil.avv. 53, 40 va 36-yillardagi mag'lubiyat- lari natijasida bosib olingan asirlar, bayroqlar hamda garovga olingan zodagon rimliklar Rimga qaytarib berildi. Ikki davlat o'rtasidagi chegara Frot daryosi bo'yicha belgilandi. Oktavian Kichik Osiyo va Suriyaning sharqida Rimga qaram bo'lgan vassal davlatlarni saqlab qoldi.

Qo'zg'olonchi Galliya mil.avv. 27-yilda to'la bo'ysundirilib, 4 provinsiyaga rasman bo'lindi: Narbon Galliyasi, Lugdun Galliyasi, Belgika va Akvitanিয়া. Pireney yarim orolining shi- moliy-g'arbida jangovar astur va kantabr qabilalari bilan mil. avv. 28-19-yillarda og'ir urush olib borilib, bu urush mil.avv. 19-yilda Rimning to'la g'alabasi bilan tugallandi. Shundan so'ng Pireney yarim orolida uch provinsiya tashkil qilindi: Tarrakon Ispaniyasi, Luzitaniya va Betika. Rimliklar mil.avv. 25-15-yil- larda salass, ret va vindelik qabilalarini bo'ysundirib, Retsi- ya provinsiyasini tashkil qildilar. Rimda urush vaqtida ochib qo'yiladigan Yanus ibodatxonasi eshiklari bosh kohin sifatida Oktavianning o'zi tomonidan tantanali yopildi. Bu Rimda tinchlik davri boshlanganligini bildirar edi. Quruqlik yo'llaridagi va dengizdagi qaroqchilik tugatildi.

Avgust o'ziga shaxsan bo'ysunadigan, uning hayoti uchun mas'ul bo'lgan shaxsiy qo'riqchi - pretorian qismi (gvardiya)ni tuzdi. Avgust pretorian gvardiyasi sarkardasi lavozimini joriy qildi. Bu lavozimga suvoriylardan ikki kishi bir vaqtning o'zi- da tayinlangan. Ularga urush harakatlariga boshchilik qilish, elchiliklarga rahbarlik qilish topshirilgan. Avgust davrida Rim da tez-tez chiqadigan yong'inlarni o'chirish uchun ilk bor o't o'chirish qismlari tashkil etildi.

Oktavian muzokaralar olib borishga juda usta bo'lib, senat bilan hokimiyatni bo'lishdi. Provinsiyalar imperator va senat o'rtasida taqsimlandi. Misr imperatorning shaxsiy mulki hisoblanar edi. Boy va strategik jihatdan muhim bo'lgan provin- siyalar imperatorning bevosita nazorati ostida bo'lib, legatlar tomonidan boshqarilar edi. Senat ixtiyoridagi provinsiyalar ham amalda imperator hokimiyati nazorati ostida edi. Davlat boshqaruv apparatini tartibga solish bilan birga, Oktavian Rim jamiyati va oilasini mustahkamlaydigan bir qancha qonunlarni qabul qildi. Qonunlarga ko'ra, fohishabozlik, erga xiyonat va is- rofgarchilik qattiq jazolandi. Qadimgi Rim urf-odat va an'analarini qayta tiklashga tomon yo'l tutildi. Oila mustahkamlanib, ko'p bolali oilalar rag'batlantirildi. Senator va suvoriylarga ozod qullar bilan nikoh tuzish taqiqlandi. Qonunga ko'ra, senator va suvoriylar toifasi oila qurishga majbur edilar. Qullarni ozod- likka chiqarish cheklandi. Vasiyat bo'yicha ozod qilinadigan qullar soni kamaytirildi. Boshqa bir qonunga ko'ra, xo'jayin qul tomonidan o'ldirilgan taqdirda shu vaqtda uyda bo'lgan barcha qullar o'lim jazosiga hukm qilinardi.

Ilk respublika davrida podsho yoki konsullar Rimda o'zlari yo'q bo'lgan paytlarida boshqaruvni olib borish uchun o'z o'rin- lariga shahar prefektini tayinlar edilar. Oktavian bu lavozimni yana qayta tikladi. Bu lavozimga senatorlar toifasidan tayinlan- gan Avgust davridan Misr va boshqa provinsiyalarni boshqa- rish uchun prefektlar tayinlandi.

Avgust qadimgi Rim diniy an'analarini qayta tiklashga harakat qildi. Buzilgan ibodatxonalar qayta tiklandi. Shu bilan birga, sharqdan kirib kelgan yangi xudo va ma'budalar ta'qib ostiga olindi. Rimda magiya va astrologiya taqiqlandi.

Oktavian harbiy qobiliyati yo'q kasalmand kishi bo'lsa-da, 44 yil hukmronlik qildi. Uning hokimiyatining uzoq davom etishi- ning sababi Avgust eng avvalo diplomat edi. U hokimiyat uchun kurashayotgan turli guruhlar o'rtasida turib, o'z murosachilik siyosatini olib bordi. Hokimiyatini mustahkamlash uchun har qanday vositani ishga soldi. O'ziga foydali bo'lgan kishilarni o'z atrofiga to'pladi. U milodiy 14-yilida Nola shahrida 76 yosh- da vafot etdi. Svetoniyning yozishicha, o'limidan oldin Oktavian o'z do'stlaridan u hayot komediyasida o'z rolini yaxshi o'ynagan yoki o'ynamaganini so'ragan. U hashamat va dabda bilan dafn etildi. Senat qarori bilan ilohiy deb tan olindi. Uning hokimiyatini birinchi xotini Liviyaning birinchi nikohi- dan bo'lgan o'g'li Tiberiy Klavdiy Neron (14-37-yillar) egalladi. Yangi prinsepsning hokimiyatga kelishi hech kimning e'tiroziga sabab bo'lmadi. Chunki boshqaruvning yangi shakli amalda o'z samarasini ko'rsatdi. Imperiya davrida Rimda taxt vorisli- gi to'g'risida biror-bir rasmiy hujjat yo'q edi, lekin imperator hokimiyati tan olingani uchun imperatorning hokimiyatni o'z merosxo'riga tayinlashiga hech kim qarshilik qilmadi.

Tiberiy shijoatli lashkarboshi va qobiliyatli boshqaruvchi edi. Boshda Tiberiy Oktavianning siyosiy yo'li va qoidalarini davom ettirib, senat bilan to'la kelishuv asosida davlatni bosh- qardi. Tiberiy komisiyalardan saylov va sud funksiyalarini olib senatga berdi. U iqtisodiy jihatdan tejamkorlik siyosatini olib bordi (o'zidan keyin xazinada 2 mlrd 700 mln sestertiy qoldir- di). Provinsiyalar boshqaruvini yaxshilashga urindi va jamiyat ma'naviy hayotini sog'lomlashtirishga harakat qildi. Eskicha turmush tarzidan voz kechishni istamagan hukmron tabaqa barcha islohotlarga norozilik bildirib, passiv qarshilik ko'rsat- di. Tiberiyga qarshi fitna uyushtirildi, lekin u fosh bo'lib qoldi. Imperator 26-yilda Rimdan Kapri oroliga ko'chib o'tdi va 10 yil shu yerda yashadi. 77 yoshli kasal imperatorni 37-yil mart oyi- da pretor prefekti Makron bo'g'ib o'ldirdi.

2. Rim siyosiy hayoti. Milodiy 14-yilida Avgust o'limidan so'ng uning merosxo'rlari Tiberiy Klavdiy Neron (14-37-yillar), Gay Sezar Kaligula (37-41-yillar) va Klavdiy Neron Germanik (41-54-yillar)lar imperatorlik taxtini egalladilar.

Lekin bu hukmdorlarning hukmronligini so'nggi yillarida siyosiy raqiblar bilan qonli kurashi prinsepslarning o'ldirilishi bilan tugallandi. Kaligula fitna qurboni bo'ldi. Neron o'zini-o'zi o'ldirdi. Senat bilan prinsepsning qarama-qarshiligi eski Rim nobilitetini munisipal va provinsiya zodagonlari tomonidan siqib chiqarish jarayonini o'zida aks ettirdi. Tiberiy (14-37-yil- lar)

komissiyalari yig'ini tugadi. Magistratlar saylovi senat ix-tiyoriga o'tdi. Boshqa Tiberiy senat bilan kelishib hukmronlik qildi. Uning hukmronligi yillarida chegarani qo'riqlaydigan bir necha legionlar o'zlarining og'ir hayotlaridan norozi bo'lib, qo'zg'olon ko'tardilar. Tiberiy provinsiyalarni qo'llab-quvvatladi, ularning soliq to'lovlarini oshirmadi. Hammaga shubha bilan qaraydigan Tiberiy pretorian gvardiyasining prefekti Lutsey Eliy Seyanni o'ziga yaqinlashtirdi. Shuhratparast Seyan o'z g'arazli maqsadlarini ko'zlab Tiberiyning o'g'li Druzni zaharlab o'ldirdi. Qator senatorlar ta'qib qilindi. Tiberiy 27-yildan umrining oxirigacha (37-yil) Kapri orolida yashadi va imperiyani shu yerdan boshqardi. O'zining yaqin kishisi Seyanning fitnasi ochilib qoldi, uning hamtovoqlari shafqatsiz jazolandi.

Senator-suvoriylar an'anaviy elitasining siyosiy tushkunligi bilan pretorian gvardiyasi boshliqlarining mavqeyi kuchaydi. Agar Tiberiyning senat hokimiyat tepasiga keltirgan bo'lsa, 33-yildan so'ng uning jiyani Klavdiy Neronni pretorian gvardiyasi imperator deb e'lon qildi. Buning evaziga yangi imperator har bir pretorian gvardiyachisiga 15 ming sestersiy miqdorida mukofot berdi. Senat hukmdorning shaxsiy qo'riqchilari (pretorian gvardiyasi) qabul qilgan qarorlarni tasdiqlaydigan oddiy tashkilotga aylandi. Tez orada qo'shin ham o'zining siyosiy huquqini talab qilib chiqdi. Milodiy 68-yillari qonli fuqarolar urushi natijasida Tit Flaviy Vespasian imperator deb e'lon qilindi.

Vespasian (69-79-yillar) fuqarolar urushida qo'shinning qo'llab-quvvatlashi bilan g'olib chiqib, Flaviylar sulolasi (69-96-yillar)ga asos soldi. Flaviy va uning birinchi merosxo'rlari davrida Rim davlati ma'lum darajada mustahkamlandi. Davlat xazinasini to'ldirildi. Flaviylar provinsiya zodagonlaridan senat tarkibini to'ldirdilar va senat bilan murosa qilgan holda ichki va tashqi siyosatni olib bordilar. Vespasianning kichik o'g'li Domitsian (81-96-yillar) davrida siyosiy terrorning yangi to'lqini boshlandi. Domitsian cheklanmagan hokimiyatga intilib, senatni o'zini xudo va hukmdor deb e'lon qilishga majbur qildi va o'zi raqib deb hisoblagan senator va boshqa boy fuqarolarni qatag'on qildi. Shu sababli, u milodiy 96-yili fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

Domitsian o'ldirilganidan so'ng imperatorlar 100 yil davomida senat bilan kelishgan holda davlatni boshqardilar. Imperatorlar provinsiyalar ravnaqi uchun qator tadbirlarni amalga oshirdilar, g'olibona tashqi urushlar olib bordilar. Imperiya chegaralarini tashqi dushmanlardan himoya qildilar. Shuningdek, ular Rimning qadimgi urf-odatlarini va an'alariga hurmat bilan qaradilar. Fan va san'atga homiylik qildilar. Ayniqsa, Italiyada tashqarida tug'ilgan birinchi Rim askar-imperatori Mark Ulpiy Trayan (98-117-yillar) va imperator-faylasuf Mark Avreliy (161-180-yillar) davlat hokimiyati va jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun o'zlarining namunali ichki va tashqi siyosatlarini bilan shuhrat qozondilar.

Milodiy I-II asrlarda Rim imperiyasining tashqi siyosati mudofaa xarakteriga ega bo'ldi. Keyinchalik, imperiya hududlari bir qadar kengaydi. Britaniya oroli Rim imperiyasi provinsiyasiga aylandi. Afrika va Bolqon yarim orolida yangi provinsiyalar paydo bo'ldi. Ammo bepoyon hududlarda barqarorlikni saqlab turish, provinsiyalarda tez-tez ko'tarilgan qo'zg'olonlar faol istilochilik siyosatini olib borishga xalaqit berdi. Galliya va Yahudiyadagi kuchli qo'zg'olonlar, Quyi Dunaydagi daklar, shimoldagi german qabilalari bilan urushlar, sharqda esa Parfiyaning kuchayishi Rim davlatining chegaralari mudofaasini mustahkamlashni talab qildi.

Imperatorlar Trayan (mil.98-117-yillar), Adrian (117-138-yillar) va Mark Avreliy (161-180-yillar) davrida yaxlit mudofaa liniyalari shakllandi. Adrian davrida Rim fuqaroligiga ega bo'lgan provinsiya aholisi ham legionlarga harbiy xizmatga qabul qilina boshlandi. Milodiy I-II asrlarda prinsepslar hokimiyatining moddiy asoslari kuchaydi. Provinsiyalarning ko'pchiligini daromadlari imperator xazinasini (fisk)ga tushdi.

3. Rim imperiyasi milodiy I asrda. Milodiy I asrda Rim imperiyasida ikki sulola Yuliyalar - Klavdiylar va Flaviylar hokimiyatni boshqardilar. Tiberiyning vorisi Germanikning o'g'li 24 yoshli Gay Sezar Kaligula (37-41-yillar) hokimiyatni egalladi. Kaligula badjahl, axloqan buzuk,

o'ta mag'rur, takabbur shaxs edi. Dastlab u senat bilan kelishgan holda ichki va tashqi siyosatni olib bordi. Soliqlarni kamaytirdi. Bir necha oy ichida u isrofgarchilik bilan Tiberiydan qolgan xazinani turli tomosha, mo'l-ko'l sovg'alar tarqatish bilan talon-taroj qildi. Kaligula o'zini «Janob» (Dominis) va «Xudo» deb e'lon qilib, omma oldiga Yupiter qiyofasidagi kiyimlarda chiqdi. O'ziga xudolarga sig'in-gandek sajda qilishni talab qildi. Senatorlar toifasini ta'qib ostitiga oldi. Bo'shab qolgan xazinani to'ldirish uchun hukm qilinganlarning mol-mulkini musodara qildi, provinsiyalar katta miqdorda soliqlar to'ladilar. Bu aqlsiz imperatorning hukmronligi uch yil davom etib, 41-yil yanvar oyida pretor tribuni Kassiy Xerey boshchiligidagi fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

Pretor qismlari Kaligulaning 50 yoshli tog'asi Tiberiy Klavdiy Neronni (41-54-yillar) imperator deb e'lon qildilar. Klavdiy senat bilan munosabatni yaxshiladi. O'zining senatdan mustaqil bo'lgan ma'muriyatini tuzdi. Uning ma'muriyati bir necha muassasalardan tashkil topib, ularni ozod qo'yilgan qullar boshqardilar. Klavdiy davrida boshqaruvning markazlashuvi va imperatorning shaxsiy hokimiyatini kuchayishi kuzatildi. Klavdiy hokimiyati qo'shin, turli tekin tomosha va xayr-sadaqa beriladigan Rim plebsi hamda provinsiyalarning zodagonlariga tayandi. Tashqi siyosatda urushlar o'rniga diplomatik vositalar qo'llanila boshlandi. Faqat 43-yil Britaniyaga harbiy ekspeditsiya uyushtirildi. Klavdiy o'z ukasi Germanikning qizi Agrippinaga uylangan edi. Klavdiyning ikkinchi xotini bo'lgan 33 yoshli Agrippina 54-yil uni zaharlab o'ldirdi va o'zining 17 yoshli o'g'li Neron Klavdiy Sezarni (54-68-yillar) taxtga chiqardi.

Neron Yuliy - Klavdiy sulolasining so'nggi vakili bo'lib, axloqan buzuq, shafqatsiz kishi edi. U o'zini taxtga chiqargan onasi Agrippinani (62-yil), ukasi Britanikni (55-yil), xotini Oktaviyani (62-yil), ikkinchi xotini Poppeya Sabinani (65-yil) o'ldirdi. Neron senat bilan murosa qilishni istamadi. Pulga muhtoj bo'lgani uchun juda ko'p senatorlar va zodagonlarni qatl etib, ularning mol-mulkini o'zlashtirib oldi. Uning davrida imperator saroyi xarajatlari haddan tashqari oshib ketdi. Neronning o'zi musiqa va qo'shiqchilik bilan shug'ullanib, sahnada rol o'ynar edi. Yunonistonda shoirlar ko'rigida qatnashdi. Rimda 64-yil juda katta yong'in bo'lib, u bir hafta davom etdi va shaharning 14 kvartalidan 10 tasi to'la yonib ketdi. Yong'indan so'ng Pala-tin va Eskvilin tepaliklari o'rtasida 270 ga. maydonga Neron uchun hashamatli «oltin» saroy qurildi. Xalq ommasi o'rtasida Rimdagi yong'inning asosiy sababchisi Neron degan mish-mish tarqaldi. Neron yong'inga Rimdagi nasroniylar jamoasini aybdor deb topib, ularni ommaviy qatlini uyushtirdi.

Imperatorning shafqatsizligi, uning zo'ravonligi zodagonlarning keskin noroziligini keltirib chiqardi. Unga qarshi fitna uyushtirildi (65-yil). Fitna fosh etildi va fitnachilar shafqatsiz jazolandi. Ularning ichida faylasuf-stoik Lutsiy Anney Seneka, uning jiyani shoir Mark Anney Lukan va yozuvchi Gay Petroniy Arbitrlar bor edi. Siyosiy vaziyat keskinlashdi. Parfiya bilan Armaniston uchun uzoq davom etgan urush Rimning mag'lubiya-ti bilan tugadi (66-yil). Neron hukmronligining so'nggi ikki yilida davlat boshqaruvidan umuman chetlashdi. Britaniyada urush davom etib, 66-yilda Yahudiyada qo'zg'olon boshlandi. Neron hukmronligiga qarshi ommaviy norozilik boshlandi. Galliya, Germaniya va Ispaniyada 68-yil bahorida Neronga qarshi legionlar qo'zg'olon ko'tardilar. Neron ko'ngliga kelgan ishlarni qildi. Axloqsiz hayot kechirdi. Davlat xazinasini talon-taroj qildi. Uning davrida qaram Pon podsholigi Rimga qo'shib olindi. Taxt vorisligiga 70 yoshli zodagon Serviy Sulpitsiy Galba nomzodi qo'yildi. Neronni hech kim himoya qilmadi. Hatto pretorian qismlari ham Galba tomoniga o'tdi. Neron yashirinishga urindi, lekin yashirina olmadi. Dushmanlar qo'lga tushmaslik uchun u o'zini qilichga tashladi. Neronning o'limi bilan Yuliy-Klavdiy sulolasi hukmronligi nihoyasiga yetdi.

Rim imperiyasiga sarkarda Galba qisqa vaqt 68-69-yillarda hukmron bo'ldi. U xarajatlarni qisqartirishga urindi. O'z tarafdorlariga va'da qilingan pul-mablag'ni to'lashdan bosh tortdi. Pretorian gvardiyasi provinsiyadagi qo'shinlar, Gallianing sharqiy va janubiy viloyatlari undan norozi bo'ldilar. 69-yil 15-yanvarda Galba o'ldirildi. Galbadan so'ng Galliya va Britaniyadagi

legionlar qoʻllagan Vitelliy imperatorlik taxtiga qisqa muddatga oʻtirdi.

Aleksandriyada 69-yil 1-iyulda Yahudiyadagi qoʻshin qoʻmon- doni Tit Flaviy Vespasian imperator deb eʼlon qilindi. Yangi im- perator qisqa muddatda boshqa daʼvogarlarini bartaraf qildi. 69-yil oxirida senat Vespasianni imperator sifatida tan oldi. Vespasian yangi Flaviylar sulolasini boshlab berdi. Bu sulola- ga yana ikki imperator - Vespasianning oʻgʻillari Tit (79-81) va Domisian (81-96) kirdi. Vespasian uzoqni koʻra biladigan aqlli hukmdor sifatida imperiyaning iqtisodiy va moliyaviy kuchini nisbatan tez va samarali tikladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun 40 mlrd sestersiy kerak edi. Imperator tejab-tergashga kirishib, xarajatlarni qisqartirdi va yangi soliqlarni joriy qildi. Hatto u dafn marosimlariga va Rim jamoa hojatxonalariga ham soliq soldi. Imperator Rim fuqaroligi huquqini moʻl-koʻl tarqatdi, senatorlar va suvoriylar toifasini provinsiya zodagonlari, boyib ketgan ozod qullar bilan toʻldirdi.

Flaviylar davridan boshlab imperatorlar provinsiya zodagon- lariga bevosita tayana boshladilar. Vespasian 79-yil iyunida 70 yoshida vafot etdi. Uning oʻgʻli Tit 79-81-yillar taxtga chiqib, 42 yoshga yetmasdan bezgak kasalligidan vafot etdi. Tit davri- da mashhur Vezuviy vulqoni otilib, Pompey va Gerkulanum shaharlari kul ostida qoldi (79-yil). Flaviylarning soʻnggi vaki-

li Domisian (81-96-yillar) boʻlib, oʻzining mutlaq hokimiyatini oʻrnatishga harakat qildi va 45 yoshida fitnachilar tomonidan oʻldirildi.

Flaviylar davrida imperiyaning shimoli-sharqiy chegarala- rida dakiya, sarmatlar, roksolanlar va markoman qabilalari harakatga keldilar. Rim legionlari dakiya podshosi Detgebal qoʻshinlari bilan urushda yengildilar va daklarga oʻlpon toʻlash- ga majbur boʻldilar. Sharqda Kommagen, Kichik Arabiston toʻla qoʻshib olindi.

1. Rim imperiyasining oltin davri (milodiy II asr). Domit- sian oʻlimidan soʻng senat 66 yoshli senator Mark Koksey Ner- vani (96-98-yillar) imperator etib sayladi. Uning hukmronligi bilan II asrdan Rim imperiyasida Antoniylar sulolasi hukmron- ligi boshlandi. U qadimgi senator urugʻidan boʻlib, uning sayla- nishi senat va imperator oʻrtasidagi kelishuvning ramziy belgisi edi. Nerva qoʻshinda tayanchga ega boʻlish uchun Germaniya provinsiyasi noibi Mark Ulpiy Trayanni taxt vorisi etib tayin- lashga majbur boʻldi. Trayan askarlar oʻrtasida obroʻ- eʻtiborga ega edi. Nerva agrar qonun qabul qilib, eng kambagʻal fuqa- rolarga 60 mln sestersiyli yerni taqsimlab berdi. Kam taʼmin- langan fuqarolar, bolalarga mablagʻ ajratilib, ijtimoiy taʼminot jamgʻarma tizimi asoslari yaratildi. Trayan 98-117-yillar Rim imperiyasiga hukmronlik qilgan paytdan imperiya oʻzining ikti- sodiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotining eng yuqori choʻqqisiga chiqdi (96-196-yillar). Bu imperiyaning oltin davri edi.

Trayan davrida Rimning oxirgi istilochilik urushlari olib bo- rildi. U faol tashqi siyosat olib borib, imperiya hududlarini ken- gaytirdi. Uning davrida legionlar soni 30 taga yetkazildi. Rim qoʻshinlari 101-103-yillar va 105-107-yillarda Dunay boʻylari- dagi kuchli Dakiya podsholigini boʻysundirdi. Dakiyaning podshosi Detsebal oʻz joniga qasd qildi. Dakiya Rim provinsiyasiga aylandi. Dakiyaning bosib olinishi natijasida uning boy oltin va tuz konlari Rimga katta oʻlja boʻldi. Dakiya gʻalabasiga bagʻish- lab Rimda 123 kun turli tomoshalar koʻrsatildi. Plebeyga moʻl- koʻl sadaqa ulashildi. Trayanning ajoyib termalari (hammom- lari), yangi suv quvuri hamda balandligi 30 metrli Trayan ko- lonnasi bunyod etildi. 106-yilda Arabistonda Nabatey davlati Rimga qoʻshib olindi.

Trayan Parfiyadan Mesopotamiya va Armanistonni tortib olish uchun 113-yilda urush boshladi. Keyingi yil Armaniston- ni bosib olib, uni provinsiyaga aylantirdi. Gʻayratli imperator 115-116-yillarda Parfiya podshosi Vologes IV qoʻshinlarini tor- mor qilib, uning poytaxti Ktesifonni egalladi. Butun Mesopotamiya Fors qoʻltigʻigacha imperiya tarkibiga kirdi. Mahalliy aholining Rim bosqinidan noroziligi va sharqiy provinsiyalarda vaziyatning notinchligi Trayanni legionlarni Frot qirgʻogʻidan olib ketishga majbur qildi. Sharqda yangi bosib olingan yerlar- ni rimliklar qoʻldan chiqardilar. Italiyaga qaytishda Kilikiyada Trayan kasal boʻlib, 117-yil avgustida vafot etdi.

Taxtga Trayanning jiyani, 41 yoshli asrandi o'g'li Publiy Eliy Adrian chiqdi (117-138-yillar). U Trayanga loyiq, juda puxta ma'lumot olgan, ajoyib boshqaruvchi, tajribali sarkarda, aqlli va uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi sifatida o'z oldida turgan muammolarni juda yaxshi tushunar edi. Adrian davlat resurslarining to'la tugagani va Sharqda bosqinchilik siyosatining samarasizligini anglab yetib, Parfiya bilan Frot daryosi bo'yi chegaralarini tiklash sharti bilan tinchlik shartnomasini tuzdi. Adrian imperiyaning sharqiy chegaralarida kuchli mudofaa inshootlarini bunyod qildi. Ana shunday tadbirlar natijasida Parfiya bilan tinchlik 44 yil saqlandi.

Sharqda ishlarni tugallab, Adrian Yevropa va Afrikada imperiya chegaralarini mustahkamlash maqsadida chegara istehkomlarini qurish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirdi. Ana shunday istehkomlardan biri Adrian vali (istehkomi) Britaniya-da hozirgacha saqlanib qolgan.

Adrian qo'shinning yuqori jangovar holatda saqlab turishga katta e'tibor berdi. U legionlarni Rim yoki lotin fuqaroligi bo'lmagan provinsiya aholisidan to'ldirishga ruxsat berdi. Chunki bu vaqtda qo'shinga xizmat qilishga xohish bildirgan fuqarolar soni keskin qisqardi. Rim harbiy mashinasini varvarlashtirish uchun asos ana shunday yaratildi. Adrian davlat boshqaruvi tizimini mustahkamlashga qaratilgan qator tadbirlarni amalga oshirdi. U prinseps kengashini qayta tashkil qildi. Kengash tarkibiga oliy amaldorlar, muassasa rahbarlari va yirik yuristlar jalb qilindi. Adrian boshqaruvga suvoriylar toifasining ko'plab vakillarini taklif qildi. Qullarni qatl qilishni taqiqladi. Uning vorisi Antonin Piy qullarga ibodatxona mehrobi va imperatorlar haykallari oldida panoz izlash huquqini berdi. U davlat pochtasini joriy qildi. Provinsiyalar boshqaruvi- ni qayta tuzib, noiblar faoliyati ustidan doimiy nazorat o'rnatdi. Adrian uzoq sayohat qildi va ko'plab inshootlarni bunyod qildi: Venera va Roma ibodatxonalari, mashhur Rim panteoni- ni bunyod qildi. Panteon hashamatli marmar va ma'budlar

haykallari (inshoot markazida Yupiter haykali) bilan bezaldi. Panteon binosi hozirgi kunda mashhur kishilar dafn qilinadigan mavzoley. Adrian deyarli barcha provinsiyalarga safar qildi. Safar davomida aholining turmush tarzini o'rgandi, joylarda turli ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qildi. Provinsiya zodagonlari Adrianning siyosatini qo'llab-quvvatladilar. Rim shahri aholisi bilan provinsiyaliklar o'rtasidagi farq yo'qoldi. Adrian 138-yil og'ir kasallikdan vafot etdi. Uning tantanali dafnidan so'ng kuli solingan idish maxsus qurilgan mavzoleyga qo'yildi. Uning vorisi Antonin Piy (138-161-yillar) boy senator bo'lib, uning davrida iqtisodiy o'sish davom etdi. U daklarning qoz- g'olonini, Mavretaniyadagi norozilikni bostirdi. Parfiyaga bir vaqtlar bosib olingan podsho taxtini qaytardi.

Adrianning vorisi kelib chiqishi Gall shahri Nimdan bo'lgan Antoniy Piy (mil.avv. 138-161-yillar) boy senatorlardan biri edi. Uning boshqaruv tamoyili aequetas, felicitas, fides (adolat, baxt, sadoqat) edi. U Trayan va Adrian erishgan yutuqlarni mustahkamladi. Uning davrida Yahudiylar qozg'oloni (mil.avv. 132-yil), Misr (mil.avv. 135-136-yillar)da norozilik harakatlari yuz berdi. Qozg'olon ko'targan gaklarga qarshi urush olib bordi. Tashqi siyosatda Adrianning hamkorlik siyosatini olib bordi. Parfiya, Hindiston, Gerkaniyadan Rimga elchilar keldi. Trayan Parfiyadan tortib olgan taxtni Vologez III ga qaytarishdan bosh tortdi. Parfiyaning bosqinini murosa-muzokara bilan yo'q qildi.

Antoniylar sulolasining taniqli vakillaridan biri, tarixga taxtdagi faylasuf sifatida kirgan Mark Avreliy (161-180-yillar) edi. Mark Avreliy uchun davlat manfaatlari hamma narsadan yuqori bo'lib, imperiya taqdiri uchun o'z mas'uliyatini to'la anglab yetgan edi. U senator va suvoriy toifalari bilan yaqin hamkorlikda ish olib bordi. Senat tarkibiga ko'pgina provinsiya zodagonlarini, ayniqsa, kelib chiqishi Sharqdan va Afrikadan bo'lgan nufuzli kishilarni kiritdi. Mark Avreliy 19 yil hukmronlik qildi. Unga qarshi shu yillar davomida birorta ham fitna uyushtirilmadi. U 180-yil 59 yoshida Vindobana (Vena) shahrida vafot etdi. Rimda uning sharafiga kolonna bunyod etildi.

Uning vorisi 18 yoshli o'g'li Kommod (180-192-yillar) imperator bo'ldi. Antoniylar sulolasining so'nggi vakili Kommod qopol, shafqatsiz va maishatparast hukmdor edi. Otasining o'limidan keyin Kommod kvad va markomann qabilalari bilan urushni tugatib, 180-

yilda Rimga qaytdi. Davlat boshqaruvini o'zining ochko'z yaqinlariga topshirib, kayf-safoga berildi. O'z rafiqasi qatl etib, buzuqchilik yo'lga kirdi. Katta jismoniy kuchga ega bo'lgan imperator o'zini rimlik Gerkules deb e'lon qildi. U omma oldida arslon terisini yopinib, yelkasida kaltak bilan paydo bo'lar edi. Amfiteatr sahnasiga gladiator sifatida chiqdi. Oxir- oqibatda eshushini yo'qotib, kalendarning barcha oylarini o'z nomiga o'zgartirdi. Hatto Rimning nomini o'zgartirib, uni «Kom- mod» shahri deb atashga buyruq berdi.

Kommodga qarshi 183-yilda fitna uyushtirildi, lekin u amalga oshmadi. Shundan so'ng senatorlar toifasiga qarshi ta'qib, qatllar avj oldi. Pannoniya va Britaniyada norozilik harakatlari, daklar va markomannlar qo'zg'olonlari qo'shin tomonidan zo'rg'a bostirildi. 193-yilga o'tar kechasi Kommod gladiatorlar kazarmasida ma'shuqasi va pretor gvardiyasi boshlig'i qatnashgan fitnada o'ldirildi. U keyingi kun gladiator kiyimida konsullikni qabul qilishi kerak edi.

2. Imperium Romanum. Milodiy I asrga kelib Rim asrlar davomida kichik bir shahar davlatdan bepoyon hududga ega bo'lgan davlatga aylandi. Bu vaqtda deyarli butun O'rtayer dengizi davlatlari Rimga bo'ysunar edi. Provinsiyalar Rim davlatining bir qismi emas, balki rim xalqining pomestesi (ya'ni daromad oladigan yeri) (praedia populi Romani), uning hokimiyati (imperium) tarqaladigan viloyatlar deb qaraldi. II asrga kelib qachonlardir rim hokimiyatini bildirgan Imperium Romanum Rim imperiyasi ma'nosini oldi; bu so'zning ostida Rimning hokimiyati qamrab olgan bepoyon hudud tushuniladi. Boshda imperator unvonini ramziy ma'noda qo'llanib, urushda muhim g'alabaga erishgan rim qo'shini qo'mondonlariga berilgan. Rim respublikasi o'rnida mutlaq monarxiya qaror topgach, hokimi- yatni egallagan har bir hukmdor o'zini harbiy qo'shin bilan alo- qasini ko'rsatish uchun imperator unvonini oldi. Chunki mut- laq monarxiyaning ishonchli tayanchi qo'shin edi. Boshqaruv tizimi va apparati imperator qo'lida to'plana boshladi. Senat o'z siyosiy mavqeyini yo'qotishi bilan uning tarkibi ham o'zgardi.

Respublika davrida yuqori mavqega ega bo'lgan zodagon oilalari fuqarolar urushi va proskripsiyalarning qurboni bo'ldi- lar. Qolganlari esa kambag'allashib qoldi. Prinsipatning birinchi yillarida ularning o'rnini suvoriylar, munisipiylardan chiqqan boy zodagonlar egalladilar. Klavdiy davrida senat tarkibiga gall qabilasi ekvllarning romanlashgan zodagonlari uchun yo'l ochildi. Vespasian davrida senatga munisipiylar, koloniyalar va provinsiyalardan yangi kishilar kiritildi. Milodiy I asr so'nggida

kelib chiqishi gallardan bo'lgan kishilar senatga kiritildi. Keyin- gi 100 yillik boshida senat tarkibida Kichik Osiyo va Afrikadan kelgan senatorlar, ko'pgina yunonlar uchraydi. Qadimgi Rim nobilitetining vakillari senatda deyarli qolmadi va ular bilan birga senatdagi muxolifat kayfiyati ham yo'qoldi.

Prinsepslar hokimiyatining yana bir tayanchi suvoriylar toifasi edi. I-II asrlarda suvoriylar savdo-moliya zodagonlari mavqeyini saqlab qoldi. Lekin bu davrda suvoriylar xizmatda- gi odamlarga aylana boshladi. Ularning ijtimoiy tarkibi ham o'zgardi. Yangi suvoriylarning kelib chiqishi Italiya munisipiy- lari va provinsiyalardan edi. Suvoriylarning yuqori qatlamini, eng avvalo, boyib ketgan moliya zodagonlari, o'rta qatlamni esa davlat xizmatiga ko'tarilgan amaldorlar tashkil qildi. Suvoriy- larga prokuratorlar lavozimi, provinsiyalardagi prinseps mulk- larining boshqaruvi, pretorian gvardiyasi prefekti, politsiya xiz- mati qo'riqchilarining prefekti kabi lavozimlar ajratildi. Adrian davrida suvoriylar prinsepsning shaxsiy devonxonasida xizmat qila boshladilar. Shu vaqtgacha prinsepsning shaxsiy devon- xonasida barcha ishlarni imperatorlarning ozod qullari bajar- rar edi. Avgurt davridan suvoriylar toifasining vakili uchun eng oliy daraja pretor prefekti lavozimi bo'lib, undan keyingi o'rinda Misr prefekti turar edi. Suvoriylar toifasi imperator hokimiyati- ning mustahkamlanishiga va imperator boshqaruvining oqilo- na bo'lishiga yordam berdi.

Rim shaharlari budjeti turli boj to'lovlari, ijaraga berilgan yerlardan olingan ijara puli hisobidan shakllantirilgan. Nerva va Trayan davrlarida shahar prokuratorlari lavozimi joriy qilinib, ular keng vakolatga ega bo'lib, shahar moliyasini ham nazorat qilganlar. Shaharlarda

shahar senati (keyinchalik kuriya deb atalgan), boshqaruv organi bo'lgan ikki edil shahar obodon- chiligi, o'yinlar va bayram uchun mas'ullar bo'lgan.

Rim shahrining aholisi mil.avv. II asrda 1 mln kishi, rim dunyosining barcha aholisi 50-60 mln kishini tashkil etgan. Rim imperiya poytaxti sifatida hashamatli jamoa binolari bilan bezaldi. Har bir imperator o'z nomini abadiylashtirish uchun terma, ibodatxona yoki zafar arki, bazilika (ayvon) bunyod qildi. Tomoshalarni uyushtirishga juda katta mablag'lar sarflan- di. Rim shahrining 200 mingga yaqin plebsi muntazam bepul non olar edilar; deyarli har bir imperator davrida favqulodda pul tarqatilar edi (congiaria). Imperiya davrida Rim olomoni- ning asosiy talabi shoir Yuvenal aytganidek, «non va tomosha»

edi. Rim plebsi sirk va amfiteatrlarda tomoshalar vaqtida ba'zi paytda hukmronlik qilayotgan imperatorga uning faoliyatini yoqlab olqishlar yoki boshqa talablarni qo'yar edilar. Rimdagi ko'pchilik plebs kambag'al bo'lib, o'z patronlarining xayr-ehsoni bilan yashar edilar. Rimning oddiy aholisi hech qanday siyosiy huquqqa ega emas edi. Ularning bir qismi ishlab chiqarish bilan, ko'pchiligi davlatdan tekin non olib, zodagonlarning uylari- da kliyent majburiyatini bajarar edilar. Poytaxt Rim iste'molchi markaz bo'lib, g'alla Afrika va Misrdan keltirilgan.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Milodiy II asr Rim imperiyasi- ning oltin davri hisoblanadi. Bu vaqtda imperiya eng katta hududga ega edi. Uning chegaralari shimolda Shotlandiyadan janubda Nil ostonalarigacha, g'arbdan Atlantika qirg'oqlaridan sharqda Fors qo'ltig'igacha cho'zilgan edi. Quldorlik tizimi o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Ko'p quldorlik xoja- liklari bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishga o'tdi. Qullarga nisbatan shafqatsiz zulm kuchayib ketdi.

Bu davrda provinsiyalarning iqtisodiyoti va bu yerdagi sha- har hayoti o'z taraqqiyotida yuqori bosqichga ko'tarildi. Milodiy I-II asrlarda O'rtayer dengizi hududidagi barcha xalqlar tarixda birinchi bor yagona ulkan davlat Rim imperiyasi tarkibiga kir- dilar. Rim provinsiyasiga aylantirilgan alohida davlatlar o'rta- sidagi chegaralar tugatildi. Pul tizimlari ma'lum darajada uni- fikatsiya qilindi. Urushlar va dengiz qaroqchiligi tugatildi. Rim imperiyasidagi xalqlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining turli darajalarida yashar edilar. Misr, Suriya, Kichik Osiyo, Bolqon va Makedoniya iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning yuqori da- rajasiga erishdi. Pireney yarim orolidagi va Galliyadagi iberlar, kel'tlar, Shimoliy Afrikadagi numidiyaliklar, liviyaliklar, Dunay bo'yidagi pannonlar, illiriyaliklar va mezlar hali arxaik davrning so'nggi bosqichida edilar.

Rim istilolariga qadar g'arbiy provinsiyalarda qishloq xojaligi qoloq bo'lib, asosan g'alla ekilgan. Yerga ishlov berish ibtidoiy holatda edi. Apennin yarim oroli aholisi qishloq xo'jaligining rivojlangan shaklini g'arbiy provinsiyalarga olib kirdilar.

Gall vinolari, ispan zaytun moyi Italiya va yunon navlari bilan raqobat qila boshladi. Imperiya hududida quldorlik xojaligi tez rivojlandi. O'rta va yirik quldor xo'jaliklari (villa) yetakchi o'ringa chiqdi. Quldorlik xo'jaliklarida qul mehnatidan keng foydalanildi. Barcha provinsiyalarda imperator yer egaligi keng tarqaldi. Milodiy II asrda imperator yerlari va xususiy kata latufundiyalar yetakchi yer egaligi shakli edi. G'arbiy provinsi- yalarda o'rta quldor pomestelari, mayda yer egaligi keng tarqal- di. Ayniqsa, kichik yer egaligi Pannoniya, Dalmatsiya, Meziya, Frakiya va Fokeyada avj oldi.

Afrika provinsiyalarida quldorlik xo'jaliklarida asosiy ishchi kuchi sifatida qullar mehnati keng tarqaldi. Misr imperiyaning g'alla ombori edi. Quldorlik latifundiyalari Galliya va Ispaniyada keng tarqalgan bir paytda Ispaniya va Afrikaning sharqiy provin- siyalarida kolonlar mehnatiga asoslangan latifundiyalar ko'paydi. Qullarga ish qurollari va chek yerlar ajratib berila boshlandi. Lekin qul xo'jayinning mulki bo'lib qolaverdi. Qulni mulk (pekuliy) bilan ta'minlash mil.avv. III asrdayoq ma'lum edi. Endilikda bu odatdagi hol bo'lib qoldi. Qul pekuliydan foydalangan holda o'ziga o'rinbosar sotib olishi mumkin edi. O'rinbosar qul uning xo'ja- yiniga ishlab berishi kerak edi. Imperiya davrida qullarni ozod- likka chiqarish kuchaydi. Ozod bo'lgan qullar o'z patronlari bilan aloqani uzmas, u homiy-patron bo'lib qolaverdi. Ozod qullar rim fuqaroligi yoki lotin fuqaroligi huquqini olganlar. Lekin ular- ning bolalari hech

qanday cheklovsiz erkin fuqarolar bo'lganlar. Imperator saroyidagi ozod bo'lgan qullar maxsus topshiriqlarni bajarganlar, hatto yuqori martaba bo'lgan prokurator etib tayinlanganlar. Ozod qullar ko'p hollarda tadbirkorlik bilan shug'ullanib, boyib ketar edilar. Ular o'z xo'jayinlariga zarurat tug'ilganda turli xil xizmatlarni ko'rsatganlar. Misol uchun, diktator Sullaning ozod bo'lgan quli Xirosogon Rim davlatidagi eng qudratli kishilardan biri bo'lib, hatto uning oldida senatorlar ham titrab-qaltirar edilar. Ammo ko'pchilik ozod bo'lgan qullar o'rta darajadagi mulkka ega bo'lib, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanar hamda oshxonalarning egalari edilar.

Quldor latifundistlar o'z yerlarini chek yerlarga bo'lib, kolonlarga ijaraga berganlar. Milodiy II asrda kolonlar o'zlari yetishtirgan bug'doy, tariq, zaytun moyining 1/3 qismini quldorga berishi kerak edi. Bundan tashqari, kolon quldorning yerida bir necha kun ishlab berishi kerak edi. Yerga ishlov berish ta'komillashdi. G'alla va boshqa ekinlarning, o'g'itning yangi navlari joriy qilina boshlandi. Qishloq xojaligi takomillashdi. G'alla latifuniyalarida g'allani yig'adigan mexanizm, g'ildirakli plug, suv tegirmoni kashf etildi. Provinsiyalarda shaharlar va shahar aholisining o'sishi, qishloq xojalik mahsulotlarining Italiya va imperiyaning boshqa viloyatlariga chiqarish imkoniyatining paydo bo'lishi provinsiya qishloq xojaligida yerdan unumli foydalanish va tovar xojaligining kirib kelishi uchun shart-sharoit yaratdi.

Quldor xojaligi endilikda bozor bilan yanada yaqin bog'landi. Qishloq xojaligida tovar munosabatlarining rivojlanishi latifundiylarda hunarmandchilikni vujudga keltirdi. Latifundiya egalari kulolchilik, to'quvchilik, duradgorlik, oshpazlik kabi hunarmandchilik ustaxonalarini ochdilar. Ba'zi gall latifundiylarida konlardan temir rudasi qazib olinib, metall ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Milodiy I asrlarda qishloq xojaligi bilan birga, hunarmandchilik va savdo keng rivojlandi. Rim hunarmandchiligi uchun Ispaniyadagi qo'rg'oshin va mis konlari, Galliyaning temir va qalay konlari, Norika, Dalmatsiya, Kilikiya va Kappadokiyaning boy temir konlari xomashyoni yetkazib berib turar edi. Ayniqsa, temir rudasini qazib chiqarish keng yo'lga qo'yildi.

Temir rudasi Norika va Dalmatsiya, Galliya va Ispaniya, Kappadokiya va sharqda qazib chiqarildi. Barcha konlar imperatorning mulklari bo'lib, ko'pincha ijaraga berilar edi. Hunarmandchilikning rivojlanishi qul mehnatidan keng foydalanish imkoniyatini berdi. Agar o'tgan asrlarda hunarmandchilik ustaxonalarida ishlagan qullar soni 10 tagacha bo'lsa, milodiy II asrda ularning soni 50 taga yetdi.

Hunarmandchilik ustaxonasining kengayishi, mehnat taqsimotining o'sishi uning iqtisodlashuvining o'sishiga olib keldi. Ammo hunarmandchilikda erkin mehnat yetakchi rol o'ynar edi. Tog'-kon ishlarida, qurilish, tosh konlari, marmar konlarida qul mehnatidan keng foydalanilar edi. Ustaxonalarda eng og'ir mehnat qullar zimmasida edi. Hunarmandchilik taraqqiyoti oshpazlik, g'isht kuydirish kabi yangi sohalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Qurilishda betondan foydalanish keng tarqaldi. Milodiy II asrda provinsiyalarda hunarmandchilik, ayniqsa, yuksaldi. Bir qancha provinsiya o'z mahsulotlarini boshqa provinsiyalarga, shuningdek, Italiyaga eksport qila boshladilar. Ayniqsa, gall shaharlari nihoyatda rivojlandi. Gall hunarmandlarining kanop gazlamalari, jun yoping'ichlar va kulolchilik mahsulotlari g'arbiy provinsiya va Italiyada keng tarqaldi. Suriya shaharlari esa zarbof gazlamalar, zargarlik buyumlari, rangli shisha va gazlamalarni ishlab chiqaradigan asosiy markazlarga aylandi.

Milodiy II asrda hunarmandchilik markazlari yarim oroldan Shimoliy Italiyaga ko'g'hdidi. Puteola, Kapuya, Arretsiya kabi an'anaviy hunarmandchilik markazlari tushkunlikka uchradidi. Ularning o'rniga gall provinsiyalari, Norika va Dalmatsiyaning temir konlariga yaqin Milan, Akvileya va boshqa hunarmandchilik markazlari vujudga keldi. Ayniqsa, Akvileya shahri metall buyumlar va qurol-yarog', shisha, zargarlik buyumlari, cherepitsa ishlab chiqaradigan yirik hunarmandchilik markaziga aylandi.

Milodiy I-II asrlarda barcha provinsiyalarda savdo aloqalari keng rivojlandi. Italiya savdogarlari Ispaniya, Suriya, Dakiya, Misr, Mavritaniya va Britaniyaga kirib bordilar. Gall kema egalari, savdogarlari Italiya, Reyn viloyatlari va Ispan provinsiyalari bilan faol savdo qildilar. Palmira savdogarlari Dakiya va Misrga kirib bordilar. Shaharlarda ko'plab savdo do'konlari va omborxonalar qurila boshlandi.

Milodiy II asrda Rimda ulkan besh qavatli Trayan bozori qurildi. Savdo-sotiqning rivojlanishi provinsiyaning mahsulot ishlab chiqarishining ixtisoslashuviga olib keldi. Ispaniya zaytun moyi va vino; Galliya vino, shisha idishlari, jun mahsulotlari; Misr g'alla, papirus, granit, shisha buyumlari; Suriya vino, zarbof gazlamalar va zeb-ziynat buyumlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi.

Savdogar va hunarmandlar kollegiyalarga birlashdi. Savdo taraqqiyoti sarroflik va sudxo'rlikning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Tashqi savdo rimliklar uchun foydali edi. Rim imperiyasi Qora dengiz hududlari, Sharqiy Yevropa, Eron, O'rta Osiyo va Hindiston bilan muntazam savdo aloqalarini o'rnatdi. Milodiy II asrda Sharqdan 3 savdo yo'li O'rtayer dengizi qirg'oqlariga bo'lar edi: 1. Petra - Transiordaniya - Damashq - O'rtayer dengizi.

2. Frot - Palmira - Damashq - O'rtayer dengizi. 3. Hindiston - Arabiston - Aleksandriya.

Afrika provinsiyalaridan Rim savdogarlari Efiopiya, Mavritaniya va hatto Markaziy Afrikagacha kirib bordilar. Imperiya davrida yangi tanga - «aureus» zarb qilina boshlandi. O'ng tomonida hukmdor-imperator tasviri tushirilgan edi. Rim tilla tangasi yuqori baholanar edi. Ko'p tarqalgan Rim tangalaridan biri kumush denariy edi. Milodiy I asrda denariy sof kumushdan, milodiy II asrning oxiridan esa mis qo'shib, tarkibida 50 % kumush bilan zarb qilina boshlandi. Mis tanga asosan mahalliy muomalada foydalanilar edi. Mayda savdoda asosan mis tanga sestery (4 ass) va dupandiy (2 ass) ishlatilar edi.

Milodiy I-II asrlarda Rim jamiyati quldorlik jamiyati edi. Uning asosiy qatlamlari qullar va quldorlar bo'lib, ulardan tashqari mayda ishlab chiqaruvchilar, kichik chek yerlarning egalari yoki ijarachilar, kichik hunarmandchilik ustaxonalari egalari, mayda savdogarlardan iborat edi. Tabaqalar o'rtasida kuchli ijtimoiy ziddiyatlar mavjud edi. Jamiyatda asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlar qullar edi. Milodiy I-II asrlargacha quldorlik xo'jaliklarida qullarga bo'lgan ehtiyoj urushlar natijasida qondirilgan edi. Milodiy II asrda istilochilik urushlarining nihoyasiga yetishi qullar oqimining Rimga kelishini keskin kamaytirdi. Lekin quldorlik xo'jaliklarida qul mehnatiga ehtiyoj juda kuchli edi. Bu hol qullar narxining keskin o'sishiga olib keldi. Qul mehnatining unumdorligidan manfaatdor quldorlar qullarning maishiy turmush sharoitini o'zgartirishga majbur bo'ldilar. Qishloq pomestelari va shaharlarda qul cho'rilari soni o'sib bordi. Qullarga oila qurishga ruxsat berildi va ular rag'batlantirildi.

Qullikda tug'ilgan bolalar (ular vermlar deb atalgan) biror-bir hunarga o'rgatilgan. Bunday qulning narxi qul bozorlarida yuqori edi. Qullarning oila qurishini rag'batlantirgan quldorlar qul oilasi uchun chek yer, mehnat qurollari, kulba, kichikroq do'kon va bir necha qoramol ajratilar. Quldor tomonidan ajratilgan bunday mulk «pekuliy» deb atalgan. Milodiy I-II asrlarda pekuliy keng tarqaldi. Quldor sovg'a qilgan yerini istalgan paytida tortib olishi mumkin edi. Qullarning huquqiy holati ham o'zgardi. Imperator Adrian qullarni sababsiz o'ldirishni taqiqladi. Milodiy II asrda yerni ijaraga berish va kolonat keng tarqaldi.

Mil.avv. I-II asrlarda qullar ozodlikka chiqarila boshlandi. Ozod bo'lgan qullar o'zlarining sobiq xo'jayinlari bilan aloqani uzmadilar, u patron bo'lib qolaverdi. Ozod bo'lgan qullar rim fuqaroligi huquqi yoki lotin fuqaroligi huquqini olganlar. Ularning farzandlari hech qanday cheklovsiz ozod fuqaro bo'lganlar.

Kolon huquqiy jihatdan erkin kishi bo'lib, yer egasidan shart-noma muddati tugagandan so'ng ketishi mumkin edi. Shartnoma, odatda, 5 yil muddatga tuzilgan. Kolon 5 yil davomida qarz va boshqa turli majburiyatlar ostida qolib, huquqiy jihatdan o'z yeridan ketishi mumkin emas edi. U noiloj bu yerda uzoq mudat ishlagan. Erkin, o'z yerini yo'qotgan dehqon, batrak va

ozod bo'lgan qul, yerga ishlashga qaytgan shahar plebeyi kolonga aylanishi mumkin edi. Yerga birlashtirilgan qullar ham kolonga aylanar edilar. Kolonatning yana bir manbasi chegara provinsiyalarda asir olingan, yerga joylashtirilgan varvarlar edi.

2.1.15. I-II asrlarda Rim imperiyasida ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar. Xristian dinining kelib chiqishi va uning ilk tarixi.

1. **So'nggi imperiya davri. III asr talato'plari.** Kommod o'ldirilganidan so'ng turli guruhlar o'rtasidagi kurash fuqarolar urushiga olib keldi (193-197-yillar). Turli provinsiyalar dagi legionlar o'z nomzodlarini imperator deb e'lon qildilar: Suriyada imperator deb legat Pessenniy Niger e'lon qilindi. Uni sharqdagi provinsiyalar tan oldi; Britaniyada gall zodagonlari ham qo'llab-quvvatlagan Kladiy Olbin, Pannoniyada Dunay provinsiyalari bilan legat Lusiy Septimiy Sever hokimiyatni da'vo qildilar.

Da'vogarlar o'rtasidagi kurashda Shimoliy Afrikada tug'ilgan Septimiy g'olib chiqdi va imperatorlik hokimiyatini egaladi (193-211-yillar). Septimiy Severlar sulolasiga asos soldi (193-235-yillar). Uning davrida imperiya qo'shinga tayanib boshqarildi. Septimiy Sever qo'shinda bir necha islohotlar o'tkazdi. Rim qo'shinlari Dunay va Suriya legionlaridan tashkil topa boshladi. Qo'shinning varvarlashuv jarayoni chuqurlashdi. Legionerlar, turli lavozimdagi harbiylar qator imtiyozlarga ega bo'ldilar. Oddiy legioner xizmat davomida yuqori harbiy lavozimlargacha ko'tarilishiga qadar suvoriylar toifasi tarkibiga kirish, qonuniy oila qurish huquqlariga ega bo'ldi. Legioner hukumatdan oziq-ovqat ulushi, ijarachi sifatida yer olar edi. Imtiyozlar, sovg'alar va turli yengilliklar qo'shinda intizomning susayishi va aynishiga olib keldi.

Imperator o'z ma'muriyatini suvoriylar, asosan, Afrika va Sharq provinsiya shaharlarining katta amaldorlari bilan to'ldirdi. Boshqaruv apparatida harbiylarning soni ko'payib ketdi. Eski muassasalarga yangilari qo'shildi. Ularda lavozimlar yildan-yilga oshib bordi. Eski magistrat lavozimlar (kvestura, pretura va konsulat) byurokratik amalparastlik bosqichlari bo'ldi. Septimiy Sever kichik va o'rta tabaqalar manfaatini ko'zlab ish olib bordi. Agrar muammo va qo'shin saflarini to'ldiradigan ijtimoiy qatlamlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida davlat jamg'armasi ixtiyoridagi yerlarni hadya qilish va sotishni yo'lga qo'ydi. Tashqi siyosatda u Parfiya bilan 195-199-yillarda g'olibona urush olib bordi. Mesopotamiya bosib olinib, Ktesifon talandi. Britaniyada 208-211-yillarda kaledon qabilalari bilan muvaffaqiyatli urush olib borildi.

Severlarning navbatdagi vakili Mark Avreliy Antonin Karakalla (211-217-yillar) qo'shin va boshqaruv xarajatlarini qoplash maqsadida soliq to'lovchilar sonini oshirishni ko'zlab, 212-yil provinsiyalarning barcha erkin aholisini Rim fuqarosi deb e'lon qildi. Lekin ular immunitetdan mahrum qilinib, soliq to'lovchilarga aylandilar. Senatning mavqeyini pasaytirish va qo'shinga tayanishni imperator Karakalla davom ettirdi. Karakalla 212-yil imperiyaning barcha erkin aholisiga Rim fuqarolik huquqini bergan mashhur ediktini e'lon qildi. Imperator 215-yil Aleksandriyaning undan norozi bo'lgan aholisidan qattiq o'ch oldi. Keyingi yili Karakalla Parfiyaga tinchlik va do'stlik shartnomasini taklif qildi. Ammo Rim legionlari Parfiyaga bostirib kirib, ko'pgina Parfiya zodagonlari qirib tashlandi. Arbela shahri talon-taroj qilindi. Karakalla 35 yoshida fitna qurboni bo'ldi.

Tez orada Karakallaning o'gay onasining singlisi Mezaning nevarasi Variy Avit Bassian (218-222-yillar) legionlar tomonidan imperator deb e'lon qilindi. Finikiya quyosh xudosi Geliogabalning kohini bo'lgan 14 yoshli Geliogabal (Variy Avit Bassian shu nom bilan tarixga kirdi) Rimga kelib, eng avvalo, o'zining sevimli xudosi sharafiga ibodatxona qurib, har kun unga qurbonliklar keltirdi. Axloqi buzuk, kaltafahm o'smir davlat ishlari bilan shug'ullanishni istamay, ko'ngil ochishga berilib ketdi. Ziyofat zallari pollariga atirgul yaproqlari to'shab, maishat qilayotgan do'stlariga misli ko'rilmagan qimmatbaho sovg'alar qildi. U quyon terisi yoki qirg'ovul patlari bilan qoplangan so'rida yastanib yotdi. Geliogabal

tuya tovonni, xo‘roz toji, tovu va bulbullar tilini yedi. Baliq va tryufelning ustiga tuz o‘rniga mar- varid sepdi. Uning bir tushlik ovqati 100 ming sestersiydan kam turmas edi.

Imperator-kohin jamoa g‘ashini keltirib, oltin iplar bilan tikil- gan, qimmatbaho toshlar bilan bezalgan ipak tunika kiyar edi. U aktyor, aravakash va turli firibgarlarni oliy davlat mansablariga tayinlab, qullar va ozod bo‘lgan qullarni provinsiya noiblari etib tayinladi. Barchaning nafratiga sazovor bo‘lgan Geliogabal 222- yil mart oyida onasi bilan harbiylar tomonidan o‘ldirildi. Aql siz hukmdorning jasadi Rim ko‘chalarida ilmoq bilan sudralib, keyin axlatga cho‘mltirilib, Emiliy ko‘prigidan Tibr daryosiga tashlandi.

Severlar sulolasining so‘nggi imperatori Aleksandr Sever (222-235-yillar) 235-yil o‘ldirilganidan so‘ng qo‘shin davlat nazoratidan chiqdi. Legionerlar birin-ketin tarixshunoslikda «askar imperatorlari» deb atalgan hukmdorlarni taxtga chiqar- dilar. Ular davlatni uzoq boshqara olmadilar.

Imperator Filipp Arab (244-249-yillar) davrida 248-yil apre- lida abadiy shahar Rimning 1000 yilligi hashamatli bayram qilindi. Publiy Lisiniy Valeriyani (253-260-yillar) va uning o‘g‘li 35 yoshli Gallien (253-268-yillar) davrida parokandalik eng yuqori cho‘qqiga chiqib, imperiya amalda bir necha qismlarga parchalandi. Galliya, Ispaniya va Britaniyada hokimiyatni Kassian Postum (258-268-yillar) bosib olib, Gall imperiyasi- ni, Sharqda Septimey Odinat (261-267-yillar) qudratli Palmira podshohligini tuzdi. Dunay provinsiyalari, Bolqon va Misrda ham markazga bo‘ysunmagan hukmdorlar paydo bo‘ldi.

Faqat illiriyalik 49 yoshli Mark Avreliy Klavdiy (268-270-yil- lar) imperator bo‘lganidan so‘ng imperiyani qayta tiklash boshlandi. U alleman va gotlarning hujumlarini qaytardi. Dunay provinsiyalarini qayta tuzdi. Tez orada Klavdiy vabo kasalligidan vafot etdi. Uning o‘rniga yana bir illiriyalik 55 yoshli harbiy boshliq Lusiy Domisiy Avrelian (270-275-yillar) taxtga o‘tirdi. Avrelian uzoqni ko‘ra oladigan g‘ayratli siyosat- chi bo‘lib, 271-yil u Shimoliy Italiyaga bostirib kirgan german qabilalari hujumini qaytardi va Rim atrofida 18-18 km uzun- likdagi mustahkam mudofaa istehkomlarini qurishga buyruq berdi. Shu yilda imperator Dakiya provinsiyasiga safar qilib, imperiyaning Dunay chegaralarini barqaror qilishga harakat qildi. Palmirada Odinatning bevasi Zinoviya hukmronlik qilar edi. Zinoviya qo‘shinlari Suriya, Falastin, Kichik Osiyo va Misrni nazorat qilar edi. Avrelian 272-273-yillarda Zinoviya qo‘shin- larini tor-mor qilib, sharqiy provinsiyalarda Rim hokimi- yatini tikladi. U Gal imperiyasini ham nisbatan qiynalmay bo‘ysundirdi. Shundan so‘ng Rim imperiyasining yaxlitligi tiklan- di. Hukmdor davlatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash uchun pul islohotini o‘tkazdi va o‘zining ilohiy homiysi sifatida «yengil- mas quyosh» xudosini joriy qilib, unga e‘tiqod qilishga buyruq berdi (274-yil). Avrelianning hokimiyati mutlaq edi. U «janob va xudo» deb ulug‘lanib, «davlatni qayta tiklovchi» unvoniga ega edi. Qattiqqo‘l imperator forslarga qarshi yurish vaqtida uyushtirilgan fitna natijasida 275-yil o‘ldirildi.

Imperiyada yana siyosiy beqarorlik, tartibsizliklar boshlandi. Davlat tizimining yemirilishi, ichki o‘zaro nizolar, german qabilalari hujumi va III asrda sharqda tashkil topgan qudratli So- soniylar davlati bilan uzoq olib borilgan muvaffaqiyatsiz urushlar Rim imperiyasining parokanda bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Ishlab chiqarish hajmlari keskin kamayib ketdi. Provinsiyalar o‘rtasidagi savdo aloqalari buzildi. Imperiyaning turli hududlari o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar zaiflashdi. Xojalik tobora natural xususiyat kasb eta boshladi. Markaziy hokimiyat boshqaruv apparati va qo‘shinni saqlab turish uchun juda katta sarf-hara- jatlar qilinib, davlat xazinasini barbod qilindi.

Davlat hokimiyati moliyaviy qiyinchilikni tugatish uchun pulni qadrsizlantira boshladi. Pulning qadrsizlanishi yer-mulkni sotib olishda katta miqdorda pul sarflashga ma- jbur qilar edi. Denariyda kumush miqdori 50% ga kamaytiril- di. III asr oxiriga kelib kumush denariy mis tanga qiymatiga teng bo‘lib qoldi. Pulning qadrsizlanishi iqtisodiyotga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Savdo-hunarmandchilik tushkunlikka uchra- di. Yerga ijara haqi keskin oshdi. Bu kolonlarning xonavayron bo‘lishiga olib keldi. Qarz majburiyati oshdi. Qullarning soni kamayib, ishchi

kuchiga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Provinsiyalar- da quyi tabaqa vakillarining qo'zg'olonlari ko'tarildi. Jumladan, III asrning 50-yillarida Galliyada dehqonlar va qullar qo'zg'oloni, Shimoliy Afrikada dehqonlarning qurolli chiqish- lari yuz berdi.

III asrning 70-80-yillarida german qabilalarining imperiya- ga hujumi kuchaydi. Dakiyani got, sarmat va markomann- lar bosib oldi. Imperiyaning shaharlariga tegishli bo'lgan juda ko'p yerlar qarovsiz qoldi. Shaharlar savdo-hunarmandchilik markazlari sifatida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Imperator buyrug'i bilan bo'sh yotgan yerlar qo'shni shahar yoki magnatlar mulkiga qo'shib berildi. Davlat hokimiyati g'arbiy provinsiyalarning magnatlariga urushda olingan asirlarni ishchi kuchi sifatida ishlatish uchun taqsimlab berdi. Bu asirlar kolonlarga aylantirildi.

2.1.16. So'nggi Rim imperiyasi. (2 soat)

2. Dominat davrida imperiya. 235-yilda navbatdagi im- perator Aleksandr Sever o'ldirilishi bilan hokimiyat uchun

turli da'vogarlar o'rtasida kurash boshlanib, bu siyosiy tushkunlik yarim asr davom etdi. Oddiy jangchilar ichidan ham imperatorlikka da'vogarlar chiqdi. Jangchi-imperatorlar bir-birlarini tez-tez almashtirdilar. Odatda, ularning barchasi o'ldirilar edi. 284-yil kuzida tarixga Diokletian nomi bilan kirgan illiriyalik 39 yoshli Diokl (284-305-yillar) imperator deb e'lon qilindi. Diokletianing hukmronligi boshlanishi bilan Rim imperiyasining so'nggi davri yoki Dominat (284-476-yil- lar) davri boshlandi.

Ozod bo'lgan qulning o'g'li, tegishli ma'lumot olmagan, lekin aqlli va shafqatsiz bo'lgan imperator Gay Avreliy Valeriy Diokletian hukmronligi vaqtida «dominat» (lotincha dominus - «janob», «xojayin») nomini olgan siyosiy tizimning asoslari yaratildi. Diokletian va uning vorislari davrida Rim davlati- ning cheklanmagan monarxiyaga o'tishi tugallandi. Imperator hokimiyati ilohiylashtirilib, unga iloh sifatida sig'inish joriy qilindi. Unga ta'zim bajo keltirish, uning oldida tiz cho'kish, boshini yerga qo'yib yiqilish va kiyimi etagini ochish rasm bo'ldi. Imperatorning ko'pchilik oldida namoyon bo'lishi haqiqiy diniy bayram, an'anaga aylandi. U hashamatli qim- matbaho toshlar bilan bezatilgan kiyimi bilan boshqalardan ajralib turar edi. Senat o'z siyosiy mavqeyini yo'qotdi. Umum- davlat ishlari endilikda senatda muhokama qilinmaydigan bo'ldi. Senat faqat sport o'yinlari va senatorlarga tegishli ishlarni ko'rib, uning qarorlarini imperator tasdiqlashi lozim edi. Bu davrda konsul, pretor, kvestor lavozimlari faqat faxriy bo'lib qoldi.

Diokletian yirik tashkilotchi va xushyor siyosatchi bo'lgani uchun bir qator provinsiyalarning separat kayfiyatlarini hisob- ga olgan holda imperiyani 4 qismga bo'ldi va o'ziga uch yordamchi (tetrarxiya) belgiladi. Bundan tashqari, imperiya 101 provinsiyaga bo'linib, bir necha provinsiyalar yana kattaroq ma'muriy birlik - dioses (jami 12 dioses)ga birlashtirildi.

Diokletian imperiyaning siyosiy ahvolini nisbatan barqaror holatga keltirib, iqtisodiyot va moliyani sog'lomlashtirishga qaratilgan qator tadbirlarni amalga oshirdi. 301-yil imperator Diokletian edikti bilan chayqovchilik va sudxo'rlikka qarshi kurash boshlandi. Oziq-ovqatga qat'iy baholar belgilandi. Hunar- mand va yollanma ishchilarning ish haqining qat'iy stavkalari belgilandi. Pul muomalasi unifikatsiya qilindi. Provinsiyalarda pul zarb qilish taqiqlandi va 286-yilda to'laqonli tilla, kumush va mis tangalar zarb qilina boshlandi. Soliq tizimi ham isloh qilindi. Ilgari soliqlar pul bilan emas, mahsulot bilan ko'proq olinar edi. Imperator soliqqa tortish tizimini unifikatsiya qildi. 289-290-yillarda imperiya aholisi yalpi ro'yxatdan o'tkazildi. Ro'yxatga olish har 15 yilda bir marta takrorlanishi kerak edi. Soliq kvotalari 5 yilda bir marta qayta ko'rilar edi. Ekin yerlari va yaylov, o'tloqlar kadastr (hujjat) tuzildi. Qishloq aholisi ekin yeri, yaylovlar sifati, chorva va boshqa mulkka qarab yer solig'i to'lar edi. Hunarmand- savdogarlar esa qator soliqlarni to'lar edilar.

Diokletian juda ko'p inshootlar bunyod qildi. Uning davrida saroylar, sirk, Rimda termalar, Illiriyadagi Salonika shahrida (hozirgi Bosniyadagi Split shahri)gi ulkan saroy ansambli bunyod qilindi. Diokletianing eng oxirgi tadbirlaridan biri u nas- roniylik dinini ta'qib qildi. 303-

304-yillarda kekxa va kasal Dio- kletian yordamchisi Galeriy tazyiqi ostida nasroniylarga qarshi o'zini 4 ediktini (farmon) e'lon qildi. Rim imperiyasi g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'lindi. Italiya imperiya markazi sifatida im- tiyozini to'la yo'qotdi.

II asr boshlarida Trayan davri provinsiyalarining soni 45 ta bo'lsa, endilikda eski bepoyon provinsiyalarni bo'lish yo'li bilan ularning soni 108 taga yetdi. Diokletian markazi Niko- mediya bo'lgan imperiyaning sharqiy qismini boshqardi. Markazi Mediolan (Milan, Shimoliy Italiya) bo'lgan imperiyaning g'arbiy qismini Maksimian boshqaruviga topshirdi. Diokletian va Maksimian «Avgust» unvonini olib, o'zlariga yor- damchi belgilab, ularga «Sezar» unvonini berdilar. Sezarlar- ni Avgustlarning avlodi hisoblagan Diokletianning fikricha, bunday tartib imperiya birligini saqlashga yordam berishi, viloyatlarda hokimiyatning zo'rvonlik bilan tortib olinish im- koniyatiga yo'l qo'ymasligi va shuningdek, Rim davlat chega- ralarini qo'riqlashni osonlashtirishi lozim bo'lgan. German qabilalarining Rim hududiga doimiy ravishda bostirib kirishi harbiy islohot o'tkazishga majbur qildi.

Qo'shinning soni ko'paytirildi. Endilikda yirik yer egalari kolonlar va ozod bo'lgan qullardan jangchilar berishga majbur edilar. Harbiy xizmatga german qabilalarining qismlari - federatlar qabul qilina boshlandi. Bundan tashqari, qo'shin- ning tezkor harakat qilishini ta'minlash uchun qo'shin che- gara qo'shinlari va harakatdagi qo'shinlarga bo'lindi. Chegara qo'shinlari imperiyaning mustahkamlangan qal'alari va che- garalarida joylashtirildi. Harakatdagi yoki zaxiradagi qo'shin urush xavfi bo'lgan chegara hududiga yuborish uchun doimo jangovar holatda saqlab turildi. Davlat hokimiyati narx-na- vo va ish haqining o'sishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatdi. Bir vaqtning o'zida soliq va pul islohotlari o'tkazildi va natijada ijtimoiy-iqtisodiy tushkunlik vaqtinchalik bartaraf etildi. III asr oxiri IV asr boshlarida o'tkazilgan ma'muriy-harbiy va iqtisodiy islohotlar ulkan Rim davlatining umrini yuz yildan ko'proq vaqtga uzaytirdi.

1. **Rim imperiyasining ikkiga bo'linishi.** Diokletian va Maksimian 305-yil 1-mayda hokimiyatdan voz kehdilar. Taxtdan voz kechgan Diokletian Adriatika dengizi bo'yidagi Salmikaga ko'chib borib, u yerda gul va sabzavot yetishtirish bilan shug'ullandi. U 313-yil 68 yoshida vafot etdi. Kon- stansiy I Xlor va Galeriy imperator deb e'lon qilindi. Voris- lar o'rtasida taxt uchun kurash boshlanib, bu kurashda Diokletianning yordamchilaridan birining o'g'li Konstantin (306-337-yillar) g'olib chiqdi. U raqiblari bilan bir necha yil kurash olib borib, Rim imperiyasining yagona hukmdoriga aylandi. Konstantin imperiyaning to'rtga bo'linishini saqlab qoldi, lekin boshqaruvni birov bilan baham ko'rish tizimini yo'q qildi. Endilikda imperiya qismlarini unga bo'ysunadigan prefektlar boshqardi.

Konstantin uzoqni ko'ra oladigan aqlli siyosatchi edi. U 200 yildan beri ta'qib etilayotgan nasroniy dinining kuch-qudratini davlat hokimiyatini mustahkamlashdagi muhim o'rnini anglab yetdi. Shu sababli, u 313-yil o'zining Milan edikti (qonuni) bilan nasroniylik dinini boshqa dinlarga tenglashtirdi. Shu lahzadan boshlab nasroniy cherkovi imperator hokimiyatining ittifoqchi- si va himoyachisiga aylandi.

Eski yunon koloniyasi bo'lgan Vizantiy shahri qayta qu- rilib kengaytirildi. Imperator Konstantin 330-yil 11-may kuni poytaxtni Bosfor qirg'og'ining sharqiy qismiga tantana- li ko'chirdi. Yangi poytaxtning qurilishi va bezatilishi uchun katta miqdorda mablag' sarflandi. Saroylar, stadion, ippo- drom (ot poygalari o'tkaziladigan joy), termalar va kutubxo- nalar qurildi. Rimdan ulkan miqdorda haykallar olib kelindi. Shahar imperator sharafiga yangi nom Konstantinopol deb ataldi. Poytaxtning sharqqa ko'chirilishi tasodif emas edi. Sharqiy provinsiyalar g'arbdagilarga qaraganda, madaniy va boyroq edi.

Imperator Konstantinning o'limidan so'ng taxt uchun yana kurash boshlandi. Nihoyat davlatning turli qismlari- da bir necha imperatorlar bir vaqtning o'zida hokimiyatga da'vo qildilar. Hokimiyatni Konstantinning o'g'li Konstansiy egalladi (337-361-yillar). Imperator Flaviy Klavdiy Yulian (361-363-yillar) eski Rim dinini qayta tiklashga urinib, 313-yilda Mediolan edikti bergan xristian cherkovining im- tiyozlarini bekor qildi. Shu sababli xristian dini peshvolari Yulianni apostata (dindan qaytgan) deb e'lon qildi. Yulian 363-yilda forslar

bilan jangda halok bo'ldi. Uning vorisi Yu- vian (363-364) xristian e'tiqodini imperiyada hukmron din- ga aylantirdi. Imperatorlar Valentinian I (364-375) va Valent (364-378) bir vaqtning o'zida imperiyaning g'arbiy va sharqiy qismlarini boshqardilar. Ularning davrida germanlarning hujumi kuchaydi. 378-yil Frakiyadagi Adrianopol shahri yonida vesgotlar Rim qo'shinlariga kuchli zarba berdi. Shundan so'ng Rim imperiyasi hech qachon qayta tiklana olmadi. Imperator Valent jang maydonida halok bo'ldi. Eng yaxshi zo- bitlar qurbon bo'ldi. Endilikda Rim imperiyasi chegaralarini himoya qilish uchun yetarlicha qo'shin to'plash imkoniyati- dan mahrum bo'ldi. Endi chegaralarni qo'riqlash germanlar- dan olinadigan ishonchsiz qismlarga topshirila boshlandi. Germanlar ko'plab miqdorda Rim qo'shiniga olina boshlandi. Ular oliy harbiy mansablarni egallay boshladilar.

Imperator Feodosiy I (379-395) vestgotlarga Illiriya viloya- tini bo'shatib berib, shu bilan Konstantinopolni bosib olini- shidan saqlab qoldi. Feodosiy 394-yil tarixda so'nggi marta imperiyaning har ikkala qismini ham bir qo'lga to'pladi. U o'limi oldidan imperiyani g'arbiy va sharqiy qismga bo'ldi, lekin u samoda quyosh yagona bo'lganidek, yerda ham bit- ta imperator bo'lishi kerak deb uqtirdi. O'zi qadimgi Rimda mavjud bo'lgan «reks» unvonini qabul qildi va imperiyaning boshqa hududlariga da'vo qilishdan voz kechib, Italiyani boshqara boshladi. Imperiyaning g'arbiy qismini uning 11 yoshli o'g'li Gonoriy (395-423), sharqiy qismini 28 yoshli ukasi Arkadiy boshqara boshladi. Gonoriy davri imperiyaning g'arbiy qismini to'la yemirilish davri bo'ldi. Imperator saroyidagi fitnalar, rim qo'shinida xizmat qilayotgan german qabilalaridan chiqqan harbiylarning xoinligi, qul va kolonlar- ning norozilik harakatlari davlatning parokandaligini yana- da chuqurlashtirdi. Diokletian va Konstantinning islohotlari

imperiyaning yemirilishi jarayonini sekinlashtirdi, lekin uni to'xtata olmadi. IV asrda jonlangan ichki savdo to'xtadi. Ko'p shaharlar xonavayron bo'la boshladi. Butun imperiya bo'ylab natural xo'jalikka qaytish boshlandi. Sharqiy Rim imperiyasining hukmdorlari germanlarning hujumlarini bartaraf qilib, o'zboshimcha qo'mondonlarni yo'q qildilar. Sharqiy Rim im- periyasi 453-yilgacha yashab, tarixga Vizantiya imperiyasi nomi bilan kirdi.

G'arbda pul tizimi ishdan chiqdi. Soliqlarni to'lash qiyin- lashdi. Shaharlardan aholi ko'chib keta boshladi. Konstantin shahar aholisining ko'chishi va kolonlarning o'z yerlarini tash- lab ketishlarini rasman taqiqladi. Imperator yirik yer egalari

- latifundistlarga barcha soliqlarni natural tarzda to'lash maj- buriyatini qo'ydi. Katta yer egalarning hokimiyati kuchaydi. Shaxsiy erkin kolonlarning ahvoli qullarning ahvolidan kam farq qildi. So'nggi imperiya davrida yirik yer egalari o'zlariga qaram bo'lgan mahalliy aholi ustidan o'z amaliy hokimiyatlarini amalga oshirdilar. Ular o'z qo'shin va qamoqxonalarni tashkil qildilar. Ijtimoiy aloqalarning bunday yangi ko'rinishining shakllanishi so'nggi Rim jamiyatining asta-sekin feodallasu- vini bildirar edi.

2.1.17. Milodiy IV-V asrlarda Rim madaniyati. (2 soat)

1. Din. 2. Huquq. 3. Adabiyot. 4. Me'morchilik va haykalta- roshlik. 5. Ta'lim va fan. 6. Tarix.

Qadimgi Rim madaniyati o' z taraqqiyotida bir necha bosqichlarni bosib o'tdi. Rim Italiya, Yunoniston va Sharq mamlakatlarining nisbatan yuqori rivojlangan madaniy yu- tuqlarini o'zlashtirib oldi. Rim madaniyati asra-sekin shakllandi va nihoyasida yuqori darajada rivojlangan madaniy-ma'naviy yutuqlarni o'zida aks ettirdi. Respublika davridagi Rim madani- yati imperiya davri Rimi madaniyatining asosi bo'ldi.

1. Din. Rimliklarning an'anaviy e'tiqodida totemizm, fetishizm va animizmning qoldiqlari mavjud edi. Rim dinida urug' va oila e'tiqodlari muhim o'rin tutar edi. Har bir uyda oila e'tiqodining markazi o'choq, bosh oilaning otasi kohin edi. Har bir kishi- da o'zining ruhiy homiysi bo'lib, u erkaklarda geniy, ayollarda yunona edi. Rimliklarning e'tiqodiga ko'ra, vafot etgan ajdodlar xudo-homiylarga aylanar edilar.

Rimliklarda har biri qandaydir bir aniq funksiyani ba- jaradigan kichik xudolar juda ko'p edi.

Misol uchun, xudo Forkul uy eshigi qo'riqchisi, Liment ostona, Kardiya eshik zulfinlarining qo'riqchisi edi. Lekin asosiy e'tiqod qilinadigan qudratli xudolar alohida o'rin tutar edi. Ularning orasida eng birinchisi chaqmoq xudosi Yupiter bo'lib, uning ibodatxonasi Kapitoliyda Tarkviniy Mag'rur davrida qurilgan edi. Uning xotini Yunona nikoh va onalik hamda ayollar homiysi edi. Ularning qo'riqchisi uy o'chog' va ovchilik xudosi; Silvana - o'rmon xudosi va boshqalar. Rimliklar homiysi va uy o'chog' biror-bir muhim ishni boshlashdan oldin bu ish to'g'risida xudolar irodasini va chiqish, boshlanish bilmasdan boshlamaganlar. Shu sababli avgurlar (kohinlar) qushlarning ma'budasi; Serera - eking uchishi va o'zini tutishi, qurbonlikka keltirilgan hayvonlarning ichki ar homiysi; Vulkan - torganlari (ayniqsa, jigari)ga, yashin chaqnashiga qarab, xudolarning ilik xudosi; Diana irodasini o'qiganlar. Har bir toifa ma'lum bir ma'budga e'tiqod qilgan Rim jamiyati (suvoriylar - otliq Neptun va Diosnuraga, plebeylar Sestsera, liberdiy I asrda Rimning Yliberaga), alohida kasblar (savdogarlar - Merkuriyga, hunarmandlar, Eski diniy e'tiqodlar, yozuvchilar, o'qituvchilar ularning marosimlari jamiyatning ma'naviy ehtiyojini qondirmadi. Minervaga) sig'inganlar. Har bir familiya - oila o'z homiy xudosisiga ag'allar va qullar orasiga bo'lgan. Fuqaro diniy marosimlarda ishtirok etishga majbur edi. Ishonch bilan odamlarni o'z Rim e'tiqodiga etrusk va yunon e'tiqodi qarashlari ham o'z ta'sirini olib, ularni ta'qib qildotkazdi (Yunona, Minerva, Vulkan). Etrusklardan hayvonlarning ichkirqaldi. Bu e'tiqodninga'zolariga qarab fol ochish o'zlashtirib olingan edi. Mil.avv. III asrdan davlat hokimiyatini rimliklar o'z xudolarini yunon xudolari bilan tenglashtirgan edilar: Imperator Konstantin Yupiter - Zevs, Yunona - Gera, Minerva - Afina, Mars - Ares, Venera - od qilishga ruxsat berdi. Afrodita, Serera 30-yilda nasronivlikni qabul qildi. Imperator Feodosiy 381-yilda nasronivlikni Demetra, Merkuriy - Germes, Baxus - Dionis. Rim e'tiqodi diniy

Davlat qonun-qoidalariga rasman rioya qilish bilan cheklangan bo'lib, chuqur zmatchilari hisoblansa - diniy his-tuyg'udan mutlaq mahrum edi. Kohinlar odamlar va xudolar bilan bog'lan edilar. Rimda bir o'rtasidagi vositachi rolni o'ynar edilar. Kohinlar elitasi oliy pontifik (barcha ilohiy va insoniyatga qaratilgan). Mil.avv. III-I asrlarda Italiyaga sharqdan Serapis, Isida, Mitra va uch bosh flamin (ular boshqa diniy e'tiqodlar kirib keldi. Rim imperiyasiga turli Sharq Pontifiklar dastlab 6 ta e'tiqodlari - Misrdan Isida, O'rta Sharqdan zardushtiylik ilohi Mitra va ajarilishini nazorat qilar boshqa ilohlar kirib keldi. Pompeyning sharq yurishlari bilan Mitraga qabul edi. Unga 15 flamin boshqarish uchun Rim shahri, Britaniya va Dunay bo'ylarida tarqaldi. Mitraga fol ochish bilan shug'ullanuvchilar kohinlar boshchiligida jamoalar tuzdilar. G'orlar va yer ud edi. Bu bayramlar osti galereyalarida Mitraga sajda qilib, uning marosimlari o'tkazildi. Ular bilan tantanali o'tkazildi. Mitraga qurbonlik qilinadigan bunday inshootlar Mitre - um deb atalib, mlar bilan ular butun imperiya bo'yicha tarqalgan. Mitraga sig'inish III asrning II yarmida imperatorlar Diokletian va Maksimian davrida keng tarqaldi. rga yuridik tafakkurnin

Huquq. Rim imperiyasida imperatorlar Diokletian va Maksimian davrida keng tarqaldi. rga yuridik tafakkurnin Imperator Maksimian harbiy yurishlari vaqtida Mitraga davlat homiysini qabul qiladigan qonunlar qabul qilindi. ediktleri va yuristlarning faoliyati tashkil qilar edi. Rim tarixida huquqiy normalarni kodifikatsiya qilish natijasida XII qonunlar jadvali yaratildi. Mil.avv. 366-yilda xususiy kishilar o'rtasidagi huquqiy qarama-qarshiliklarni tartibga solish uchun Rimda shahar pretori lavozimi joriy etildi. Pretorlarning yuridik amaliyotidan fuqarolik prosessual huquqi paydo bo'ldi. Kvent Musey Stsevola (mil.avv. 159-83-yillar) o'zining «Sivil huquqi» asarida O'n ikki jadval qonunlarini sharhlash bilan birga vasiyatlardan boshlanib, jarayon bilan tugaydigan rim huquqining to'la tizimini yaratdi. Mashhur huquqshunos Kvent Servidey Stsevola mil. II asr oxiri - III asr boshlarida 40 ta kitobdan iborat «Digest», 6 kitobdan iborat «Javoblar», 20 kitobdan tashkil topgan «Savollar» tuzdi.

I-III asrlar Rim huquqi tarixi davrida klassik davr hisoblanadi. Rim imperiyasida 212-yilgacha huquq va sud amaliyotining ikki shakli: kvirit (Rim) huquqi va xalqlar huquqi mavjud edi. Bundan tashqari, ba'zi provinsiyalarda mahalliy huquqiy tizimlar va Rim noiblarining ediktleri amal qilar edi. Imperator Adrianning abadiy ediktini e'lon qilinishi imperiya hududida yagona huquqiy kenglikni yaratish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. II

asrning ikkinchi yarmida Gay 4 jilddan iborat huquq darsligi (institutsiyalar) to'plamini tayyorladi. II asr oxiri III asrning boshlarida mashhur huquqshunoslar Emiliy Papian, Domisiy Ulpian va Yuliy Pavel faoliyat ko'rsatdilar. 429-438-yillar imperator Feodosiy II buyrug'i bilan «Feodosiy kodeksi» nomi bilan imperator qonunlari to'plami tayyorlandi. 529-yilda «Yustinian kodeksi», 533-yilda «Digetslar» - Rim huquqshunoslarining asarlaridan olingan ma'lumotlar to'plami 50 jildda e'lon qilindi.

2. **Adabiyot.** Rim adabiyotining shakllanishi va taraqqiyoti - da xalq og'zaki ijodi va yunon adabiy an'analari muhim o'rin tutadi. Rim adabiyoti tarixi mil.avv. III asr o'rtalarida yunon janrlariga taqlid qilish bilan boshlandi. Tarentlik ozod qo'yilgan qul, yunon Liviy Andronik (mil.avv. 280-204-yillar) birinchi lotin muallifi edi. U Gomerning «Odissey»sini lotin tiliga tarjima qildi. Shuningdek, u yunon dramalarini erkin tarjima qilish va badiiy qayta ishlash bilan shug'ullandi. Liviy Andronikdan Rim badiiy adabiyoti boshlanadi. U rim patrisiylarining bolalari uchun maktab ochib, yunon tili va adabiyotini o'qitishni boshladi.

Uning zamondoshlari shoirlar Nevii va Enniy edi. Giney Nevii (mil.avv. 201-yilda vafot qilgan) Rim syujetlariga asoslangan birinchi tragediyalarni yaratdi. Yunon mualliflari syujetlaridan o'zlashtirib, dramalar yozdi. Nevii I Puni urushi to'g'risida 7 jildda epik poema yaratdi. Kvint Enniy (mil.avv. 239-169-yillar) Rim tarixiga bag'ishlangan «An'analar» epik poemasini 18 jildda yozdi. Bu shoirdan 1100dan ortiq she'rlar meros qoldi. Tit Maksesiy Plavt (mil.avv. 250-184-yillar) birinchi Rim komediografi bo'lib, uning 130 komediyasidan 21 tasi saqlanib qolgan. Ikkinchi buyuk Rim komediografi afrikalik Publiy Terensiy (mil. avv. 185-159-yillar) bo'lib, uning pyesalaridan 6 tasi bizgacha yetib kelgan.

Rimda tragediya keng tarqalmadi. Rim tragiklari Mark Pakui (mil.avv. 220-130-yillar) va Lusiy Aksiy (mil.avv. 170-90-yillar) o'z tragediyalarini yaratish uchun buyuk yunon dramaturglarining asarlaridan foydalandilar. Rimda keng tarqalgan adabiy janr satira (she'r, masal, latifa va dialoglar aralashmasi) edi. Vaqt o'tishi bilan u bizga yaxshi tanish bo'lgan satiraga aйлan- di. Birinchi Rim satirigi Gay Lusiliy (mil.avv. 180-102-yillar) 30 kitobdan iborat satiralar to'plamini yaratdi. Lotin prozasi- ning ilk namunalaridan biri Mark Porsiy Katon Kattaning (mil. avv. 234-249-yillar) «Dehqonchilik to'g'risida» nomli asari edi. Uning 7 jildli Rimning qadimgi davrlaridan II Puni urushiga- cha bo'lgan tarixi yoritilgan kitobi, tibbiyot bo'yicha traktatlari, notqlik san'atiga bag'ishlangan asarlari, 150 ta nutqlari bizgacha yetib kelmagan. So'nggi respublika davrining lotin poeziyasi Tit Lukretsiy Kar (mil.avv. 95-51-yillar) va Gay Valeriy Katull (mil. avv. 87-54-yillar) kabi taniqli vakillari bilan mashhur. «Narsalar- ning tabiati to'g'risida» nomli 6 jildli falsafiy poema Lukretsiyga tegishli. Katull mashhur Rim lirik shoiri bo'lib, u 116 she'rdan iborat to'plam qoldirgan.

Lotin madaniyatining mashhur vakillari Mark Terensiy Var- ron (mil.avv. 116-27-yillar) va Mark Tulliy Sitseron (mil.avv. 106-43-yillar) adabiyot sohasida muhim iz qoldirdilar. Var- ron 620 jildda 74 asar muallifi bo'lgan ensiklopedist yozuv- chi edi. Uning asosiy asarlari «Qadimiyatlar» (41 jild) va «Lotin tili to'g'risida» (25 jild) kitob edi. Sitseron qadimda notiq- lik san'atining nazariyotchisi va amaliyotchisi, davlat arbobi, huquqshunos va advokat, faylasuf va filolog-tarjimon, adabiy tanqidchi va san'atshunos edi. Uning 58 siyosiy va sud sohasi- dagi nutqlari, 12 ta falsafiy to'plami, notqlik san'ati bo'yicha 7 traktati, 800 xatlari, ko'pgina nutqlari va poetik asarlari mavjud bo'lgan.

Avgust davri lotin poeziyasining oltin asri hisoblanadi. Bu davrda buyuk shoirlar Publiy Vergiliy Maron (mil.avv. 79-19-yil- lar), Kvint Goratsiy Flakk (mil.avv. 65-8-yillar), Publiy Ovidiy Nazon (mil.avv. 49-yil - milodiy 18-yillar) yashab ijod qildilar. Vergiliy dehqonlar mehnatiga bag'ishlab 14 jildli didaktik poe- ma, 12 jildli «Eneida» poemasi va «Bukolika» she'riy to'plamini yaratdi.

Goratsiy imperator kotibi lavozimini rad etdi. U shoir sifatida erkinlik va mustaqillikni afzal ko'rdi. Harbiy tribun unvoniga sazovor bo'ldi. Kvestor kotibi lavozimida ishlab tirikchilik

qildi. Goratsiy o'z ijodini satira va munozara janrida boshladi (Epod- lar, 2 jildda satiralar). Keyin esa 4 jildli «Odalar», «Maktublar» kitobini, 5 jildli elegiyalar, parodiya-didaktik janrda «Sevgi fani», «Sevgi da'vosi» asarlari, 15 jildli «G'amgin elegiyalar», 4 jildli «Pontdan maktublar» asarlarini yozdi. Publiy Ovidiy Nazon (mil.avv. 43-yil - milodiy 17-yil) mifologik syujetlarga murojaat qildi. Uning asosiy asarlari «Fastlar», «Metamorfozalar», «Pont- dan maktublar». Qobiliyatli lirik shoirlar Albiy Tibull (mil.avv. 50-yil - milodiy 19-yil) va Sekst Propersiy (mil.avv. 49-15-yil- lar) elegiyalar yozdilar. Tibul Rim suvoriysining o'g'li edi. Tibull o'zidan elegiyalarning ikki to'plamini, Propersiy bir to'plamini qoldirdi. Oktavian Avgustning o'zi proza va she'riyatda ko'p asarlar yozdi.

Satirik janrda Kichik Seneka (mil.avv. 4-yil - milodiy 65-yil- lari) va Petroniy Arbitr mashhur edilar. Petroniyning mashhur romani «Satirikon» bo'lib, uning 20 bobidan 3 bobi bizgacha yetib kelgan. Persiy Flakk (34-62-yillar), Mark Valeriy Marsial (40-102-yillar), Detsiy Yuney Yuvenal (60-127-yillar) hamda Lukian (120-190-yillar) satira janrida ajoyib asarlar yaratdilar. Bizgacha bu davrning qimmatli yodgorliklari mashhur notiqlar Dion Xrizotomning 78 nutqi, Eliy Aristidning 55 nutqi yetib kelgan. IV asr ritorika - notiqlikning yangidan gullab-yashnagan davri bo'ldi. Antik O'rtayer dengizining notiqlik maktablarida bo'lg'usi oliy amaldorlar va xristian targ'ibotchilari tarbiyalan- di. Bu davrda Afinada Gimeriy, Konstantinopolda Femistiy kabi mashhur ritorlar dars berdilar.

Eng kuchli notiq va notiqlik san'ati o'qituvchisi Libaniy (314-391-yillar) edi. U Antioxiyada imperatorlar, lashkarboshi- lar va oliy amaldorlarga qarata ijtimoiy dolzarb muammolar yu- zasidan erkin nutqlar bilan murojaat qilgan. Libaniy «Kichik Demosfen» taxallusini oldi. Libaniy ma'jusiy dinga e'tiqod qildi. U imperator Yulianning ashaddiy muxlisi bo'lib, Yulian ham unga homiylik qiladi. Ko'pgina taniqli xristian targ'ibotchilari, jumladan, nazianlik Grigoriy va Ioann Zlatous uning makta bidan chiqqan edi. O'sha davrdagi Rim notiqlaridan IV asr oxir- larida oliy davlat mansablarini egallagan Kvint Avremiy Sim- maxni aytish mumkin.

Sarguzasht roman janriga Apuliyning «Oltin eshak», «Af- nis va Xloya»; Geliodorning «Efiopika» asarlari mansubdir. Bu davrda dramatik janr deyarli rivojlanmadi. Undan faqat pantomima, atellan va mim shakllari qoldi. Bizgacha yunon klassik obrazlariga taqlid qilib yozilgan Senekaning 10 trage- diyasi yetib kelgan.

IV-V asrlarda poeziyada klassik namunada asarlar yaratish an'anaga aylandi. Bu davrning eng mashhur mifologik eposi misrlik Nonning «Dionis to'g'risida»gi dostoni deb e'tirof etish mumkin. Bu asar boy fantaziya, ifodali obrazlarga ega bo'lib, epik tarzda yozilgan.

IV-V asrlarda lotin shoirlari mifologiyadan tashqari, tabi- atni tasvirlashga jiddiy e'tibor berdilar. Ana shunday lotin shoirlaridan biri Detsim Magin Avzoniy edi. U tajribali ri- tor, yunon, lotin tillari va adabiyotining bilag'oni, salohiyatli shoir edi. So'ng ikki mashhur Rim shoirlari: Aleksandriya- lik Klavdiy Klavdian, kelib chiqishi Galliyadan bo'lgan Klavdiy Rutimiy Namasian o'z she'rlarida Rimga murojaat qilib, uning buyuk o'tmishi va g'alabalarini kuyladilar. Klavdian imperator Gonoriy saroyida yashab, hukmdorning yaqinlari- dan biri Stilixonga bag'ishlab «Stilixonga maqtov» va «Gotlar bilan urush to'g'risida» poemasida Rimning buyuk kelajagini bashorat qildi.

3. Me'morchilik va haykaltaroshlik. Rim me'morchiligi va haykaltaroshligi yunon va etrusklarning kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Rimliklar etrusklardan qurilish texnikasining ba'zi usullarini o'zlashtirib oldilar. Mil.avv. 312-yilda senezor Appiy Klavdiy Seka davrida, rimliklar ilk bor tosh to'shalgan Appiy yo'lini qurdilar. Odatda, rimliklar yo'llarni 5 qatlamli tuzilma bilan qurar edilar. O'sha 312-yilda rimlik muhandislar Rim- ning suv ta'minotini yaxshilash uchun arkli suv quvurlari - akveduklarni qura boshladilar.

Mil.avv. II asrda beton kashf qilindi. Binolar qurilishida g'isht, tuf, travertin va marmar ishlatila boshlandi. Rim qurilish san'atining ko'p asrlik tajribasi Mark Vitruviy Polliionning 10 jildlik «Arxitektura to'g'risida» (mil.avv. I asrda) asarida umum- lashtirildi. Bu vaqtda Rimda

ko'p qavatli uylar, ko'priklar, ter malar, zafar arklari qurildi. Mil.avv. 55-yilda Mars maydonida toshdan qurilgan birinchi amfiteatr - «Pompeya» qurildi.

Respublika davrida Rimning jamoatchilik markazi forum bo'ldi. Bu yerda davlat xazinasini va arxivi (Tabulyariy), notiqlar minbari (Rostra), senat majlislari o'rni (Kuriya), davlat qamoqxonasi (Tullianium) binolari qurilgan edi. Ellin davrida Rim yunon haykallari va boshqa san'at asarlari bilan bezatila boshlandi. Imperiya davrida forum, ibodatxona, bazilika, portik, zafar arklari, me'morial kolonnalar va otliqlar haykallari bilan bezatildi. Ularning ichida hashamatli Trayan kolonnasi va forumi ajralib turadi. Imperator Adrian barcha xudolar ibodatxonasi Panteonni bunyod qildi. Ulkan gumbaz diametri 9 metr bo'lgan aylana teshigi bilan tugaydi. Bu teshik orqali quyosh nurlari pastga g'aram bo'lib tushib, marmar polda sinib, atrofga mayin va bir tekis yorug'likda taraladi.

Rim hammomlari (Terma) Rim davlatining ilk davrida g'ij- yelik maqsadlarda qurilgan, keyinchalik katta hajmdagi ajoyib inshootlarga aylangan. Inshoot sovuq, iliq va qaynoq, bug' hammomlari, gimnastika zali, gimnasion, kutubxona, sayr uchun xiyobonlar va hatto rasm galereyasidan iborat bo'lgan. Imperator Karakalla hammomi (terma)da bir vaqtning o'zida 2500 kishi yuvinishi mumkin bo'lgan. Konstantin davrida bunday hammomlar Rim shahrida 10 ta bo'lgan, kirish uchun oz haq to'langan.

Rimliklar jamoa binolarini qurishdan oldin, ulkan tosh akveduk - vodoprovodlarni qurdilar. Mil.avv. IV asr oxirida Ap- pey Klavdiy o'sha vaqtda mashhur bo'lgan vodoprovodni o'tkazib, birinchi sun'iy yo'lni bunyod qildi. Imperiyada 372 yo'l bo'lgan, yo'lning kengligi 8 metr bo'lib, tosh parapet har bir chaqirimda ustunlar qo'yilgan. Rimda 9 ta tosh ko'priklari qurilgan. Ispaniyada imperator Trayan qurgan uzunligi 180 metr bo'lgan ko'priklari hozirgacha saqlanib qolgan.

Imperator Vespasian Rim shahrida milodiy 70-yilda sun'iy ko'l o'rnida ulkan amfiteatrni (keyinchalik u Kolizey deb ataldi) qurishni boshladi. Qurilishda Rim aholisining 25 % ishtirok etdi. 690-yilda qozg'olon ko'targan Yahudiya qozg'oloni bostirilib, Ierusalimning xazinasini Rimga olib kelindi. Asir olingan 30 ming yahudiy qullikka sotildi. Imperator hunarmandlar uyushmasi ko'magida yuqori malakali hunarmandlarni qurilishga jalb qildi. Xomashyo sifatida tosh, tuf ishlatildi. Qurilishning beshinchi yilida vulqon qumi va ohak qo'shib, sement hosil qilindi, u toshdan yengil bo'lib, Kolizeyning arklari ham juda yengil qurildi. Arklarning birinchi qavatini toshdan bo'lib, keyingi qavatlar ohaktosh va sementdan ko'tarildi. Qizil rangli g'isht kashf qilindi. 200 ming tonna ohak tashib kelindi, 1 mln dona g'isht ishlatildi. G'isht zavodlari qurilib, ular tinimsiz konveyer usulida ishlatildi. Qurilishning o'ninchi yili imperator Vespasian vafot etdi. Uning vorisi imperator Tit qurilishni ikki yil muddatda tugatdi. Ulug'vor inshootning balandligi 50 metr bo'lib, 80 minggacha tomoshabin kirishi mumkin edi. Amfiteatrda tomoshabin senatorlar, suvoriylar o'tiradigan lojalar, keyin oddiy fuqaro uchun oxirgi yog'och o'rinlarda eng kambag'al- lar o'tirar edi. Amfiteatrda beshta kirish yo'li bo'lib, har bir kirish ma'lum bir ijtimoiy qatlamga mo'ljallangan. Kirib joy- lashuv yarim soat vaqtga mo'ljallangan bo'lib, kirish uchun bir necha yo'laklar qilingan edi.

Rimliklar mohir kemasozlar bo'lganlar. Karfagenning dengizdagi cheksiz hukmronligi, etrusklarning dengiz raqobati- da yengilishi rimda kemasozlikning jadal rivojlanishiga turtki bo'ldi. Rim shahrining o'zida ko'p qirrali Ostiya dengiz porti qurildi. Ostiya porti verflar (kema quriladigan, ta'mirlanadigan), doklar (port xojaligi), omborlarga ega edi. Imperiya davrida dengiz bo'yidagi har bir shaharning o'z flotiliyasi bor edi. Dengiz portlari, gavanlar yaxshi jihozlangan edi. Fortifikatsiya inshootlari ham mustahkam bunyod qilinib, muntazam ta'mirlab turilgan.

Boy rimliklarning hashamatli saroylari marmar kolonnalar, san'at asarlari, mozaika, haykallar bilan bezatilgan va isitgichlarga ega edi. Kambag'al fuqarolar esa ko'p qavatli, hech qanday qulayliklarga ega bo'lmagan, rejasiz qurilgan uylarda yashar edilar.

Rim san'atining eng katta yutuqlaridan biri haykal-portretlar edi. Yunon haykallari barkamol fuqaro obrazini yaratgan bo'lsa, Rim haykalida odamning o'zi aynan ko'rinishida bunyod qilingan edi.

Qadimgi odatga ko'ra, rimliklar uylarida ajdodlarining mum niqoblarini saqlar edilar. Ilk davrda etrusklar jez haykallarni yaratdilar. Mil.avv. I asrdan jezning o'rniga marmar ishlatila boshlandi. Rim haykaltaroshligining so'nggi respublika asarlaridan «Orator», «Togatus», «Brut» haykallari, Mariy, Pompey, Sitseron, Kichik Katon va Sezarning byustlarini ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, ko'pgina imperator va malikalar, amaldor, sarkarda, shoir va faylasuflarning marmar byustlari saqlanib qolgan.

1. **Ta'lim va fan.** Rimda ta'limning birinchi bosqichi maktab edi. Maktablar xususiy bo'lib, davlat ta'lim jarayoniga aralashmas edi. Maktabda ishi yurishmagan, kelib chiqishi noma'lum bo'lgan kimsalar ham dars bergan. Boshlang'ich maktabda 7-12 yoshli bolalar o'qish-yozish, og'zaki sanashga o'rgatilar, o'qish faqat bir semestrni tashkil etgan. Keyingi o'qish pullik edi. O'rta maktabda olimlar, yozuvchi va adabiy tanqidchilar (ko'pincha ozod bo'lgan qul-yunonlar) grammatikani o'qitar edilar. Boy oilalarda bolaga 7 yoshidan yollangan qul-pedagog dars bergan. O'smirlar 12-16 yoshda grammatika va adabiyotni o'qitadigan maktabga borganlar. Bundan tashqari logika, arifmetika, geometriya, astronomiya fanlari va musiqaning ayrim unsurlarini o'rganganlar. 16 yoshdan o'smirlar notiqlik san'ati bo'yicha notiq o'qituvchilardan saboq olganlar. Notiqlik san'ati taniqli huquqshunosning rim huquqidan mashg'ulotlari bilan to'ldirilgan. Imperiya davrida o'qituvchilar, ayniqsa, notiq-ritorlar professor deb aytilgan. Rimlik notiqlik o'qituvchisi Kvintilian (milodiy I asr) birinchi professor bo'lgan va 68-yildan davlat ish haqi to'lagan. O'rta asrlarda professor unvoni universitet o'qituvchilari - doktor, magistrarga oliy malaka unvoni sifatida berilgan.

Antik davrda notiqlik maktablari mashhur bo'lib, 15-16 yoshli qobiliyatli o'quvchilar notiqlik san'atini o'zlashtirganlar. Imperiya davrida siyosiy notiq'larga o'rin qolmagani uchun notiqlik maktablari faxrli va daromadli kasb bo'lgan advokatlarni tayyorladi. Rim imperiyasining madaniy markazlari Rim, Aleksandriya, Pergam, Rodos, Afina va Massiliya shaharlari edi. Bu shaharlarda kutubxonalar, teatrlar va maktablar mavjud edi. Har bir shaharning o'z madaniy muhiti bo'lib, Rim shahri madaniyati inshootlariga taqlid qilinib, hashamli jamoa inshootlari barpo qilingan.

Tabiiy fanlar rivojlanib, qator ilmiy asarlar yozildi. Texnik bilimlarning nazariy asoslari yaratildi. Vitruviyning 10 jildli «Arxitektura to'g'risida», Sekst Yuliy Frontinning «Akveduklar to'g'risida», Aleksandriyalik Geronning «Mexanika» asarlari-da texnika sohasining nazariy asoslari tavsiflandi. Tiniq shisha kashf etilib, shishasozlik sohasi rivojlandi. Binolarni isitish tizimi yaratildi. Qurilishda sement kashf qilinib, qishloq xo'jaligida suv tegirmonlari, vintli press va hosilni o'radigan mexanizm ixtiro qilindi. Strabonning 17 jildli «Geografiya»si, Pomponiy Melaning «Yer tuzilishi to'g'risida» nomli 3 jildli kitoibi, Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya bo'yicha yo'riqnoma» nomli 8 jildli asari, Kvintilinning «Notiqni o'qitish» 12 jildli notiqlik nazariyasi to'plami, Kolumellaning astronomiya bo'yicha «Qishloq xo'jaligi to'g'risida» nomli 12 jildli asarlari fan taraqqiyotining katta yutuqlari edi. I asr o'rtalarida Katta Pliniy (24-79-yillar) o'zining 37 jildli «Tabiatshunoslik» asarini yozdi. Bu asar ensiklopedik mazmunda bo'lib, fizika, geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiya va boshqa fanlar bo'yicha ma'lumotlar beradi. Fiziolog Klavdiy Galen (129-199-yillar) va akusher hamda pediatr Soran shuhrat qozondilar. Avl Korneliy Sels «Fanlar» asarida dehqonchilik, ritorika, harbiy ish va tibbiyot to'g'risida turli ma'lumotlarni jamladi.

1. Tarix. Ilk imperiya davrida tarixiy asarlar va tarjimayi hollar yozish janri keng rivojlandi. Mil.avv. 59-yil - milodiy 17-yillarda Paviya shahrida yashagan notiq Tit Liviy lotin tilida «Shaharga asos solinganidan keyingi Rim tarixi» nomli 142 jildli tarix asarini yozdi. Tit Liviy voqealar bayonini mil.avv. 9-yilgacha olib bordi. Yangi era boshlarida Pompey Trog «Jahon tarixi»ni 44 jildda lotin tilida yozdi. Yana bir «Jahon tarixi» yunon tilida Yahudiya podshosi

Irod I ning maslahatchisi damashqlik Nikolay tomonidan 144 jildda yozildi. Asarda voqealar mil.avv. IV asrgacha yoritilgan.

Mil.avv. I asrda Korneliy Nepot «Mashhur kishilar to‘g‘risi- da» biografik asarini yozdi. Mil.avv. I asr oxirida galikarnaslik Dionisiy «Rim qadriyatlarini» nomli tarixiy asarini yozdi. Bizgacha bu asardan faqat 9 tasi yetib kelgan. Italiya va uning provinsiyalari tarixi va geografiyasi to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar Strabonning «Geografiya» asarida (17 kitob) beriladi. Strabonning yana bir asari «Tarixiy yozishmalar» bizgacha yetib kelmagan.

Milodiy I asrda Velley Paterkulning «Jahon tarixi» nomli 2 jildli kitobi, notiq Valeriy Maksimning «Mashhur ishlar va so‘zlar» nomli 9 kitobda tarixiy latifalar keltiriladi. Kvint Kur- siy Ruf «Makedoniyalik Aleksandr tarixi» nomli 10 jildli kitob yozdi. Imperatorlar Vespasian va Titning klienti yahudiy Iosif Flaviyning 7 jildli «Yahudiya urushi tarixi», 20 jildli «Yahudiya qadimiyatlari» asarlari sharqiy provinsiyalar to‘g‘risida boy ma‘lumotlar beradi. Davlat arbobi, tarixchi, yozuvchi Gay Pliniy Sekund (24-79-yillar) san‘at, madaniyat va fan soha- larida noyob ma‘lumotlar to‘plami - «Tabiiy tarix» nomli 37 jildli ensiklopedik asar yozdi. Bu ulkan asarda 500 muallif, 2 ming kitobdan olingan ma‘lumotlar umumlashtirilgan. Ta- rixchi Publiy Tatsit (mil.avv. 58-120 yillar) prokurator oila- sida tug‘ilgan, pretor (88 yil), konsul (97 yil), Osiyo provinsi- yasi prokonsuli (112/113-yillar). Tatsit 16 jildli «An‘analar», 14 jildli «Tarix» asarlarini yozdi. Bu asarlar Yuliy Klavdiy va Flaviylar sulolalarining 14-96-yillardagi tarixini qamragan davrni aks ettiradi. Tatsitning «Germaniya» asari german qa- bilalarining ijtimoiy tuzumi, dini va turmushi to‘g‘risidagi ta- rixiy-geografik ocherk hisoblanadi.

Imperator Adrianning kotibi Gay Svetoniy Trankvill (70-140-yillar) «O‘n ikki Sezar hayoti tasviri» asarida Sezardan Domitsiangacha bo‘lgan Rim imperatorlarining biografiyasi to‘plamini yaratdi. Tatsitning zamondoshi, 46-126-yillarda yashagan yunon yozuvchisi Plutarx 210 ta turli xil asarlar yozgan. Bizgacha ulardan 150 tasi yetib kelgan. Plutarx mashhur yunon- rim arboblarning 50 biografiyasi, bitta makedon

- Aleksandrning va bir fors - Artakresks I ning biografiyasini yozadi.

Makedoniyalik Appian 160-165-yillarda 24 jildli «Rim tarixi» asarini, Rim senatori Dion Kassiy Koksian (155-235-yillar) yunon tilida 80 jildli «Rim tarixi»ni yozdi. Dion Kassiyning bu kitobidan 25 jildi va ko‘p sonli parchalar bizgacha yetib kelgan. Dion Kassiyning kichik zamondoshi Gerodian «Markdan keyin imperator hokimiyati» (Mark Avreliyning o‘limidan so‘ng Gor- dian III hukmronligigacha, 180-238-yillar) 8 jildli tarix kitobini yunon tilida yozdi.

Mashhur davlat arbobi Gay Yuliy Sezar (mil.avv. 100-44-yil- lar) Rim tarixiga oid bir necha asarlar yozdi. Bizgacha uning faqat «Galliya urushlari to‘g‘risidagi yozuvlar» (7 kitob) va «Fuqarolik urushi to‘g‘risidagi yozuvlar» (3 kitob) asarlari yetib kelgan. Tarixiy monografiya janrining asoschisi Gay Sal- lyustiy Krisp (mil.avv. 86-35-yillar) keksalik paytida «Katilina fitnasi to‘g‘risida», «Yugurta urushi to‘g‘risida» hamda mil. avv. 78-67-yillar voqealarini qamrab olgan «Tarix» asarini yozgan.

III-IV asrlarning ikkinchi yarmida Rim tarixshunosligi tush- kunlikka yuz tutdi. IV asrda «Imperatorlar tarixi yozuvchilari» nomi bilan II-III asrlar imperatorlari biografiyalari to‘plami paydo bo‘ldi. Bu to‘plam materiallarida Antoniylar boshqaruv davridan imperiyaning yemirilish davriga o‘tishi yaqqol ko‘rsa- tiladi. So‘nggi mashhur Rim tarixchisi Ammian Martsellin (330-400-yillar) edi. Uning kelib chiqishi yunon bo‘lib, lotin ti- lida «Faoliyat» nomli 31 jildli tarixiy asarini yozdi. Bu asar Tatsit «Tarix»ini davom ettirib, 96-378-yillardagi voqealarni o‘z ichiga oladi. IV asrda so‘nggi imperiya davrining siyosati va mafku- rasi tarixi bo‘yicha imperatorlarga maqtovlar, notiq Libaniyning nutq va xatlari paydo bo‘ldi. IV asrda xristian tarixshunosligi- ning shakllanishi boshlandi. Xristian cherkovi tarixi bo‘yicha «Cherkov tarixlari» lotin va yunon tilida paydo bo‘ldi. Ularning orasida kesariyalik taniqli tarixchi va ilohiyotshunos Yevse- viyning «Buyuk Konstantin tarjimayi holi» va «Cherkov

tarixi» asarlari alohida o‘rin tutadi. Rimning parokandalik davri sa- bablarini xristian tarixchilari ham o‘z nuqtayi nazarlari bo‘yicha yoritdilar.

Rimliklarning turmush tarzi. Boy rimliklar hashamatli uy- larda yashaganlar. Bu uylarning pollariga mozaika qoplanib, devorlariga tasvirlar tushirilgan. Faqat boylargina o‘z xususiy uylariga ega bo‘lganlar. Qolgan rimliklar ko‘p qavatli uylarda ijarada yashaganlar.

Har bir rim shahrida hammomlar (terma), jamoat ho- jatxonalari bo‘lgan. Hammom nafaqat cho‘milish joyi, balki uchrashuvlar, bitimlar tuziladigan, sport bilan shug‘ullanadi- gan joy ham bo‘lgan. Teatrlarga borish rimliklarning sevimli ishi bo‘lgan. Rimliklar hayotida oila muhim o‘rin tutgan. Oila- ning boshlig‘i - pater (ota) katta hokimiyatga ega bo‘lgan. Qizlar 13 yoshda, o‘g‘il bolalar 14 yoshda unashtirilgan, o‘rtacha umr ko‘rish - 50 yoshga bormagan.

Rim shifokorlari fanni yaxshi bilmaganlar. Kasallar shifokor- ning kundalik tajribasi, xudoga ishonish va sehr-afsun bilan davolangan. Ko‘pchilik tabiiy vosita va dorilar o‘rniga qadim- gi sharqdan kirib kelgan davolash ma‘budi Eskulabga sig‘in- gan. Jarrohlar, doylar, stomatologlar, ko‘z kasalligi bo‘yicha vrachlar bo‘lgan. Jarrohlar yaralarni, singan suyaklarni, hat- to bosh miya qopqog‘ini ochib jarrohlik amaliyoti o‘tkazganlar. Jarrohlik amaliyoti vaqtida og‘riqni qoldirish uchun ko‘knori- ning suti ishlatilgan.

Rimliklar azart o‘yinlarini yaxshi ko‘rganlar. Ular ot poy- galari, xo‘roz urushtirishlar va kubik tashlashga pul tikkanlar.

Lekin azart o‘yinlar bayramlardan tashqari paytda qonun bilan taqiqlangan.

Rimlik boy ayollar uchun yuz oqartirish rasm bo‘lgan. Shu sababli yuzni oqartirish uchun unga bo‘r yoki hatto zaharli oq qum ishqalangan. Ayollar sochlarini turmaklaganlar, er- kaklar sochlarini kalta qirqib, yuzlarini silliq qilib qirib yur- ganlar.

Rimliklarning ko‘p kiyimlari jundan qilingan. Hind ip ma- tolari, xitoy ipagi juda siyrak va nodir hisoblangan. Odatda, ko‘pchilik ko‘ylak - tunika kiygan. Obro‘li fuqarolar 6 metr- li matodan toga kiyganlar. Qizlar turmushga chiqquncha oq rangda kiyinganlar, keyin esa yorqin bo‘yalgan kiyim kiyganlar. Senatorlar qizil yo‘l o‘tgan toga kiyganlar. Diktator ham shunday kiyim kiygan. Hokimiyatning boshqa vakillari: pre- tor, sudya, kvestor-xazinachilar, senzorlar ham oq toga kiyganlar.

Rimda kun 12 soatdan tashkil topgan. Boylar so‘rida yon- boshlab ovqatlananganlar. Rimliklar ovqatni qo‘l bilan yegan- lar. Sanchqi keyinroq 1400-yillarda paydo bo‘lgan. Angliyada XVII asrda ham sanchqi bo‘lmagan. Qoshiq kamdan-kam ish- latilgan. Nonning qattiq joyi qoshiq bilan bosilgan. Boy rimlik uchun nonushta non hamda suv aralashtirilgan vino, ba‘zi- da asal, pishloq va mevalardan iborat bo‘lgan. Kambag‘alning nonushtasi bo‘tqa yoki bir parcha non va nordon vinodan iborat bo‘lgan. Tushlik issiq yoki yaxna taomlar, baliq, meva, non va vinodan tashkil topgan. Asosiy ovqat kechki ovqat bo‘lgan. Taom salat yoki chig‘anoqlardan boshlanib, cho‘chqa, buzoq, tovuq yoki g‘ozning qovurilgan go‘shiti hamda dissertga me- vali yoki asalli pecheniy yeyilgan. Mehmonlar ziyofatdan qolgan har qanday yog‘li bo‘laklarni uyga olib ketishlari mumkin bo‘lgan.

Dafn. Rimda mayitlar gulxanda yoqilgan. Rimliklar mayit- lar tiriklarning ishlariga ta’sir qiladilar, o‘zlari uchun belgi- langan udumlarga tirik qarindoshlar mensimay qarasa o‘ch oladilar, deb hisoblaganlar. Vafot etgan ota o‘g‘illari uchun xudoga aylangan. O‘g‘il dafn gulxanidan otasining suyagini ko‘tarib, o‘lgan otasi xudoga aylanganini e’lon qilgan. Erkak- lar togasini kiyimagan o‘smirlar hech qanday marosimsiz tuproqqa dafn qilingan. Rim qonuniga ko‘ra, dafn marosimi va krematsiya shahar devoridan tashqarida o‘tkazilgan. Rim liklar qabrlar ustida ajoyib yozuvlar bilan sag‘ana va mavzo- leylar barpo qilganlar.

2.

2.1.18. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi. (2 soat)

3. **G'arbiy Rim imperiyasining qulashi.** Rim imperiyasining to'la ikkiga bo'linishi asosida O'rtayer dengizining ikki hududini romanlashgan G'arb va sharqning tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanar edi. G'arbiy provinsiyalarda shaharlar, tovar ishlab chiqarish, savdo-hunarmandchilik tushkunlikga yuz tutdi. Aholining xonavayron bo'lishi, umumiy iqtisodiy turg'unlik kuzatildi. Markaziy hokimiyat zaiflashib, magnatlar kuchaydi. Aholining varvarlashuvi, harbiy qo'shinlar tarqab ketishi yuz berdi. Aksincha, sharqda kuchli imperator hokimiyati mavjud bo'lib, provinsiyalar kamroq talandi. Shaharlar, savdo-hunarmandchilik rivojlandi.

Qo'zg'olon ko'targan vestgot federatlari Alarix boshchiligi- da 395-396-yillar Makedoniya va Yunonistonni taladi. Kelib chiqishi varvar bo'lgan rimlik sarkarda Flaviy Stilixon (360-408-yillar) Yunonistonning janubida Alarix qo'shinlarini tor-mor qildi. Sharqiy imperiya Alarix bilan shartnoma tuzdi. Alarix 401-yilda Italiyaga yurish qildi. Stilixon vestgotlarni 2 marta tor-mor qildi va Italiyadan haydab chiqardi. Rimda vestgotlar ustidan g'alaba sharafiga so'nggi marta triumph o'tkazildi. Rimliklar baribir vestgotlarni Illiriyada yashashlarga ruxsat berishga majbur bo'ldilar. Italiya 405-yil konung Radagays boshchiligidagi germanlar bosqiniga uchradi. Florensiya yaqinida Stilixon Radagays hujumini qaytardi. Shu bilan birga, himoyasiz qolgan g'arbiy provinsiyalar german qabilalari tomonidan bosib olindi. Stilixon kuchli sarkarda va diplomat edi. U imperiyani himoya qilishga urindi. Lekin bu maqsadni german qabilalarini harbiy xizmatga tortish va ularning yo'lboshchilari bilan shartnomalar asosida amalga oshirishga harakat qildi.

Stilixon Alarix bilan tinchlik bitimi tuzdi. Alarix bitimga ko'ra, Konstantinopol bilan urushda Rimga yordam berish majburiyatini oldi. 406-yil varvar qabilalari Reyndan o'tib Galliyani taladilar. Alarix 408-yil Pannoniya (Vengriya) va Norikani egalladi va keyin Italiyaga qo'shin tortdi. Stilixonning o'z qo'shini uchun pul mablag'ini talab qilishi qondirildi. Stilixon Vizantiyaga qarshi urushda ittifoqchi sifatida foydalanish uchun Alarix bilan kelishmoqchi edi. Stilixon imperiyani mustahkamlashga urindi, 395-yil oxirida imperiyaning sharqiy va g'arbiy qismlarini birlashtirib, boshqaruvni o'z qo'lida to'pladi. Shu maqsadda german qabilalarini imperiya xizmatiga oldi. Stilixonning bu siyosatiga qarshi bo'lgan senatorlar guruhi qarshi turdi. Ammo imperator Gonoriy saroyida Stilixonga qarshi guruh g'olib chiqib, Stilixon hokimiyatdan mahrum qilindi va o'ldirildi. Stilixon o'limini eshitgan Alarix Rimga yurish qilib, uni qamal qildi. Alarix 5 ming funt oltin, 30 ming funt kumush miqdorida tovon olib qaytib ketdi. Shundan so'ng Alarix Rimni yana bir necha bor qamal qildi. 410-yil avgust oyida qullar shahar darvozasini Alarixga ochib berdilar va varvarlar shaharni 3 kun talon-taroj qildi. So'ng Alarix boshchiligidagi qo'shin janubga yurish qildi. Yo'lda kasallangan Alarix 40 yoshida vafot etdi. Vestgotlar bir necha yildan keyin (419-yil) Akvitaniyada o'z qirolliklarini o'rnatdilar.

Stilixonning o'limidan so'ng Rimni himoya qiladigan birorta sarkarda qolmadi. 407-yil rimliklar Britaniyadan chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Vandal, svev va alanlar 409-yil Ispaniyaga hujum qilib, uning alohida viloyatlarini egallab oldilar. 420-yil vandal va alanlar Pireney yarim orolining janubida o'rtnashib, 429-yil Afrikaga o'tib, Numidiya va unga qo'shni hududlarning katta qismini egalladilar hamda o'z davlatlarini tuzdilar. Vandal qiroli Geyzerix 445-yil Italiyaga bostirib kirib, Rim shahri ni talon-taroj qildi. 449-yil Britaniyada ango-sakslar bosqini boshlandi.

Xunnlarning Yevropa tomon siljishi tasodifiy emas edi. Xitoyda Xan sulolasi (mil.avv. 206-yil - mil.avv. 221-yil- lar) xunnl ar davlatiga keskin zarba berdilar va xunnlarning Xitoyga hujumiga chek qo‘ydilar. Xunnlarning bir guruhi O‘rta Osiyo va shimoliy Hindiston tomon siljidilar. Ikkinchi guruhi esa janubiy Sibir, Ural orqali sharqiy Yevropaga yopirildi. Volganing quyi oqimida yashagan sarmatlarning bir qismi bo‘lgan alanlar tor-mor qilindi. Ularning bir qismi xunnlarga qo‘shildi, qolganlari Kavkazda boshpana topdi (ularning qoldiqlari hozirgi osetinlar), xunnl ar Don daryosini kechib o‘tib, Karpat va Quyi Dunaygacha bo‘lgan hududlarni egallagan, sharqiy german qabilasi - gotlarni bo‘ysundirdi. Gotlardan bir qismi ostgotlar (sharqiy) xunnlarga ergashdi, vizigotlar (g‘arbiy) yana g‘arbg a tomon chekindilar. Gotlarn- ing kekxa yo‘lboshchisi Ermanarix o‘zini o‘ldirdi.

Xunnl ar Qora dengiz cho‘llaridan g‘arbg a yurib, Dunay bo‘ylariga chiqdilar. Ular hozirgi Ruminiya, Moldaviya, Vengriya va Avstriya hududlarini birlashtirib, davlat barpo qildilar (Hozirgi Vengriya-Avstriya hududida). Bu davlat taxtiga 440-yil- da g‘ayratli yo‘lboshchi Atilla o‘tirdi. U sharqiy Rim imperiyasi yerlariga bostirib kirdi. Imperator xunnlarga 6000 ming funt tilla o‘lpon to‘lab, har yili to‘lov majburiyatini oldi. Atilla ostgot- lar bilan Dunay bo‘ylab g‘arbg a yurib, Reyn daryosini kechib o‘tdi. Ioanning vafotidan so‘ng yangi imperiya Valentinian III (425-455-yillar) uni talablarini bajarmaganlikda ayblab, Atilla Galliyaga bostirib kirdi. G‘arbiy Rim imperiyasi lashkarboshisi Aesiy jadal suratda vizigot va franklar bilan ittifoq bo‘lib, xunnlarga qarshi hal qiluvchi jangga tayyorlandi. Xunnlarga qarshi rimlik sarkarda Flaviy Aetsiy frank. alan, burgund, vestgot va boshqa qabilalar ittifoqini tuzdi. Hal qiluvchi jang Ispaniya va Fransiya chegarasidagi Katalun dalasida 451-yil iyunida bo‘lib o‘tdi.

Har ikki tomon o‘rtasidagi qonli jangda juda katta qurbonlik berildi. Vizigotlar sardori Teodorix halok bo‘ldi (Got tarixchisi Iordanning ma‘lumotiga ko‘ra, bu jangda har ikkala tomondan 300 ming kishi halok bo‘lgan). Vizigotlar jangni to‘xtatdilar. Atilla Dunay bo‘ylariga qaytdi. Atilla 453-yil yana Rimga yurish boshladi. Zaiflashgan Ga‘rbiy imperiya Atillaga katta sovg‘a-salom to‘lab, Rimni talonchilikdan saqlab qoldi. Papa Lev I xunnl ar oldiga elchilar boshlig‘i bo‘lib keldi. Katta sovg‘a-salomlar bilan Atilla Dunay bo‘yidagi poytaxtiga qaytdi.

Atilla qarorgohida o‘zi bo‘ysundirgan qaram xalqlardan birini yo‘lboshchisining qiziga uylanib, katta to‘y marosimini o‘tkazdi. Nikoh to‘yi kechasi kelin Atillaning zaharlab o‘ldir- di. Ular Dunay daryosini ulkan to‘g‘on bilan to‘sib qo‘ydilar. Atillaning jasadini tilla tobutga, tilla tobutni kumush tobut ichiga, uni yana temir tobut ichiga joylashtirdilar. Xunnl ar Atillani katta izzat-ikrom bilan dafn qildilar. Dunayning ochilib qolgan o‘zanini qazib, tobutni uning qa‘riga qo‘yib, daryo to‘g‘onini buzib tashladilar. Daryo yana eski o‘zanidan oqa boshladi.

Atillaning o‘limidan so‘ng buyuk xunnl ar davlatini birlash- tirib tura olishga loyiq yo‘lboshchi topilmadi. Xunnl ar davlati parchalanib ketdi. Bu Rim imperiyasini qutqarib qolmadi. Kek- sayib qolgan imperiya o‘lim talvasasida edi. Qudratli Feodosiy sulolasining so‘nggi vakili zaif imperator Valentinian obro‘-e‘ti- borli Aesiyni ko‘ra olmay o‘z qo‘li bilan uni o‘ldirdi. Valentini- anning o‘zi ham Aesiyning harbiy yaqinlari tomonidan o‘ldiril- di. Endilikda Rim himoyasini uyushtiradigan biror-bir kuchli sarkarda qolmadi.

Vandallar 455-yil Geyzerix boshchiligida Rimni talon-taroj qildilar. Imperator xazinasini, saroy-ibodatxonalaridagi barcha qimmatbaho buyumlar olib ketildi. Rim yong‘in ichida qoldi. Shundan so‘ng 20 yil ichida bir necha imperatorlar almash- di. Ular german qabilalarining sarkardalari qo‘lida o‘yinchoq bo‘lib qoldilar. Provinsiyalar bilan aloqalar uzildi, maoshsiz qolgan rim garnizonlari tarqalib ketdi; ilgari xavfsiz bo‘lgan rim yo‘llari mahsulot tashish va yurish uchun o‘ta xavfli bo‘lib qoldi; yo‘llarda german qabilalari va boshqa qaroqchi- lar izg‘ib yurar edilar.

Varvar qabilalari va qirolliklari imperiya bilan hisoblash- may qo‘ydilar. Biror-bir imperator davlatning yemirilishini to‘xtata olmadi. Imperatorlar Ravenna shahrini doimiy qa- rorgohga aylantirdilar. Rim xristian cherkovi boshlig‘i papa qarorgohi bo‘lib qoldi. Afrikada o‘rnashib qolgan vandallar Ravenna imperatorlarining zaifligidan foydalanib, Sitsiliya, Sardiniya va

Korsikaga yurish qildilar. Ular 455-yil Italiya- ga yurish qilib, Rim shahrini 14 kun davomida talon-taroj qildilar. Olib keta olmagan buyumlarni vandallar yo‘q qildilar. Nodir san’at asarlari, haykallar, saroylar o‘t ichida

qolib, Galliya va Ispaniyaning mahalliy zodagonlari uzoqda- gi Ravenna imperatorlari bilan aloqa qilgandan ko‘ra, bosib olingan viloyatlarning amaldagi hokimlari varvar qirollari bilan hamkorlik qilishni afzal deb hisobladilar.

475- yilda Atilaning sobiq kotibi, patriitsiy ayolga uylan- gan Orest o‘zining 14 yoshli o‘g‘li Romul Avgustulni imperator taxtiga o‘tkazib, o‘zi hokimiyatni boshqardi. So‘nggi imperator - Rim shahri va imperiyasini barpo qilgan Romul afsonaviy Avgustul ismlarini olib, balog‘atga yetmagani uchun Avgust emas, Avgustul deb ataldi. O‘smir imperatorni rimliklar mazax qilib, Avgustcha deyishar edi. Amalda G‘ar- biy Rim imperiyasi tugadi. German qabilalari yo‘lboshchilari Italiyada to‘la hukmronlikni qo‘lga oldilar.

476- yil germanlarning skir qabilasidan bo‘lgan imperator gvardiyasi qo‘mondoni Odoakr Rimda hokimiyatni bosib oldi. Orest o‘ldirildi. Romul Avgustul 476-yil 23-avgustda taxtdan tushirilib, Neapol yaqinidagi Lukull villasiga surgun qilindi va shu yili vafot etdi. Odoakr G‘arbiy Rim imperiyasi impe- ratori unvoni tugatilgani to‘g‘risida senatning rasmiy qaro- rini olishga erishdi. Imperatorlik ramzlari Konstantinopolga yuborildi. Bu rasman Sharqdagi imperator hokimiyati osti- da Rim imperiyasining yaxlitligi tiklanganligini bildirar edi. Odoakr o‘zini Italiyaning hokimi deb e‘lon qildi. Odoakr dav- latini 493-yilda ostgotlar bosib oldilar, uning o‘zi o‘ldirildi.

Antik dunyo tarixining oxirgi sahifalari Sharqiy Rim impe- ratori Yustinian (527-565-yillar) nomi bilan bog‘liq. U VI asr o‘rtalarida Rim huquqini kodifikatsiya qildi. Yustinian kodeksi qadimgi Rimda huquqning uzoq yillardagi taraqqiyotini tugal- langan holda o‘zida aks ettirdi. Shu bilan bir vaqtda Yustinian tomonidan antik tafakkur markazi bo‘lgan Afinadagi Platon akademiyasining tantanali yopilishi yangi davrning antik davr bilan ramziy xayrlashuvi bo‘ldi.

1.2. SEMINAR MASHG'ULOTLARI MAVZULARI

1-seminar mashg'ulot: Qadimgi Yunoniston tarixi

Reja:

1. Qadimgi Yunonistonning tabiiy-geografik o'rni.
2. Qadimgi Yunoniston aholisi
3. Qadimgi Yunoniston tarixining asosiy manbalari.
4. Yunoniston tarixnavisligi.

Metodik tavsiyalar: Antik davr tarixiy tushunchasini tahlil qilish, qadimgi Yunonistonning jahon tarixidagi o'rniga baho berish lozim. Yunonistonning geografik o'rni, tabiiy sharoitlarini kengroq o'rganish, qadimgi Yunonistonning tarixiy davrlari va ularning har biriga xos xususiyatga baho berish zarur. Tabiiy sharoitlarni Yunonistonning xo'jaligiga va tarixiy rivojlanishiga ta'sirini tahlil qilish lozim. Qadimgi Yunoniston tarixidan asosiy manbalar va Yunoniston tarixnavisligiga oid qo'shimcha manbalar bilan ishlash maqsadga muvofiq. Talabalar tarixiy termin va tushunchalarga alohida e'tibor qaratishlari, Yunoniston tarixining o'rganilishida rivojlanishida katta rol o'ynagan olimlar faoliyatini kengroq o'rganishlari tavsiya qilinadi. Tarixiy atamalar lug'atini tuzib borish maqsadga muvofiq.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

I.3 ADABIYOTLAR RO'YXATI

ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. История древнего мира. Под. ред. В.И.Кузищина. – М., Высшая школа, 1988.
2. Кузищин В.И. История Древней Греции. Издание второе, переработанное и дополненное. – М., Высшая школа, 1996
3. История Древней Греции. Под.ред. В.И.Кузищина. - М., 2001.
4. История Древней Греции. /Под.ред. В.И.Авдиева, А.Г.Бокщанина и Н.Н.Пикуса. - М.: Высшая школа, 1972.
5. История Италии. Под. ред. В.И.Кузищина. - М., Высшая школа, 1981.
6. История Древней Рима. Под.ред. В.И.Кузищина. - М., 2001.
7. Немировский А.И. История древнего мира: Античность. Ч. 1-2. - М.: ВЛАДОС, 2000
8. Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи. - Т.: Тафаккур, 2009.
9. Қадимги дунё тарихи. 2 қисм. / Крушқол таҳрири остида. - Т.: Ўқитувчи, 1975. -479 б.
10. Крушқол Ю.С, Мурыгина Н.Р, Черкасова Е.А. Хрестоматия по истории Древнего мира. - М.: Просвещение, 1975.
11. Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. ред. В.И.Кузищина. - М., Высшая школа, 1987. - 431 с.
12. Хрестоматия по истории Древней Греции. Под. Ред. Д.П.Каллистова. - М., 1964.
13. Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. Ред. С.Л.Утченко. - М., 1962.
14. R.Rajabov. Qadimgi dunyo tarixi. (Sharq, Yunoniston, Rim). - Т.: Fan va texnologiya, 2009.
15. Charles Seignobos. History Of Ancient Civilization. Angliya
16. SUSAN WISE BAUER. The History of the ANCIENT WORLD. - USA, 2007

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

17. Античная Греция. Под. ред. Е.С.Голубцовой. - М., 1983. Т., 1-2.
18. Античная цивилизация. / Под. ред. Блавацкой. - М., Наука, 1973.

19. Гафуров Б.Г. Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. - М., 1980.
20. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. М., 1984.
21. Фролов Е.Д. Рождение греческого полиса. - Л.: ЛГУ, 1988.
22. Глускина Л.Н. Проблемы социально-экономической истории Афин ИВ в. до н.е. - Л., 1975.
23. Егоров А.Б. Рим на грани эпох: проблемѣ рождения и формирования принципата. - Л.: ЛГУ, 1983.
24. Корсунский А.Р. Гюнтер Р. Упадок и гибель западной Римской империи и возникновение германских королевств. - М., 1984.
25. Кун. Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. - М.: Просвещение, 1975.
26. Мишкин Н.А. Принципат Августа. М.,-Л., 1949.
27. Маяк И.Л. Рим первых царей: Генезис Римского полиса. - М.: МГУ, 1993.
28. Немировский А.И. Етруски. От мифа к истории. – Воронеж: Воронежский университет, 1983.
29. Ревяко К.А. Пунические войны. – Минск, 1986.
30. История древнего мира F Под ред. Дяконова И.М., Нероновой В.Д., Свенцицкой И.С. Кн. 1. – Ранняя древность. Кн. 2 – Расцвет древних обществ. Кн. 3 – Упадок древних обществ. - М., 1982, 1983, 1989
31. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. - М., 1965.
32. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. - М., 1976.
33. Шифман И.Ш. Цезарь Август. - М., 1996.
34. Куманецкий К. История культур Древней Греции и Рима. - М., Вѣшая школа, 1990.
35. Культура Древнего Рима. Т II. - М.: Наука, 1985.
36. Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. - М.: Детская литература, 1988. –256 с.

ELEKTRON ADABIYOTLAR

37. [http:// grid, rug.nl G'ahcG'](http://grid.rug.nl/G'ahcG')
38. [http:// Librory. Byu. eduG'-rdhG'eurodocsG'](http://Librory. Byu. eduG'-rdhG'eurodocsG')
39. <http:// history.hanover,eduG'texts.htm>
40. <http:// www.ucr.eduG'h-gigG'horuslinks.html>
41. <http:// english www. hss. cmu. eduG'history>
42. <http:// www.ukans.eduG'historyG'vlg'>
43. <http:// www.lib.muohio.eduG'inetG'subjG'historyG'wwiiG'index.hrml>
44. <http:// www.lib.byu.eduG'-rdhG'wwlg'>
45. <http:// classics.mit.edu>.
46. <http:// www.washlaw.eduG'forintG'>
47. <http:// www.yole,eduG'LawwebG'avolon.htm>

II. TALABALAR MUSTAQIL ISHLARI MAVZULARI BO'YICHA METODIK MATERIAL

1. GLOSSARIY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Attika	Attica	Аттика	O'rta Yunonistonning janubi-sharqiy qismidagi yarimorolda joylashgan Yunonistonning qadimgi viloyati.
Aid gades	Aid gades	Аид гадес	(yun.)- (Rimda Pluton)— yunon mifologiyasida—yerosti dunyosining xudosi, marhumlar arvohlari podsholigining hukmdori, arvoqlar podsholikning o'z nomi.
Akropol		Акропол	(yun.)- qadimgi yunon shahrlarining tepalik joylarga qurilib, istehkomlar bilan o'ralgan markaziy qismi; ya'ni yuqori shahar.
Antik	Antique	Антик	lot. "qadimgi"— qadimgi Yunoniston va Rim tarixi, madaniyati va san'atiga oid; antic san'at
Amfora	Amphora	Амфора	Suyuq mahsulotlarni tashish va saqlash uchun mo'ljallangan bo'g'zi ingichka va qo'shaloq dastali katta ko'za
Amazonkalar		Амазонки	(yun.)— yunon afsonalarida Kichik Osiyo, Qora dengiz va Meotip ko'li bo'ylarida yashagan va qo'shni mamlakatlarga harbiy yurishlar qilgan jangovar ayollar qabilasi.
Ambroziya		Амброзия	(yun.) — qadimgi yunon afsonalarida xudolarga mangu yoshlik va abadiy hayot bag'ishlovchi taomlar, nektar hayot suvi.
Annallar		Анналы	lot. – solnoma, yilnoma, voqealar yilma-yil yozib boriladigan tarixnoma.
Areopag		Ареопаг	yun.- qadimgi Afinada oliy sud va nazorat organi. Majlislar o'tkaziladigan joy "Ares tepaligi" nomiga ko'ra shunday atalgan.
Argonavtlar		Аргонавты	(yun.)— qadimgi yunon afsonalarida— «Argo» kemasida Yason boshchiligida Kolxidaga (hozirgi Gruziyaga) ajddar

			qo'riqlab yotgan oltin barra-oltin junli qo'y terisini qo'lga kiritish uchun safar qilgan pahlavonlar.
Bule		Буле	(yun. bule- kengash) - qadimgi yunon quldorlik shahar-davlatlarida ijro etuvchi hokimiyatning oliy organi bo'lib, u davlat nazora- ti va moliyani boshqarish, savdoni nazorat qilish va tartibga solish, mansabdorlar faoliyatini kuzatish kabi turli ma'muriy vazifalarni bajargan. U boy va zodagon urug'lardan tashkil topgan. Afinada bule 500 a'zodan tuzilgan (Besh yuzlar kengashi).
Vakxanaliya		Вакханаля	(yun.)— qadimgi yunonlar va rimliklarda may va aysh-ishrat xudolari bo'lgan Vakx-Baxus, Dionis sharafiga o'tkaziladigan bayramlar va aysh-ishrat.
Dem		Дем	(yun.) - Qadimgi Attikada o'z-o'zini idora qiluvchi jamoa okruglari.
Diktator	Dictor	Диктор	(lot. dictator – so'zlovchi) - Qadimgi Rimda urush yoki qo'zg'olonni bostirish kabi favqulodda voqea ro'y berganda Senatning qarori bilan konsul tomonidan tayinlanadigan to'la huquqli hukmdor. Uning vakolati 6 oydan oshmas edi.
Gerusiya		Герусия	(yun.geron-oqsoqol) - bir qancha qadimgi yunon davlatlarida oqsoqollar kengashi bo'lib, davlat hayotida asosiy masalalarni hal qilgan. Spartada gerusiya - oliy siyosiy organ.
Gigant			(yun.)— yunon afsonalarida o'z mohiyati bilan xudoga yaqin, insonlarga ziyon-zaxmat etkazuvchi maxluq - devlar. Zevsga qarshi kurash olib borishga uringan bahaybat mahluqlar.
Delos ittifoqi			Qadimgi yunon shahar-davlatlarining Afina boshchiligidagi ittifoqi bo'lib, er. av. 477 y. yunon-fors urushlari (er. av. 500—449 y.) davomida tashkil topgan. Afina iqtisodiy va harbiy jihatdan ustun bo'lgani uchun dengiz davlatiga aylangan. D. i. kengashi majlislari Delos orolida o'tkazilgan, dastlab bu yerda umumiy ittifoq xazinasi ham saqlangan, er. av. 454 y. da xazina Afinaga ko'chirilgan. D. i. Peloponnes urushida (er. av. 431—404 y.) Afina yengilgach, er. av. 404 y.da tarqatib yuborilgan.
Desemvirlar		Децемвиры	(lot)— «O'n arbob», qadimgi Rimda 10

			kishidan tashkil topgan hukumat kollegiyasi bo'lib, unga er. av. 451 y. Da qonunlarni tyozib olish topshirilgan, qonunlar to'plamining e'lon qilinishi ana shu kollegiya faoliyatining samarasi bo'lgan; ikkinchi komissiya er. av. 450 y. da saylanib, u hokimiyatnn zo'rlik bilan qo'lga olishga uringan.
Diktator		Диктатор	(lot) - qadimgi Rimda urush yoki qo'zgonlonni bostirish kabi favqu'lodda voqea ro'y berganda Senatning qarori bilan konsul tomonidan tayinlangan to'la huquqli hukmdor. D. chiqargan hukmdan hech kim norozi bo'lib, shikoyat qila olmas va uning qarorga hatto xalq tribuni ham veto qoya olmasdi. D. vakolati 6 oydan oshmasdi. Birinchi Rim D. ishlagan vaqti er. av. 5 asr o'rtalariga to'g'ri keladi. D . mansabiga dastlab faqat patriitsiyldangina tayinlangan bo'lsa, er. av. 356 y. dan boshlab plebeylardan ham tayinlanadigan bo'lgan.
Plotlar		Илоты	(yun.) - qadimgi Spartaning doriylar tomonidan bo'ysundirilgan dehqonlar aholisi. Ilotlar davlat mulki hisoblanib, spartaliklar egallagan yerga birlashtirilib qo'yilgan.
Kvestor		Квесторы	(lot.) - qadimgi Rimda davlat xazinasini boshqargan mansabdor shaxs.
Kliyentlar		Клиенты	(lot.) - qadimgi Rimda gallar va ba'zi qabilalarda ijtimoiy tabaqa bo'lib, mil.avv. VII asrda vujudga kelgan. To'la huquqli bo'lmagan kliyentlar patriitsiyldarga qaram bo'lib, ularning homiyligidan foydalanganlar.
Lotin Ittifoqi		Латинский союз	- mil.avv. VII asrda an'anaga ko'ra, tashkil topgan qadimgi Italiya 30 shahar (Latium) federatsiyasi. Mil. avv. VI asrda Lotin ittifoqida Rim shahri ustunlikka ega bo'lgan.
Liktorlar		Ликторы	(lot.) - qadimgi Rim respublikasida oliy mansabdor shaxslarni kuzatib yuruvchi faxriy soqchilar.
Oykumena	Еcumene	Ойкумена	Yer yuzining odamlar yashaydigan qismi, chegarasi

Ostrakizm		Остракизм	(yun.) - badarg'a, surgun, qadimgi Afinadagi xalq yig'inlarida ovoz berishning maxsus shakli. Davlat uchun xavfli deb hisoblangan fuqarolarni yashirin ovoz berish yo'li bilan badarg'a qilish. Bunda surgun qilinadigan kishilarning nomlari yozilgan sopol parchalari (ostrakonlar)ni tarqatish orqali ovoz to'plagan. Kimning nomiga 6 ming va undan ortiq sopol parchasi to'g'ri kelsa, u 10 muddat bilan Afinadan badarg'a qilingan. Ostrakizm mil.avv. 509-417-yillarda qo'llanilgan.
Patrisiy		Патриций	(lot.pater - ota) - qadimgi Rimda zodagon, aslzoda, oqsuyak. Patrisiy so'zi senatorlarning rasmiy nomidan kelib chiqqan. Qadimgi Rimda butun hokimiyatga ega bo'lgan yerli boy va zodagonlar urug'ining a'zosi.
Perieklar		Периэки	(yun. perioikoi- atrofda yashovchilar)- Sparta, Argos, Elida, Fessaliya va boshqa qadimgi yunon davlatlarida aholining tola huquqli bo'lmagan aholi. Ilovlardan farqli ravishda ular shaxsan ozod bo'lganlar, yerga ega bo'lganlar, ammo siyosiy huquqlardan mahrum bo'lishgan.
Polis	Policy	Полис	(yun. polis – shahr) shahr-davlat, Qadimgi Yunoniston va Rimda jamiyat va davlatni ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy tashkillashtirish shakli.
Ellada	Hellas	Эллада	Qadimgi Yunonistonning yunon tilidagi nomi
Ellinlar	Hellenes	Эллины	Qadimgi yunonlar; dastlab Yunonistonning barcha aholisi shunday atalgan.
Olimp	Olymp	Олимп	Qadimgi Yunonistondagi eng baland tog', balandligi 2811 metr.
“B” chizikli yozuv	Linear B	Линейное письмо “Б”	Axeylar ta'sirida o'zgargan Krit yozuvi
Minos	Minos	Минос	Afsonaviy Krit hukmdori, Zevs va Yevropaning o'gli
Patreve	Patreve	Патреве	shoh noiblari
Velussa	Velissa	Велусса	Troyaning xettcha nomi
Minoy sivilizatsiyasi	Minoan civilization	Минойская цивилизация	M.a. II ming yilda Krit orolida vujudga kelgan sivilizatsiya.

1. ILOVALAR
1.1. FANNING O'QUV DASTURI

46

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Рўйхатга олинди:

№ БД 572300.3.04

2015 й «7» январ

Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2015 йил «2»
даги «32»-сонли буйруғи
билан тасдиқланган

“ЖАҲОН ТАРИХИ”

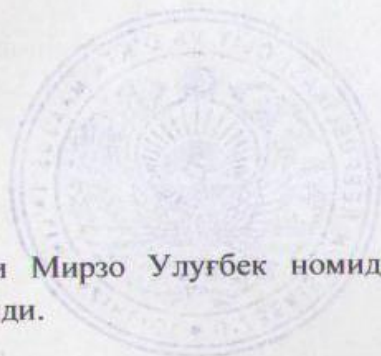
фанининг

ЎҚУВ ДАСТУРИ

Билим соҳаси:	100000	Гуманитар соҳа
Таълим соҳаси:	120000	Гуманитар фанлар
Таълим йўналиши:	5120300	Тарих (Жаҳон мамлакатлар бўйича)

Тошкент-2015

Фаннинг ўқув дастури Олий ва ўрта махсус, касб – ҳунар таълими ўқув – методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгашнинг 2015 йил « 7 » « 01 » даги « 1 » – сон мажлис баёни билан маъқулланган.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университетида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

А.А.Бийкузиев	“Жаҳон тарихи” кафедраси ўқитувчиси
Д.Ж.Ураков	“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти, т. ф. н.
А.Г.Холлиев	“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти, т. ф. н.
А.А.Розаков	“Жаҳон тарихи” кафедраси катта ўқитувчиси

Такризчилар:

Р.Н.Турсунов	“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти, т. ф. н.
Ю.А.Исмоилова	ТДШИ Хорижий мамлакатлар тарихи кафедраси мудир т.ф.н.

Фаннинг ўқув дастури Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети илмий – услубий кенгашида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган (2014 йил «08» «12» «06» – сонли баённома).

Kirish

Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga har tomonlama integratsiyasini chuqurlashtirish kabi dolzarb masalani horijiy mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini tarixiy nuqtai nazardan o'rganmasdan hal etib bo'lmaydi. Jahon tarixini mukammal darajada bilmoq insoniyat tsivilizatsiyasining yutuqlaridan va tajribasidan to'la bahramand qiladi, umuminsoniy qadriyatlarni anglab etishga ko'maklashadi va dunyo miqyosida mavjud bo'lgan muammolarning tarixiy ildizlarini izlab topishga imkoniyat yaratadi. Ushbu dastur yuqorida ko'rsatib o'tilgan dolzarb masalani hal etishga yordam beradi

O'quv fanining maqsadi va vazifalari

Jahon tarixi bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lish talabalarning dunyoqarashini kengaytirish yo'lidagi eng samarali vosita sifatida ahamiyatlidir. Qolaversa, mamlakatimiz hamkorlik qilayotgan davlatlarning rivojlanish darajasini, xalqlarning mentaliteti, urf-odatlarini, madaniyatini tushunib etish uchun ham jahon tarixi fanining beqiyos ahamiyatini tan olish kerak.

Dunyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va etnik evolyutsiyasining asosiy bosqichlari, hamda yo'nalishlari haqida talabalarga har tomonlama bilimlar berish.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar

Jahon tarixining turli bosqichlarida ro'y bergan muhim voqealar va jarayonlarni yoritib berish; – insoniyatning ko'p asrlik taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan omillarni tahlil qilish; - tarixiy rivojlanish davomida turli mamlakatlar va mintaqalarga xos bo'lgan xususiyatlarni ochib berish; - dunyoning turli chekkalarida ro'y bergan voqealar va jarayonlarning ko'p hollarda o'zaro bog'liqligini talabalarga tushuntirish; - tarixiy rivojlanishning barcha mamlakatlar uchun umumiy qonuniyatlar mavjudligini namoyon qilish.

“Jahon tarixi” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- Jahon tarixi davrining xususiyatlar, xunarmandchilikning qishloq xo'jaligidan ajralishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, feodal shaharlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, tovar-pul munosabatlari, feodal jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va diniy hayotidagi o'zgarishlarni *bilishi kerak*;
- feodal jamiyatning rivojlanib, o'zining eng xususiyatlarini yo'qotishi va o'z o'rnini yangi iqtisodiy munosabatlarga bo'shatib berishi, kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining vujudga kelishini to'g'ri tushunish *ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak*;
- talaba jahon tarixining (qadimgi sharq, qadimgi yunoniston va rim, ilk va so'nggi o'rta asrlar, Osiyo va Afrika, Evropa va Amerika davlatlari) davrida ro'y bergan ishlab chiqarishning yangi ilg'or munosabatlariga o'tish uchun bevosita shart-sharoit vujudga kelganini tahlil qilish, yangi ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan xalq ommasining eski feodal tuzumidan noroziligi, milliy-ozodlik harakati, Evropa miqyosida birinchi marta g'alaba qilgan burjua inqilobi, yangi burjua davlatining tashkil topishi, rivojlanishi, Evropa xalqlarining yangi davrga o'ta boshlashi. Jamiyat taraqqiyoti bosqichlari jarayoni *malakalariga ega bo'lishi kerak*.

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Talabalar “Jahon tarixi” fanini samarali o'zlashtirishlari uchun “Vatan tarixi”, “Siyosatshunoslik”, “Madaniyatshunoslik”, “Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi”, “Tarix falsafasi va metodologiyasi”, “Arxeologiya”, “Manbashunoslik”, “Tarixshunoslik”, “Etnologiya” va boshqa fanlardan ham etarlicha bilimlarga ega bo'lishlari lozim.

Fanning ishlab chiqarishdagi o'rni

Jahon xalqlarining tarixiy rivojlanishini bosqichma-bosqich tarixiylik, ilmiylik, xolisona yondashuv negizida o'rganish.

Seminar mashg'ulotlari bo'yicha mavzular rejasi va adabiyotlar ro'yxati talabalarga taqdim etiladi va talaba mustaqil tayyorlanib kelib munozara tarzida o'z bilimini namoyish etadi.

Taqdim etilayotgan fanning dolzarb masalalari bo'yicha mavzular va adabiyotlar ro'yxati talabalarga taqdim etiladi. Talaba, o'z navbatida mustaqil tayyorlanib ma'ruza va referat shaklida o'z bilimini namoyish etadi.

Fanni o'qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, seminar shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fan zamonaviy pedagogik texnologiyalarning "Klaster", "Bumerang", "FSMU", "Aqliy hujum" singari metodlari orqali, hamda slaydlar, multimediya namoyishlari bilan o'tkaziladi.

Dasturdagi mavzularning informatsion asosini fanga tegishli adabiyotlar, davriy adabiyotlar, internet ma'lumotlari tashkil qiladi.

Dasturdagi mavzularni o'tishda ta'limning zamonaviy metodlaridan keng foydalanish, o'quv jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish samarali natija beradi. Bu borada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning "Klaster", "Bumerang", "FSMU", "Aqliy hujum" metodlari, shuningdek, slaydlardan foydalanish, didaktik va roli o'qish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Asosiy qism

QADIMGI YUNONISTON VA RIM TARIXI

Qadimgi Yunoniston tarixi.

Antik davr tarixiy tushunchasi. Antik davr va qadimgi Sharq davlatlarining tarixi. Antik qullik. qadimgi Yunonistonning jahon tarixidagi o'rni. Qadimgi Yunonistonning tarixiy davrlari. Yunonistonning geografik o'rni, tabiiy sharoitlari. Tabiiy sharoitlarni Yunonistonning xo'jaligiga va tarixiy rivojlanishiga ta'siri. qadimgi Yunoniston tarixidan asosiy manbalar va Yunoniston tarixnavisligi.

Miloddan avvalgi II ming yillikda Yunoniston.

Miloddan avvalgi II ming yillikda Krit va Axey Yunonistoni.

Krit orolida jamiyatning vujudga kelishi, uning rivojlanishi, ravnaqi. Krit davlatining inqirozga uchrashi. Miloddan avvalgi II ming yillikda Axey Yunonistoni. Miken, Trinf va Pilos davlatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Doriy qabilalarining ko'chishi. Urug'-jamo'a munosabatlarining qayta tiklanishi. Miloddan avvalgi XI-IX asrlarda Yunoniston.

Miloddan avvalgi VIII asrda arxaik Yunoniston.

Yunon polislarning barpo bo'lishi.

Yunon polislari paydo bo'lishining sababalari. Demos va aslzodalar o'rtasidagi kurash. Shahar davlatlari-polislarning barpo bo'lishi. Buyuk yunon koloniyalari. Miloddan avvalgi VIII-VI asrda qadimgi Peloponnes. Sparta davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi. Sparta davlati.

Miloddan avvalgi IX asr oxiri-VI asrlarda Attika. Afinada quldorchilik demokratiyasini paydo bo'lishi.

Attika aholisining vujudga kelishi. Attikaning xo'jaligi, dehqonchiligi, xunarmandchiligi, savdo-sotiq munosabatlari. Ilk davlatni vujudga kelishi. Solon islohotlari va ularning ahamiyati. Pisistrat hokimiyati. Klisfen islohotlari. Afinada quldorchilik demokratiyasining o'rnatilishi. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunoniston. Yunon-fors urushlari. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonning iqtisodiy rivojlanishi. Yunoniston iqtisodiy rivojlanishida ikkita asosiy yo'nalish—afinalik va spartalik. Ularning xususiyatlari. Afinani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi.

Miloddan avvalgi V asrda Afinadagi demokratiya va Spartadagi oligarxiya—ikkita siyosiy tizim.

Afina davlat tuzumi. Perikl davrida Afina quldorlik demokratiyasining ravnaqi. 1-Afina dengiz ittifoqi. Spartaning siyosiy tuzumi. Miloddan avvalgi V asrda Peloponnes ittifoqi. Miloddan avvalgi 430 yil Afina arxe va Peloponnes ittifoqi o'rtasidagi munosabat. Peloponnes urushi, uning sabablari, natijalari.

Miloddan avvalgi IV asrning birinchi yarmida Yunoniston.

Peloponnes urushining oqibatlari. Spartaning ustivorligi Yunonistonda Ahmoniyalar davlatining ta'sirini kuchayishi. Fivaning yuksalishi. II-Afina dengiz ittifoqining tashkil topishi. Sparta, Afina, Fiva o'rtasidagi raqobat. Miloddan avvalgi IV asrning o'rtalarida Yunonistonda siyosiy tarqoqlik. Polis tizimining inqirozi. Inqirozni engish dasturlari. (Platon, Isokrat, Aristotel). Buyuk Yunoniston va qora dengiz sohillaridagi yunon shaharlari va davlatlari. Makedoniyaning yuksalishi. Yunonistonda Makedoniya hukmronligining o'rnatilishi.

Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda qadimgi Yunoniston madaniyati.

Yunoniston madaniyati rivojlanishining asosiy shart-sharoitlari. Arxitektura, xaykaltaroshlik. Yunon adabiyoti va teatr. Janrlar. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda yunon she'riyati. Miloddan avvalgi V asrda Yunon tragediyasi. Esxil, Sofokl, Evripid, Aristofan ijodi. Teatr va uning jamiyatdagi o'rni. Yunon teatri. Yunon falsafasi. Yunon madaniyatining ahamiyati va uning jahon madaniyatida tutgan o'rni.

Ellinistik davrda Yunoniston va Old Osiyo. Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlari. Uning saltanatining vujudga kelishi va parchalanishi.

Sharqqa yurishning boshlanishi. Asosiy janglar. Bosib olingan erlarda siyosat. Markaziy Osiyoga harbiy yurish. Aleksandr Makedonskiyga qarshi milliy ozodlik kurash. Hindistonga harbiy yurish. Aleksandr Makedonskiy saltanatining tashkil topishi. Saltanatning parchalanishi. Ellinistik davlatlar. Salavkiylar. Markaziy Osiyo Salavkiylar davlati safida Misr, Yunon-Baqtriya. Makedoniya va Yunoniston. Ellinistik davlatlarning xillari. Ellinizm mohiyati. Yunon va Sharq elementlari. Ellinistik ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimining xususiyatlari. Ellinizmning davrlanishi.

Salavkiylar davlati va ellinistik Misr. Pergam podsholigi.

Ellinistik davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishi va o'ziga xos xususiyatlari. Makedoniya va Bolqon Yunoniston ellinistik davrda. Rim istilosi. Ellinistik davlatlarni qulashini sabablari. Ellinistik madaniyat. Ellinistik madaniyatning ahamiyati.

Qadimgi Rim.

Jahon tarixida Rimning tutgan o'rni va ahamiyati. Rim jamiyati - quldorlik tizimining yuqori bosqichi. Xronologiya. qadimgi Rim tarixining davrlanishi. Italiyaning geografik o'rni va tabiiy sharoitlari. Aholisi. Etnik xilma-xilligi. Asosiy qabilalar: ligurlar va boshqa mahalliy qabilalar, italiklar, illiriyalik etnik guruhlar, etrusklar, yunonlar. Qadimgi Rim tarixini o'rganish.

Miloddan avvalgi VIII-III asrlarda Rim tarixi.

Miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Italiyada ilk quldorlik jamiyati. Miloddan avvalgi VIII asrda Etruriya. Etrusklar va Rim. Italiya janubida va Sitsiliya orolida yunon polislari. Rim. Rim tarixidan manbalar. Rimning geografik o'rni va tabiiy sharoiti. Rim fuqarolik jamiyati. Patriitsiyalar va plebeylar, klientlar va patronlar. Patriarxal qulchilik va uning manbalari. Davlat tuzilishi. Podsho hokimiyati. Serviy Tulliy islohati. Podsho hokimiyatining emirilishi va Rim Respublikasining o'rnatilishi.

Miloddan avvalgi VI-III asrlarda Rim va Italiya.

Plebey va patriitsiyalar o'rtasidagi kurash sabablari, asosiy bosqichlari va natijalari. Miloddan avvalgi IV-III asrlarda Rimda davlat tuzilishi. Rim tomonidan Italiyaning istilo etilishi. Rim-Italiya ittifoqi. Uning tarkibi. Rim madaniyati.

So'nggi respublika tarixi (Miloddan avvalgi III-I asrlar).

Rim va Karfagenning O'rta Er dengizi xavzasidagi hukmronlik qilish maqsadida olib borgan kurashi. Karfagen davlati. Karfagen - Rim munosabatlari. Puni urushlari. Ularning natijalari.

Miloddan avvalgi II asrdagi Rimning Sharqiy O'rta Er dengizidagi istilolari.

Makedoniyaning istilo etilishi. Makedoniya va Yunonistonning pravintsiyalarga aylanishi. Salavkiylar podshohligining qulashi. Uchinchi Puni urushi. Karfagenning tor-mor etilishi.

Miloddan avvalgi II-I asrlarda Rimning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi.

Rimda quldorlikning o'sishi. Rim istilolarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayoniga ta'siri Rimni iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlari. Klassik qulchilikni ahamiyati.

Miloddan avvalgi II asrda Rimdagi ichki siyosat.

Qullar qo'zg'oloni. Sitsiliyada 1 qullar qo'zg'oloni. Aka-uka Grakxlarni agrar siyosiy islohotlari. Yugurta urushi. Gay Mariyning harbiy-siyosiy islohatlari, uning faoliyati. Miloddan avvalgi II-I asrlar bo'sag'asida. Rimdagi ijtimoiy-siyosiy kurash. Italiyadagi ittifoqchilar urushi.

Rim respublikasi siyosiy tuzumining inqirozi.

Miloddan avvalgi I asrning 80-yillarida Rim respublikasida siyosiy kurash. Pont podshohligi bilan birinchi urush. Miloddan avvalgi I asrning 80-yillari oxirida Rimda fuqarolar urushi. Lutsiy Korneliy Sullaning diktaturasi. Ispaniyada Sertoriyning faoliyati. Pont podshohligi bilan uchinchi urush (Miloddan avvalgi-74-63 yy.). Spartak boshchiligidagi qo'zg'olon. Miloddan avvalgi 70-yillar oxiri 60-yillar boshida siyosiy guruhlarining kurashi. Miloddan avvalgi 60 yillarda Rimda siyosiy kurash. 1-uchlar ittifoqi (1-triumvirat). Tsezarning konsulligi. Galliyada urushlar. Yuliy Tsezarning siyosiy mavqeining mustahkamlanishi.. Miloddan avvalgi I asrning 40 – yillarida fuqarolar urushi va Yuliy Tsezar diktaturasi. Yuliy Tsezar qonunchiligi. Ijtimoiy siyosat. Yuliy Tsezar diktaturasining ahamiyati. Miloddan avvalgi I asrning 40-yillar oxiri va 30-yillardagi fuqarolar urushi. II- uchlar ittifoqi (II – triumvirat). Fuqarolar urushining ijtimoiy-siyosiy oqibatlari. Polis tizimi inqirozi va Rim respublikasi qulashining asosiy sabablari. Miloddan avvalgi III-I asrlarda Rim madaniyati.

Ilk Rim imperiyasi. Oktavian Avgust hukmronligi. Printsipat.

Monarxiya o'rnatilishining dolzarbligi. Oktavianning siyosiy dasturi va maqsadi. qonunchilik. Printsipat asoslari. Avgustning ijtimoiy siyosati. quldorchilikning kuchayishi. Oktavian Avgustning tashqi siyosati, uning hukmronligining natijalari va ahamiyati.

Milodiy I-II asrlarda Rim imperiyasida ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar.

Rim imperiyasining iqtisodiy ravnaqi. O'rta Er dengizi xavzasida iqtisodiy birlik. Millodiy I-II asrlarda Rim hokimiyati. quldorlikning kuchayishi. Mayda ishlab chiqarish kuchlari. Kolonat munosabatlarining rivojlanishi va uning evolyutsiyasi. Shahar aholisi. Ozodlikka chiqarilgan qullar. Rim imperiyasining administrativ tuzilishi. Italiya. g'arbiy va Sharqiy provintsiyalar. Ularning o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari. Miloddan avvalgi I asrda Rim imperiyasi. Yuliy-Klavdiy va Flaviylar su lolasi. Antoninlar sulolasi. Rim imperiyasining "oltin davri". Ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayotning butun O'rta Er dengizi xavzasida birligi. II asr – antik tsivilizatsiyasining ravnaqi. Antoninlarning agrar, iqtisodiy-ijtimoiy, siyosati. qulchilikka munosabat. "Rim dunyosi" - bu tushunchaning ijtimoiy-siyosiy mazmuni. Xristianlik dinining vujudga kelishi. So'nggi Antoninlar davrida ichki va tashqi ahvolni o'zgarishi. II asrda Rim davlati rivojlanishining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy natijalari. Milodiy I-III asrlarda Rim madaniyat. III asr inqirozi. Rim davlatining inqirozi. Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy inqirozning sabablari

Xristian dinining kelib chiqishi va uning ilk tarixi.

Miloddan avvalgi I asrda diniy e'tiqod Xristian dinini vujudga kelishining shart-sharoitlari. Xristianlikning Rim imperiyasiga yoyilishi. Xristian jamoalari ijtimoiy tarkibining o'zgarishi. Xristianlik dinining evolyutsiyasi va uning imperator hokimiyati bilan munosabati.

So'nggi Rim imperiyasi.

Milodiy IV-V asrlarda Rim jamiyati va davlati. Dominat tizimi. Inqirozni engish. Diokletian va Maksimianning ijtimoiy-siyosiy islohatlari. Davlat boshqaruvining o'zgarishi, tetrarxiya, dominat tizimining o'rnatilishi. Imperator hokimiyati. Soliq islohatlari. Imperator Konstantin.

Islohatlar. Konstantinning diniy siyosati. Xristian dini – Rimning hukmron diniga aylanishi va uning oqibatlari. Xo'jalikning rivojlanishi. Patrotsiniy. Rim provintsiyalarida varvarlarning joylashuvi. Ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi. Ommaviy xarakatlar. Majusiylarning harakati. Xalqlarning Buyuk ko'chishining boshlanishi. Rim armiyasida varvarlar miqdorining o'sishi.

Milodiy IV-V asrlarda Rim madaniyati.

Antik madaniyatning inqirozi. Xristianlik dunyo qarashining paydo bo'lishi. Tarixnavislik. Ammian Martsellin. Xronikalar. Arxitektura va qurilish. San'at. Maxsus bilimlar.

G'arbiy Rim imperiyasining qulashi.

Rim imperiyasining g'arbiy va Sharqiy imperiyalarga bo'linishi, uning sabablari. g'arbiy Rim imperiyasi. Uning zaifligi. Reyndagi german qabilalari. Ularning Italiyaga bostirib kirishi. g'arbiy Rim imperiyasi erlarida varvar qabilalarning joylashishi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tartibning belgilari. Xunlar. Katalaun jangi. Rim markaziy xokimiyatining inqirozi. g'arbiy Rim imperiyasining qulashi. Antik quldorlik jamiyati qulashining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy sabablari va oqibatlari. Quldorlik jamiyatining tarixiy ahamiyati. qadimgi dunyo tsivilizatsiyalari – zamonaviy tsivilizatsiyaning poydevori.

Seminar mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg'ulotlarida talabalar "Jahon tarixi" fanidan ma'ruza darslarida olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, seminarlar mavzulari bo'yicha tayyorgarlik ko'rish jarayonida qo'shimcha adabiyotlar va tarixiy manbalar bilan tanishish orqali qo'shimcha bilim oladilar. Natijada ularning bilim doiralari ilmiy jihatdan asoslangan holda kengayadi.

Seminar mashg'ulotlarining taxminiy tavsiya etiladigan mavzulari:

1. M.avv. VIII-VI asrlarda Yunoniston.
2. Qadimgi Sparta davlatini o'ziga xos xususiyatlari.
3. M.avv. VIII-VI asrlarda Attika.
4. Yunon-fors urushlari.
5. M.avv. V asrda Afinada demokratiyani ravnaqi.
6. Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa yurishi.
7. Ilk Rim respublikasi (iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishi).
8. M. avv. I asr birinchi yarmida Rim davlati. Yuliy Tsezar diktaturasi.
9. So'nggi Rim respublikasining qulashi.
10. Oktavian Avgust printsipati.
11. Ilk Rim imperiyasi.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishini tayyorlashda fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalari bo'yicha fan boblari va mavzularni o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabalarning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarishi bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularini chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslublaridan foydalanadigan o'quv mashg'ulotlari.

Tavsiya etiladigan mustaqil ishlarning mavzulari:

1. Qadimgi Yunonistonning arxeologik o'rganish. G.Shliman va A.Evans faoliyati.
2. Antik qulchilik. Uning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Qadimgi Yunonistonda yozuvni paydo bo'lishi.
4. Qadimgi Yunoniston tarixini o'rganishda Gerodot va Fukidid asarlarini ahamiyati.
5. Gomer dostonlari Iliada va Odisseya tarixiy manba sifatida o'rganilishi.
6. Polis muammosini o'rganish.

7. XVIII-XIX asrlarda Yunon tarixini o'rganish.
8. Krit va Miken davrida qadimgi Yunoniston tsivilizatsiyasining o'ziga xos xususiyatlari.
9. Miken podsholiklarini madaniyati
10. Gomer dostonlari tarixiy manba sifatida o'rganilishi.
11. Miloddan avvalgi XI-IX asrlarda Yunoniston.
12. Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda Yunon madaniyati.
13. Qadimgi Yunonistonning pul tizimi (VIII-VI asrlarda).
14. Sparta polisini o'ziga xos xususiyatlari.
15. Peloponnes polislarida tiraniya tuzumi.
16. Pisistrat tiraniyasining ahamiyati.
17. Miloddan avvalgi VIII-VI Afinani davlat tuzumi.
18. Gerodotning "Tarix" asari Yunon fors urushlari bo'yicha manba sifatida ishlatilishi.
19. Kalliy sulhi shartlari va ahamiyati.
20. Afina va Korinif davlatlarining pul tizimi.
21. Qadimgi Yunonistonni shu davrda ishlab chiqarish kuchlari.
22. Antik qulchilikni o'ziga xos xususiyatlari.
23. Meteklar, periekklar huquqlari va jamiyatda tutgan o'rni.
24. Rim imperiyasining g'arbiy va Sharqiy imperiyalarga bo'linishi, uning sabablari
25. Varvar qabilalar, ularning istilolari.
26. Varvar qirolliklari.
27. Rim tsivilizatsiyasining jahon tarixida tutgan o'rni
28. So'nggi Rim imperiyasining harbiy kuchlari.
29. Imperator Konstantinning islohotlari va ularning Rim imperiyasini kuchayishiga ta'siri.
30. Sulla diktaturasi.
31. Miloddan avvalgi 80-60-yillarda Rimning tashqi siyosati.
32. So'nggi Rim respublikasining davlat tizimining inqirrozi.
33. Yuliy Tsezar siyosiy faoliyatining boshlanishi.
34. Galliyada urushlar.
35. Miloddan avvalgi I asrning 40-yillar oxiri va 30-yillardagi fuqarolar urushi.
36. III- uchlar ittifoqi

Dasturning informatsion – metodik ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan.

Jahon tarixi fani ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

O'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda "klaster", "bumerang", guruhli fikrlash pedagogik texnologiyalarini qo'llash nazarda tutiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. История Древней Греции. Под.ред. В.И.Кузицина. М., 2001.
2. История Древней Рима. Под.ред. В.И.Кузицина. М., 2001.
3. Халқаро муносабатлар тарихи ва дипломатияси. Ҳаммуаллифликда, Т., 2009.
4. Қадимги дунё тарихи. Ю.С. Крушқол тахрири остида. 2-ж. Т., 1975.
5. Хрестоматия по истории Древней Греции. Под. Ред. Д.П.Каллистова. М., 1964.
6. Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. Ред. С.Л.Утченко. М., 1962.
7. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. – Toshkent, 2009.

Qo'shimcha adabiyotlar

8. Античная Греция. Под.Ред. Е.С.Голубцовой. М., 1983. Т., 1-2.
9. Гафуров Б.Г. Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. М., 1980.
10. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. М., 1984.

11. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. Л., ЛГУ, 1988.
12. Глускина Л.Н. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. До н.э. Л., 1975.
13. Егоров А.Б. Рим на грани эпох: проблемы рождения и формирования принциата. Л., ЛГУ, 1983.
14. Корсунский А.Р. Гюнтер Р. Упадок и гибель западной Римской империи и возникновение германских королевств. М., 1984.
15. Мишкин Н.А. Принципат Августа. М.,-Л., 1949.
16. Маяк И.Л. Рим первых царей: Генезис Римского полиса. М., МГУ, 1993.
17. Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. Воронеж. Воронежский университет. 1983.
18. Ревяко К.А. Пунические войны. Минск. 1986.
19. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. М., 1965.
20. Утченко С.Л. Юлий Цезарь. М., 1976.
21. Шифман И.Ш. Цезарь Август. М., 1996.

Elektron adabiyotlar

22. <http://grid.rug.nl/ahc/>
23. <http://Librory.Byu.edu/-rdh/eurodocs/>
24. <http://history.hanover.edu/texts.htm>
25. <http://www.ucr.edu/h-gig/horuslinks.html>
26. <http://english.www.hss.cmu.edu/history>
27. <http://www.ukans.edu/history/vl/>
28. <http://www.lib.muohio.edu/inet/subj/history/wwii/index.hrml>
29. <http://www.lib.byu.edu/-rdh/wwl/>
30. <http://classics.mit.edu>.
31. <http://www.washlaw.edu/forint/>
32. <http://www.yole.edu/Lawweb/avolon.htm>

**4.2. FANNING ISHCHI O'QUV DASTURI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI**

**OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI
TARIX KAFEDRASI**

“TASDIQLAYMAN”

GulDU prorektori N.Barakayev

«__» _____ 2017 y.

**JAHON TARIXI
(Qadimgi dunyo tarixi)**

fani bo'yicha

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar

Ta'lim sohasi: 120000 – Gumanitar fanlar

Ta'lim yo'nalishi: 5120300 – Tarix (mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha)

ishchi o'quv dasturi

Umumiy o'quv soati	– 120
Shu jumladan:	
Ma'ruza	– 32
Amaliyot mashg'ulotlari	– 40
Mustaqil ta'lim soati	– 48

GULISTON – 2017

Fanning ishchi o'quv dasturi 5120300 – Tarix (mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha) yo'nalishi uchun ishlab chiqilgan (2015.02.02. № 32) namunaviy o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqildi.

Tuzuvchi: kat. o'qit. Qodirova L.B – GulDU “Tarix” kafedrasini o'qituvchisi _____ (imzo)

Taqrizchi: O.Nazarov, GulDU “Tarix” kafedrasini dotsenti, t.f.n. _____ (imzo)

Fanning ishchi o'quv dasturi “Tarix” kafedrasining “___” _____ dagi ___ - sonli majlisida ko'rib chiqilib, fakultet Ilmiy-uslubiy Kengashida ko'rib chiqish uchun tavsiya qilindi.

Fanning ishchi o'quv dasturi “Ijtimoiy-iqtisodiy” fakulteti Ilmiy-uslubiy Kengashining 2017 yil “___” _____ dagi “___” - sonli majlisida tasdiqlandi.

Kafedra mudiri: **O.R.Nazarov**

Fakultet Ilmiy-uslubiy
Kengashi raisi:

dots. B.B.To'ychiboyev.

Fanning ishchi o'quv dasturi GulDU o'quv-uslubiy Kengashining 2017 yil “___” avgust № ___-sonli majlisida muhokama etildi va tasdiqlandi.

O'quv ishlari bo'yicha prorektor

dots. N.Barakayev

1.KIRISH

Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga har tomonlama integratsiyasini chuqurlashtirish kabi dolzarb masalani horijiy mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini tarixiy nuqtai nazardan o'rganmasdan hal etib bo'lmaydi. Jahon tarixini mukammal darajada bilmoq insoniyat sivilizatsiyasining yutuqlaridan va tajribasidan to'la bahramand qiladi, umuminsoniy qadriyatlarni anglab etishga ko'maklashadi va dunyo miqyosida mavjud bo'lgan muammolarning tarixiy ildizlarini izlab topishga imkoniyat yaratadi.

1.1. Fanning maqsadi va vazifalari

Jahon tarixi bo'yicha chuqur bilimlarga ega bo'lish talabalarning dunyoqarashini kengaytirish yo'lidagi eng samarali vosita sifatida ahamiyatlidir. Qolaversa, mamlakatimiz hamkorlik qilayotgan davlatlarning rivojlanish darajasini, xalqlarning mentaliteti, urf-odatlarini, madaniyatini tushunib yetish uchun ham jahon tarixi fanining beqiyos ahamiyatini tan olish kerak.

Dunyo xalqlarining qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va etnik evolyutsiyasining asosiy bosqichlari, hamda yo'nalishlari haqida talabalarga har tomonlama bilimlar berish.

1.2. Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar

Jahon tarixining turli bosqichlarida, shu jumladan qadimgi davrda ro'y bergan muhim voqealar va jarayonlarni yoritib berish; – insoniyatning ko'p asrlik taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan omillarni tahlil qilish; - tarixiy rivojlanish davomida turli mamlakatlar va mintaqalarga xos bo'lgan xususiyatlarni ochib berish; - dunyoning turli chekkalarida ro'y bergan voqealar va jarayonlarning ko'p hollarda o'zaro bog'liqligini talabalarga tushuntirish; - tarixiy rivojlanishning barcha mamlakatlar uchun umumiy qonuniyatlar mavjudligini namoyon qilish.

“Qadimgi dunyo tarixi” o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- Jahon tarixi davrining xususiyatlari, xo'jalik taraqqiyoti, ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi, tovar-pul munosabatlari, qadimgi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va diniy hayotidagi o'zgarishlarni *bilishi kerak*;
- Qadimgi jamiyatning rivojlanib, o'zining xususiyatlarini yo'qotishi va o'z o'rnini yangi iqtisodiy munosabatlarga bo'shatib berishi, yer egaligi munosabatlarining vujudga kelishini to'g'ri tushunish *ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak*;
  - talaba qadimgi Yunoniston va Rimda ro'y bergan ishlab chiqarishning yangi ilg'or munosabatlariga o'tish uchun bevosita shart-sharoit vujudga kelganini yangi ishlab chiqarish munosabatlari bilan o'zgarishlar, jamiyat taraqqiyoti bosqichlari jarayonini tahlil qilish *malakalariga ega bo'lishi kerak*.

1.3. Fanning o'quv rejasidagi fanlar bilan bog'liqligi

Talabalar “Jahon tarixi” fanini samarali o'zlashtirishlari uchun “Vatan tarixi”, “Madaniyatshunoslik”, “Xalqaro munosabatlar va diplomatiya tarixi”, “Tarix falsafasi va metodologiyasi”, “Arxeologiya”, “Manbashunoslik”, “Tarixshunoslik”, “Etnologiya” va boshqa fanlardan ham yetarlicha bilimlarga ega bo'lishlari lozim.

1.4. Fanni o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish

Dasturda ko'rsatilgan mavzular ma'ruza, seminar shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ish sifatida o'zlashtirish uchun beriladi. Fan zamonaviy pedagogik texnologiyalarning turli metodlari orqali, hamda slaydlar, multimediya namoyishlari bilan o'tkaziladi.

Dasturdagi mavzularning informatsion asosini fanga tegishli adabiyotlar, davriy adabiyotlar, internet ma'lumotlari tashkil qiladi.

Dasturdagi mavzularni o'tishda ta'limning zamonaviy metodlaridan keng foydalanish, o'quv jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish samarali natija beradi. Bu borada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning “Klaster”, “Bumerang”, “FSMU”, “Aqliy hujum”

metodlari, shuningdek, slaydlardan foydalanish, didaktik va roli o'qish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Fandan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti

T/r	Fanning bo'limi va mavzusi, ma'ruza mazmuni	Soatlar			
		Jami	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	MT
1	Qadimgi Yunoniston tarixi.	6	2	2	2
2	Miloddan avvalgi II ming yillikda Krit va Axey Yunonistoni.	6	2	2	2
3	Arxaik Yunoniston. Yunon polislarining barpo bo'lishi.	6	2	2	2
4	Mil. avv. IX asr oxiri–VI asrlarda Attika. Afinada quldorlik demokratiyasini paydo bo'lishi	6	2	2	2
5	Mil. avv. V asrda Afinadagi demokratiya va Spartadagi oligarxiya–ikkita siyosiy tizim.	6	2	2	2
6	Mil. avv. IV asrning birinchi yarmida Yunoniston.	6	2	2	2
7	Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda qadimgi Yunoniston madaniyati.	10	2	4	4
8	Ellinistik davrda Yunoniston va Old Osiyo. Aleksandr Makedonskiy saltanatining vujudga kelishi va parchalanishi	6	2	2	2
9	Salavkiylar davlati va ellinistik Misr. Pergam podsholigi	4		2	2
	ON				
10	Qadimgi Rim	6	2	2	2
11	Miloddan avvalgi VIII-III asrlarda Rim tarixi	6	2	2	2
12	So'nggi respublika tarixi (Miloddan avvalgi III-I asrlar).	6	2	2	2
13	Rim respublikasi siyosiy tuzumining inqirozi.	6	2	2	2
14	Ilk Rim imperiyasi. Oktavian Avgust hukmronligi. Prinsipat.	6	2	2	2
15	I-II asrlarda Rim imperiyasida ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar. Xristian dinining kelib chiqishi va uning ilk tarixi.	4		2	2
16	So'nggi Rim imperiyasi.	8	2	4	2
17	Milodiy IV-V asrlarda Rim madaniyati.	6	2	2	2
18	G'arbiy Rim imperiyasining qulashi	6	2	2	2
	ON	10			10
	YaN				
	Jami	120	32	40	48

2. O'quv materiallari mazmuni

2.1. Ma'ruza mashg'ulotlari mazmuni

QADIMGI YUNONISTON VA RIM TARIXI

2.1.1. Qadimgi Yunoniston tarixi. (2 soat)

Antik davr tarixiy tushunchasi. Antik davr va Qadimgi Sharq davlatlarining tarixi. Antik qullik. Qadimgi Yunonistonning jahon tarixidagi o'rni. Qadimgi Yunonistonning tarixiy davrlari. Yunonistonning geografik o'rni, tabiiy sharoitlari. Tabiiy sharoitlarni Yunonistonning xo'jaligiga va tarixiy rivojlanishiga ta'siri. qadimgi Yunoniston tarixidan asosiy manbalar va Yunoniston tarixnavisligi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q9, Q13, Q17].

2.1.2. Miloddan avvalgi II ming yillikda Yunoniston. (2 soat)

Krit orolida jamiyatning vujudga kelishi, uning rivojlanishi, ravnaqi. Krit davlatining inqirozga uchrashi. Miloddan avvalgi II ming yillikda Axey Yunonistoni. Miken, Trinf va Pilos davlatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Doriy qabilalarining ko'chishi. Urug'-jamo'a munosabatlarining qayta tiklanishi. Miloddan avvalgi XI-IX asrlarda Yunoniston.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q9, Q13, Q17].

2.1.3. Arxaik Yunoniston. Yunon polislarning barpo bo'lishi. (2 soat)

Yunon polislari paydo bo'lishining sababarlari. Demos va aslzodalar o'rtasidagi kurash. Shahar davlatlari-polislarning barpo bo'lishi. Buyuk yunon koloniyalari. Miloddan avvalgi VIII-VI asrda qadimgi Peloponnes. Sparta davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi. Sparta davlati.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q5, Q13, Q17].

2.1.4. Mil. avv. IX asr oxiri–VI asrlarda Attika. Afinada quldorlik demokratiyasini paydo bo'lishi. (2 soat)

Attika aholisining vujudga kelishi. Attikaning xo'jaligi, dehqonchiligi, xunarmandchiligi, savdo-sotiq munosabatlari. Ilk davlatning vujudga kelishi. Solon islohotlari va ularning ahamiyati. Pisistrat hokimiyati. Klisfen islohotlari. Afinada quldorlik demokratiyasining o'rnatilishi. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunoniston. Yunon–fors urushlari. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonning iqtisodiy rivojlanishi. Yunoniston iqtisodiy rivojlanishida ikkita asosiy yo'nalish–afinalik va spartalik. Ularning xususiyatlari. Afinani iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q5, Q13, Q17].

2.1.5. Mil. avv. V asrda Afinadagi demokratiya va Spartadagi oligarxiya–ikkita siyosiy tizim. (2 soat)

Afina davlat tuzumi. Perikl davrida Afina quldorlik demokratiyasining ravnaqi. 1-Afina dengiz ittifoqi. Spartaning siyosiy tuzumi. Miloddan avvalgi V asrda Peloponnes ittifoqi. Miloddan avvalgi 430 yil Afina arxesi va Peloponnes ittifoqi o'rtasidagi munosabat. Peloponnes urushi, uning sabablari, natijalari.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A11, A13, Q1, Q2, Q3, Q6, Q17].

2.1.6. Mil. avv. IV asrning birinchi yarmida Yunoniston. (2 soat).

Peloponnes urushining oqibatlari. Spartaning ustivorligi Yunonistonda Ahmoniyalar davlatining ta'sirini kuchayishi. Fivaning yuksalishi. II-Afina dengiz ittifoqining tashkil topishi. Sparta, Afina, Fiva o'rtasidagi raqobat. Miloddan avvalgi IV asrning o'rtalarida Yunonistonda siyosiy tarqoqlik. Polis tizimining inqirozi. Inqirozni yengish dasturlari. (Platon, Isokrat, Aristotel). Buyuk Yunoniston va Qora dengiz sohillaridagi yunon shaharlari va davlatlari. Makedoniyaning yuksalishi. Yunonistonda Makedoniya hukmronligining o'rnatilishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A11, A13, Q1, Q2, Q3, Q6, Q17].

2.1.7. Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda qadimgi Yunoniston madaniyati. (2 soat).

Yunoniston madaniyati rivojlanishining asosiy shart-sharoitlari. Arxitektura, haykaltaroshlik. Yunon adabiyoti va teatr. Janrlar. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda yunon she'riyati. Miloddan avvalgi V asrda Yunon tragediyasi. Esxil, Sofokl, Evripid, Aristofan ijodi. Teatr va uning jamiyatdagi o'rni. Yunon teatri. Yunon falsafasi. Yunon madaniyatining ahamiyati va uning jahon madaniyatida tutgan o'rni.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A10, A11, A13, Q1, Q2, Q9, Q17, Q19, Q20].

2.1.8. Ellinistik davrda Yunoniston va Old Osiyo. Aleksandr Makedonskiy saltanatining vujudga kelishi va parchalanishi. (2 soat)

Sharqqa yurishning boshlanishi. Asosiy janglar. Bosib olingan yerlarda siyosat. Markaziy Osiyoga harbiy yurish. Aleksandr Makedonskiyga qarshi milliy ozodlik kurash. Hindistonga harbiy yurish. Aleksandr Makedonskiy saltanatining tashkil topishi. Saltanatning parchalanishi. Ellinistik davlatlar. Makedoniya va Yunoniston. Ellinistik davlatlarning xillari. Ellinizm mohiyati. Yunon va Sharq elementlari. Ellinistik ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tizimining xususiyatlari. Ellinizmning davrlanishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A11, A13, Q1, Q2, Q3, Q4, Q17].

2.1.9. Salavkiylar davlati va ellinistik Misr. Pergam podsholigi

Ellinistik davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishi va o'ziga xos xususiyatlari. Makedoniya va Bolqon Yunoniston ellinistik davrda. Rim istilosi. Ellinistik davlatlarni qulashini sabablari. Ellinistik madaniyat. Ellinistik madaniyatning ahamiyati.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A 11, A13, Q1, Q2, Q3, Q4, Q17].

2.1.10. Qadimgi Rim. (2 soat)

Jahon tarixida Rimning tutgan o'rni va ahamiyati. Rim jamiyati - quldorlik tizimining yuqori bosqichi. Qadimgi Rim tarixining davrlanishi. Italiyaning geografik o'rni va tabiiy sharoitlari. Aholisi. Etnik xilma-xilligi. Asosiy qabilalar: ligurlar va boshqa mahalliy qabilalar, italiklar, illiriyalik etnik guruhlar, etrusklar, yunonlar. Qadimgi Rim tarixini o'rganish.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q13, Q18, Q19, Q20].

2.1.11. Miloddan avvalgi VIII-III asrlarda Rim tarixi. (2 soat)

Miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Italiyada ilk quldorlik jamiyati. Miloddan avvalgi VIII asrda Etruriya. Etrusklar va Rim. Italiya janubida va Sitsiliya orolida yunon polislari. Rim fuqarolik jamiyati. Patriitsiyalar va plebeylar, klientlar va patronlar. Patriarxal qulchilik va uning manbalari. Davlat tuzilishi. Podsho hokimiyati. Serviy Tulliy islohati. Podsho hokimiyatining yemirilishi va Rim Respublikasining o'rnatilishi.

Plebey va patriitsiyalar o'rtasidagi kurash sabablari, asosiy bosqichlari va natijalari. Miloddan avvalgi IV-III asrlarda Rimda davlat tuzilishi. Rim tomonidan Italiyaning istilo etilishi. Rim-Italiya ittifoqi. Uning tarkibi. Rim madaniyati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q13, Q18, Q19, Q20].

2.1.12. So'nggi respublika tarixi (Miloddan avvalgi III-I asrlar). (2 soat)

Rim va Karfagenning O'rtayer dengizi havzasidagi hukmronlik qilish maqsadida olib borgan kurashi. Karfagen davlati. Karfagen - Rim munosabatlari. Puni urushlari. Ularning natijalari. Makedoniyaning istilo etilishi. Makedoniya va Yunonistonning provinsiyalarga aylanishi. Salavkiylar podsholigining qulashi. Uchinchi Puni urushi. Karfagenning tor-mor etilishi.

Rimda quldorlikning o'sishi. Rim istilolarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayoniga ta'siri Rimni iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlari. Klassik qulchilikni ahamiyati.

Qullar qo'zg'oloni. Sitsiliyada 1 qullar qo'zg'oloni. Aka-uka Grakxlarning agrar siyosiy islohotlari. Yugurta urushi. Gay Mariyning harbiy-siyosiy islohatlari, uning faoliyati. Miloddan avvalgi II-I asrlar bo'sag'asida. Rimdagi ijtimoiy-siyosiy kurash. Italiyadagi ittifoqchilar urushlari.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q12, Q13, Q14].

2.1.13. Rim respublikasi siyosiy tuzumining inqirozi (2 soat)

Miloddan avvalgi I asrning 80-yillarida Rim respublikasida siyosiy kurash. Pont podsholigi bilan birinchi urush. Miloddan avvalgi I asrning 80-yillari oxirida Rimda fuqarolar urushi. Lutsiy Korneliy Sullaning diktaturasi. Ispaniyada Sertoriyning faoliyati. Pont podsholigi bilan uchinchi urush (Miloddan avvalgi-74-63 yy.). Spartak boshchiligidagi qo'zg'olon. Miloddan avvalgi 70-yillar oxiri 60-yillar boshida siyosiy guruhlarining kurashi. Miloddan avvalgi 60 yillarda Rimda siyosiy kurash. 1-uchlar ittifoqi (1-triumvirat). Sezarning konsulligi. Galliyada urushlar. Yuliy Sezarning siyosiy mavqeining mustahkamlanishi. Mil.avv. I asrning 40 – yillarida fuqarolar urushi va Yuliy Sezar diktaturasi. Yuliy Sezar qonunchiligi. Ijtimoiy siyosat. Miloddan avvalgi I asrning 40-yillar oxiri va 30-yillardagi fuqarolar urushi. II- uchlar ittifoqi (II – triumvirat). Fuqarolar urushining ijtimoiy-siyosiy oqibatlarini. Polis tizimi inqirozi va Rim respublikasi qulashining asosiy sabablari.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q7, Q10, Q11, Q13, Q14, Q15, Q16].

2.1.14. Ilk Rim imperiyasi. Oktavian Avgust hukmronligi. Prinsipat. (2 soat)

Monarxiya o'rnatilishining dolzarbligi. Oktavianning siyosiy dasturi va maqsadi. qonunchilik. Prinsipat asoslari. Avgustning ijtimoiy siyosati. quldorchilikning kuchayishi. Oktavian Avgustning tashqi siyosati, uning hukmronligining natijalari va ahamiyati. Miloddan avvalgi III-I asrlarda Rim madaniyati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q7, Q10, Q11, Q13, Q14, Q15, Q16].

2.1.15. I-II asrlarda Rim imperiyasida ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar. Xristian dinining kelib chiqishi va uning ilk tarixi.

Rim imperiyasining iqtisodiy ravnaqi. O'rtayer dengizi xavzasida iqtisodiy birlik. Millodiy I-II asrlarda Rim hokimiyati. Quldorlikning kuchayishi. Mayda ishlab chiqarish kuchlari. Kolonat munosabatlarining rivojlanishi va uning evolyutsiyasi. Shahar aholisi. Ozodlikka chiqarilgan qullar. Rim imperiyasining administrativ tuzilishi. Italiya g'arbiy va sharqiy provinsiyalari. Ularning o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlari. Miloddan avvalgi I asrda Rim imperiyasi. Yuliy-Klavdiy va Flaviylar sulolasi. Antoninlar sulolasi. Rim imperiyasining "oltin davri". Ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayotning butun O'rta Er dengizi xavzasida birligi. II asr – antik sivilizatsiyasining ravnaqi. Antoninlarning agrar, iqtisodiy-ijtimoiy, siyosati. qulchilikka munosabat. "Rim dunyosi" - bu tushunchaning ijtimoiy-siyosiy mazmuni. So'nggi Antoninlar davrida ichki va tashqi ahvolni o'zgarishi. II asrda Rim davlati rivojlanishining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy natijalari. Milodiy I-III asrlarda Rim madaniyat. Rim davlatining inqirozi. Ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy inqirozning sabablari

Miloddan avvalgi I asrda xristian dinini vujudga kelishining shart-sharoitlari. Xristianlikning Rim imperiyasiga yoyilishi. Xristian jamoalari ijtimoiy tarkibining o'zgarishi. Xristianlik dinining evolyutsiyasi va uning imperator hokimiyati bilan munosabati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q13].

2.1.16. So'nggi Rim imperiyasi. (2 soat)

Milodiy IV-V asrlarda Rim jamiyati va davlati. Dominat tizimi. Inqirozni yengish. Diokletian va Maksimianning ijtimoiy-siyosiy islohatlari. Davlat boshqaruvining o'zgarishi, tetrarxiya, dominat tizimining o'rnatilishi. Imperator hokimiyati. Soliq islohatlari. Imperator Konstantin. Islohatlar. Konstantinning diniy siyosati. Xristian dini – Rimning hukmron diniga aylanishi va uning oqibatlari. Xo'jalikning rivojlanishi. Patrotsiniy. Rim provintsiyalarida varvarlarning joylashuvi. Ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi. Ommaviy harakatlar. Majusiylarning harakati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q 8, Q10, Q11, Q13].

2.1.17. Milodiy IV-V asrlarda Rim madaniyati. (2 soat)

Antik madaniyatning inqirozi. Xristianlik dunyoqarashining paydo bo'lishi. Tarixnavislik. Ammian Martsellin. Xronikalar. Arxitektura va qurilish. San'at. Maxsus bilimlar.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q17, Q18, Q19, Q20].

2.1.18. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi. (2 soat)

Xalqlarning Buyuk ko'chishining boshlanishi. Rim armiyasida varvarlar miqdorining o'sishi. Rim imperiyasining G'arbiy va Sharqiy imperiyalarga bo'linishi, uning sabablari. g'arbiy Rim imperiyasi. Uning zaifligi. Reyndagi german qabilalari. Ularning Italiyaga bostirib kirishi. G'arbiy Rim imperiyasi yerlarida varvar qabilalarning joylashishi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tartibning belgilari. Xunlar. Katalaun jangi. Rim markaziy

xokimiyatining inqirozi. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi. Antik quldorlik jamiyati qulashining iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy sabablari va oqibatlari. Quldorlik jamiyatining tarixiy ahamiyati. Qadimgi dunyo sivilizatsiyalari – zamonaviy sivilizatsiyaning poydevori.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q 8, Q10, Q11, Q13].

2.2. Amaliy mashg'ulotlar mazmuni

2.2.1. Qadimgi Yunoniston tarixi. (2 soat)

Qadimgi Yunonistonning tabiiy-geografik o'rni. Qadimgi Yunoniston tarixining asosiy manbalari. Yunoniston tarixnavisligi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q9, Q13, Q17].

2.2.2. Miloddan avvalgi II ming yillikda Yunoniston. (2 soat)

Miloddan avvalgi II ming yillikda Krit va Axey Yunonistoni. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Miloddan avvalgi XI-IX asrlarda Yunoniston.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q9, Q13, Q17].

2.2.3. Arxaik Yunoniston. Yunon polislarining barpo bo'lishi. (2 soat)

Shahar davlatlari-polislarining barpo bo'lishi. Buyuk yunon koloniyalari. Miloddan avvalgi VIII-VI asrda qadimgi Peloponnes va Attika polislarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunoniston. Yunon-fors urushlari. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonning iqtisodiy rivojlanishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q5, Q13, Q17].

2.2.4. Afina quldorlik demokratiyasi va uning shakllanishi. (2 soat)

Attikada ilk davlatning vujudga kelishi. Afinada quldorlik demokratiyasining o'rnatilishi. Yunon-fors urushlari. Afinaning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A13, Q1, Q2, Q5, Q13, Q17].

2.2.5. Mil. avv. V asrda Afinadagi demokratiya va Spartadagi oligarxiya-ikkita siyosiy tizim.

Mil.avv. IV asrning birinchi yarmida Yunoniston. (2 soat)

Afina quldorlik demokratiyasi. Sparta oligarxiyasi. Peloponnes urushi, uning sabablari va oqibatlari.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A11, A13, Q1, Q2, Q3, Q6, Q17].

2.1.6. Mil.avv. IV asrning birinchi yarmida Yunoniston. (2 soat).

Miloddan avvalgi IV asrda Yunonistonda siyosiy tarqoqlik. Polis tizimining inqirozi va inqirozni yengish dasturlari. Yunonistonda Makedoniya hukmronligining o'rnatilishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A11, A13, Q1, Q2, Q3, Q6, Q17].

2.1.7. Miloddan avvalgi VIII-II asrlarda qadimgi Yunoniston madaniyati. (4 soat).

Yunoniston madaniyatining rivojlanish omillari. Arxitektura, xaykaltaroshlik. Yunon adabiyoti va teatr. Yunon falsafasi. Yunon madaniyatining ahamiyati va uning jahon madaniyatida tutgan o'rni.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A10, A11, A13, Q1, Q2, Q9, Q17, Q19, Q20].

2.1.8. Ellinistik davrda Yunoniston va Old Osiyo. Aleksandr Makedonskiy saltanatining vujudga kelishi va parchalanishi. (2 soat)

Aleksandr Makedonskiyning harbiy yurishlari. Saltanatning tashkil topishi va parchalanishi. Ellinistik davlatlarning tashkil topishi.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A 11, A13, Q1, Q2, Q3, Q4, Q17].

2.1.9. Salavkiylar davlati va ellinistik Misr. Pergam podsholigi (2 soat)

Ellinistik davlatlarning o'ziga xos xususiyatlari. Rim istilosi va ellinistik davlatlarning qulashi. Ellinistik madaniyat va uning ahamiyati.

[A1, A2, A3, A4, A7, A9, A 11, A13, Q1, Q2, Q3, Q4, Q17].

2.1.10. Qadimgi Rim. (2 soat)

Italiyaning geografik o'rni va tabiiy sharoitlari. Qadimgi Rim aholisi va etnik tarkibi. Qadimgi Rim tarixining manbalari va tarixshunosligi.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q13, Q18, Q19, Q20].

2.1.11. Miloddan avvalgi VIII-III asrlarda Rim tarixi. (2 soat)

Rimdagi etrusklar va yunon koloniyalari. Podsholar davrida Rim. Rim Respublikasining o'rnatilishi. Rim tomonidan Italiyaning istilo qilinishi. Rim madaniyati.

2.1.12. So'nggi respublika tarixi (Miloddan avvalgi III-I asrlar). (2 soat)

Rimning bosqinchilik siyosati va uning oqibatlari. Rimning iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlari. Klassik qulchilik va uning ahamiyati. Miloddan avvalgi II-I asrlar bo'sag'asida Rimdagi ijtimoiy-siyosiy kurash.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q12, Q13, Q14].

2.1.13. Rim respublikasi siyosiy tuzumining inqirozi (2 soat)

Miloddan avvalgi I asrda Rim respublikasidagi siyosiy kurashlar. Rimning tashqi urushlari. Spartak boshchiligidagi qo'zg'olon. Mil.avv. I asrning 40 – yillarida fuqarolar urushi va Yuliy Sezar hukmronligi. Rim madaniyati

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q7, Q10, Q11, Q13, Q14, Q15, Q16].

2.1.14. Ilk Rim imperiyasi. Oktavian Avgust hukmronligi. Prinsipat. (2 soat)

Miloddan avvalgi I asrning 40-yillar oxiri va 30-yillardagi fuqarolar urushi. Oktavian va printsipat asoslari. Avgustning ijtimoiy-iqtisodiy va tashqi siyosati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q7, Q10, Q11, Q13, Q14, Q15, Q16].

2.1.15. I-II asrlarda Rim imperiyasida ijtimoiy - iqtisodiy munosabatlar. Xristian dinining kelib chiqishi va uning ilk tarixi. (2 soat)

Rim imperiyasining ijtimoiy-iqtisodiy ravnaqi. Miloddan avvalgi I asrda Rim imperiyasi. Rim imperiyasining “oltin davri”. “Rim dunyosi” - bu tushunchaning ijtimoiy-siyosiy mazmuni. Xristianlik dinining vujudga kelishi va Rim imperiyasiga yoyilishi.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q10, Q11, Q13].

2.1.16. So'nggi Rim imperiyasi. (4 soat)

Milodiy IV-V asrlarda Rim jamiyati va davlati. Dominat tizimi. Imperator Konstantin faoliyati. Xalqlarning Buyuk ko'chishining boshlanishi.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q 8, Q10, Q11, Q13].

2.1.17. Milodiy IV-V asrlarda Rim madaniyati. (2 soat)

Antik madaniyatning inqirozi. Xristianlik dunyoqarashining paydo bo'lishi. Tarixnavislik. Rim madaniyati va san'ati.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q17, Q18, Q19, Q20].

2.1.18. G'arbiy Rim imperiyasining qulashi. (2 soat)

Rim imperiyasining G'arbiy va Sharqiy imperiyalarga bo'linishi, uning sabablari. G'arbiy Rim imperiyasi va uning qulashi. Qadimgi dunyo sivilizatsiyalari – zamonaviy sivilizatsiyaning poydevori.

[A1, A5, A6, A7, A9, A10, A12, A13, Q8, Q10, Q11, Q13].

3. Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talabalarning ma'ruza, seminar mashg'ulotlariga tayyorlanib kelishi va o'tilgan materiallarni mustaqil o'zlashtirishlari uchun kafedra o'qituvchilari tomonidan ma'ruza matnlari ishlab chiqilgan, har bir talabaga ushbu materiallardan foydalanish tavsiya etiladi.

Talabaning fanni mustaqil tarzda qanday o'zlashtirganligi joriy, oraliq va yakuniy nazoratda o'z aksini topadi. Shu sababli reyting tizimida mustaqil ishlarga alohida ball ajratilmaydi, ular JN, ON va YaN lar tarkibiga kiritilgan.

Mustaqil uchun fan bo'yicha jami 48 soat ajratilgan.

Ushbu soatlar taxminan quyidagi tartibda taqsimlanadi:

- ma'ruza konspektini o'qib, oraliq nazoratga tayyorlanish – 10 soat.
- Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish – 10 soat.
- kollokviumga tayyorgarlik ko'rish, mutaql ishlar yuzasidan hisobotni tayyorlash – 28 soat.

Amaliy mashg'ulotlarda nazariy bilimlar mavzuga oid savol va topshiriqlarni bajarish orqali mustahkamlanadi. Qadimgi dunyo tarixi fanini chuqur o'zlashtirish uchun talaba fanning har bir bo'limini mustaqil o'rganishi va berilgan topshiriqlarni bajarish orqali mustahkamlashi zarur.

Qoldirilgan darslarni topshirish uchun talaba dars materialini tayyorlab kelishi va o'qituvchining og'zaki suhbatidan o'tishi zarur. Qoldirilgan ON va YaN lar belgilangan tartib bo'yicha topshiriladi.

Mustaqil ta'limning mazmuni va hajmi

(Ma'ruza, amaliy mashg'ulot va mustaqil ishlar)

Ishchi o'quv dasturining mustaqil ta'limga oid bo'lim va mavzulari	Mustaqil ta'limga oid topshiriq va tavsiyalar	Bajarilish muddatlari	Hajmi (soatda)
Yunoniston yoki Rim tarixiga oid manba tahlili	Talaba Qadimgi Yunoniston yoki Rim tarixiga oid tanlangan manba bilan tanishib, uni tahlil qiladi va o'z fikr-	2-5 hafta	4

	mulohazalarini bayon qiladi.		
Yunon yoki Rim madaniyatiga doir ma'lumot tahlili	Talaba Qadimgi Yunoniston yoki Rim madaniyatiga oid Internet ma'lumotini tahlil qili, o'z fikr-mulohazalarini bayon etadi.	6-9 hafta	4
Yunon yoki Rim tarixidagi mashhur shaxs faoliyatini o'rganish	Talaba Qadimgi Yunoniston yoki Rimda faoliyat yuritgan biror-bir shaxs faoliyatini tahlil qiladi va unga baho beradi.	10-13 hafta	4
Xarita bilan ishlash	Talaba xarita bilan mustaqil ishlash malakasini shakllantiradi va taklif etilgan mavzu yuzasidan berilgan topshiriqni amalda bajaradi.	14-18 hafta	4
Jami			16

4. Reyting baholash tizimi

4.1. Reyting nazorati jadvali

KUZGI SEMESTR

№		Sentyabr				oktyabr				noyabr				dekabr				yanvar			
		4-9	11-16	18-23	25-30	2-7	9-14	16-21	23-28	31-4	6-11	13-18	20-25	27-2	4-9	11-16	18-23	25-30	10-13	15-20	22-27
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
1	ON								5										5		
2	YaN																		5		

4.2. Baholash tartibi va mezoni

Oraliq baholash (OB) - semestr davomida talabanning fan o'quv dasturini tegishli tugallangan bo'lim(lar)ini o'zlashtirishini baholash usuli. OB soni (bir semestrda 2 tadan oshmasligi lozim) va shakli (suhbat, yozma ish, og'zaki so'rov, test o'tkazish, kollokvium, hisob-grafika ishi, nazorat ishi, kurs ishi, kurs loyihasi, ijodiy topshiriq va hokazo) fan xususiyati va unga ajratilgan umumiy soatlar xajmidan kelib chiqqan holda belgilanadi;

Yakuniy baholash (YaB) - semestr yakunida talabanning muayyan fan bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishini baholash usuli. U asosan tayanch tushuncha va iboralarga asoslangan yozma ish, og'zaki so'rov, test, ijodiy ish va boshqa shakllarda o'tkaziladi.

Baholashlar yozma ish shaklida o'tkazilganda, talabanning yozma ishlarini tekshirish identifikatsiya rakamlari berish orqali amalga oshiriladi.

Yozma ish talaba tomonidan mustaqil ravishda yoziladi. Mualliflikni o'zlashtirish (plagiat)ga yo'l qo'yilmaydi. Yozma ish matnidagi o'zganing mualliflik ishidan olingan har qanday matnda muallif, ishning nomi va ishning boshqa rekvizitlarini ko'rsatgan holda havolalar keltirilishi shart. Yozma ishni tekshirishda plagiat holatlari aniqlanishi, shuningdek ikki yoki undan ortik yozma ishning mustaqil yozilganligiga shubha uyg'otadigan darajada o'xshash bo'lishi ushbu barcha yozma ishlarga nol ball qo'yih yoki oldin qo'yilgan ballarni bekor qilishga asos bo'ladi.

Baholashlar bo'yicha o'tkazilgan yozma ishlar 6 oy saqlanadi va muddat o'tganidan so'ng o'rnatilgan tartibda yo'q qilinadi.

O'quv rejasidagi fanlar buyicha belgilangan baholash turlarini barcha talabalar topshirishlari shart. Yakuniy baholashlar jadvali fakultet dekani tomonidan tayyorlanib, baholash boshlanishidan bir oy oldin oliy ta'lim muassasasi rektori (prorektori) tomonidan tasdiqlanadi.

Oraliq baholash jarayoni kafedra mudiri tomonidan tuzilgan komissiya ishtirokida davriy ravishda o'rganib borilishi mumkin va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, oralik nazorat natijalari bekor qilinib, oraliq nazorat qayta o'tkaziladi.

Oliy ta'lim muassasasi rahbarining buyrug'i bilan ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi yoki o'quv-uslubiy boshqarma (bo'lim) boshlig'i rahbarligida tuzilgan komissiya ishtirokida yakuniy nazoratni o'tkazish jarayoni davriy ravishda o'rganib boriladi va uni o'tkazish tartiblari buzilgan hollarda, yakuniy nazorat natijalari bekor qilinadi hamda yakuniy nazorat qayta o'tkaziladi.

Baholash tartibi va mezonlari.

Talabalarning fanlarni uzlashtirishi 5 ballik tizimda baholanadi. Malakaviy amaliyot, fan (fanlararo) davlat attestatsiyasi, bitiruv malakaviy ishi ham 5 ballik tizimda baholanadi.

Talabaning fan bo'yicha o'zlashtirishini baholashda quyidagi namunaviy mezonlar tavsiya etiladi:

<p>5 (a'lo) baho: xulosa va qaror qabul qilish; ijodiy fikrlay olish; mustaqil mushohada yurita olish; olgan bilimlarini amalda qo'llay olish; mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bulish.</p>	<p>3 (qoniqarli) baho: mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish</p>
<p>4 (yaxshi) baho: mustaqil mushohada yurita olish; olgan bilimlarini amalda qo'llay olish; mohiyatini tushunish; bilish, aytib berish; tasavvurga ega bo'lish.</p>	<p>2 (qoniqarsiz) baho: dasturni uzlashtirmaganlik; fanning mohiyatini bilmaslik; aniq tasavvurga ega bo'lmaslik; mustaqil fikrlay olmaslik.</p>

5.INFORMATSION-USLUBIY TA'MINOT

5.1. ASOSIY ADABIYOTLAR

№	Muallif, adabiyot nomi, turi, nashriyot, yili, hajmi	Kutubxo nada mavjud nuxsasi
1.	История древнего мира. Под. ред. В.И.Кузицина. – М., Высшая школа, 1988.	4
2.	История Древней Греции. Под.ред. В.И.Кузицина. - М., 2001.	5
3.	Кузицин В.И. История Древней Греции. Издание второе, переработанное и дополненное. – М., Высшая школа, 1996	7
4.	История Древней Греции. /Под.ред. В.И.Авдиева, А.Г.Бокщанина и Н.Н.Пикуса. - М.: Высшая школа, 1972.	3
5.	История Италии. Под. ред. В.И.Кузицина. - М., Высшая школа, 1981.	1
6.	История Древней Рима. Под.ред. В.И.Кузицина. - М., 2001.	2
7.	Немировский А.И. История древнего мира: Античность. Ч. 1-2. - М.: ВЛАДОС, 2000	10
8.	Халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихи. - Т.: Тафаккур, 2009.	El.var

9.	Қадимги дунё тарихи. II қисм. / Крушкол таҳрири остида. - Т.: Ўқитувчи, 1975. -479 б.	El.var
10.	Крушкол Ю.С, Мурыгина Н.Р, Черкасова Е.А. Хрестоматия по истории Древнего мира. - М.: Просвещение, 1975.	2
11	Хрестоматия по истории Древней Греции. Под. Ред. Д.П.Каллистова. - М., 1964.	1
12	Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. ред. В.И.Кузищина. - М., Высшая школа, 1987. 431 б.	2
13	R.Rajabov. Qadimgi dunyo tarixi. (Sharq, Yunoniston, Rim). - Т.: Fan va texnologiya, 2009.	4 El.var
14	Charles Seignobos.History Of Ancient Civilization. Англия	
15	SUSAN WISE BAUER. The History of the ANCIENT WORLD. - USA, 2007	

5.2. QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

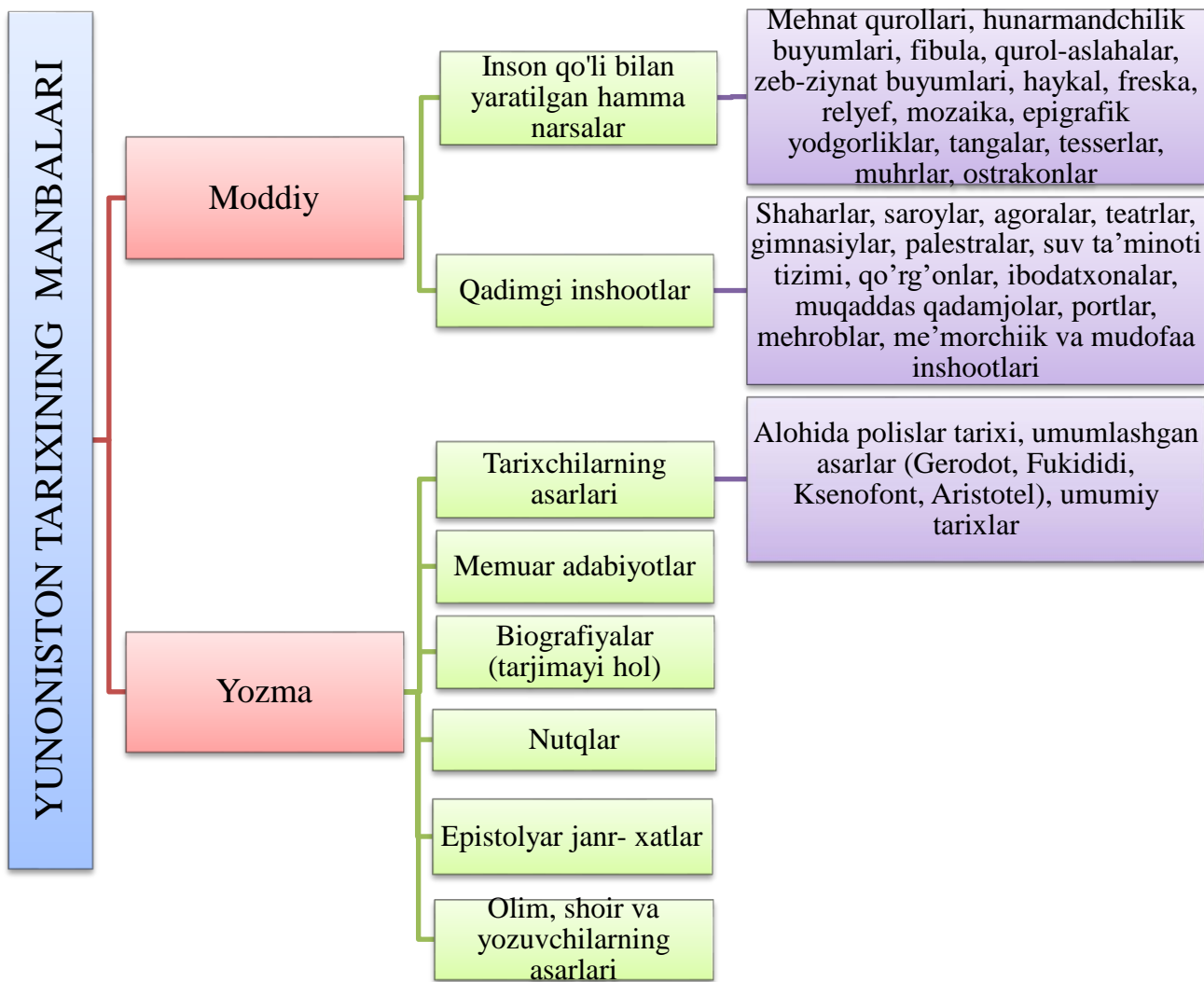
№	Muallif, adabiyot nomi, turi, nashriyot, yili, hajmi	Kutubxonada mavjud nusxasi
1.	Античная цивилизация. / Под. ред. Блаватской. - М., Наука, 1973.	5
2.	Античная Греция. Под.Ред. Е.С.Голубцовой. - М., 1983. Т. 1-2.	
3	Гафуров Б.Г. Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. - М., 1980.	
4	Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. - М., 1984.	
5	Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. - Л., ЛГУ, 1988.	
6	Глускина Л.Н. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. До н.э. - Л., 1975.	
7	Егоров А.Б. Рим на грани эпох: проблемы рождения и формирования принципата. - Л., ЛГУ, 1983.	
8	Корсунский А.Р. Гюнтер Р. Упадок и гибель западной Римской империи и возникновение германских королевств. - М., 1984.	
9	Кун. Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. - М.: Просвещение, 1975.	6
10	Маяк И.Л. Рим первых царей: Генезис Римского полиса. - М., МГУ, 1993.	
11	Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. - Воронеж. Воронежский университет. 1983.	
12	Ревяко К.А. Пунические войны. – Минск, 1986.	
13	История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М., Нероновой В.Д., Свенцицкой И.С. Кн. 1. – Ранняя древность. Кн. 2 – Расцвет древних обществ. Кн. 3 – Упадок древних обществ. - М., 1982, 1983, 1989	2
14	Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. - М., 1965.	
15	Утченко С.Л. Юлий Цезарь. - М., 1976.	5
16	Шифман И.Ш. Цезарь Август. - М., 1996.	
17	К.Куманецкий. История культуры Древней Греции и Рима. - М., Высшая школа, 1990.	10
18	Культура Древнего Рима. Т I. - М.: Наука, 1985.	1
19	Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. - М.: Детская литература, 1988. –256 с.	1
20	Н.Абдуллаев. Санъат тарихи. Т-1. – Т.: Ўқитувчи, 1986.	Эл.var.

5.3. TAVSIYA QILINADIGAN QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR VA AXBOROT MANBALARI

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi
---	---

1.	www.anc-greece.narod.ru	
2.	http://www.greecancient.ru	
3.	http://www.greekroman.ru	
4.	www.antica.lt	
5.	www.ellada.spb.ru	
6.	www.countries.ru G'libraryG'ant.	

4.3.TARQATMA MATERIALLAR

MINOY SIVILIZATSIYASINING DAVRLASHTIRILISHI

Ilk Minoy davri
(M.a. XXX-XXIII
asrlar)

O'rta Minoy davri
(M.a. XXII-XVIII
asrlar)

So'nggi Minoy
davri (M.a. XVII-
XII asrlar)

KRIT TARIXINING DAVRLASHTIRILISHI

Saroylargacha davr
(M.a. 2600-2000 yy)

Eski saroylar davri
(M.a. 200-1700 yy)

Yangi saroylar davri (m.a.
1700-1450 yy)

Saroylardan keyingi
davr (m.a. 1450-1100
yy)

KIKLADA TARIXINING DAVRLASHTIRILISHI

Qadimgi Kiklada davri (m.a. 2700-2300 yy)

O'rta Kiklada davri (M.a. 2300-1550 yy)

So'nggi Kiklada davri
(M.a. 1550-1100 yy)

AXEY YUNONISTONI TARIXINING DAVRLASHTIRILISHI

Ilk Ellada davri
(M.a. XXX-XXI
asrlar)

O'rta Ellada davri
(M.a. XX-XVII
asrlar)

So'nggi Ellada
yoki Mikenada
davri (M.a. XVI-
XII asrlar)

YUNON KOLONIYALARI

ЭMPORIYA

- Savdo manzilgohlari

METROPOLIYA

- Koloniyaga asos solgan ona - polis

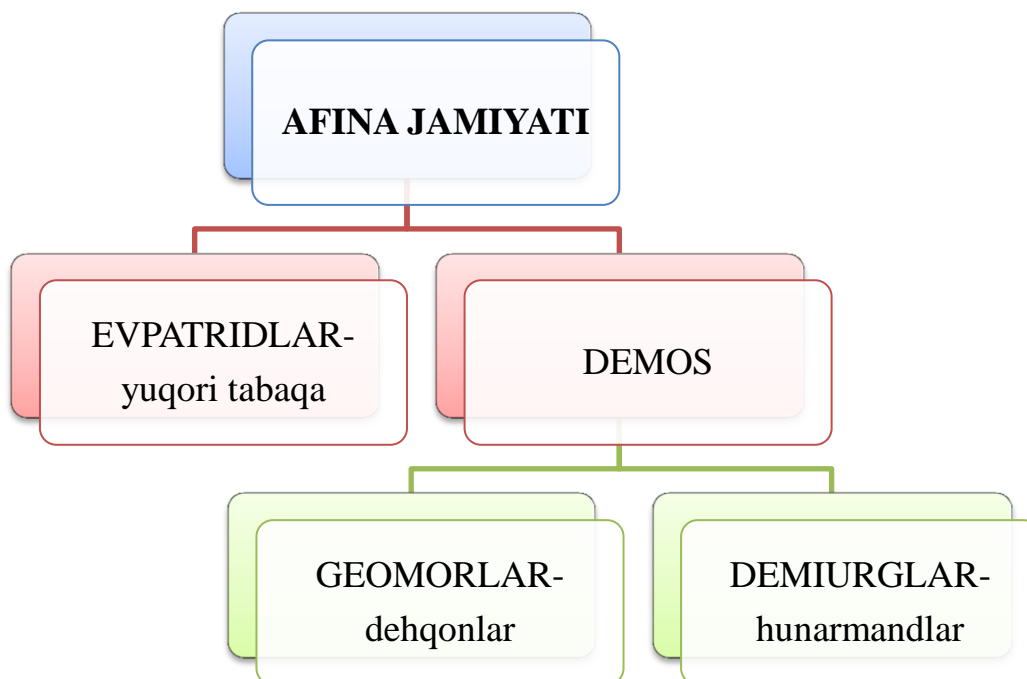
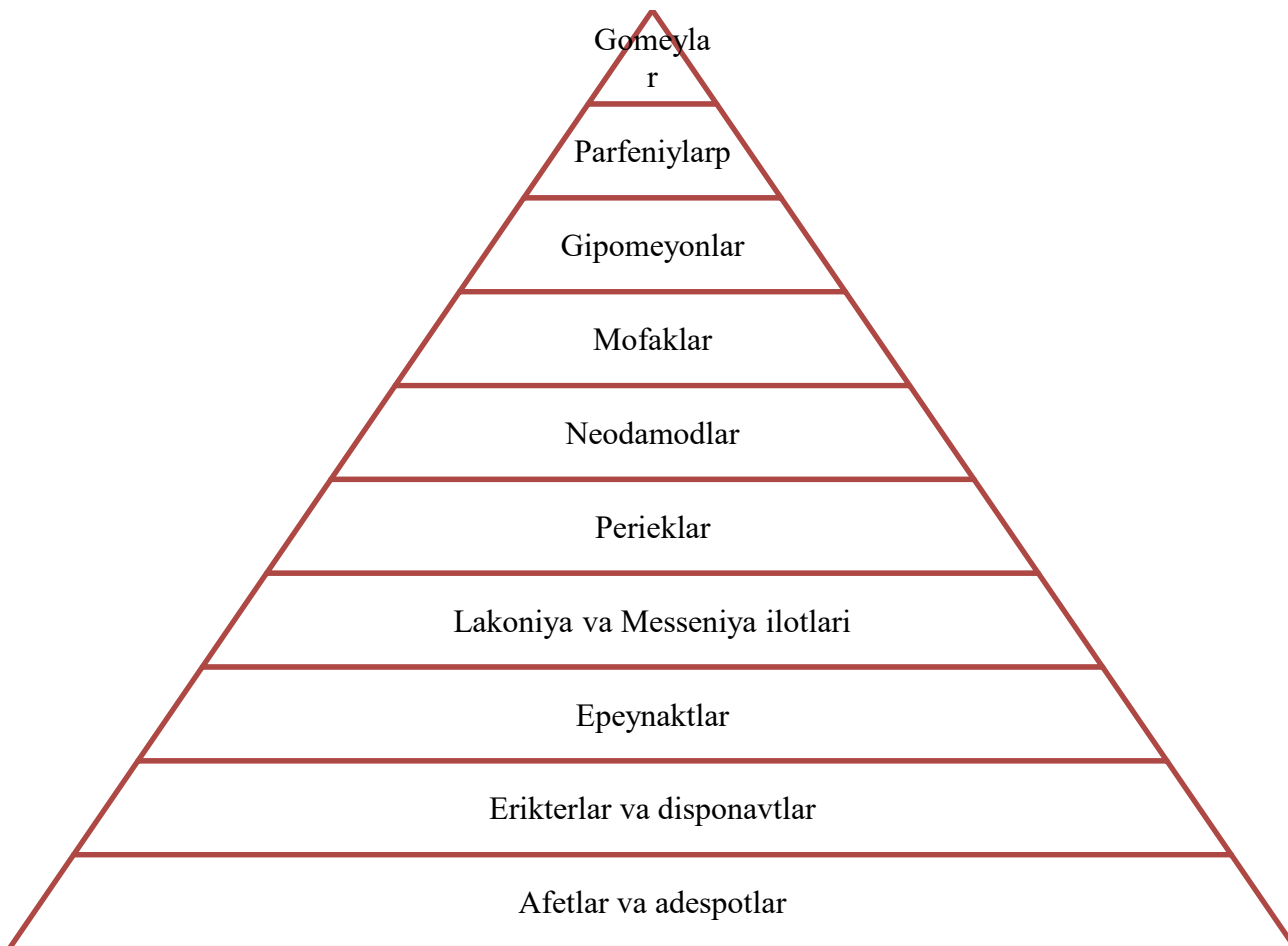
APOYKIYA

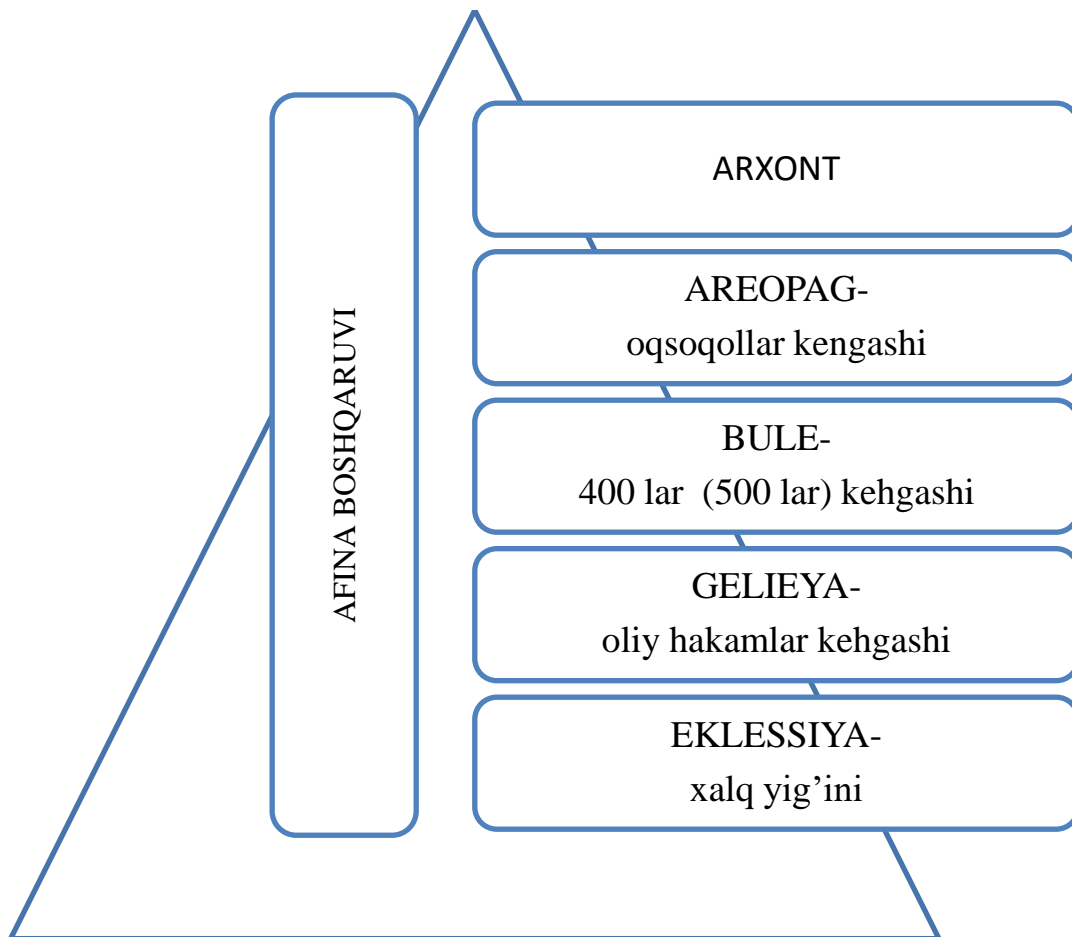
- Ko'chirilganlar tashkil etgan mustaqil polislar

KLERUXIYA

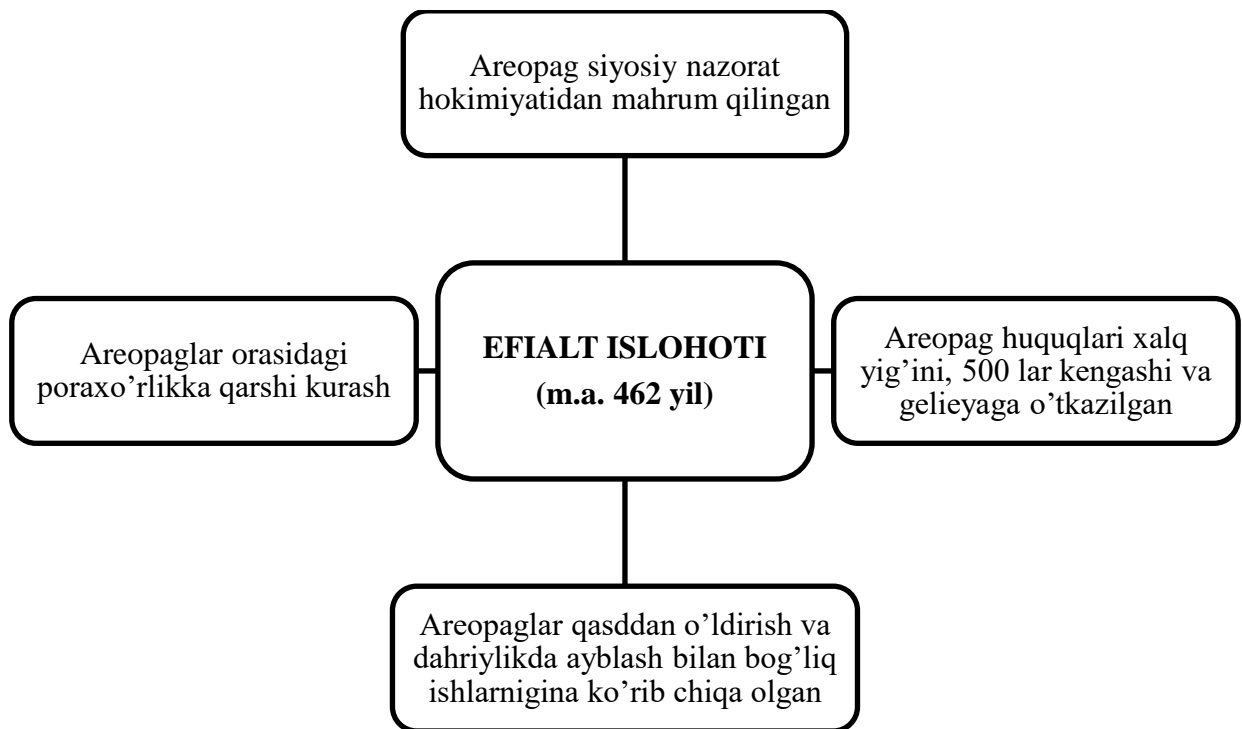
- Koloniyachilari o'z polisida fuqaroligini saqlab qolgan harbiy koloniyalar

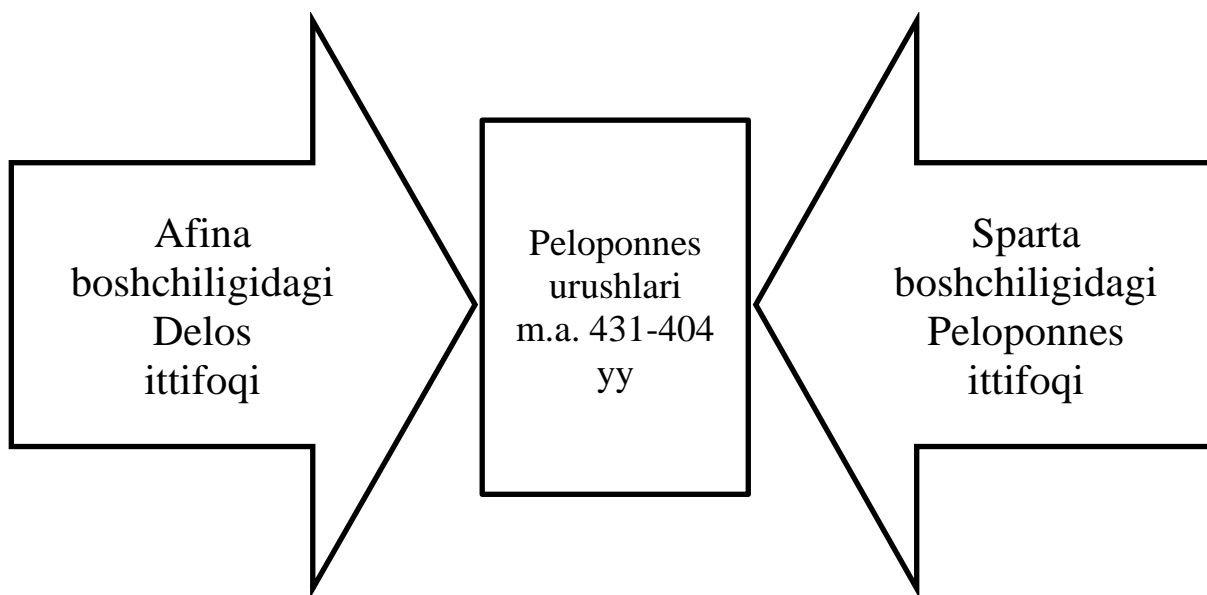
SPARTADAGI JAMIYAT TABAQALARI

PELOPONNES URUSHINING OQIBATLARI

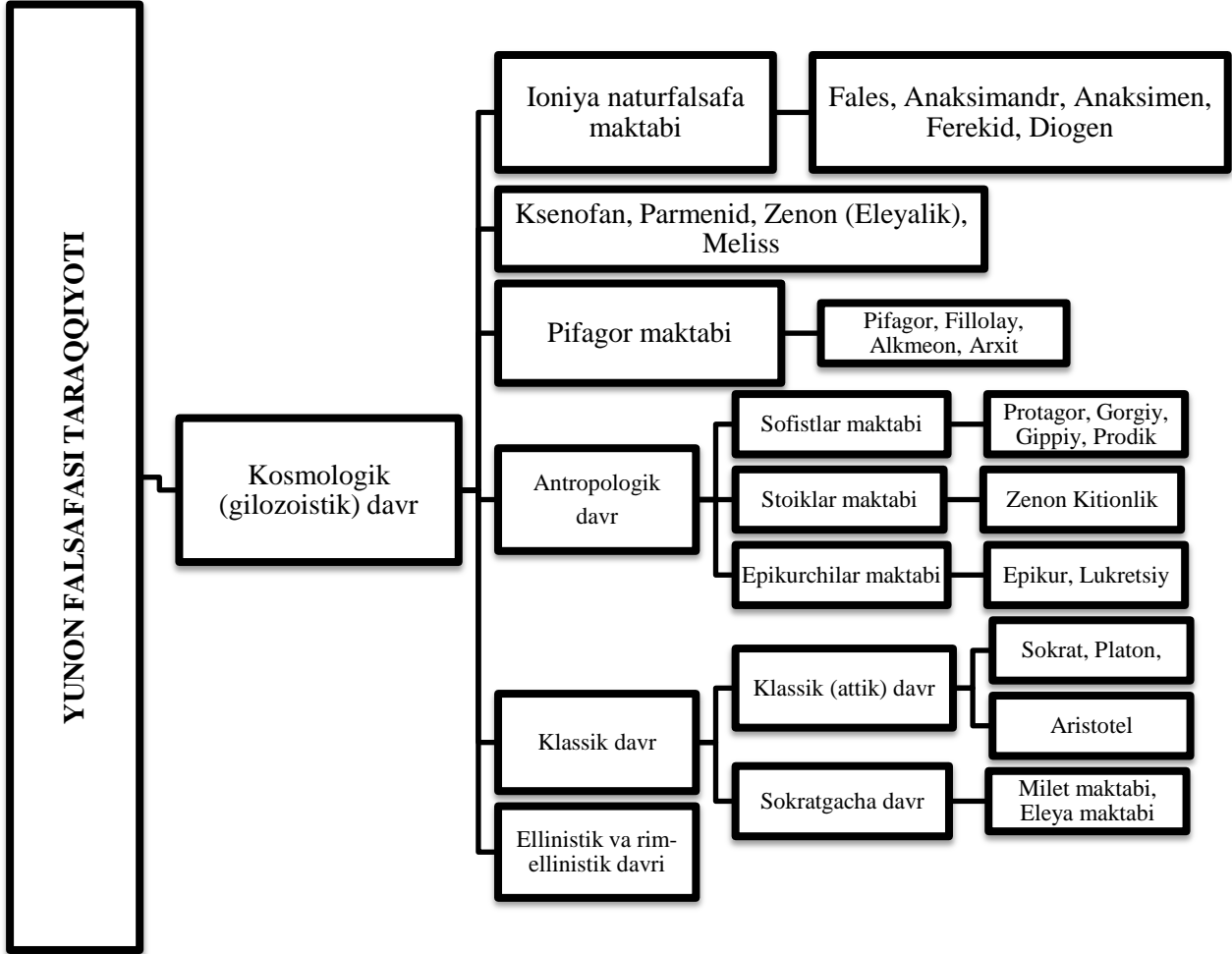
Vayronagarchilik, xo'jalik aloqalarining uzilishi, qullar sonining ko'payishi

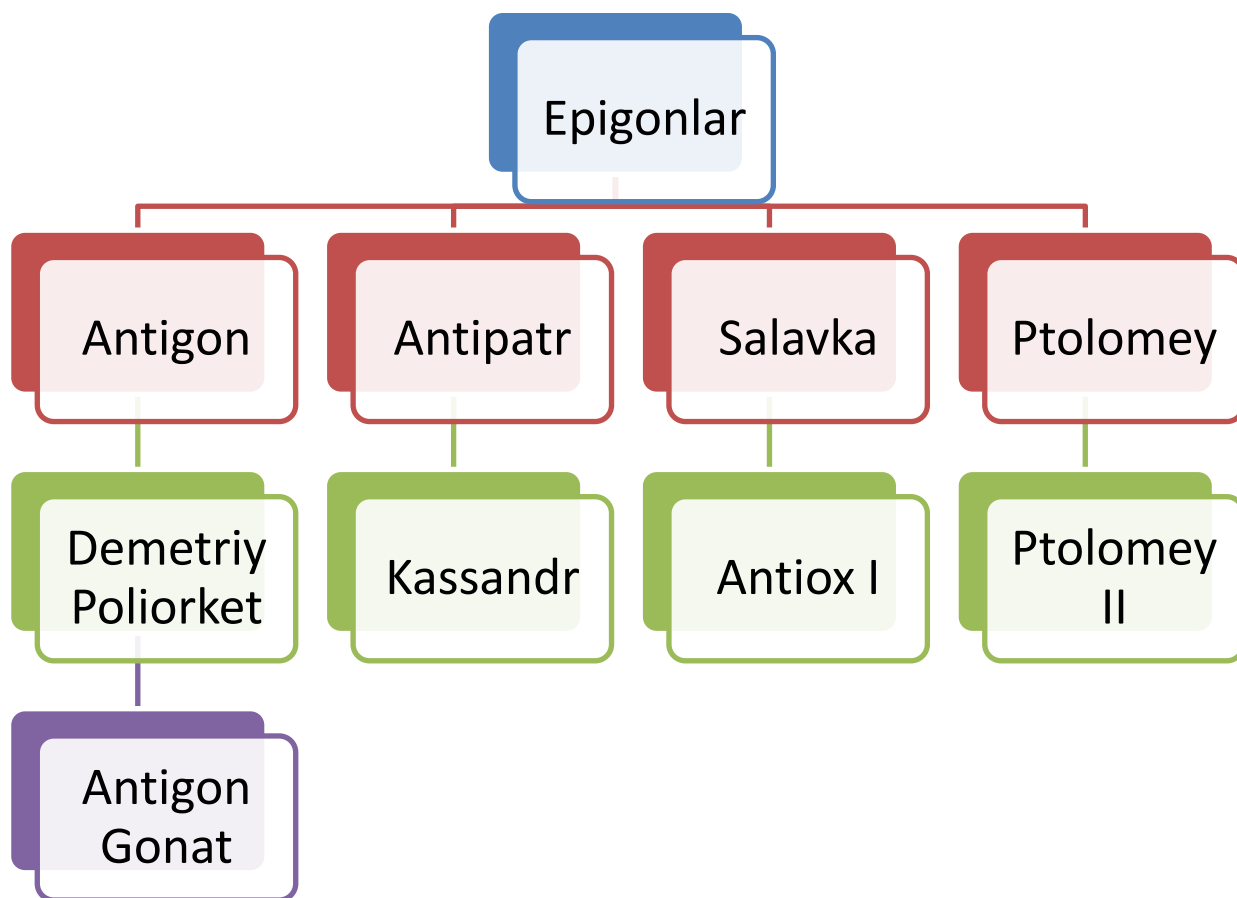
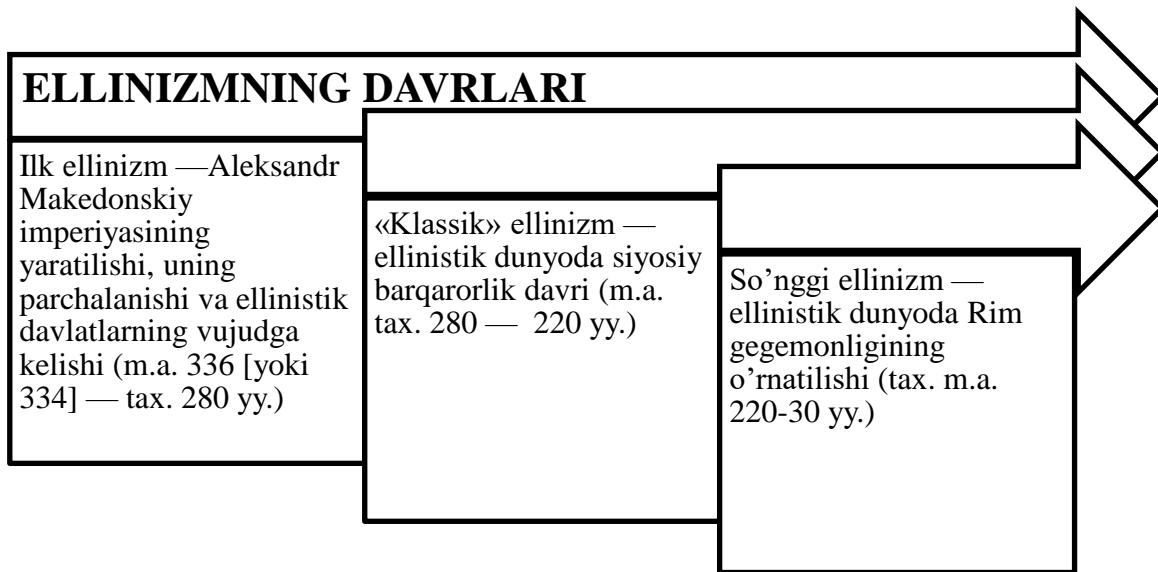
Urushning 5-6 yili ichida Afina xarajatlari 10 ming talantni tashkil etdi

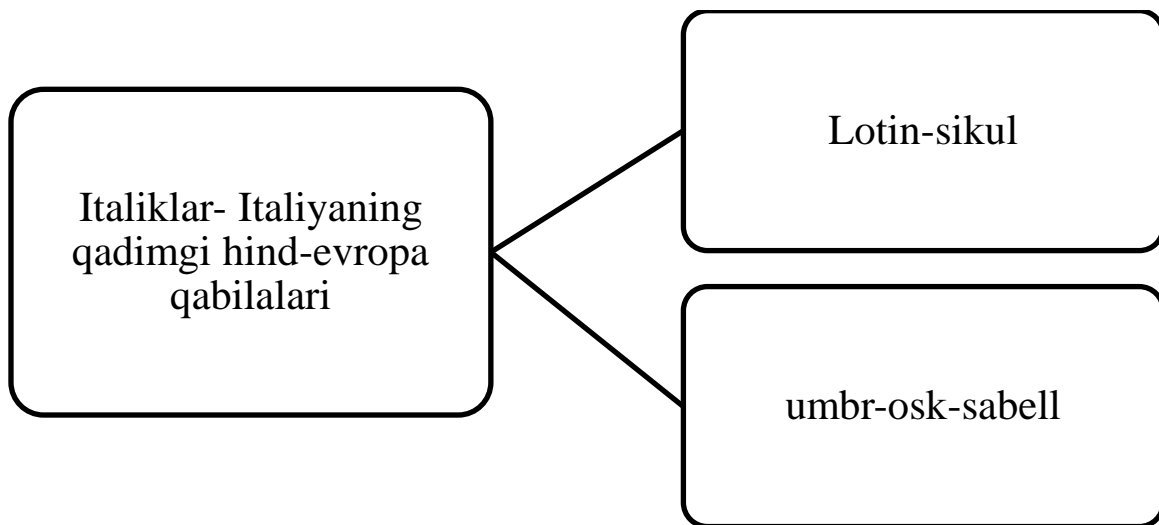
Afinada tarqalgan kasallik vaqtida aholining chorak qismi, Deliyadagi jangda 3 ming, Sitsiliyadagi falokatda 10 ming goplit 30-40 ming yengil qurollangan jangchi, matros, eshkakchikar halok bo'ldu

Siyosiy tarqoqlik, polis tuzumining inqirozi, sinfiy kurashning kuchayishi

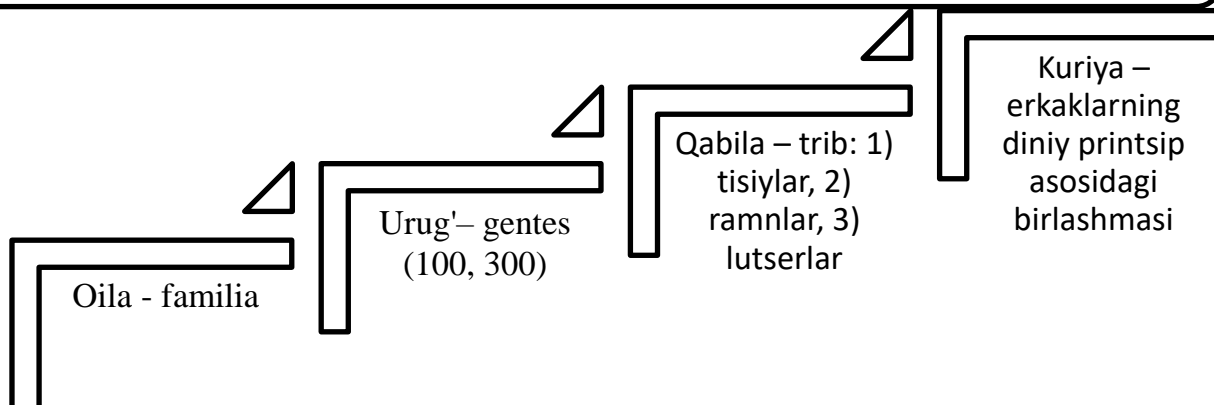
Yollanma qo'shinnig ko'payishi, "so'nggi" yoki "kichik" tiraniyalarning o'rnatilishi

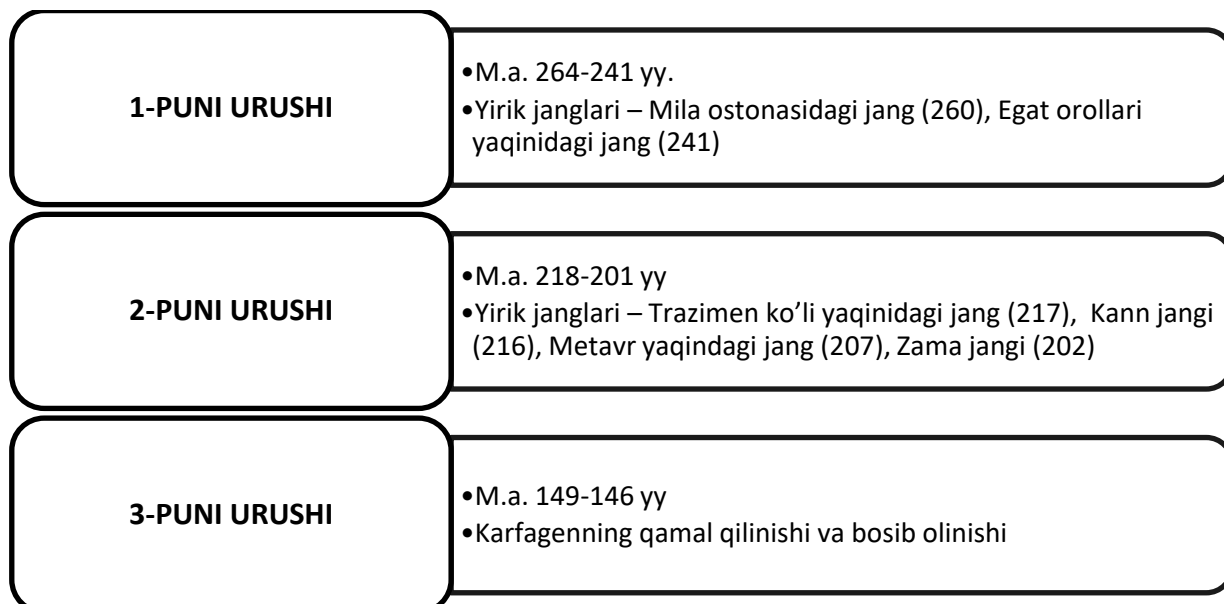

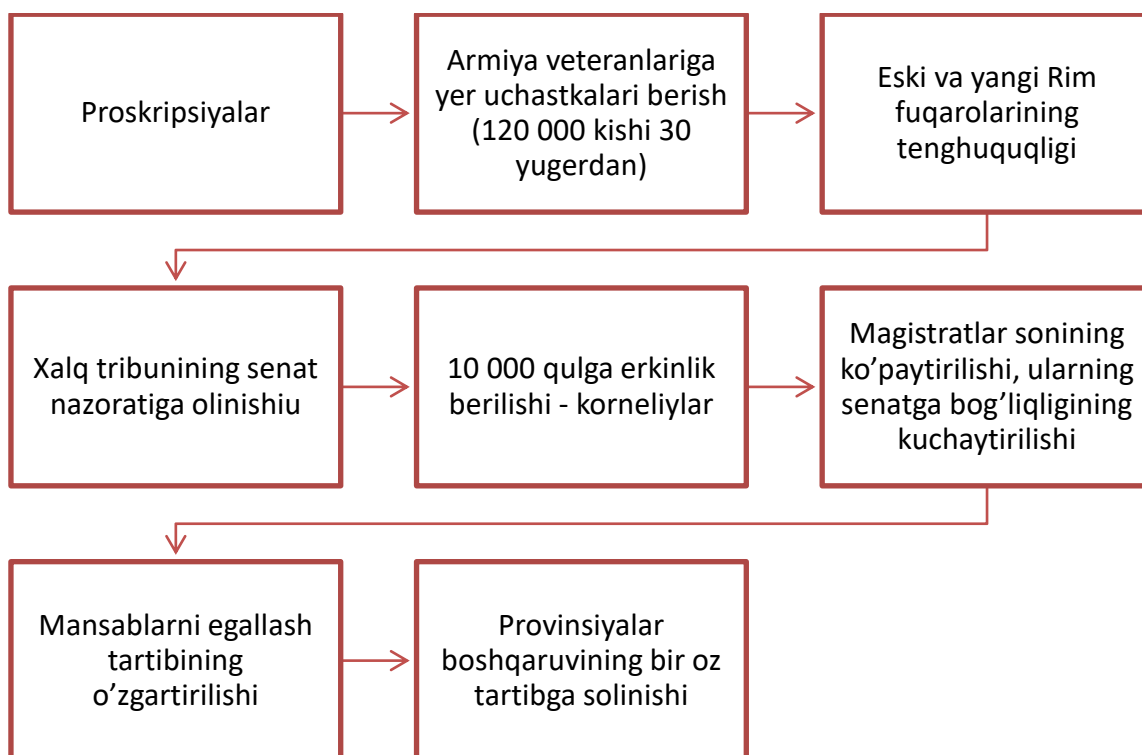
QADIMGI RIMNING IJTIMOYIY TUZILMASI

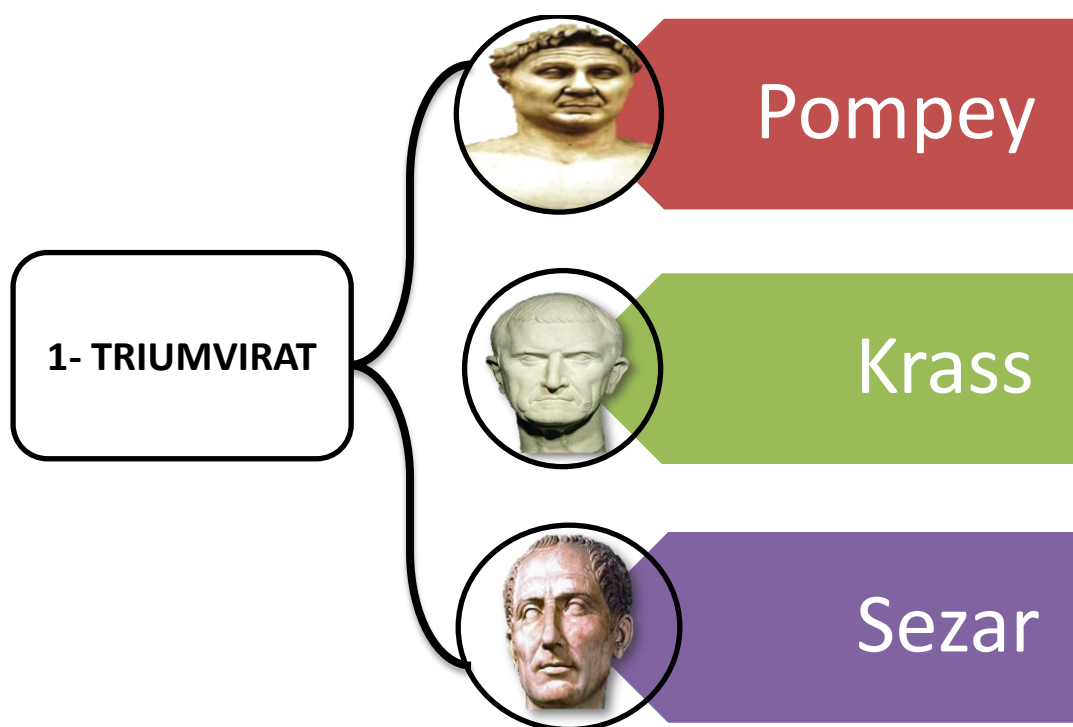
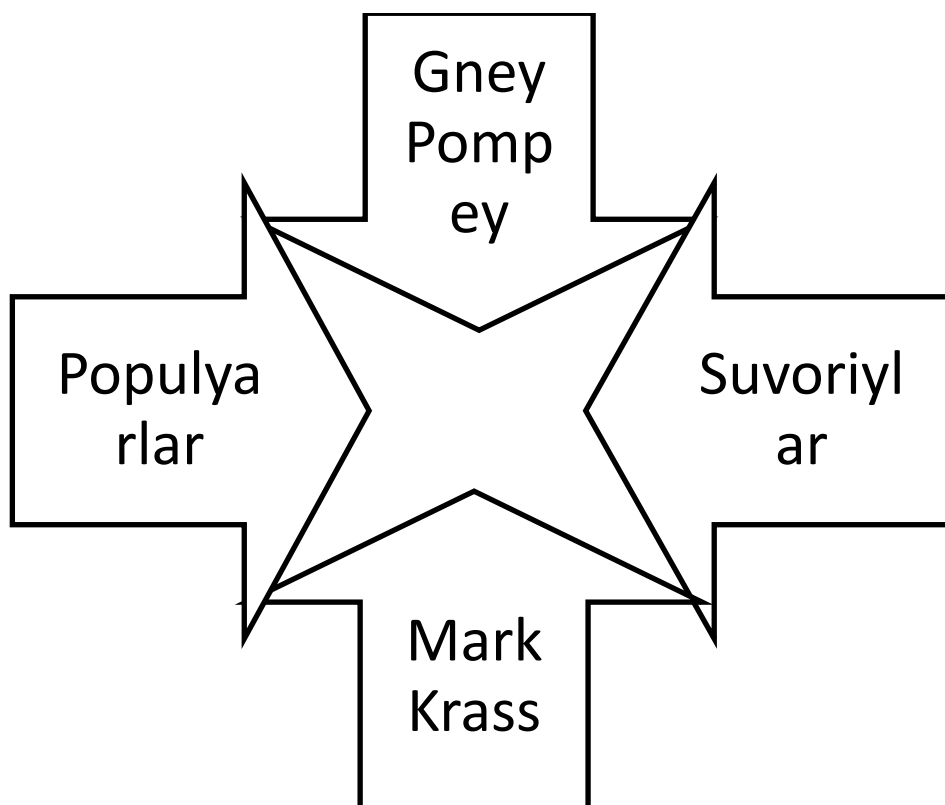
PUNI URUHLARI

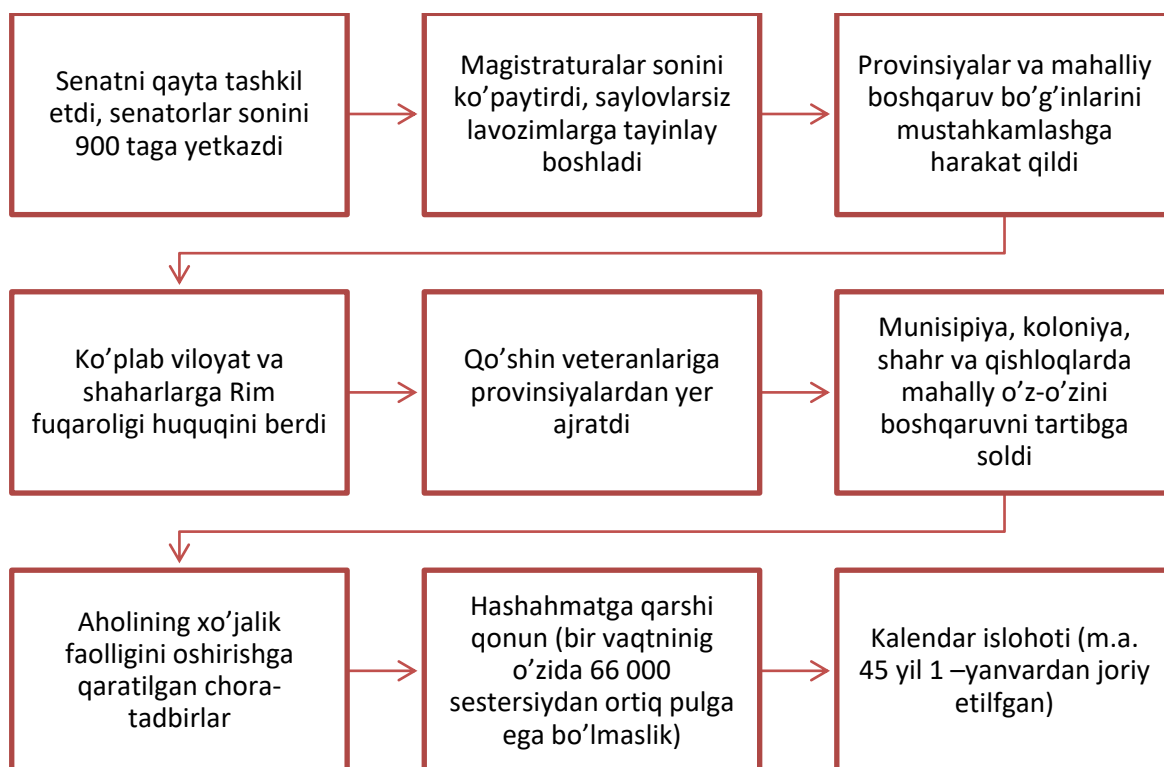
KORNELIY SULLA DIKTATURASI (M.A. 82-79)

MILODDAN AVVALGI 70-YILLAR OXIRI 60-YILLAR BOSHIDA SIYOSIY GURUHLARNING KURASHI

YULIY SEZAR ISLOHOTLARI

4.4. TESTLAR

1. **Qadimgi Yunonistonning geografik o'rni qayerlarni o'z ichiga olgan?**

- A) harbiy Yevropada joylashgan   B) Markaziy va Sharqiy Yevropada joylashgan
C) Bolqon yarim orolida joylashgan   D) Bolqon yarim oroli, Egey va O'rta Yer dengizidagi bir qancha orollarni o'z ichiga olgan

2. Egey dengizidagi yunon orollari turkumi qadimda qanday nomlangan?

- A) Kiklada   B) Ellada   S) Rados   D) Lesbos

3. **Mil. avv. VIII-IV asrlarda polis tushunchasi bu...**

- A) Shahar davlat   B) Qishloq   C) shahar   D) Davlat

4. **Polisning ijtimoiy poydevorini kimlar tashkil etgan?**

- A) Kichik va o'rta yer egalari   B) Kichik er egalari   C) O'rta yer egalari   D) Katta yer egalari

5. **Qachon Yunoniston hududida ilk davlat yuzaga keldi?**

- A) m.a. II ming yillik   B) m.a. VIII-VII asrlar   C) m.a. IX asr   D) m.a. III ming yillik.

6. **Krit orolida vujudga kelgan Minoy sivilizatsiyasining barbod bo'lishini nihoyasiga etkazgan xalqlarni aniqlang**

- A) axeylar   B) doriylar   C) etrusklar   D) ioniyar

7. **Afina shahri qachon qurilgan?**

- A) m.a. II ming yillikda   B) m.a. III ming yillikda   C) m.a. VI asrda   D) m.a. VII ming yillikda

8. **Quyidagi qaysi sohalar Alina davlatiga katta daromad keltirar edi?**

- A) mis qazib olish va kulolchilik mahsulotlarini sotish
B) kumush konlari mahsuloti va tuz qazib olish
C) qul savdosi va hunarmandchilik
D) chetga go'sht va hunarmandchilik mahsulotlarini sotish

9. **Afinada oddiy, erkin xalq nima deb atalgan?**

- A) Solon   B) Zodagon   C) Drujina   D) Demos

10. **Qaysi Afina hukmdorining qonunlari boshqaruvning demokratik shakliga asos soldi?**
A) Sofokl B) Demokrit C) Solon D) Demosfen
11. **Mil. avv. V asrda Afinada yuqori davlat idorasi?**
A) Eklessiya B) Gelieya C) 500-lar kengashi D) 10 strateglar kengashi
12. **Qadimgi Spartada yuqori nazorat idorasi?**
A) Eforat B) Apella C) 2 podsho D) Gerusiya
13. **Qadimgi Rimda respublika davrida yuqori davlat idorasi?**
A) Senat B) Kaolitsiya C) Xalq majlisi D) Pretorat
14. **Mil. avv. 45 yilda Yuliy Sezar**
A) Prinseps bo'lib saylangan B) Abadiy diktator bo'lgan
C) 6 oyga diktator bo'lib saylangan D) 10 yilga diktator bo'lgan
15. **Prinsipat - bu ...**
A) Yashiringan monarxiya B) Monarxiya C) Ilk Rim imperiyani davlat tuzumi D) Imperiya
16. **Rim qaysi sulola davrida strategik mudofaa siyosatiga o'tgan**
A) Yuliy – Klavdiylar davrida B) Severlar davrida C) Antoninlar davrida D) Flaviylar davrida
17. **Koloniyalarni tashkil etgan shaharlar orasida yetakchi shahar bu...**
A) Sinopa B) Milet C) Sparta D) Afina
18. **Rimdagi doimiy kasbiy armiyani kim yaratgan**
A) Gay Mariy B) Yuliy Sezar C) Gay Grakx D) Mutsiy Ssevola
19. **Katalaun dalalaridagi jangda rimliklar kimga qarshi urushgan?**
A) Xunnlarga qarshi B) Gotlarga qarshi C) Vestgotlarga qarshi D) Rimliklarga qarshi
20. **Pirey porti Afinada qaysi hukmdor davrida qurilishi boshlangan.**
A) Tiran Pisistrat davrida B) Perikl davrida C) Fomistokl davrida D) Klisfen davrida
21. **Solon qonunining ahamiyati nimadan iborat?**
A) Aslzodalar hokimiyati mustahkamlandi
B) Pul islohoti tartibga solindi
C) Aslzodalar kuch-qudratiga putur etkazdi, xalq yig'ini katta o'rni tuta boshladi
D) Oqsoqollar kengashi tuzildi
22. **Qadimgi Afinada Solon islohotlarining asosini qanday islohotlar tashkil etgan?**
1) dehqonlarning qarzlariga oid islohotlar; 2) zodagon huquqlarini qisqartirish islohotlari; 3) qulchilikka barham berish islohotlari; 4) qarzdorlikdan qullikni bekor qilish islohoti; 5) davlat boshqaruvi islohotlari; 6) eng yaxshi odamlar hokimiyatini mustahkamlash islohoti
A) 2,3,5 B) 1,4,5 C) 3,4,6 D) 1,2,6
23. **Mil.avv. V asrning ikkinchi yarmida Afina...**
A) Dunay bo'yiga muvaffaqiyatli yurish qildi
B) o'z kuch-qudratining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi
C) Eronga qaram bo'lib qoldi
D) inqirozga yuz tuta boshladi
24. **Sparta shahriga kimlar asos solgan?**
A) axeylar B) doriylar C) afinaliklar D) troyaliklar
25. **Qadimgi Sparta davlati tashkil topgan sanani aniqlang.**
A) mil avv. XIII asr B) mil avv. XII asr C) mil avv. XIV asrda D) to'g'ri javob yo'q
26. **Qadimgi Sparta qaysi viloyat tarkibiga kiradi?**
A) Attika B) Lakonika C) Meseniya D) Beotiya
27. **Meteklar, bu...**
A) "bolani yo'lda kuzatib boruvchilar" B) Afina fuqarolari
C) Og'ir qurollangan jangchilar D) Afinadagi ajnabiylar
28. **Qadimgi Yunonistonning asosiy shahri hisoblangan Afinaning atrofi mustahkam devor bilan o'ralgan bo'lib uni yunonlar o'z tillariga xos atama bilan nomlashgan. Quyidagi so'zlardan qaysi biri shahar qal'asini anglatgan.**
A) Akropol B) Ark C) Rabot D) Minora

- 29. Mashhur Troya shahri qayerda joylashgan edi?**
 A) Yunonistonda B) Krit orollarida C) Ikki daryo oralig'ida D) Kichik Osiyoda
- 30. Yunonlar Toryani nima deb atashgan?**
 A) Rodos B) Trinf C) Ilion D) Tanais
- 31. Afinadagi qaysi aholi qatlami xalq yig'inlarida qatnashish huquqlariga ega edi?**
 A) aslzodalar, boshqa mansabdor shaxslar
 B) harbiylar, savdogarlar, ko'inlar
 C) boylar va kambagallar
 D) barcha fuqarolar xalq yig'inida qatnasha olar edi
- 32. Qaysi javobda atamalarning ma'nosi to'g'ri berilgan?**
 1)goplit, 2)polis, 3)falanga, 4)Akropol;
 a)shahar davlat, b)og'ir qurollangan askar c) jangovar safda tuzilish d) yuqori shahar
 A) 1-a, 2-c, 3-d, 4-b B) 1-d, 2-a, 3-b, 4-c C) 1-b, 2-a, 3-c, 4-d D) 1-c, 2- a, 3-b, 4-d
- 33. Mil.avv.VIII-VI asrlarda dengiz va suv havzalari bo'ylarida ko'plab yunon koloniyalari tashkil topgan edi. Bunday koloniyalarga kimlar ko'proq borib o'rnashganlar?**
 A) nochor, yersiz dehqonlar B) kema sohiblari va harbiy sarkardalar
 C) polislarining boy-badavlat qatlami D) sayohatga ishqiboz kishilar
- 34. Afina davlatida kim strateg deb atalgan?**
 A) Beshyuzlar kengashi rahbari B) xalq sudi vakili
 C) soliq yig'uvchi D) viloyat xokimi
- 35. Mil.av. 443 yilda jahon tarixida qanday voqea yuz berdi?**
 A) Sparta Afinaga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi
 B) Rimda 5 ta plebey va 5 ta patrisiydan iborat yangi xay'at saylangan
 C) Perikl Afina davlatining birinchi strateg qilib saylandi
 D) Solon o'z islohotlarini o'tkazdi
- 36. Afinada qachondan boshlab davlat organlarida ishlaganlarga haq to'lana boshlangan?**
 A) m.a. IV asr o'rtalaridan B)m.a IV asr boshlaridan C) m.a. VI asrdan D) m.a V asrdan
- 37. Makedoniya va Yunon ittifoqi qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang qayerda bo'lgan?**
 A) Xeroneyada B) Korinfda C) Fivada D) Pellada
- 38. Kimlar qadimgi Afina fuqarosi bo'la olgan?**
 A) Afinani o'z vatani deb hisoblagan hamma kishi B) Afinada yashagan erkaklar va ayollar
 C) Afinada tuqilgan hamma kishilar D) Ota-onasi ozod afinalik bo'lganlar
- 39. "Iliada" va "Odiseya" dostonlarining muallifi kim?**
 A) Gerodot B) Esxil C) Sofokl D) Gomer
- 40. Mil.avv. IV asrda Makedoniyalik Iskandar qo'shinlarining og'ir nayzalar bilan qurollangan jangovor safi qanday nomlangan?**
 A) Falanga B) Sarissa C) Legion D) Patyer
- 41. Dunyodagi eng go'zal va mashhur imoratlardan biri Parfenonning qurilishi kimning hukmdorligi davrida boshlangan edi?**
 A) Filippning B)Diodotning C) Solonning D) Periklning
- 42. Qora dengiz shimoliy sohillaridagi qadimgi yunonlarning shahri..**
 A) Sidon B) Persopol C) Tir D) Xersones
- 43. Qadimgi forslar va yunonlar o'rtasidagi urushlar qaysi hukmdor davrida boshlangan edi?**
 A) Kayxusrav (Kir II) B) Kserks C) Kambiz D) Doro I
- 44. Yunon-fors urushlarida qaysi yil oxirgi bo'ldi?**
 A) mil. avv. 479 yil B) mil. avv. 480 yil C) mil. avv. 181 yil D) mil. avv. 478 yil
- 45. Salamin jangida eroniylarning qo'mondonini aniqlang.**
 A) Kserks B) Kir II C) Doro I D) Artakserks
- 46. Mil. avv. 480 yilda Eron qo'shinlari bilan yunonlar Fermopil yaqinida bir-birlariga to'qnash kelganda Fermopil mudofaasiga kim boshchilik qiladi?**
 A) Sparta podshosi Leonid B) Afina hukmdori Solon

- C) hukmdori Femistokl   D) Miltiad
- 47. Marafon jangida Afinaning jangovar qo'shiniga kim qo'mondonlik qilgan?**
A) Miltiad   B) Femistokl   C) Doros I   D) Leonid
- 48. Mil avv. 338 yilda yuz bergan voqeani aniqlang.**
A) Xeroneya shahri yaqinida yunon ittifoqi qo'shini bilan Makedoniya askarlari o'rtasida shidatli jang bo'ldi
B) Iskandar podsho bo'ldi
C) Diodot I Salavka podshosi bilan ittifoq tuzdi
D) Yunon-Baqtriya davlati Hindistonga hujum qildi
- 49. Fanlarni turkumga ajratib, ularning har birini botanika, fizika, siyosat va tarix nomlari bilan atagan olim kim?**
A) Suqrot   B) Gerodot   C) Aristotel   D) Demokrit
- 50. Insonda hech qanday ehtiyojlar bo'lmasligi shart, degan fikrni o'z ta'limotiga asos qilib olgan faylasufni aniqlang.**
A) Diogen   B) Platon   C) Gerakl   D) Sokrat
- 51. Qadimgi yunonlarning bosh xudosini aniqlang.**
A) Posedon   B) Appolon   C) Afina   D) Zevs
- 52. Qadimgi yunon afsonalarida juda ko'p xudolarning nomlari tilga olinadi. Yunonlar har bir narsaning o'z xudosi va homiysi bor deb hisoblaganlar. Shunga ko'ra Artemida...**
A) Ov ma'budasi, o'rmonlarda yashovchi jonivorlar malikasi
B) quyosh ma'budasi
C) Yer osti saltanati hukmdori
D) Osmon ma'budasi, ma'budlar malikasi
- 53. Yunon afsonalarida donishmandlik ma'budasini aniqlang?**
A) Poseydon   B) Aid   C) Afina   D) Dionis
- 54. Hozirgi kunda qadar jahon teatrlar sahnalarida namoyish etilayotgan mashhur "Shoh Edip" tragediyasining muallifi kim?**
A) Esxil   B) Sofokl   C) Evripid   D) Fukidid
- 55. Yunonistonda ibodatxona boshqa jamoat binolari nechanchi asrda toshdan qurila boshlangan?**
A) m.a. VI asrda   B) m.a. V asrda   C) m.a. VIII asrda   D) m.a VII asrda
- 56. M.a. 3 asrda Sirakuzani rimliklardan mudofaa etishni kim tashkillashtirgan edi?**
A) Pifagor   B) Arximed   C) Fales   D) Perikl
- 57. "Xudo bizning o'zimizdadir" degan hikmatni qaysi faylasuf aytgan?**
A) Aflotun   B) Arastu   C) Diogen   D) Sokrat
- 58. Makedoniya hukmdori Aleksandr hukmronlik yillari bu...**
A) Mil.avv. 359-336 yillar   B) Mil.avv. 498-454 yillar
C) Mil.avv. 419-399 yillar   D) Mil.avv. 336-323 yillar
- 59. Qaysi shaharni Aleksandr Makedonskiy o'z poytaxti etib tanlagan edi?**
A) Bobil   B) Aleksandriya   C) Persepol   D) Suza
- 60. A.Makedonskiy imperiyasining parchalanishi natijasida qaysi davlatlar paydo bo'ldi?**
1. Makedoniya; 2. Kushon; 3. Misr; 4. Kang'; 5. Suriya; 6. Dovon
A) 1, 3, 5   B) 3, 5, 6   C) 1, 2, 3   D) 2, 3, 4
- 61. M.a. 4 asr oxirida tashkil topgan Salavkiylar davlati tarkibiga quyidagi qaysi hududlar kirar edi?**
1) Kichik Osiyo; 2) Eron; 3) Misr; 4) Mesapotamiya; 5) Kavkazorti; 6) Arabiston yarim oroli; 7) Parfiya; 8) Marg'iyona; 9) Xorazm; 10) So'g'diyona; 11) Shimoliy Hindiston; 12) Baqtriya
A) 1,2,3,4,7,8,10,12   B) 2,4,7,8,10,12
S) 1,3,5,6,8,11   D) 2,4,7,8,10,11,12
- 62. Ellinlashtirish atamasi qanday ma'noni anglatadi?**
A) Yunonlarning Markaziy Osiyoga ko'chib kelishi

- B) Markaziy Osiyo hududida yunon madaniyatining yoyilishi
 C) Mahalliy aholiga yunon hujjatlarini topshirish
 D) Rimliklarni Markaziy Osiyoga ko'chirish
- 63. Etrusklar sivilizatsiyasi eng gullagan davr**
 A) Mil. avv. V asr 1-yarmi B) Mil. avv. VIII asr C) Mil. avv. IV asr D) Mil. avv. V asr
- 64. Rimda respublika boshqaruvi qachon joriy etilgan?**
 A) milodiy 509 yilda B) milodiy 510 yilda C) milodiy 508 yilda D) milodiy 507 yilda
- 65. Rimning oddiy aholisini nima deb atashgan?**
 A) Konsul B) Latun C) Patritsiy D) Plebey
- 66. Qadimgi Rimda Senat a'zolari necha kishidan iborat bo'lgan?**
 A) 120 B) 12 C) 30 D) 300
- 67. Rimning barcha fuqarolari mavqeyidan qat'iy nazar qonun oldida teng deb e'lon qilingan vaqtini aniqlang.**
 A) M.a. VI asr oxiri B) m.a. III asr boshlari C) m.a. VI asr boshlari D) m.a. V asr o'rtalari
- 68. Mil.avv. III asr o'rtalarida O'rta yer dengizida hukmronlikni qo'lga kiritish uchun qaysi davlatlar o'rtasida kurash boshlangan?**
 A) Karfagen va Rim respublikasi o'rtasida B) Yunoniston va Eron o'rtasida
 C) Sitsiliya va Rim respublikalari o'rtasida D) Sparta va Karfagen o'rtasida
- 69. Rimliklar Karfagenni qanday nom bilan atashgan?**
 A) Messana B) Puna C) Iberiya D) Korsika
- 70. Mil. avv. 202-yilda Cannibal armiyasini tor-tor etgan Rim sarkardasini aniqlang.**
 A) Krass B) Pompey C) Ssipion D) Kalliy
- 71. Spartak qo'zg'oloni boshlangan shaharni aniqlang?**
 A) Rim B) Karfagen C) Kapuya D) Pompey
- 72. Spartak qo'zg'olonini bostirishga boshchilik qilgan sarkarda**
 A) Filviy Flakx B) Krass C) Mansin D) Pompey
- 73. Sezar Rimga yurish qilgan yilni aniqlang.**
 A) Mil.avv. 62 yil B) Mil.avv. 60 yil C) Mil.avv. 59 yil D) Mil.avv. 49 yil
- 74. Rim Senati kimga "Avgust" degan faxriy unvoni bergan.**
 A) Yuliy Sezar B) Mark Antoniy C) Oktavian D) Pompey
- 75. Hozirgi Istanbul o'rnidagi qadimgi shahar qaysi hukmdor tomonidan bunyod etilgan?**
 A) Makedoniyalik Iskandar B) podsho Doro I C) sulton Sulaymon D) imperator Konstantin
- 76. Quyidagi qaysi imperatorning yurishlari Rimning so'nggi bosqinchilik urishlari bo'ladi?**
 A) Oktavian yurishlari B) Trayan yurishlari C) Sezar yurishlari D) Konstantin yurishlari
- 77. Gotlar va xunnlarning Rimga qilgan hujumlariga kimlar boshchilik qilgan?**
 A) Teodorix va Gonoriy B) Odoakr va Atilla C) Alarix va Teodorix D) Alarix va Attila
- 78. Alarix boshchiligidagi gotlar Rimga bostirib kirgan yilni aniqlang.**
 A) 402 yil B) 408 yil C) 410 yil D) 439 yil
- 79. Quyidagi qadimgi memorchilik yodgorliklaridan qaysisi "barcha xudolar ibodatxonasi" deb atalgan?**
 A) Olimpdagi Zevs ibodatxonasi B) Afinadagi Parfenon
 C) Pergam ibodatxonasi D) Rimdagi Panteon
- 80. "Yevangeliya" so'zi qaysi tilda qanday ma'noni anglatadi?**
 A) yunoncha "xushxabar" B) lotincha "itoat" C) yunoncha "e'tiqod" D) lotincha "shafqat"
- 81. II-puni urushda qaysi davlatlar Karfagenga ittifoqdosh bo'lgan?**
 A) Makedoniya va Sirakuza B) Rodos va Vifiniya C) Makedoniya va Pergam D) Epir va Pont
- 82. Xristianlik dinini imperiyadagi boshqa dinlar bilan teng deb e'lon qilgan Rim imperatorini toping**
 A) Oktavina Avgust V) Trayan S) Konstantin D) Feodosiy

83. Italiklar mil. avv. 90 yilda Rimdan nimani talab qilishgan?

- A) Rimliklar bilan teng huquqlikni   B) Konfederatsiyadan chiqishni
C) Markazni Karfiniumga ko'chirishni   D) Italiyani alohida davlat e'lon qilishni